

พระไตรปิฎก
มหาวัดถนายน้อย ๕๐๐๐ กัณฑ์

พระอภิธรรมปิฎก
จ. พระวิจิตร
เล่ม ๒

พระไตรปิฎก มหาวัดถาวรน้อย ๕๐๐๐ กัณฑ์

เท่าพระพุทธศาสนาขุกาล ๕๐๐๐ ปี ใหญ่ที่สุดในโลก

พระอภิธรรมปิฎก

พร้อมทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา และฉันทัตถาธิบาย
เล่มที่ ๒ (นับอันดับรวม ๓ ปิฎก เป็นเล่มที่ ๙๐ ใน ๑๐๐ เล่ม)

คัมภีร์ที่ ๒ พระวิภังค์

เล่มที่ ๑ ถึง ๑๐ เป็นพระวินัยปิฎก เล่มที่ ๑๑ ถึง ๘๖ เป็นพระสุตตันตปิฎก
เล่มที่ ๘๗ ถึง ๑๐๐ เป็นพระอภิธรรมปิฎก รวม ๓ ปิฎก มี ๕๐ คัมภีร์)
(รวม ๕๐๐๐ กัณฑ์จบ แบ่งเป็น ๑๐๐ เล่ม จบบริบูรณ์)

โดย ป๋อ แสงฉาย อนงคาราม

สำนักงาน ลูก ส.ธรรมภักดี สงวนลิขสิทธิ์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ ลูก ต. ชรรณภักดิ์ ถนนข้าวสาร พระนคร

นายบุญช่วย หิรัญวัฒน์ ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๕๒๘

สารบาญ คัมภีร์พระวิภังค์ เล่ม ๒
 (คัมภีร์พระวิภังค์ มี ๒ เล่มจบ เล่มนี้เป็นเล่มที่ ๕๐ ในจำนวน ๑๐๐ เล่ม)

กัณฑ์ที่ ๕๖	ว่าด้วยเรื่องสมถวิปัสสนาเสื่อม เป็นต้น	๑
	เรื่องพระภิกษุ ๓๐ รูปสำเร็จพระอรหัตเพราะได้ฟังถ้อยคำของ	
	บรูชแบกพื้น	๑
	เหตุที่ไม่ให้กิเลสกำเริบ	๑
	กิเลสที่ยังไม่เกิดด้วยยังไม่ได้รับอารมณ์	๑
	ชั้น ๕ เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา	๔
	กิเลสที่ไม่ได้ข่มไว้ด้วยสมาบัติ	๕
	กิเลสที่ยังไม่ได้ถอนด้วยมรรค	๕
	กิเลส ๔ อย่างที่มรรคยังคิดไม่ขาด	๕
	มรรคที่ออกจากภพ	๖
กัณฑ์ที่ ๕๗	ว่าด้วยสัมมปฺปธาน ๔ ตามอภิธรรมภาชนีย์	๗
	หัวข้อสัมมปฺปธาน ๔	๗
	นิเทศแห่งสัมมปฺปธาน ๔	๘
	ปัญหาปฺจจกะในสัมมปฺปธาน ๔	๑๐
	สัมมปฺปธาน ๔ ตามทุกมตिका	๑๑
กัณฑ์ที่ ๕๘	ว่าด้วยอิทธิบาท ๔ ตามสุตตันตภาชนีย์	๑๒
	อุเทศแห่งอิทธิบาท ๔	๑๒
	นิเทศแห่งอิทธิบาท ๔	๑๓
	คำถามในอิทธิบาทข้อที่ ๑	๑๓
	คำถามในอิทธิบาทข้อที่ ๒	๑๔
	คำถามในอิทธิบาทข้อที่ ๓	๑๕
	คำถามในอิทธิบาทข้อที่ ๔	๑๖

กัณฑ์ที่ ๕๘	ว่าด้วยอธิบายอิทธิบาท ๔ ตามอรรถกถา	๑๗
	ตัวอย่างอิทธิบาท ๔	๑๘
กัณฑ์ที่ ๖๐	ว่าด้วยอิทธิบาท ๔ ตามอภิธรรมภาษณีย์	๒๒
	อุเทศแห่งอิทธิบาท ๔	๒๓
	นิเทศแห่งอิทธิบาท ๔	๒๓
	ปัญหาปุจฉะในอิทธิบาท ๔	๒๕
	อิทธิบาท ๔ ตามอรรถกถา	๒๖
กัณฑ์ที่ ๖๑	ว่าด้วยโพชฌงค์วิงค์	๒๘
	อุเทศแห่งโพชฌงค์	๒๘
	โพชฌงค์ตามอรรถกถา	๓๐
กัณฑ์ที่ ๖๒	ว่าด้วยอธิบายโพชฌงค์ ๘ ตามนัยแห่งบาลี	๓๓
	อธิบายสัคคัมโพชฌงค์	๓๔
	ธรรมวิจยะอเบกขาสัมโพชฌงค์	๓๕
กัณฑ์ที่ ๖๓	ว่าด้วยโพชฌงค์ ตามอภิธรรมภาษณีย์	๓๗
	อุเทศแห่งโพชฌงค์	๓๘
	ปัญหาปุจฉะในโพชฌงค์	๓๘
	โพชฌงค์ตามทุกมาติกา	๓๙
กัณฑ์ที่ ๖๔	ว่าด้วยมรรควิงค์	๔๒
	อธิบายมรรคประกอบด้วยองค์ ๘	๔๓
	อธิบายอธิบายมรรคตามอรรถกถา	๔๔
กัณฑ์ที่ ๖๕	ว่าด้วยอฏฐังคิกมรรค ตามอภิธรรมภาษณีย์	๔๗
	ธรรมอันประกอบด้วยองค์มรรค ๘ นัยที่ ๑-๒	๔๘
	ธรรมอันประกอบด้วยองค์มรรค ๘ นัยที่ ๓-๔-๕	๕๐
	ปัญหาปุจฉะในอฏฐังคิกมรรค	๕๐
	อฏฐังคิกมรรคตามทุกมาติกา	๕๑
กัณฑ์ที่ ๖๖	ว่าด้วยฌานวิงค์	๕๑
	แม่บทในฌานวิงค์	๕๓

	ลูกบทในฉานวิภังค์	๕๕
กัณฑ์ที่ ๖๗	ว่าด้วยฉานวิภังค์อีก	๕๗
	ความเพียร สัมปชัญญะ เป็นต้น	๕๘
	อธิบายสคีสัมปชัญญะตามอรรถกถา	๖๐
กัณฑ์ที่ ๖๘	ว่าด้วยฉาน ๔ ตามอภิธรรมภาษนีย์	๖๒
	ฉานนัยที่ ๑-๒-๓-๔	๖๓
	ฉานนัยที่ ๕-๖-๗-๘	๖๔
	ฉานนัยที่ ๙	๖๕
	ปัญหาปุจฉะในฉาน ๔	๖๕
	ฉาน ๔ ตามทุกมคคิก	๖๖
	ฉาน ๔ ตามอรรถกถา	๖๘
กัณฑ์ที่ ๖๙	ว่าด้วยอัปปมัญญาวิภังค์	๖๘
	อุเทศแห่งอัปปมัญญา ๔	๖๘
	นิเทศแห่งอัปปมัญญา ๔	๗๐
	อัปปมัญญาตามอรรถกถา	๗๑
กัณฑ์ที่ ๗๐	ว่าด้วยอัปปมัญญา ตามอภิธรรมภาษนีย์	๗๔
	อัปปมัญญานัยที่ ๑	๗๔
	อัปปมัญญานัยที่ ๒-๓	๗๕
	ปัญหาปุจฉะในอัปปมัญญา	๗๕
	อัปปมัญญาตามทุกมคคิก	๗๖
กัณฑ์ที่ ๗๑	ว่าด้วยสิกขาบทวิภังค์	๗๘
	อุเทศแห่งสิกขาบท ๕	๗๘
	นิเทศแห่งสิกขาบท ๕	๘๐
	ปัญหาปุจฉะในสิกขาบท ๕	๘๓
กัณฑ์ที่ ๗๒	ว่าด้วยอธิบายสิกขาบท ๕ ตามอรรถกถา	๘๕
	คำว่า สิกขาบท	๘๕
	สิกขาบท ๕ ตามอรรถกถาและอรรถโนมัต	๘๗

กัณฑ์ที่ ๑๓	ว่าด้วยปฐัมภิกขา ๔ และ ๓	๕๑
	ปฐัมภิกขา ๔ นัยที่ ๑-๒	๕๑
	ปฐัมภิกขา ๔ นัยที่ ๓-๔	๕๒
	ปฐัมภิกขาคามอรรณกถา	๕๓
	อรรณกถา ๔ กรรม ๔	๕๓
	ปฐัมภิกขา ๔ แศกณานในภุมิ ๒ แกล้วกล้าด้วยเหตุ ๔	๕๕
กัณฑ์ที่ ๑๔	ว่าด้วยปฐัมภิกขา ๔ เขียนขึ้น	๕๖
	ปฐัมภิกขา ๔ นัยที่ ๑	๕๖
	ปฐัมภิกขา ๔ นัยที่ ๒-๔	๕๗
	ปฐัมภิกขา ๔ นัยที่ ๕-๖	๕๘
	ปฐัมภิกขา ๓ นัยที่ ๑	๕๘
	ปฐัมภิกขา ๔ นัยที่ ๒-๖	๕๙
	ปฐัมภิกขา ๓ นัยที่ ๗-๑๐	๑๐๐
กัณฑ์ที่ ๑๕	ว่าด้วยปฐัมภิกขา ๔ ตามบัญญัติปุจฉกะ	๑๐๑
	แก้คำถามในปฐัมภิกขา ๔	๑๐๒
	ปฐัมภิกขา ๔ ตามทุกมัตติกา	๑๐๓
กัณฑ์ที่ ๑๖	ว่าด้วยญาณวิภังค์	๑๐๖
	อุเทศแห่งญาณวิภังค์	๑๐๗
	นิเทศแห่งญาณวิภังค์	๑๐๘
กัณฑ์ที่ ๑๗	ว่าด้วยญาณ ๒	๑๑๑
	อุเทศแห่งญาณ ๒	๑๑๒
	นิเทศแห่งญาณ ๒	๑๑๓
กัณฑ์ที่ ๑๘	ว่าด้วยญาณ ๓ ตามมัตติกาและนิเทศ	๑๑๗
	ญาณ ๓ ตามอุเทศ	๑๑๗
	ญาณ ๓ ตามนิเทศ	๑๑๘
กัณฑ์ที่ ๑๙	ว่าด้วยญาณ ๔	๑๒๑
	ญาณ ๔ หมวดที่ ๑	๑๒๑

ญาณ ๔ หมวดที่ ๒-๓	๑๒๓
ญาณ ๔ หมวดที่ ๔	๑๒๔
ญาณ ๔ หมวด ๕	๑๒๕
ญาณ ๔ หมวดที่ ๖	๑๒๕
ญาณ ๔ หมวดที่ ๗	๑๒๖
ญาณ ๔ หมวดที่ ๘-๑๒	๑๒๗
กัณฑ์ที่ ๘๐ ว่าด้วยญาณ ๕ ถึงญาณ ๘	๑๒๘
ญาณ ๕	๑๒๘
สัมมาสมาธิประกอบด้วยญาณ ๕	๑๒๘
ญาณ ๖	๑๓๐
ญาณ ๗-๘-๙	๑๓๑
กัณฑ์ที่ ๘๑ ว่าด้วยญาณ ๑๐	๑๓๒
ญาณ ๑๐ ของพระพุทธเจ้า	๑๓๒
อนันตริยกรรม ๕	๑๓๔
กัณฑ์ที่ ๘๒ ว่าด้วยฐานาฐานญาณ	๑๓๗
เรื่องพระโสตาบัน	๑๓๗
พระพุทธเจ้าเกิดสมัยเดียวกันไม่ได้	๑๓๘
อंतरธาน ๑	๑๓๘
ปรินิพพาน ๓	๑๔๐
กัณฑ์ที่ ๘๓ อธิบายทศพลญาณข้อที่ ๑	๑๔๒
พระเจ้าจักรพรรดิเกิดสมัยเดียวกันไม่ได้	๑๔๒
ผู้หญิงเป็นพระพุทธเจ้าไม่ได้	๑๔๓
ผู้หญิงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิไม่ได้	๑๔๔
กัณฑ์ที่ ๘๔ อธิบายทศพลญาณข้อที่ ๒	๑๔๖
กรรมให้ผลไม่ได้เพราะสมาบัติและวิบัติ ๔	๑๔๗
กัณฑ์ที่ ๘๕ อธิบายทศพลญาณข้อที่ ๒ อีก	๑๕๑
กรรมให้ผลได้และไม่ได้ด้วยการวิบัติ เป็นต้น	๑๕๑

	เรื่องพระอิศหัตถ์เกรเจ้าเค็นหางไกล	๑๕๔
กัณฑ์ที่ ๔๖	ว่าด้วยทศพลญาณข้อที่ ๓-๔-๕	๑๕๗
	ทศพลญาณข้อที่ ๓	๑๕๗
	ทศพลญาณข้อที่ ๔	๑๖๐
	ทศพลญาณข้อที่ ๕	๑๖๑
กัณฑ์ที่ ๔๗	ว่าด้วยทศพลญาณข้อที่ ๖	๑๖๒
	อนุสสัย ๑	๑๖๓
	อาสยะ กับ อนุสสัย	๑๖๕
กัณฑ์ที่ ๔๘	ว่าด้วยทศพลญาณข้อที่ ๗-๑๐	๑๖๗
	ทศพลญาณข้อที่ ๗	๑๖๗
	ทศพลญาณข้อที่ ๘-๙-๑๐	๑๖๘
	ความแตกต่างกันแห่งผู้ไฉน ๔	๑๖๙
	คำว่า วิโมกข์	๑๖๙
	ทศพลญาณข้อที่ ๘-๙-๑๐	๑๗๐
กัณฑ์ที่ ๔๙	ว่าด้วยธรรมหมวด ๑	๑๗๑
	อธิบายธรรมหมวด ๑ ซึ่งมี ๗๓ ข้อ	๑๗๓
กัณฑ์ที่ ๕๐	ว่าด้วยมานะที่เกิดขึ้นโดยไม่มีวัตถุ เป็นต้น	๑๗๖
	มานะ มทะ ปมาทะ	๑๗๖
	กัมมะ สารัมมะ	๑๗๗
	อภิขณาวินิโยคะ	๑๗๘
	ตัวอย่างแห่งผู้โลกเกินไป	๑๗๘
กัณฑ์ที่ ๕๑	ว่าด้วยความอยากใหญ่ เป็นต้น	๑๘๐
	คำว่า ความอยากใหญ่ ตามพระบาลี	๑๘๑
	คำว่า ความอยากใหญ่ ตามอรรถกถา	๑๘๑
	เรื่องพระเจ้าคัสสมหะราชถวายทาน	๑๘๒
	เรื่องอรหันต์คัม อรหันต์บ้านไทร	๑๘๕
กัณฑ์ที่ ๕๒	ว่าด้วยการประดับ เป็นต้น	๑๘๖

	คำว่า การประทับตามพระบาลี	๑๘๖
	การประทับตามอรรถกถา	๑๘๗
	อธิบายหลอกลวง	๑๘๘
กัณฑ์ที่ ๕๓	ว่าด้วยธรรม ๔ ข้อ	๑๘๙
	ธรรม ๔ ข้อ ตามอรรถกถา	๑๙๓
กัณฑ์ที่ ๕๔	ว่าด้วยมานะ อติมานะ เป็นต้น	๑๙๖
	มานะ ๗	๑๙๗
	มานะ ๗ ตามอรรถกถา	๑๙๘
	เรื่องศิษย์เคืองสติอาจารย์ให้ละมานะ	๑๙๘
	อัสมีมานะ	๒๐๐
	มิถนามานะ	๒๐๑
กัณฑ์ที่ ๕๕	ว่าด้วยธรรมหมวด ๒ มีความโกรธ เป็นต้น	๒๐๒
	ธรรมหมวด ๒ จัดเป็นคู่ ๆ	๒๐๒
	อธิบายธรรมหมวด ๒ ตามอรรถกถา	๒๐๕
กัณฑ์ที่ ๕๖	ว่าด้วยธรรมหมวด ๓	๒๐๗
	ธรรมหมวด ๓ มีหลายหมวด	๒๐๘
	อธิบายธรรมหมวด ๓	๒๐๘
กัณฑ์ที่ ๕๗	ว่าด้วยธรรมหมวด ๓ มีมานะ ๓ เป็นต้น	๒๑๒
	อธิบายธรรมหมวด ๓ ตามอรรถกถา	๒๑๗
กัณฑ์ที่ ๕๘	ว่าด้วยธรรมหมวด ๔ มีอาสวะ เป็นต้น	๒๑๘
	อธิบายธรรมหมวด ๔ ตามอรรถกถา	๒๒๒
กัณฑ์ที่ ๕๙	ว่าด้วยธรรมหมวด ๕ มีสังโยชน์ ๕ เป็นต้น	๒๒๔
	อธิบายธรรมหมวด ๕ ตามอรรถกถา	๒๒๗
กัณฑ์ที่ ๑๐๐	ว่าด้วยธรรมหมวด ๖ มีมูลแห่งวิวาห ๖ เป็นต้น	๒๒๘
	อธิบายธรรมหมวด ๖ ตามอรรถกถา	๒๓๑
กัณฑ์ที่ ๑๐๑	ว่าด้วยธรรมหมวด ๗ มีอนุสัย ๗ เป็นต้น	๒๓๖
	อธิบายธรรมหมวด ๗ ตามอรรถกถา	๒๓๘

กัณฑ์ที่ ๑๐๒	ว่าด้วยธรรมหมวด ๔ มีกิเลสวัตถุ ๔ เป็นต้น	๒๕๑
	อธิบายธรรมหมวด ๔ ตามอรรถกถา	๒๕๓
กัณฑ์ที่ ๑๐๓	ว่าด้วยธรรมหมวด ๕ มีอาภาควัตถุ ๕ เป็นต้น	๒๕๗
	อธิบายธรรมหมวด ๕ ตามอรรถกถา	๒๕๘
กัณฑ์ที่ ๑๐๔	ว่าด้วยธรรมหมวด ๑๐ มีกิเลสวัตถุ ๑๐ เป็นต้น	๒๕๒
	อธิบายธรรมหมวด ๑๐ ตามอรรถกถา	๒๕๔
กัณฑ์ที่ ๑๐๕	ว่าด้วยคณหาวิจิตร และทัญญี	๒๕๗
	คณหาขริต	๒๕๘
	คณหา ๑๔	๒๕๘
	คณหา ๓๘ และ ๑๐๘	๒๖๒
	ทัญญี ๖๒	๒๖๒
กัณฑ์ที่ ๑๐๖	ว่าด้วยธรรมหทยวิภังค์	๒๖๓
	ขันธ ๕ อายุตนะ ๓๒ ธาตุ ๑๔ สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๕ เป็นต้น	๒๖๔
	ขันธ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๔ สัจจะ ๔ เหตุ ๕	๒๖๕
	อาหาร ๕ ผัสสะ ๗ เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗	๒๖๕
กัณฑ์ที่ ๑๐๗	ว่าด้วยธรรมหทยวิภังค์อีก	๒๖๕
	คำถามคำถามในเรื่องขันธ เป็นต้น เวลาเกิดในกามภพ	๒๗๐
กัณฑ์ที่ ๑๐๘	ว่าด้วยธรรมหทยวิภังค์อีก	๒๗๕
	คำถามคำถามในเรื่องขันธ เป็นต้น เวลาเกิดในรูปภพ	๒๗๕
กัณฑ์ที่ ๑๐๙	ว่าด้วยคำปองณาในขันธ ๕ เป็นต้น	๒๘๑
กัณฑ์ที่ ๑๑๐	ว่าด้วยคำปองณาวิสังขนาในขันธ ๕ เป็นต้น	๒๘๖
	ปองณาวิสังขนาในขันธ ๕ ตามติกมาติกา	๒๘๗
	ปองณาวิสังขนาในขันธ ๕ ตามทุกมาติกา	๒๙๑

ถ้อยแถลงกิจการพิมพ์

พระไตรปิฎกแปล มหาวิถถารนัย ๕๐๐๐ กัณฑ์ รวม ๑๐๐ เล่ม จบบริบูรณ์ชุดนี้
หลังจากสำนักงานได้พิมพ์ครบจบบริบูรณ์แล้ว บรรดาท่านพุทธศาสนิกชนทุกชั้น
ทุกเพศ ทุกวัย เมื่อได้อ่านแล้ว ล้วนพอใจเป็นอันมาก เพราะมีการแปลทั้งบาลี
พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาพระไตรปิฎก บางแห่งยังเดิมชัดมีคถาอธิบายไว้ในที่
แห่งเดียวกันพร้อม ยังเป็นการสะดวกแก่ผู้ศึกษา ผู้ค้นคว้าหาประมาณมิได้ จึงนิยม
สร้างไว้ประจำวัด ประจำห้องสมุด มากมาขึ้นเป็นประวัติการณ์ของประเทศ

ขอได้รับความเคารพอย่างสูง

จาก

(สม พ่วงภักดี)

และ

(ทักษิณ พ่วงภักดี)

จิต เจ. รู. นิ.

๔ คำนี้ โบราณเรียกว่า เป็นหัวใจพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ๘ ประการ
จิต. หมายความว่า “จิต” ๑ เจ. หมายความว่า “เจตสิก”
รู. หมายความว่า “รูป” ๑ นิ. หมายความว่า “นิพพาน”

พระอภิธรรมปิฎกมหาวิถกการนัย

พระอภิธรรมปิฎก มี ๗ คัมภีร์ ๗๐๐ กัณฑ์ จบ

เฉพาะคัมภีร์พระวิภังคมี ๑๐๐ กัณฑ์ (แบ่งเป็น ๒ เล่ม) จบ

กัณฑ์ที่ ๕๖

คัมภีร์พระวิภังค

ว่าด้วยเรื่องสมถวิปัสสนาเสื่อม เป็นต้น

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ติสมมุตตา ภิกขุ กุลยาณีย์ มหาเจติยั วนพิตฺวา อญฺญวมคฺเคน มหา-
มคฺคํ โอตฺรมาณา อนฺตรามคฺเค ฌานกฺเขตฺเต กมฺมํ กตฺวา อากฺขณฺตํ
เอกํ อนุสฺสํ อหฺมสฺสํ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค กัณฑ์ที่ ๕๖ ว่าด้วยเรื่อง
สมถวิปัสสนาเสื่อม และเรื่องเกี่ยวกับความเพียรชอบ สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนานั้นว่า
มีภิกษุประมาณ ๓๐ รูป พากันไปไหว้พระมหาเจติย ในกัลยาณิชนบท แล้วก็
พากันออกเดินทางไปตามทางคดแห่งหนึ่ง ได้เห็นบุรุษคนหนึ่งกลับมาจากทำไร่ใน
ระหว่างทาง มีร่างกายเปราะเฝื่อนด้วยฝุ่นธุลี บุรุษนั้นดำไปทั้งตัวเหมือน
กับคอไฟไหม้ ด้วยว่า ทำงานตลอดวัน หึ่งแบกฟืนที่ไฟไหม้แล้วครึ่งหนึ่ง

เคนมาพบภิกษุเหล่านั้น ๑ สามเถระทั้งหลายได้เห็นแล้วก็พากันหัวเราะ บ้างว่า
 นั้นแน่ะ บิศาของท่าน บ้างว่า โนนแน่ะป่ของท่าน บ้างก็ว่า โนนแน่ะลง
 ของท่าน แล้วก็ถามบรรณนั้นขึ้นว่า เธอชื่อไร ? บรรณนั้นถูกถามถึงชื่อ ก็เกิด
 ความเสียใจ จึงทงแบกพินเสีย นุ่งห่มผ้าให้ดีแล้ว ก็ยกมือไหว้พระเถระผู้ใหญ่
 ว่า ขอท่านทั้งหลายจงหยุดก่อน ๑ พระเถระทั้งหลายก็พากันหยุด ส่วนพวก
 ภิกษุหนุ่ม กับสามเณร ก็พากันหัวเราะต่อหน้าพระเถระทั้งหลาย ๑ บรรณนั้นก็
 กล่าววาท่านทั้งหลายได้เห็นข้าพเจ้าแล้วหัวเราะ ท่านทั้งหลายเข้าใจว่า จัก
 สำเร็จด้วยเหตุหัวเราะนี้หรือ ถึงแม้ว่าข้าพเจ้าเมื่อก่อนก็เป็นสมณะ เหมือน
 กับพวกท่านนั่นแหละ แต่ว่าข้าพเจ้าไม่มีใจเป็นสมาธิ ข้าพเจ้าเป็นผู้ถูกรรมมาก
 มีอาณภาพมากคนหนึ่ง ข้าพเจ้าทำอากาศให้เป็นแผ่นดินก็ได้ ทำแผ่นดินให้
 เป็นอากาศก็ได้ ทำไฟให้เป็นที่ไถก็ได้ ทำน้ำให้เป็นที่ไถก็ได้ ถึง
 แม้ว่าจักรวาลพื้นหนึ่ง ข้าพเจ้าก็ได้ไปชั่วขณะเดียว ท่านทั้งหลายจงดูมือของ
 ข้าพเจ้า บัดนี้ มือของข้าพเจ้าได้เป็นเช่นกำมือนาน ข้าพเจ้านั่งอยู่ในที่นั่ง
 คล้าพระจันทร์ พระอาทิตย์ ได้ด้วยมือทั้ง ๒ นี้ ข้าพเจ้านั่งอยู่ในที่นั่งกระทำ
 พระจันทร์ พระอาทิตย์ ให้เป็นเครื่องรองเท้าได้ แต่ว่าฤทธิ์ของข้าพเจ้าได้
 เสื่อมไป ด้วยความประมาทเสียแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงอย่าได้ประมาท เพราะ
 คนทั้งหลายย่อมถึงความพินาศไปด้วยความประมาท ส่วนผู้ไม่ประมาทย่อมทำให้
 สันชาติ ขรา มรณะได้ เพราะฉะนั้น ขอท่านทั้งหลาย จงทำข้าพเจ้าให้เป็น
 อารมณ์ แล้วจงอย่าประมาท ๑ ภิกษุเหล่านั้นได้ฟังดังนั้นแล้ว ก็เกิดความ
 สลดใจ พากันเจริญวิปัสสนา แล้วถึงซึ่งพระอรหัตในทันที ในเรื่องนั้นขอให้เห็น
 ว่า สมถวิปัสสนาที่เกิดขึ้น แล้วดับไป ย่อมทำให้หาประโยชน์มิได้ สันวนิจฉัย
 ในเรื่องความเพียรชอบ อันเป็นโลกีย์เพียงเท่านั้น

ส่วนในโลกศตมรรคเกิดขึ้น ความเพียรอย่างเดียวนั้นก็ชื่อเป็น ๔ อย่าง
 ด้วยทำหน้าที่ทั้ง ๔ ให้สำเร็จไป ๑ คำว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่ง
 ยังไม่เกิดขึ้นนั้น หมายความว่า ยังไม่ฟังชาน หรือยังไม่ได้รับอารมณ์เท่านั้น ๑
 เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ที่ชื่อว่า ยังไม่เกิดในสงสาร ซึ่งเราเบื้องต้น
 ไม่ได้มัน ย่อมไม่มี ๑ ส่วนธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งยังไม่เกิดจะ

เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นด้วยไม่มีความเพียร ที่จะละไปก็ละไปด้วยความเพียร
เหมือนกันทั้งนั้น

บางคนกิเลสไม่กำเริบ ด้วยอำนาจข้อวัตร ๑ บางคนกิเลสไม่กำเริบด้วย
อำนาจคันถธุระก็มี ด้วยชุกกัมม ด้วยสมาธิก็มี ด้วยวิปัสสนาก็มี ด้วยการ
ก่อสร้างก็มี ๑ ข้อน้อย่างไร ? ข้อน้อย่างนี้ คือ บางคนเป็นผู้สมบูรณ์ในข้อวัตร
เมื่อทำข้อวัตรน้อย ๘๒ อย่าง ข้อวัตรใหญ่ ๑๔ อย่าง และทำการบิณฑบาตลานพระ
เจดีย์ ลานไม้ศรีมหาโพธิ์ และโรงน้ำดื่ม โรงอุโบสถ อาคันตุกวัตร คมิกวัตร
อยู่ กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อสละข้อวัตรนั้น ๆ เสีย แล้วทอดทิ้ง
โยนิโสมนสิการ และสติเสียแล้ว กิเลสทั้งหลายจึงได้โอกาส ๑ กิเลสที่ยัง
ไม่เกิด คือ ยังไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยอาการอย่างนี้ ส่วนบางคน
ประกอบในคันถธุระ เรียบพระไตรปิฎกอยู่ เมื่อผู้นั้นเล่าเรียนอยู่ สาทายอยู่
คิดอยู่ บอกอยู่ แสดงอยู่ ประกาศอยู่ ซึ่งพระไตรปิฎกนั้น กิเลสทั้งหลาย
ก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อผู้นั้นทั้งคันถธุระเสียแล้ว ทั้งโยนิโสมนสิการเสียแล้ว
ปล่อยสติเสียแล้ว กิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ๑ บางคนทำชุกกัมม ๑๓ ประการ
อยู่ กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อทิ้งชุกกัมมแล้ว กิเลสทั้งหลายก็ย่อมได้
โอกาส ๑ บางคนชำนาญในสมาบัติ ๘ ๑ เมื่อผู้นั้นอยู่ด้วยความชำนาญในการ
เข้าสมาบัติ กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อผู้นั้นทอดทิ้งสมาบัติแล้วกิเลส
ทั้งหลายก็ย่อมได้โอกาส ๑ บางคนเป็นผู้ประกอบอยู่ในอนุบัสสนา ๗ หรือมหา
วิปัสสนา ๑๔ กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อผู้นั้นทั้งวิปัสสนาเสียแล้ว
กิเลสทั้งหลายก็ย่อมได้โอกาส บางคนทำการก่อสร้าง มีโรงอุโบสถและหอฉัน
เป็นต้นอยู่ กิเลสทั้งหลายก็ไม่ได้โอกาส แต่เมื่อเสร็จการก่อสร้างแล้ว หรือ
เมื่อสละโยนิโสมนสิการ และสติเสียแล้ว กิเลสทั้งหลายก็ย่อมเกิดขึ้น ๑
บางคนเป็นผู้ดีมาจากพรหมโลก กิเลสทั้งหลายก็ยังไม่ได้อีกก่อน ต่อเมื่อ
ผู้นั้นได้เกี่ยวข้องกับอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว กิเลสทั้งหลายก็ย่อมได้โอกาส ๑ กิเลส
ที่เกิดขึ้นอย่างนี้ ควรทราบว่า เป็นกิเลสที่ยังไม่ฟุ้งซ่าน

ส่วนกิเลสที่ยังไม่เกิด ด้วยยังไม่ได้รับอารมณ์นั้น คือ อย่างไร ? คือ บางคน
ได้รับอารมณ์ต่าง ๆ มีอารมณ์เป็นที่ชอบใจ เป็นต้น ซึ่งคนยังไม่เคยได้ประสบ

แล้วก็สละโยนิโสมนสการ และสติเสียบ กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น ก็เกิดขึ้น ๆ ส่วนในขณะโลกุตรมรรคเกิดขึ้นนั้น ความเพียรอย่างเดียวกันย่อมทำให้สำเร็จหน้าที่ ๒ ประการ คือ ทำให้ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศลเกิดขึ้น ๑ ทำให้ละซึ่งสิ่งที่เป็นบาปอกุศล ๑ เพราะฉะนั้น จึงกลายเป็นความเพียร ๔ อย่าง ๆ ความเพียรทั้ง ๔ อย่างนั้น ก็เป็นความเพียรที่แนบแน่น เป็นความเพียรที่เกิดขึ้นโดยเป็นไปอยู่ เป็นความเพียรที่เกิดขึ้นโดยปราศจากการเป็นไป เป็นความเพียรที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้โอกาส เป็นความเพียรที่เกิดขึ้นโดยได้ภูมิชั้น

กิเลสเหล่าใดมีอยู่ เป็นกิเลสที่พร้อมด้วยอาการ มีความเกิดขึ้นเป็นต้น อันนี้เรียกว่า กิเลสที่เกิดขึ้นด้วยการเป็นไป ๆ ส่วนเมื่อกรรมแล่นไป กิเลสอันใดได้ประสบสอารมณ์ แล้วดับไป กิเลสอันนั้นชื่อว่า กิเลสแล้วปราศจากไป ๆ เมื่อกรรมเกิดขึ้นแล้วดับไปก็ชื่อว่า กิเลสแล้วปราศจากไป ๆ แม้เมื่อสิ่งทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็ถึงซึ่งความนับว่า กิเลสแล้ว เกิดขึ้นแล้วปราศจากไป ๆ กรรมที่เป็นกุศล และอกุศล ห้ามผลแห่งกรรมอื่น แล้วก็ให้โอกาสแก่ผลของตน เมื่อให้โอกาสอย่างนี้ ผลที่เกิดขึ้นนั้นก็เรียกว่า เกิดขึ้นจำเดิมแต่ได้โอกาส การเกิดขึ้นแห่งกิเลสอย่างนี้ ชื่อว่า เกิดขึ้นได้ด้วยโอกาส

ขั้น ๕ เรียกว่า ภูมิชั้นแห่งวิปัสสนา ๆ ขั้น ๕ นน ย่อมแยกเป็นอดีตอนาคต ปัจจุบัน ๆ กิเลสที่มีประจำใจ ไม่ควรเรียกว่า เป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน ๆ เพราะกิเลสที่ประจำอยู่ในขั้นอดีต ก็ยังไม่ละไป ส่วนที่ประจำอยู่ในขั้นที่เป็นอนาคต หรือปัจจุบันก็ยังไม่ละไป ๆ อันนี้เรียกว่า กิเลสเกิดขึ้นโดยไตรภูมิ ๆ เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่ถึงซึ่งความเพิกถอนในภูมิทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความนับว่า เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยไตรภูมิ ดังนี้ ๆ อีกอย่างหนึ่ง การเกิดขึ้นแห่งกิเลสมีอยู่ ๔ ประการ คือ เกิดขึ้นด้วยความฟุ้งซ่าน ๑ เกิดขึ้นด้วยความได้อารมณ์ ๑ เกิดขึ้นด้วยไม่ข่มไว้ ๑ เกิดขึ้นด้วยไม่ได้เพิกถอน ๑ ทั้ง ๔ อย่างนี้ มีคำอธิบายดังจักแสดงต่อไป

กล่าวคือ กิเลสที่เป็นไปอยู่ ชื่อว่า กิเลสที่เกิดขึ้นด้วยความฟุ้งซ่าน ๆ เมื่อบุคคลหลับตาตึกครู่หนึ่ง แล้วนึกถึงมิตในอารมณ์ กิเลสทั้งหลายไม่ควร

กล่าวว่า จักเกิดขึ้นในขณะนั้นถึง เพราะเหตุว่าได้อารมณ์แล้ว ข้อนี้นี้เปรียบ
เหมือนอะไร เปรียบเหมือนเมื่อตากต้นน้ำมัน ก็ไม่ควรกล่าวว่า น้ำมันจักไม่
ออกจันนั้น

กิเลสที่ไม่ได้ข่มไว้ด้วยสมาบัติ ก็ไม่ควรกล่าวว่า จักไม่เกิดขึ้นในที่
ข้อนี้เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุยังไม่ได้ข่มไว้ ฯ ข้อนี้มีอุปมาเหมือนสิ่งใด
มีอุปมาเหมือนเมื่อตากต้นน้ำมันแล้ว ก็ไม่ควรกล่าวว่า - น้ำมันจักไม่ออกในที่
จันนั้น

ส่วนกิเลสทั้งหลายที่ยังไม่ได้เพิกถอนด้วยมรรค ก็ควรกล่าวว่า จักไม่
เกิดขึ้นแก่ผู้ที่เกิดแต่ในภพอันสูงสุด ฯ การที่กิเลสเกิดอย่างนี้ เรียกว่า เกิด
โดยยังไม่ได้เพิกถอน

กิเลสทั้ง ๔ อย่าง ที่เกิดขึ้นดังที่มานี้ เป็นกิเลสที่มรรคยังไม่ได้ตัดขาด ฯ
ส่วนกิเลส ๔ อย่าง คือ กิเลสที่เกิดขึ้นด้วยได้ภมี ๑ ด้วยได้อารมณ์ ๑ ด้วย
ไม่ได้ข่มไว้ ๑ ด้วยการไม่ได้เพิกถอน ๑ เป็นกิเลสที่มรรคควรฆ่า เพราะเมื่อ
มรรคเกิดขึ้น ข้อมละกิเลสเหล่านี้ กิเลสที่ผละไปไม่ควรกล่าวว่า เป็นอดีต
หรือเป็นอนาคต หรือเป็นปัจจุบัน ฯ ข้อนี้สมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า ถ้าละกิเลส
ที่เป็นอดีต ก็ชื่อว่า ทำของที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไป ทำของที่ดับไปแล้วให้ดับไป
ทำของที่ปราศจากไปแล้วให้สิ้นไป ทำของที่ตกไปแล้วให้ตกไป ทำของที่
ล่วงไปแล้วให้ล่วงไป ถ้าละกิเลสที่เป็นอนาคต ก็ชื่อว่า ละสิ่งที่ยังไม่เกิด ละสิ่ง
ที่ยังไม่มีมา ถ้าว่าละกิเลสที่เป็นปัจจุบัน ก็ชื่อว่า ผู้มราคะ ละราคะ ผู้
โทสะ ละโทสะ ผู้โมโห ละโมโห ผู้มานะ ละมานะ ผู้ทิฏฐิ ละทิฏฐิ
ผู้ความฟุ้งซ่าน ละความฟุ้งซ่าน ผู้ความสงสัย ละความสงสัย ผู้กิเลส
ประจําใจ ละกิเลสประจําใจ ฯ ธรรมทั้งหลายที่เปรียบด้วยของดำ ของขาว
ที่ย่อมมีคู่กันไป การเจริญมรรคที่ย่อมปรากฏด้วยกิเลส ฯ จักเป็นอันว่า การ
เจริญมรรคที่ไม่มี การทำให้แจ้งซึ่งผลที่ไม่มี การละกิเลสที่ไม่มี การตรัสรู้
ธรรมที่ไม่มี ความจริงนั้นการเจริญมรรคก็มีอยู่ การทำให้แจ้งซึ่งผลก็มีอยู่
การละกิเลสก็มีอยู่ การตรัสรู้ธรรมก็มีอยู่ ข้อนี้เหมือนกับอะไร เหมือนกับ
ต้นไม้แก่ที่ยังไม่มีผลเป็นตัวอย่าง ฉะนั้น แต่ควรแสดงต้นไม้ที่มีผล เพื่อให้

เป็นที่เข้าใจเรื่อง^๕นี้ กล่าวคือ ต้นมะม่วง^๔หน่ม^๕หมผล^๕ ย่อมมีคน^๕ทั้งหลายมาเก็บกิน
ผล ส่วนผล^๔ที่เหลือ^๕ก็เก็บใส่กระเช้า^๕ไป ฯ แล้วมี^๕บุรุษ^๕อีกคนหนึ่งมาตัด^๕ต้น
มะม่วง^๕นั้นเสีย ฯ ผลมะม่วง^๕ในต้นมะม่วง^๕นั้นที่เป็น^๕อดีต^๕ก็^๕ไม่^๕ชื่อว่า^๕ฉิบหาย^๕ไปด้วย
การถูกตัด^๕ต้น^๕ที่เป็น^๕อนาคต^๕ และเป็น^๕ปัจจุ^๕บัน^๕ ก็^๕ไม่^๕ชื่อว่า^๕หาย^๕ไปด้วยการถูก
ตัด^๕ต้น^๕ เพราะผล^๕ที่เป็น^๕อดีต^๕ก็ถูก^๕กิน^๕เสีย^๕หมด^๕แล้ว ส่วนผล^๕ที่เป็น^๕อนาคต^๕ก็ยังไม่
เกิด ส่วนในคราว^๕ใด ต้นมะม่วง^๕นั้นถูก^๕ตัด^๕แล้ว ในคราว^๕นั้น ผลมะม่วง^๕ก็^๕ไม่มี^๕ จึงว่า
ผลมะม่วง^๕ที่เป็น^๕ปัจจุ^๕บัน^๕ ก็^๕ไม่^๕ถูก^๕ทำให้^๕ฉิบหาย^๕ ฯ ถ้าต้นมะม่วง^๕นั้นถูก^๕ตัด^๕แล้ว
มีคน^๕ทำลาย^๕รสน^๕แผ่นดิน^๕ และรส^๕แห่งน้ำ^๕ที่เป็น^๕เหตุ^๕ให้^๕เกิด^๕ต้นมะม่วง^๕นั้นเสีย^๕ จึงชื่อว่า^๕
ทำผลมะม่วง^๕เหล่านั้น^๕ให้^๕ฉิบหาย^๕ไป เพราะเมื่อ^๕สิ่ง^๕เหล่านั้น^๕ไม่มี^๕ ผลมะม่วง^๕ก็
ไม่^๕เกิด^๕ฉัน^๕ใด มรรค^๕ก็^๕ไม่^๕ชื่อว่า^๕ละกิเลส^๕ที่เป็น^๕อดีต^๕ อนาคต^๕ ปัจจุ^๕บัน^๕ ฉะนั้น^๕ ฯ
เพราะเมื่อ^๕กิเลส^๕เหล่านี้^๕เกิด^๕ขึ้น^๕ใน^๕ขั้น^๕ทั้งหลาย^๕มี^๕มรรค^๕ไม่^๕ได้^๕รอบ^๕รู้^๕ กิเลส^๕เหล่านั้น^๕
เมื่อ^๕มรรค^๕รอบ^๕รู้^๕ขั้น^๕ทั้งหลาย^๕แล้ว ก็^๕เกิด^๕ขึ้น^๕ไม่^๕ได้^๕ฉัน^๕นั้น^๕ ฯ อีกอย่าง^๕หนึ่ง
ควร^๕จะ^๕เนื่อ^๕ความ^๕นี้^๕ เปรียบ^๕กับ^๕หญิง^๕ที่มี^๕บุตร^๕ยัง^๕อ่อน^๕ แล้ว^๕กิน^๕ยา^๕เพื่อ^๕ไม่^๕ให้^๕ลูก^๕เกิด^๕อีก
เป็น^๕อุทาหรณ์^๕

มรรคละกิเลสเหล่านี้^๕ ไม่ควร^๕กล่าว^๕ว่า^๕ กิเลส^๕เหล่านั้น^๕เป็น^๕อดีต^๕ หรือ
อนาคต^๕ หรือ^๕ปัจจุ^๕บัน^๕ ฯ เมื่อ^๕ว่า^๕มรรค^๕ ไม่^๕ชื่อว่า^๕ละกิเลส^๕ ฯ ส่วน^๕ที่^๕กล่าว^๕
ไว้ใน^๕บาลี^๕ว่า^๕ ละบาป^๕ธรรม^๕ที่ยัง^๕ไม่^๕เกิด^๕ฉัน^๕นั้น^๕ หมาย^๕กิเลส^๕ที่จะ^๕ต้อง^๕ละ^๕ด้วย^๕มรรค^๕
ไม่^๕ใช่^๕มรรค^๕ละ^๕เพียง^๕กิเลส^๕อย่าง^๕เดียว^๕เท่านั้น^๕ ยัง^๕ละ^๕ขั้น^๕ทั้งหลาย^๕ที่เป็น^๕อุปาทาน^๕ด้วย^๕
สมกับ^๕ที่^๕กล่าว^๕ไว้^๕ว่า^๕ นาม^๕รูป^๕เหล่านี้^๕เกิด^๕ขึ้น^๕ใน^๕สงสาร^๕ โดย^๕ยก^๕พจน์^๕ทั้ง^๕ ๘ นั้น^๕เสีย^๕
ด้วย^๕ความ^๕ดับ^๕ไป^๕แห่ง^๕อภิ^๕สัง^๕ขาร^๕ วิญญาณ^๕ ด้วย^๕โสคา^๕ปัตติ^๕มรรค^๕ญาณ^๕ นาม^๕รูป^๕
เหล่านั้น^๕ย่อม^๕ดับ^๕ไป^๕ใน^๕ขั้น^๕ คัจฉิ^๕ ฯ ได้^๕ใจ^๕ความ^๕ว่า^๕ มรรค^๕ย่อม^๕ออก^๕ไป^๕จาก^๕อุปาทาน^๕
ด้วย^๕ประการ^๕ดังนี้^๕

แต่^๕โสคา^๕ปัตติ^๕มรรค^๕ย่อม^๕ออก^๕ไป^๕จาก^๕อบาย^๕ภพ^๕ ฯ สก^๕ทาก^๕ามิ^๕มรรค^๕ย่อม^๕ออก^๕
ไป^๕จาก^๕สุคติ^๕ภพ^๕ ฯ อน^๕าก^๕ามิ^๕มรรค^๕ย่อม^๕ออก^๕ไป^๕จาก^๕กาม^๕ภพ^๕ชั้น^๕สุคติ^๕ ฯ อ^๕ร^๕หัต^๕-
มรรค^๕ย่อม^๕ออก^๕ไป^๕จาก^๕รูป^๕ภพ^๕ และ^๕อ^๕รูป^๕ภพ^๕ทั้ง^๕สิ้น^๕ ใน^๕ขณะ^๕มรรค^๕เกิด^๕ขึ้น^๕นั้น^๕ การ^๕
ภาวนา^๕เพื่อ^๕ความ^๕เกิด^๕ขึ้น^๕แห่ง^๕บาป^๕ธรรม^๕ทั้งหลาย^๕ที่ยัง^๕ไม่^๕เกิด^๕ หรือ^๕เพื่อ^๕ความ^๕ตั้ง^๕อยู่^๕
แห่ง^๕กุศล^๕ธรรม^๕ทั้งหลาย^๕ที่^๕เกิด^๕ขึ้น^๕แล้ว^๕ จะมี^๕ได้^๕อย่าง^๕ไร^๕ ? แก้ว^๕ว่า^๕ มี^๕ได้^๕ด้วย^๕ความ^๕เป็น^๕

ไปแห่งมรรค คือ เมื่อมรรคเป็นไปอยู่ที่เรียกว่า ยังไม่เกิด เพราะเมื่อก่อนยังไม่เกิด ฯ
 ธรรมดาคนเราเวลาไปถึงที่ที่ยังไม่เคยไป หรือว่าได้รับอารมณ์ที่ยังไม่เคยได้รับ
 ก็ย่อมกล่าวว่า เราได้มาสู่ที่ยังไม่เคยมา ได้รับอารมณ์ที่ยังไม่เคยได้รับ ฯ
 ความเป็นอะไรของมรรคนั้น ความเป็นไปอันนั้นชื่อว่า ความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่
 ควรกล่าวว่า ภิกษุนี้อบรมเพื่อความตั้งอยู่แห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ฯ ได้
 ใจความว่า ในโลกุตตรมรรคเกิดขึ้น ความเพียรย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง คือ ชื่อว่า
 สัจจปธาน ซึ่งแปลว่า ความเพียรระวัง ๑ ปหานปธาน ซึ่งแปลว่า ความ
 เพียรละ ๑ ภวนาปธาน ซึ่งแปลว่า ความเพียรทำให้เกิด ๑ อนรักขนาปธาน
 ซึ่งแปลว่า ความเพียรรักษา ๑ ดังนี้ ความเพียรทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นได้ทั้งโลกีย์
 และโลกุตระ สันเนอความในเรื่องสัมมปปธาน ๔ ประการ ตามสูตรต้นภาษณีย์
 เพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณท์ที่ ๕๗

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยสัมมปปธาน ๔ ตามอภิธรรมภาษณีย์

จตุตถาโร สมมปฺปชานา อิช ภิกฺขุ อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณฺโณ อกุสลาณํ
 ชมฺมานํ อนุปฺปาทาเย ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี วิจยํ อารกตี จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี
 ปทหตีติ.

ณ บัณฑิต อาत्मภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณท์ที่ ๕๗ ว่าด้วยอิทธิ-
 บาทตามอภิธรรมภาษณีย์ที่แจกตามหลักอภิธรรม สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
 แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนาเห็นว่า สัมมุปปธาน ๔ นั้น คือ ภิกขุในพระพุทธศาสนานี้ ข่อมทำความพอใจให้เกิด ข่อมพยายาม ข่อมเริ่มความเพียร ข่อมประคองจิต ข่อมตั้งความเพียร เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ๑ ข่อมทำความพอใจให้เกิด ข่อมพยายาม ข่อมเริ่มความเพียร ข่อมประคองจิต ข่อมตั้งจิตไว้ เพื่อละธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑ ข่อมทำความพอใจให้เกิด ข่อมพยายาม ข่อมเริ่มความเพียร ข่อมตั้งจิตไว้ ข่อมประคองจิตไว้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ๑ ข่อมทำความพอใจให้เกิด ข่อมพยายาม ข่อมเริ่มความเพียร ข่อมประคองจิตไว้ ข่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบูรณ์ เพื่อความบริบูรณ์แห่งการอบรม ซึ่งธรรมทั้งหลายเป็นกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ดังนั้น อันเป็นอุเทศ คือ เป็นหัวข้อที่ยกขึ้นแสดง

ส่วนนิเทศ คือ การกระจายหัวข้อนี้ว่า อย่างไรจึงเรียกว่า ภิกษุทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม เริ่มความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งยังไม่เกิด ฯ อย่างนี้ คือ ในคราวใดภิกษุในพระพุทธศาสนานี้เจริญโลกุตตรญาณอันเป็นเครื่องนำออก อันไปสู่ ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฐิทั้งหลาย เพื่อดังซึ่งภูมิชั้นแรก แล้วก็ได้สำเร็จปฐมญาณ อันเป็นทุกขาปฏิบัติทางหัตถาภิญญา ในคราวนั้น เชื่อว่าทำความพอใจให้เกิด เชื่อว่า พยายาม เชื่อว่า เริ่มความเพียร เชื่อว่า ประคองจิตไว้ เชื่อว่า ตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นบาปอกุศล ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น

คำว่า ทำความพอใจให้เกิดนั้น มีคำถามว่า ความพอใจนั้น ได้แก่ สิ่งใด ได้แก่ ความใคร่เพื่อจะทำ ได้แก่ ความพอใจในทางทำเพื่อเป็นกุศล ทำความพอใจอย่างนี้ให้เกิด

คำว่า พยายามนั้น ได้แก่ ความพยายามอย่างไร ได้แก่ ความพยายามชอบ ฯ ความพยายามชอบนั้น คือ การเริ่มความเพียรทางใจ การก้าวออกไป การก้าว

หน้า การอุทสาหะ การไม่ย่อหย่อน การไม่ทอดทิ้ง การไม่ทอดธุระ การ
ประคองธระไว้ การแก้แค้นล้าง ซึ่งเรียกว่าวิริยะบ้าง เรียกว่าวิริยปรัญญาบ้าง
เรียกว่าวิริยผละบ้าง เรียกว่าวิริยสัมโพชฌงค์บ้าง การประกอบด้วยความพยายาม
อย่างนี้ เรียกว่าทำความพยายาม

คำว่า เริ่มความเพียรนั้น หมายความว่าความเพียรอย่างไร หมายความว่าความเพียร
ชอบ ๆ คำว่า เริ่มนั้น คือ ปรรก คำว่า ปรรกนั้น คือ การทำให้มีขึ้น ๆ การทำ
ให้มีขึ้นนั้น คือ การทำให้มาก

คำว่า ประคองจิตนั้น คืออย่างไร คือ พยุงจิตไว้ให้ดี ไม่ให้ตกไปใน
ความเกียจคร้าน

คำว่า ตั้งจิตไว้นั้นคืออย่างไร คือ ตั้งจิตไว้ในความเพียรที่ชอบ ส่วนธรรม
นอกนี้เรียกว่าธรรมที่ประกอบกับความเพียรชอบ

อย่างไรจึงเรียกว่าภิกษุทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม เริ่มความ
เพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อละธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดขึ้น
แล้ว ๆ อย่างนี้ คือ ในคราวใดภิกษุเจริญโลกุตตรมานอันเป็นเครื่องนำออก อันไป
สู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทวิฏฐีทั้งหลาย เพื่อถึงขุมขั้นแรก แล้วสำเร็จปฐมฌาน
อันเป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิณญา ในคราวนั้น ชื่อว่าทำความพอใจให้เกิด
ชื่อว่าพยายาม ชื่อว่าเริ่มความเพียร ชื่อว่าประคองจิตไว้ ชื่อว่าตั้งจิตไว้เพื่อ
ละธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้ว

อย่างไรจึงชื่อว่าภิกษุทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม เริ่มความ
เพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งยัง
ไม่เกิด ๆ อย่างนี้ คือ ในคราวใดภิกษุเจริญโลกุตตรมานอันเป็นเครื่องนำออก
อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทวิฏฐีทั้งหลาย เพื่อถึงขุมขั้นแรก แล้วสำเร็จ
ปฐมฌานอันเป็นทุกขาปฏิบัติทานธากิณญา ในคราวนั้น ชื่อว่าทำความพอใจให้
เกิด ชื่อว่าพยายาม ชื่อว่าเริ่มความเพียร ชื่อว่าประคองจิตไว้ ชื่อว่าตั้งจิตไว้
เพื่อเกิดความขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดขึ้น

อย่างไรจึงชื่อว่าภิกษุทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม เริ่มความ
เพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความ
เจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบลย์ เพื่อความอบรม เพื่อความบริบูรณ์แห่งธรรม
ทั้งหลายซึ่งเป็นกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ อย่างนี้ คือ ในคราวใดภิกษุในพระพุทธ-
ศาสนานี้เจริญโลกุตตรธรรม อันเป็นเครื่องนำออก อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละ
ทิฐิทั้งหลาย เพื่อถึงซึ่งภูมิขั้นแรก แล้วสำเร็จปฐมฌานอันเป็นทักขาทิวิปทา-
หัตถาภิญญา ในคราวนั้นแหละชื่อว่าภิกษุทำความพอใจให้เกิด ชื่อว่าพยายาม
ชื่อว่าเริ่มความเพียร ชื่อว่าประคองจิตไว้ ชื่อว่าตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความ
ไม่หายไป เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบลย์ เพื่อความอบรม เพื่อ
ความบริบูรณ์แห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนั้น จบเนื้อความใน
อภิธรรมภาชนียเพียงเท่านี้

ต่อไป เป็นเนื้อความในปัญหาปุจฉะว่า ในสัมมปปธาน ๔ นั้น สัมมปป-
 ธาน ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็นอภัยกฤต ตามอย่างนเรอ
 ไปจนถึงคำว่า ข้อไหนมีข้าศึก ข้อไหนไม่มีข้าศึกเป็นที่สุด แล้วมีคำแก้เป็น
 ลำดับไปตามติกมาติกาและทกมาติกา กล่าวคือ ในติกมาติกานั้นว่า สัมมปปธาน
 ทั้ง ๔ ข้อนั้น เป็นกุศลทั้งนั้น แต่ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุข-
 เวทนาก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรม ไม่ถูกยึดถือ ไม่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน ไม่เศร้า
 หมอง ไม่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมอง มีทั้งวิตกวิจารณ์ มีวิตกมีแต่วิจารณ์
 ก็มี ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไปกับปีติก็มี ไปกับสุขก็มี ไปกับอุเบกขาก็มี ควรละ
 ด้วยทสสนะก็ไม่ใช่ ด้วยภวานาก็ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยทสสนะก็ไม่ใช่ ด้วย
 ภวานาก็ไม่ใช่ เป็นธรรมไปสัทไม่มีการสะสม เป็นธรรมของพระเสขอรียเจ้า เป็น
 ธรรมหาประมาณมิได้ เป็นธรรมมีอารมณ์หาประมาณมิได้ เป็นธรรมประณีต
 เป็นธรรมแน่นอนในทางถูก ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์ แต่มีมรรคเป็นเหตุ มีมรรค
 เป็นอธิปัตติก็มี ไม่ควรกล่าวว่ามีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี เกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดขึ้น
 ก็มี แต่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นความเกิดขึ้นอยู่ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบัน
 ก็มี แต่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอดีตเป็นอารมณ์ หรือว่าเป็นอนาคตเป็นอารมณ์ หรือว่าเป็น
 ปัจจุบันเป็นอารมณ์ เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี เป็นทั้งภายในภายนอก

ก็มี ฌายนอกเป็นอารมณ์ เป็นของเห็นด้วยตาไม่ได้ เป็นของกระทบด้วยกาย
ไม่ได้ สันเนอความที่แจกตามตักมาติกาเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนอความที่แจกตามตักมาติกาว่า สัมมปธานทั้ง ๔ ข้อนั้น
ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ ประกอบกับเหตุ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุด้วย มีเหตุด้วย
เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย
เพราะประกอบกับเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ จึงว่าไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ ฯ สัมมปธาน
ทั้ง ๖ นั้น เป็นของมีปัจจัย เป็นของถูกตบแต่ง เป็นของเห็นด้วยตาไม่ได้ เป็นของ
กระทบด้วยกายไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็นโลกุตตระ รู้ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี ไม่รู้ได้
ด้วยอะไร ๆ ก็มี ฯ สัมมปธานทั้ง ๔ นั้น ไม่เป็นอาสวะ ไม่ประกอบกับอาสวะ
ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย หรือว่ามีอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ
ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบกับอาสวะ
แต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นของไม่ประกอบกับอาสวะด้วย ไม่เป็นอาสวะด้วย ฯ ใน
ส่วนสังโยชน์และคันถะ โยชะ โยคะ นิวรณ์ ปราสาท ก็เหมือนกัน ฯ สัมมปธาน
ทั้ง ๔ นั้น เป็นของมีอารมณ์ ไม่ใช่จิตแต่เป็นเจตสิก ประกอบกับจิต คลุกคลีกับจิต
มีจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดพร้อมกันกับจิต หมุนไปตามจิต มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏ-
ฐาน เกิดพร้อมกันกับสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ การ
คลุกคลีกับจิต เป็นภายนอก ไม่เป็นผู้ยึดถือ ไม่ถูกยึดถือ ฯ สัมมปธานทั้ง ๔ นั้น
ไม่เป็นอุปาทาน ไม่เป็นกิเลส เหมือนกับทว่าไว้ในหมวดอาสวะ ฯ สัมมปธาน
ทั้ง ๔ นั้น เป็นของควรละด้วยทัสสนะที่ไม่ใช่ ควรละด้วยภาวนาก็ไม่ใช่ มีเหตุ
ควรละด้วยทัสสนะที่ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยภาวนาก็ไม่ใช่ มีวิตกก็มี ไม่มีวิตก
ก็มี มีวิจารณ์ ไม่มีวิจารณ์ มีมตก็มี ไม่มีมตก็มี ไปกับขันธ์ก็มี ไม่ไปกับขันธ์
ก็มี ไปกับสุขก็มี ไม่ไปกับสุขก็มี ไปกับอเบกขาก็มี ไม่ไปกับอเบกขา
ก็มี ไม่เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรุฬาวจร ไม่เป็นปริยาบัน
คือ โลกุตตระ เป็นนิชยานิกะ คือ เครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นนิชตะ
คือ เป็นของแน่นอนในทางถูก เป็นของเข้มน เป็นของไม่มีข้าศึก จบสัมมป-
ธานวิภังค์ ตามพระบาลีเพียงเท่านั้น ฯ ส่วนเนอความในอรรถกถาเห็นว่า
สัมมปธานทั้งสี่ในอภิธรรมภาชนียน เป็นโลกุตตระทั้งนั้น เป็นของมี

อารมณ์หาประมาณมิได้ เพราะมันพหุอันหาประมาณมิได้นั้นเป็นอารมณ์
 เป็นของมีมรรคเป็นเหตุ มีมรรคเป็นอธิบดี ด้วยในเวลาทำมรรคให้เกิดนั้นย่อม
 มีความใคร่ครองเป็นใหญ่ แต่ที่ว่าไม่ควรกล่าวว่ามิมรรคเป็นอธิบดีนั้น หมายถึง
 ในขณะมรรคเกิด ซึ่งในขณะนั้นมีความพอใจและความใส่ใจเป็นใหญ่ ๆ ที่ว่า
 ไม่ควรกล่าวว่ามิมรรคเป็นอธิบดีนั้น เพราะไม่มีความเพียรอย่างอื่นเป็นใหญ่ไม่
 ควรกล่าวด้วยอารมณ์แม้สักอย่างเดียว มีอารมณ์ทลวงแล้วเป็นต้น ๆ ที่ว่า
 มีของภายนอกเป็นอารมณ์นั้น เพราะมันพหุซึ่งเป็นของภายนอกเป็นอารมณ์ ๆ
 ในปัญหาปุจฉาณะนี้ มีแต่สัมมปฺปธานวิภังค์เพียงเท่านั้น ๆ เอวံ กัมมิ ฯ

กัณฐกัณ ๕๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยอิทธิบาท ๔ ตามสูตรต้นตภาชนีย

จตุคคาโร อธิธิปาทา อธิ ภิกขุ ฉนุทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ
 อธิธิปาทํ ภาเวติ วิริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อธิธิปาทํ ภาเวติ จิตฺต-
 สมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อธิธิปาทํ ภาเวติ วิสฺมาสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ
 อธิธิปาทํ ภาเวติคฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฐกัณ ๕๘ ว่าด้วยอิทธิบาท ๔
 ตามสูตรต้นตภาชนีย และอรรถกถา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
 ศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
 อิทธิบาท ๔ นั้น คือ ภิกขุในพระพุทธศาสนาเนี่ย ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบ

ด้วยปธานสังขาร คือ ฉันทสมาธิ ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยปธานสังขาร คือ วิริยสมาธิ ๑ เจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยปธานสังขาร คือ จิตตสมาธิ ๑ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยปธานสังขาร คือ วิมังสาสมาธิ ๑ ดังนี้ อันเป็นอุเทศ คือ เป็นหัวข้อ

ส่วนนิเทศ คือ การแจกหัวข้อนี้ มีคำถามว่า อย่างไรจึงชื่อว่าภิกษุเจริญอิทธิบาทประกอบด้วยปธานสังขาร คือ ฉันทสมาธิ ๑ อย่างนี้ คือ ถ้าภิกษุทำฉันทะ คือ ความเป็นใหญ่ แล้วได้สมาธิ ได้ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตที่เรียกว่าฉันทสมาธิ ๑ ภิกษุนั้น ทำความพอใจให้เกิดขึ้น ทำความพยายามทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งกรรมหลายที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ๑ ทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายามทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความละซึ่งกรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายามทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ๑ ทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายามทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบลย์ เพื่อความอบรม เพื่อความบริบูรณ์แห่งกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑ ธรรมเหล่านี้ เรียกว่าปธานสังขาร ๑ โดยเหตุนี้จึงได้เนื้อความว่า รวมฉันทสมาธิ กับปธานสังขารเข้าด้วยกัน จึงเรียกว่า ฉันทสมาธิปธานสังขาร ดังนี้

มีคำถามต่อไปว่า ฉันทะนั้น ได้แก่สิ่งใด แก้วว่า ได้แก่ฉันทะในธรรมที่เป็นกุศล คือ ความใคร่เพื่อจะทำ ๑ สมาธินั้น ได้แก่สิ่งใด ๑ ได้แก่ความตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งอยู่ดีแห่งจิต ความตั้งลงแห่งจิต ความไม่ส่ายแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่ส่ายไป ความสงบใจ สมาธิทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ๑ ปธานสังขารนั้น ได้แก่สิ่งใด ๑ ได้แก่การทำความเพียรทางใจ การก้าวออกไป การก้าวหน้า การขึ้นไป การพยายามไป การอดสาหะ การมีความอดสาหะ การแข็งแรง การคงทน การก้าวหน้าไม่ย่อหย่อน การไม่ทอดทิ้งฉันทะ การไม่ทอดทิ้งธุระ การประคองธุระไว้ดี วิริยะ วิริยทริย

วิริยพละ สัมมาวายามะ ฯ โดยเหตุนี้ จึงได้ความว่า ผู้ประกอบด้วยฉันทะนั้นด้วย
ด้วยสมาธิด้วย ด้วยปธานสังขารด้วย จึงชื่อว่าผู้ประกอบด้วยฉันทสมาธิ
ปธานสังขาร

คำว่า อธิ นั้น แปลว่า ความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ความได้ธรรม
ทั้งหลาย ความถึงธรรมทั้งหลาย ความทำให้สำเร็จธรรมทั้งหลาย ความถึง
พร้อมด้วยธรรมทั้งหลาย ฯ คำว่า อธิบาทนั้น ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ
สังขารขันธ วิญญานขันธ ของผู้เป็นอย่างนั้น ฯ คือ ของผู้ประกอบด้วยความ
สำเร็จ ฯ คำว่า เจริญอธิบาทนั้น ได้แก่ ทำกรรมเหล่านั้นให้มาก

มีคำถามต่อไปในอธิบาทข้อที่ ๒ ว่า อย่างไร จึงเรียกว่าภิกษุเจริญ
อธิบาทประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร อย่างนี้ คือ ภิกษุในพระพุทธ-
ศาสนานี้ ทำวิริยะให้เป็นใหญ่แล้ว ได้สมาธิ คือ ได้ความมีอารมณ์อย่างเดียวแห่งจิต
อันนี้เรียกว่าวิริยสมาธิ ฯ ภิกษุนั้นทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม
ทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ บ่มทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม
ทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อละธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศลซึ่ง
เกิดขึ้นแล้ว ๑ ทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม ทำความเพียร ตั้งจิต
ไว้ ประคองจิตไว้ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ๑
ทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม ทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้
เพื่อความคงอยู่ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบลัย
เพื่อความอบรม เพื่อความบริบูรณ์แห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑
ธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ เรียกว่าปธานสังขาร ฯ โดยเหตุนี้จึงได้ความว่า รวมทั้งวิริย-
สมาธิ และปธานสังขารเข้าด้วยกันแล้ว จึงเรียกว่าวิริยสมาธิปธานสังขาร

ก็วิริยะนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเพียรทางใด ความก้าวออกไป
ความก้าวหน้า ความขึ้นไป ความพยายาม ความอดสาหัส ความมีอดสาหัส
ความแข็งแรง ความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ
ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ดี วิริยะ วิริยมทรีย์ วิริยพละ
สัมมาวายามะ คือ ความพยายามชอบ ฯ สมาธินั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความ

ตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งอยู่ดีแห่งจิต ความตกลงแห่งจิต ความไม่ส่ายแห่งจิต
ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความมีใจไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิทวิย สมาธิพละ
สัมมาสมาธิ ฯ ปธานสังขารนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเพียรแห่งใจ ความก้าว
ออกไป ความก้าวหน้า ความขึ้นไป ความพยายาม ความอุตสาหะ
ความมื่อสาหะ ความแข็งแรง ความคงทน ความก้าวหน้าไม่ย่อหย่อน ความ
ไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ดี วิริยะ วิริยทวิย
วิริยพละ สัมมาวายามะ ฯ ได้ความว่าผู้ประกอบด้วยวิริยะนี้ด้วย ด้วยสมาธิ-
นี้ด้วย ด้วยปธานสังขารนี้ด้วย จึงเรียกว่าผู้ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร

คำว่า อิทธิบาท นั้น แปลว่า ความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ความได้ธรรม
ทั้งหลาย ความถึงธรรมทั้งหลาย ความทำให้แจ้งซึ่งธรรมทั้งหลาย ความถึง
พร้อมด้วยธรรมทั้งหลาย ฯ คำว่า อิทธิบาทนั้น ได้แก่เวทนาขันธ สัญญาขันธ
สังขารขันธ วิญญานขันธ ของผู้เป็นอย่างนั้น คือ ของผู้ประกอบด้วยความสำเร็จ
นั้น ฯ คำว่า เจริญอิทธิบาท ได้แก่ทำกรรมเหล่านั้นให้มาก ดังนี้

มีคำถามต่อไปในอิทธิบาทข้อที่ ๓ ว่า อย่างไร จึงชื่อว่าภิกษุเจริญอิทธิ-
บาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร อย่างนี้ คือ การที่ภิกษุทำจิตให้เป็น
ใหญ่แล้วได้สมาธิ คือ ได้ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต เรียกว่าจิตตสมาธิ ฯ
การที่ภิกษุนั้นทำความพอใจให้เกิด ทำความพยายาม ทำความเพียร ประคองจิต
ไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้น แห่งกรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่
เกิดขึ้นกิด เพื่อละซึ่งกรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้วกิด เพื่อความ
เกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล อันยังไม่เกิดขึ้นกิด เพื่อความตั้งอยู่
เพื่อความไม่หายไป เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น เพื่อความไพบลย์ เพื่อความ
อบรม เพื่อความบริบูรณ์แห่งกรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นแล้วกิด เหล่านี้
จึงเรียกว่าปธานสังขาร ฯ รวมทั้งจิตตสมาธิ และปธานสังขารนี้ด้วย จึงเรียกว่า
จิตตสมาธิปธานสังขาร

คำว่า จิตนั้น ได้แก่จิตซึ่งมีชื่อเรียกต่าง ๆ อันรวมลงว่า ได้แก่ใจ ฯ คำว่า
สมาธินั้น รวมใจความว่า ได้แก่สัมมาสมาธิ ฯ คำว่า ปธานสังขารนั้น รวมใจ
ความว่า ได้แก่ สัมมาวายามะ ด้วยเหตุนี้จึงได้ใจความว่า ผู้ประกอบด้วยจิต

นด้วย ด้วยสมาธินด้วย ด้วยปธานสังฆารณด้วย จึงเรียกว่า ผู้ประกอบด้วยจิตต-
สมาธิปธานสังฆาร

คำว่า อธิธัมม ได้แก่ความสำเร็จแห่งธรรมนั้น ๆ คือ ความสำเร็จธรรมนั้น ๆ
ความถึงธรรมนั้น ๆ ความทำให้แจ้งซึ่งธรรมนั้น ๆ ความถึงพร้อมด้วยธรรมนั้น ๆ
คำว่า อธิธัมมทานั้น ได้แก่เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
ของผู้เป็นอย่างนั้น คือ ของผู้มีความสำเร็จนั้น ๆ คำว่า เจริญอธิธัมมทานั้น ได้
แก่ทำกรรมเหล่านั้นให้มาก ดังนี้

มีคำถามต่อไปในอธิธัมมข้อที่ ๔ ว่า อย่างไร จึงเรียกว่าภิกษุเจริญอธิ-
ธัมมทานประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังฆาร ฯ อย่างนี้ คือ วิมังสาสมาธินั้น
ได้แก่การที่ภิกษุทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ แล้วได้สมาธิ คือ ได้รับความมีอารมณ์
อันเดียวแห่งจิต ฯ ปธานสังฆารนั้น ได้แก่การที่ภิกษุทำความพอใจให้เกิด ทำ
ความพยายาม ทำความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่ง
ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปอกศล ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น • เพื่อละซึ่งธรรมทั้งหลายที่
เป็นบาปอกศลซึ่งเกิดขึ้นแล้ว • เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอกศล
ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น • เพื่อความตั้งอยู่ คือ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความเป็นยัง
ขึ้น เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความอบรม เพื่อความบริบูรณ์แห่งธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นอกศล ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว • รวมทั้งวิมังสาสมาธิ และปธานสังฆารเข้าด้วย
กัน จึงเรียกว่า วิมังสาสมาธิปธานสังฆาร

มีคำถามต่อไปว่า วิมังสานั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ปัญญา คือ การรู้ทั่วถึง
ซึ่งรวมใจความลงไปว่า ได้แก่ความไม่มกมาย ความสอดส่องธรรม ความ
เห็นถูกต้อง ฯ ส่วนคำว่าสมาธิ และปธานสังฆารนั้น ก็เหมือนกับที่มาแล้ว
ผู้ประกอบด้วยวิมังสานด้วย ด้วยสมาธินด้วย ด้วยปธานสังฆารณด้วย จึงเรียกว่า
ผู้ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังฆาร

คำว่า อธิธัมม ได้แก่ความสำเร็จ ๆ นั้น คือ ความสำเร็จธรรมนั้น ๆ ความถึง
ธรรมนั้น ๆ ความทำให้แจ้งซึ่งธรรมนั้น ๆ ความถึงพร้อมด้วยธรรมนั้น ๆ
คำว่า อธิธัมมทานั้น ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
ของผู้เป็นอย่างนั้น คือ ของผู้ได้ความสำเร็จนั้น ฯ คำว่า เจริญอธิธัมมทานั้น

ได้แก่การทำกรรมเหล่านั้นให้มาก ดังนี้ สันเนอความในสุตตันตภาษณีย์ ตามวาระ
พระบาลีเพียงเท่านั้น

สำหรับคำอธิบายตามอรรถกถานั้น จักมีปรากฏในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนใน
กัณฑ์ของคไว์เพียงเท่านั้น.

เอวี่ กัมมี้ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๔

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำอธิบาย อิทธิบาท ๔ ตามอรรถกถา

อิหามิ ตทนนฺตเร อิทธิปาหวิภังเก จตฺตารโหติ คณนปริจฺเจโท ฯ
อิทธิปาหาคี เอกุถ อิชฺฌตฺติ อิทธิ ฯ สมัชฌมฺหิ นปฺผชฺชตฺติ อคฺโคติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักแสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๕๔ ว่าด้วยคำอธิบาย
อิทธิบาท ๔ ตามอรรถกถา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
คำว่า อิทธิบาท ๔ นั้น เป็นเครื่องกำหนดให้รู้ อิทธิบาทนั้น มีอยู่ ๔ เท่านั้น ฯ
ในคำว่า อิทธิบาทนั้น แยกออกเป็น ๒ คำ คือ อิทธิคำหนึ่ง บาท
คำหนึ่ง ฯ อิธินั้นมีวิเคราะห์ว่า อิชฺฌตฺติ อิทธิ ซึ่งแปลว่า สิ่งใดสำเร็จ
สิ่งนั้นชื่อว่าอิทธิ อธิบายว่า ได้แก่ความสำเร็จ ฯ อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์
ว่า อิชฺฌนฺติ เอกาย สตฺตา อิธฺชา วุฑฺธา อุกกิสฺสคฺตา โหนฺตฺติปิ อิทธิ แปลว่า
สัตว์โลกทั้งหลายสำเร็จ คือ ถึงซึ่งความสูงด้วยสิ่งนี้ เพราะฉะนั้น สิ่งนี้จึง

ชื่อว่าอิทธิ ๑ ตามวิเคราะห์^๕ ได้ความว่า อิทธินั้น แปลว่า เครื่องสำเร็จ
 สิ่งซึ่งทำให้สำเร็จ ๑ ด้วยความหมายข้อแรก คือ อิทธินั้นแหละชื่อว่าบาท
 จึงชื่อว่าอิทธิบาท อธิบายว่า อิทธิบาทนั้นได้แก่ส่วนแห่งเครื่องสำเร็จ ๑
 ตามความหมายที่ ๒ ว่า บาทแห่งอิทธิ ชื่อว่าอิทธิบาท ๑ บาทนั้นแปลว่า
 ที่ตั้ง ๑ อธิบายว่า ได้แก่อุบายเครื่องสำเร็จ ๑ สัตว์โลกทั้งหลาย ข่มถึงซึ่ง
 อิทธิอันได้แก่คุณวิเศษ ชื่นสูง ๆ ขึ้นไปด้วยอุบายนั้น เพราะฉะนั้น อุบายนั้น
 จึงชื่อว่าบาท ๑ ควรทราบความหมายในคำว่า อิทธิบาท ๔ ด้วยถ้อยคำ
 เพียงเท่านั้น

บัดนี้ในบาลีได้กล่าวถึงภิกษุที่เจริญอิทธิบาท เพื่อจะแจกอิทธิบาท ๔ นั้น
 ออกไป ๑ คำว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขารนั้น มีคำอธิบายว่า
 สมาธิหมั่นหะเป็นเหตุ หรือมีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่าฉันทสมาธิ ๑ คำว่า
 ฉันทสมาธินี้ หมายสมาธิที่ดำฉันทะคือความใคร่ เพื่อกระทำให้เป็นใหญ่แล้ว
 จึงได้ ๑ สังขารที่เป็นประธาน ชื่อว่าประธานสังขาร ๑ คำว่า ประธาน-
 สังขารนี้ หมายความว่าเพียรชอบ ๔ ประการ ๑ คำว่า ประกอบนั้น หมายประกอบ
 ด้วยฉันทสมาธิและประธานสังขาร ๑ คำว่า อิทธิบาทนั้น เมื่อว่าโดยปริยาย
 แห่งความสำเร็จแล้วก็ได้ความว่า ได้แก่อุบาย^๕เป็นเหตุให้สำเร็จ ๑ สิ่งที่เป็นเหตุ
 ให้สำเร็จนั้นได้แก่ ฉันทสมาธิ และประธานสังขาร อันประกอบกับกุศลจิต มี
 อปการณานเป็นต้น ถึงซึ่งความนับว่าอิทธิ ๑ แต่เมื่อจะว่าโดยหมายความว่า
 เป็นเหตุแล้ว ก็ได้แก่จิตและเจตสิกที่เหลือ อิทธิ^๕เป็นเหตุแห่งฉันทสมาธิ และ
 ประธานสังขารนั้น คำว่า อิทธิบาทนั้น ก็ได้แก่ เวทนาขันธ^๖ สัญญาขันธ^๖ สังขาร-
 ขันธ^๖ วิญญาณขันธ^๖ ของผู้เป็นอย่างนั้น ๑ คำว่า ฉันทสมาธินั้น ได้แก่สมาธิ
 ที่ได้ เพราะทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ๑ ส่วนวิริยสมาธิ และจิตตสมาธิ วิม้ง-
 สาสมาธิ ก็หมายความว่าอย่างเดียวกัน คือ วิริยสมาธินั้น ได้แก่ สมาธิที่ได้เพราะ
 ทำวิริยะให้เป็นใหญ่ ๑ จิตตสมาธินั้น ได้แก่สมาธิที่ทำจิตให้เป็นใหญ่ ๑ วิม้ง-
 สาสมาธินั้น ได้แก่สมาธิที่ทำวิม้งสาให้เป็นใหญ่ ๑ ได้ใจความว่า สมาธิ
 ที่เกิดขึ้นเพราะทำฉันทะให้เป็นใหญ่ คือ เพราะทำฉันทะให้เป็นฐานะ ทำฉันทะให้เป็น
 หัวหน้า เรียกว่าฉันทสมาธิ ส่วนวิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิม้งสาสมาธิ ก็เหมือนกัน

ส่วนปธานสังขารนั้น ได้แก่ ความเพียรที่ทำหน้าที่ ๔ ประการให้สำเร็จ ฯ รวมทั้ง
ฉันทสมาธิ และปธานสังขารนั้นเข้าด้วยกัน จึงเรียกว่าฉันทสมาธิปธานสังขาร
อันเป็นอิทธิบาทข้อที่ ๑

ที่ว่าอิทธิบาท ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
นั้น อธิบายว่า ขันธทั้ง ๔ นั้น มีฉันทะเป็นค้ำอยู่ด้วย ฯ ในเรื่องอิทธิบาทนั้น
ท่านได้กล่าวเรื่องภิกขุ ๔ องค์ไว้เพื่อให้เข้าใจความแจ่มแจ้ง

กล่าวคือ ภิกขุ ๔ องค์นั้น ได้เจริญกรรมฐาน สำเร็จเหมือนกัน ฯ
แต่ภิกษุองค์หนึ่ง อาศัยฉันทะ คือ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ทำฉันทะให้เป็นธุระ
ทำฉันทะให้เป็นหัวหน้า ด้วยคิดว่า เมื่อความเกิดขึ้นแห่งประโยชน์ด้วยฉันทะ
ในธรรมที่เป็นกุศล คือ ความใคร่เพื่อจะทำมียอ เราจักทำโลกุตตรธรรมให้เกิด
เราไม่มีภาระในการทำโลกุตตรธรรมให้เกิด ดังนี้ แล้วก็ทำโลกุตตรธรรมให้เกิด ฯ
อีกองค์หนึ่งอาศัยวิริยะ ฯ อีกองค์หนึ่งอาศัยจิตตะ คือ ความเอาใจใส่ อีกองค์
หนึ่งอาศัยปัญญา แล้วก็ได้โลกุตตรธรรมทั้ง ๔ องค์ ข้อนี้อุปมาเหมือนบุตรแห่ง
อำมาตย์ ๔ คน ที่ต้องการฐานันดรคนหนึ่ง ได้อาศัยการรับใช้ของพระราชา
คนหนึ่งได้อาศัยความแกล้วกล้าของตน คนหนึ่งได้อาศัยชาติตระกูล คนหนึ่ง
ได้อาศัยมนต์ คือ ความรู้ ฯ คนแรกคิดว่า เมื่อความเกิดขึ้นแห่งประโยชน์
ด้วยความไม่ประมาทในการรับใช้พระราชามีอยู่ เราจักได้ฐานันดร คิดดังนี้แล้ว
ก็ตั้งใจรับใช้พระราชา ฯ คนที่ ๒ คิดว่า บางคนถึงแม้ไม่ประมาทในการ
รับใช้พระราชาได้ดี แต่เมื่อมีสงครามขึ้นก็ไม่อาจดำรงตัวอยู่ได้ บ้านเมืองของ
พระราชาจักกำเริบโดยแท้ เมื่อบ้านเมืองกำเริบขึ้น เราจักรับอาสาไปปราบปราม
แล้วเราก็จักได้ฐานันดร คิดดังนี้แล้ว ก็ได้ทำความแกล้วกล้าให้เกิดขึ้น ฯ
คนที่ ๓ คิดว่า ถึงแม้ว่ามีความแกล้วกล้าก็ดี แต่ถ้ามีชาติตระกูลต่ำช้า ก็จักไม่
ได้ฐานันดร เมื่อเขาสอบสวนถึงชาติตระกูล ก็จักได้ฐานันดรแก่เรา คิดดังนี้แล้ว
ก็ได้แต่คิดอาศัยชาติตระกูลของตน ฯ คนที่ ๔ คิดว่า ถึงแม้ว่าจักมีชาติตระกูล
ก็ดี แต่ถ้าไม่มีความรู้ไม่ได้ เมื่อมีกิจที่ควรทำด้วยความรู้ เกิดขึ้น เราจักได้
ฐานันดร คิดดังนี้แล้วก็มุ่งอาศัยความรู้ของตน ฯ บุตรอำมาตย์ทั้ง ๔ คนนั้น
ต่างก็ได้ฐานันดรทั้งนั้น ด้วยอาศัยคุณสมบัติของตน ๆ ดังที่แสดงมา

ภิกษุผู้ทำโลกุตตรธรรมให้เกิด เพราะทำฉันทะให้เป็นใหญ่ คือ เพราะ
 ทำฉันทะให้เป็นฐานะ ทำฉันทะให้เป็นหัวหน้า ด้วยเห็นว่า เมื่อความเกิดแห่ง
 ประโยชน์ด้วยฉันทะในธรรมที่เป็นกุศล คือ ความใคร่ที่จะทำมอญ เราก็จักทำ
 โลกุตตรธรรมให้เกิด เราไม่หมั่นใจในการทำโลกุตตรธรรมให้เกิดดังนั้น เปรียบ
 เหมือนบุตรอำมาตย์ที่ไม่ประมาทในการรับใช้พระราชา แล้วได้รับฐานันดรฉนั้น
 ภิกษุของคหวัณ ๕ ควรเห็นเหมือนกับพระรัฐบาลเถรเจ้า เป็นอนุหาทรณ์ เพราะ
 เหตุว่า พระรัฐบาลเถรเจ้านั้น ได้ทำให้โลกุตตรธรรมเกิดขึ้น เพราะทำฉันทะ
 ให้เป็นฐานะ คือ ทำความพอใจในการบำเพ็ญสมณธรรม เพื่องม่งหวังโลกุตตรธรรม
 ให้เกิดขึ้น ฯ ส่วนภิกษุผู้ทำโลกุตตรธรรมให้เกิด โดยเหตุทำวิริยะให้เป็นใหญ่
 ทำวิริยะให้เป็นฐานะ ทำวิริยะให้เป็นหัวหน้า เหมือนพระโสณเถรเจ้านั้น
 เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์ที่ได้ฐานันดรเพราะความกล้าหาญ ฯ ภิกษุผู้ทำ
 โลกุตตรธรรมให้เกิด เพราะทำจิตตะให้เป็นใหญ่ คือ ให้เป็นฐานะ ให้เป็นหัวหน้า
 เหมือนกับพระสัมภุตเถรเจ้านั้น เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์ที่ได้ฐานันดร เพราะ
 ชาติตระกูลของตน ภิกษุผู้ทำโลกุตตรธรรมให้เกิด เพราะทำวิมังสาให้เป็นใหญ่
 ให้เป็นฐานะ ให้เป็นหัวหน้า เหมือนกับพระโมฆราชเถรเจ้านั้น เปรียบเหมือน
 บุตรอำมาตย์ที่ได้รับฐานันดร เพราะอาศัยความรู้ฉนั้น

ธรรม ๓ ประการ คือ ฉันทะ ๑ สมาธิ ๑ ปธานสังขาร ๑ เป็นอธิกัม
 เป็นอธิบาทกัม ส่วนขันธ ๔ นอกจากนั้นเป็นเครื่องประกอบ ชื่อว่าอธิบาท ฯ
 ธรรมทั้ง ๓ คือ วิริยะ ๑ สมาธิ ๑ ปธานสังขาร ๑ และจิต ๑ สมาธิ ๑
 ปธานสังขาร ๑ วิมังสา ๑ สมาธิ ๑ ปธานสังขาร ๑ เป็นอธิกัม เป็นอธิบาทกัม
 ส่วนขันธ ๔ ที่ประกอบกับอธิกัม นั้น เป็นอธิบาทโดยแท้ ฯ ตามกระแสเสนา
 ทว่ามานี้ ว่าโดยไม่แตกต่างกัน

ส่วนที่ว่าโดยแตกต่างกันนั้น ฉันทะชื่อว่าอธิ ๑ ขันธ ๔ ท่อบรม
 ด้วยฉันทะ ชื่อว่าอธิบาท ฯ ธรรม ๒ ประการ คือ สมาธิกับปธานสังขาร
 จัดเข้าในฉันทอธิบาท ด้วยอำนาจสังขารขันธ ฯ จะกล่าวว่า จัดเข้าในบาท
 กัมสมควร ฯ สมาธิชื่อว่าอธิ ๑ ขันธ ๔ ท่อบรมด้วยสมาธิขุระ ชื่อว่าสมาธิ-
 อธิบาท ฯ ธรรม ๒ ประการ คือ ฉันทะกับปธานสังขาร ย่อมเข้าอยู่ในสมาธิ

อิทธิบาทด้วยอำนาจสังขารขันธ ๑ จะกล่าวว่า เข้าอยู่ในบาทที่สมควร ๑
 ปธานสังขาร ก็ชื่อว่าอิทธิ ๑ ขันธ ๔ ทิอบรมด้วยปธานสังขาร ชื่อว่าปธาน-
 สังขารอิทธิบาท ๑ ธรรม ๒ ประการ คือฉันทะกับสมาธิเข้าอยู่ในปธานสังขาร
 อิทธิบาทด้วยอำนาจสังขารขันธ จะกล่าวว่าจัดเข้าในบาทที่สมควร ๑ วิริยะ
 จิตตะ วิมังสา ก็ชื่อว่าอิทธิทั้งนั้น ดังนี้

ก็ในเรื่องนี้คำใหม่หนักไม่มี มีแต่คำที่เป็นธาตุ ซึ่งมีเนื้อความแจ่มแจ้ง
 ดังที่ว่ามาแล้วทั้งนั้น ๑ ข้อน้อย่างไร ข้อนี้อธิบายทั้ง ๓ อันได้แก่ ฉันทะ ๑
 สมาธิ ๑ ปธานสังขาร ๑ เรียกว่าอิทธิก็ได้ เรียกว่าอิทธิบาทก็ได้ ส่วนขันธ ๔ ที่
 ประกอบกัน เรียกว่าอิทธิบาทโดยแท้ เพราะเมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้น จะสำเร็จ
 ก็สำเร็จพร้อมกันขันธ ๔ ซึ่งประกอบกัน ไม่สำเร็จนอกจากขันธ ๔ ส่วนขันธ ๔
 ซึ่งประกอบกันซึ่งชื่อว่าอิทธินั้น ก็เพราะหมายความว่าผู้สำรวจ ๑ ที่เรียกว่าบาทนั้น
 ก็เพราะหมายความว่าเพื่อกิจ คำว่า อิทธิหรืออิทธิบาทนั้น ไม่ได้หมายเอาสิ่ง
 อื่น ๆ หมายเอาขันธ ๔ ที่ประกอบกันเท่านั้น ๑ อิทธิบาทข้อที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔
 ก็มีกรรมอย่างละ ๓ ข้อ เหมือนกันกับข้อที่ ๑ ซึ่งว่ามาแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ส่วนเบื้องต้นชื่อว่าอิทธิบาท การกลับได้มาชื่อว่าอิทธิ ๑
 เนื้อความนี้ควรแสดงด้วยอุปการสมาธิ หรือด้วยวิปัสสนา ๑ เพราะการ
 บริกรรมปฐมฌาน ชื่อว่าอิทธิบาท ส่วนปฐมฌาน ชื่อว่าอิทธิ การบริกรรม
 ในฌานชั้นอื่น ๆ ก็เหมือนกัน คือการบริกรรมในฌานนั้นชื่อว่าอิทธิบาท ตัวฌาน
 นั้น ๆ ชื่อว่าอิทธิ ๑ การเห็นแจ้ง ซึ่งอริยมรรค ๔ ชื่อว่าอิทธิบาท ตัวอริยมรรค ๔
 ชื่อว่าอิทธิบาท ๑ จะแสดงแม้ด้วยการกลับได้ฌานที่เสื่อมแล้วมาก็สมควร ด้วย
 ว่าปฐมฌานชื่อว่าอิทธิบาท หุตติยฌานชื่อว่าอิทธิ ๑ หุตติยฌานชื่อว่าอิทธิบาท
 ตติยฌานชื่อว่าอิทธิ ๑ ตติยฌาน ชื่อว่าอิทธิบาท จตตฌาน ชื่อว่าอิทธิ ๑ ส่วน
 ชั้นอื่น ๆ ก็ควรเทียบตามนั้น เทียบขึ้นไปจนกระทั่งถึงอรหัตมรรค เป็น
 ลำดับไป

คำว่า อิทธิ หมายความว่าอย่างไร ๑ คำว่า บาท หมายความว่าอย่าง
 ไร ๑ คำว่า อิทธิ หมายความว่าสำเร็จ ๑ คำว่า บาท หมายความว่าเป็น
 ที่ตั้ง ๑ แม้ในที่นี้ คำว่า อิทธิหรือคำว่าอิทธิบาท ก็หมายขันธทั้ง ๔ ที่ประกอบกัน
 ดังที่ว่าแล้ว

เมื่อกล่าวอย่างนี้ ก็มีอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ถ้าคิดว่าอิทธิหรืออิทธิบาท
หมายเอาชั้นที่ ๔ แล้ว พระพุทธเจ้าคงไม่ทรงนำมา ซึ่งอุตตรอุภกษณีย์ไว้ในบาลี
ข้างหน้า คือ ในอุตตรอุภกษณีย์นั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ว่า ฉนฺโทเขว
ฉนฺทฺธิปาโท วิริยเมว จิตฺตเมว วิมฺเสว วิมฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
ชื่อว่าฉนฺทอิทธิบาท วิริยเมว และ ชื่อว่าวิริยอิทธิบาท จิตฺตเมว และ ชื่อว่าจิตต-
อิทธิบาท วิมฺเสว และ ชื่อว่าวิมฺเสวอิทธิบาท ดังนี้ ฯ ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า
ที่ยังไม่สำเร็จชื่อว่าอิทธิ ที่สำเร็จแล้ว ชื่อว่าอิทธิบาท ดังนี้ แต่ควรละความเห็น
สิ่งที่สำเร็จแล้ว เรียกว่าอิทธิก็ได้ เรียกว่าอิทธิบาทก็ได้ ไม่เป็นเหมือนถ้อยคำของ
อาจารย์บางพวกนั้น ดังนี้ ในสุตตันตภาษาขณีย์ ได้กล่าวถึงอิทธิบาท ทั้งที่เป็น
โลกีย์และโลกุตตระเจือกันไป สันเนอความในกัณฺฐกัณฺโณเพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฺฐกัณฺโณ ๖๐

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยอิทธิบาท ๔ ตอนอภิธรรมภาษาขณีย์

จตุตถาริ อธิฐิปาหา อธิ ภิกขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคคํ
อิฐิปาหํ ภาเวติ วิริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคคํ อธิฐิปาหํ ภาเวติ จิตฺต
สมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคคํ อธิฐิปาหํ ภาเวติ วิมฺสฺสสมาธิปธานสงฺขาริ สมนฺนาคคํ
อิฐิปาหํ ภาเวติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฺฐกัณฺโณ ๖๐ ว่าด้วยอิทธิบาท ๔
ตามอภิธรรมภาษาขณีย์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และ
พุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
อิทธิบาท ๔ นั้น คือ ภิกขุเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธาน
สังขาร ๑ ประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร ๑ ประกอบด้วยจิตตสมาธิ
และปธานสังขาร ๑ ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร ๑ ดังนี้ อันนั้น
เป็นอุเทศ

ส่วนนิเทศว่าอย่างไรจึงชื่อว่าภิกขุเจริญอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิ และ
ปธานสังขาร ฯ อย่างนั้น คือ ภิกขุในพระพุทธศาสนาน้อมเจริญโสภุตตรณาน
อันเป็นเครื่องนำออกอันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย เพื่อถึงซึ่ง
รูปชั้นแรกแล้วก็สำเร็จปฐมฌาน อันเป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ในคราวใด
ในคราวนั้น ชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร
ด้วย ชื่อว่าเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขารด้วย ชื่อ
ว่าเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิและปธานสังขารด้วย ชื่อว่าเจริญ
อิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขารด้วย ดังนี้

คำว่า ฉันทะนั้น ได้แก่อะไร ได้แก่ความพอใจในธรรมที่เป็นกุศล คือ
ความใคร่ที่จะทำ ฯ สมาธินั้นได้แก่อะไร ได้แก่ความตั้งอยู่แห่งจิต ความ
ตั้งอยู่แห่งจิต ความตั้งลงแห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน
แห่งจิต ความมีจิตไม่ฟุ้งซ่าน ความสงบ สมาธิทริย สมาธิผละ สัมมา-
สมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ สมาธิที่เป็นองค์มรรค สมาธิที่นับเข้าในมรรค ฯ
ปธานสังขารนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเพียรทางใจ ความก้าวลงไป ความ
ก้าวหน้ำ ความขึ้นไป ความพยายาม ความอดสาเห ความมีอดสาเห
ความแข็งแรง ความคงทน ความก้าวหน้ำไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ
ความไม่ทอดทิ้งธัมมะ ความประคองธัมมะดี วิริยะ วิริยทริย วิริยผละ สัมมา-
วาจาณะ วิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะอันเป็นองค์มรรค วิริยะอันนับเข้าในมรรค ฯ
ได้ความว่า ผู้ประกอบด้วยฉันทะด้วย ด้วยสมาธิด้วย ด้วยปธานสังขารนี้

ด้วย ชื่อว่าผู้ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร ฯ ผู้ประกอบด้วยวิริยะ
 ด้วย ด้วยสมาธินด้วย ด้วยปธานสังขารนด้วย ชื่อว่าผู้ประกอบด้วยวิริย-
 สมาธิปธานสังขาร ฯ ผู้ประกอบด้วยจิตตะณด้วย ด้วยสมาธินด้วย ด้วยปธาน-
 สังขารนด้วย ชื่อว่าผู้ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร ฯ ผู้ประกอบด้วย
 วิมมังสานด้วย ด้วยสมาธินด้วย ด้วยปธานสังขารนด้วย ชื่อว่าผู้ประกอบด้วย
 วิมังสาสมาธิปธานสังขาร

คำว่า อิทินั้น แปลว่าความสำเร็จแห่งธรรมนั้น ๆ ความสำเร็จพร้อมแห่ง
 ธรรมนั้น ๆ การสำเร็จแห่งธรรมนั้น ๆ การสำเร็จพร้อมแห่งธรรมนั้น ๆ การ
 ได้ธรรมนั้น ๆ การกลับได้ธรรมนั้น ๆ การถึงธรรมนั้น ๆ การถึงดีซึ่งธรรม
 นั้น ๆ การถูกต้องธรรมนั้น ๆ การทำให้แจ้งธรรมนั้น ๆ การเข้าไปถึงพร้อมด้วย
 ธรรมนั้น ๆ

คำว่า อธิบาพนั้น ได้แก่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ ความถูกต้องเป็นต้น
 มีอวิกเขปะ ความไม่พังชานเป็นที่สุด ของผู้เป็นอยู่อย่างนั้น

คำว่า เจริญอธิบาพนั้น ได้แก่ การอบรมธรรมเหล่านั้น การทำกรรม
 เหล่านั้นให้มาก

คำว่า วิริยะนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเพียรทางใจ ความก้าวออกไป
 ความก้าวหน้า ความขึ้นไป ความพยายาม ความอุตสาหะ ความมีอุตสาหะ
 ความแข็งแรง ความคงทน ความก้าวหน้าไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งกันหา
 ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ดี วิริยะ วิริยนทรีย์ วิริยพละ
 สัมมาวายามะ

จิตตะนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ มนะ ซึ่งแปลว่าใจ • ได้แก่ มานสะ ซึ่ง
 แปลว่า มียอยู่ในใจ • ได้แก่ หทยะ ซึ่งแปลว่า หทัย • ได้แก่ บัณชาระ ซึ่ง
 แปลว่า ธรรมชาติอันขาว • ได้แก่ มนาคตนะ ซึ่งแปลว่า ายตนะทางใจ • ได้แก่
 มนินทรีย์ ซึ่งแปลว่า อินทรีย์ คือ ใจ • ได้แก่ วิญญาน ซึ่งแปลว่า ความรู้
 สึก • ได้แก่ วิญญานขันธ ซึ่งแปลว่า กองวิญญาน • ได้แก่ มโนวิญญาน-
 ชาติ ซึ่งแปลว่า ชาติ คือ ความรู้สึกทางใจ

คำว่า วิมังสานัน ได้แก่สิ่งใด ได้แก่นิဗ္ဗา คือ ได้แก่การรู้ทั่ว การ
เลือก การสอดส่อง การสอดส่องธรรม การกำหนด การเข้าไปกำหนด
การเข้าไปกำหนดไว้เฉพาะ การเป็นบัลเฑิต การฉลาด การละเอียด การ
เป็นแจ้ง การคิด การพิจารณา การมีปัญญาตั้งแผ่นดิน การมีหวัคิด
การเล็งเห็นแจ้ง การรู้สึกดี นิဗ္ဗาตั้งประจักษ์ อินทรีย์คือนิဗ္ဗา ผลคือนิ
ဗ္ဗา สาตราคือนิဗ္ဗา ปราสาทคือนิဗ္ဗา แสงสว่างคือนิဗ္ဗา รัศมี
คือนิဗ္ဗา ความโพล่งคือนิဗ္ဗา รัศนาคือนิဗ္ဗา ความไม่มลาย ความ
สอดส่องธรรม สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ดังนี้ จบเนื้อความในอภิธรรม-
ภาชนีย์ เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในปัญหาปุจฉะ อันว่าด้วยปัญหาวา อิทธิบาท ๔
นั้น ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็นอัพยากฤต จนกระทั่ง
ถึงคำว่าข้อไหนมีข้าศึก ข้อไหนไม่มีข้าศึกเป็นที่สุด แล้วมีคำแก้ไปตามคิ-
มมัตถิกาและทุกมัตถิกาวา อิทธิบาททั้ง ๔ เป็นกุศลทั้งนั้น แต่ว่าประกอบด้วย
สุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยทุกขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี มี
วิบากธรรมเป็นธรรม ไม่ถูกขัตถิ์ ไม่เป็นเหตุแห่งการขัตถิ์ ไม่เศร้าหมอง ไม่
ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมอง มีวิตกวิจารณ์ก็มี ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ก็มี ไม่มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ก็มี ไปกับปีติก็มี ไปกับสุขก็มี ไปกับอุเบกขาก็มี ควรละด้วยทัสสนะ
ก็ไม่ใช่ ด้วยภาวนาก็ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยทัสสนะก็ไม่ใช่ ด้วยภาวนาก็ไม่ใช่
ไปสู่ที่ปราศจากการสะสม คือ นิพพาน เป็นของพระเสขอรียเจ้าผู้ยังศึกษา เป็น
ของหาปริมาณมิได้ เป็นของมีอารมณ์ไม่มีประมาณ เป็นของประณีต เป็นของ
แน่นอนในทางถูก เป็นของไม่มีมรรคเป็นอารมณ์ แต่มมรรคเป็นเหตุ เป็น
ของไม่มีมรรคเป็นอธิบดี เกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดขึ้นก็มี ไม่ควรกล่าวว่า
มีอดีตเป็นอารมณ์ หรือมีอนาคตเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันเป็นอารมณ์ เป็น
ภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี เป็นทั้งภายในภายนอกก็มี เป็นของมีภายนอก เป็น
ของเห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ จบที่แจกตามคิम्मัตถิกาเพียงเท่านั้น

ส่วนที่แจกตามเทศมคคานันว่า วิมังสาอิทธิบาทเป็นเหตุ ส่วนอิทธิบาท
ทั้ง ๓ ไม่เป็นเหตุ ฯ เป็นของมีเหตุ เป็นของประกอบกับเหตุ ฯ วิมังสา-
อิทธิบาท เป็นเหตุด้วยมีเหตุด้วย ส่วนอิทธิบาทอีก ๓ ไม่ควรกล่าวว่าเป็น
เหตุด้วย มีเหตุด้วย เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ ฯ วิมังสาอิทธิบาท เป็น
เหตุด้วยประกอบกับเหตุด้วย อิทธิบาทอีก ๓ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุด้วย
ประกอบกับเหตุด้วย เพราะประกอบกับเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ อิทธิบาท ๓ ไม่เป็น
เหตุแต่มีเหตุ วิมังสาอิทธิบาทไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุ มีเหตุ หรือว่าไม่มีเหตุ
ดังนี้ หมวด ๑ เรียกว่าหมวดเหตุ

ในหมวดปัจจุปัจจัยว่า อิทธิบาททั้ง ๕ เป็นของมีปัจจัย เป็นของถูกตบแต่ง
เป็นของเห็นไม่ได้ เป็นของกระทบไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็นของรู้ได้ด้วย
อะไร ๆ ก็มี ไม่รู้ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี ฯ ไม่เป็นอาสวะ ไม่ประกอบกับอาสวะ
ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย หรือว่ามีอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ
ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบกับ
อาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นของไม่ประกอบกับอาสวะด้วย ไม่เป็นอาสวะ
ด้วย ส่วนหมวดที่ว่าด้วยสังโยชน์และคันถะ โยมะ โยคะ นิวรณ์ ปรามาส
ก็เหมือนกันกับหมวดที่ว่าด้วยอาสวะ ซึ่งว่ามาแล้ว

ในหมวดอารมณ์นั้นว่า อิทธิบาททั้ง ๕ มีอารมณ์ ฯ อิทธิบาท ๓ ไม่
เป็นจิต ส่วนอิทธิบาท คือ จิตตะเป็นจิต ฯ อิทธิบาท ๓ เป็นเจตสิก ส่วนอิทธิ-
บาท คือ จิตตะไม่เป็นเจตสิก ฯ อิทธิบาท ๓ ประกอบกับจิตส่วนอิทธิบาท คือ
จิตตะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นประกอบกับจิต หรือไม่ประกอบกับจิต อิทธิบาท ๓ กลุกคลี
กับจิต ฯ อิทธิบาท ๓ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ส่วนอิทธิบาท คือ จิตตะไม่มีจิตเป็น
สมุฏฐาน ฯ อิทธิบาท ๓ เป็นพร้อมกันกับจิต ส่วนอิทธิบาท คือ จิตตะ ไม่
เป็นพร้อมกันกับจิต ฯ อิทธิบาท ๓ หมุนไปตามจิต ส่วนอิทธิบาท คือ จิตตะ ไม่
หมุนไปตามจิต ฯ อิทธิบาท ๓ มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน ส่วนอิทธิ-
บาท คือ จิตตะ ไม่มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน ฯ อิทธิบาท ๓ เป็นพร้อมกัน
สมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต ส่วนอิทธิบาท คือ จิตตะ ไม่เป็นพร้อมกันสมุฏฐาน

คือการคลุกคลีกับจิต อิทธิบาท ๓ หมุนไปตามสมุฏฐานคือการคลุกคลีกับจิต ส่วน
อิทธิบาท คือ จิตตะ ไม่หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต ฯ อิทธิบาท ๓
เป็นภายนอก ส่วนอิทธิบาท คือ จิตตะ เป็นภายใน ฯ อิทธิบาททั้ง ๔ ไม่เป็นผู้ยึด
ถือ ไม่ถูกยึดถือ

อิทธิบาททั้ง ๔ ไม่เป็นอุปาทาน ไม่เป็นกิเลสเหมือนกับอาสวะ อิทธิ-
บาททั้ง ๔ ไม่ใช่ควรละด้วยทัสสนะ หรือภาวนา ไม่มีเหตุควรละด้วยทัสสนะ
และด้วยภาวนา มีวิตกก็มี ไม่มีวิตกก็มี มีวิจารณ์ก็มี ไม่มีวิจารณ์ก็มี มีปีติ
ก็มี ไม่มีปีติก็มี ไปกับปีติก็มี ไม่ไปกับปีติก็มี ไปกับสุขก็มี ไม่ไป
กับสุขก็มี ไปกับอุเบกขาก็มี ไม่ไปกับอุเบกขาก็มี อิทธิบาททั้ง ๔ นั้น ไม่
เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรูปาวจร ไม่เป็นอุปริยาบัน คือ ไม่
เป็นโลกุตตระ เป็นนิยานิกะ คือ เครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นนียตะ คือ แน่
นอนในทางถูก เป็นอนุตตระ คือ เป็นของเยี่ยม เป็นสรวณะ คือ ไม่มีข้าศึก ดังนั้น
จบอิทธิบาทวิภังค์ ตามวาระพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ทว่าอิทธิบาททั้ง ๔ มีอารมณ์หาประมาณมิได้ เพราะ
ปรารภนิพพานอันหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ ฯ ข้อมว่ามีมรรคเป็นเหตุ เพราะ
เกิดพร้อมกันกับมรรค ต่างก็เป็นใหญ่ด้วยกันทั้งนั้น อิทธิบาททั้ง ๔ นั้น ข้อมว่ามี
ภายนอกเป็นอารมณ์ เพราะมีนิพพานเป็นอารมณ์ ฯ อิทธิบาทที่ว่าไว้ในสุต-
ตันตภาชนีย์ก็แต่ก่อนโน้นเป็นทั้งโลกีย์ โลกุตตระ ส่วนที่ว่าไว้ในอภิธรรมภาชนีย์
นี้ เป็นโลกุตตระอย่างเดียวเท่านั้น ดังนี้ ฯ ส่วนคำว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จ
พร้อม ความสำเร็จ การสำเร็จพร้อม การได้ การกลับได้ การถึง การถึงพร้อม
การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าไปถึงพร้อม ซึ่งแสดงมาแล้วตามพระบาลี
นั้น เป็นคำใช้แทนคำว่าสำเร็จทั้งนั้น สันเนอความในกถาเช่นเพียงเท่านั้น

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๖๑
คัมภีร์พระวิภังค์
ว่าด้วย โภชนกวิภังค์

สคฺค โภชนกคา สติสมฺโภชนกโค ธรรมวิจยสมฺโภชนกโค วิริย-
สมฺโภชนกโค ปติสมฺโภชนกโค ปสฺสทฺธิสมฺโภชนกโค สมาธิสมฺโภชนกโค
อุเปกขาสมฺโภชนกโคติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๖๑ ว่าด้วย
โภชนกวิภังค์ คือ การจำแนกโภชนกตามสูตรคันถภาษนีย์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
โภชนก ๑ นั้น คือ สติสมฺโภชนก ๑ ธรรมวิจยสมฺโภชนก ๑ วิริยสมฺโภช-
นก ๑ ปติสมฺโภชนก ๑ ปสฺสทฺธิสมฺโภชนก ๑ สมาธิสมฺโภชนก ๑
อุเปกขาสมฺโภชนก ๑ ดังนี้ อันเป็นอุเทศ คือ เป็นหัวข้อแห่งโภชนกทั้ง ๑
ประการ

ส่วนนิเทศ คือ การจำแนกหัวข้อนั้นว่า สติสมฺโภชนกนั้น ได้แก่สิ่งใด
ได้แก่การที่ภิกษุในพระธรรมวินัยเป็นผู้มีสติ เป็นผู้ประกอบด้วยสติปัญญา เป็น
ผู้ระลึกได้ซึ่งสิ่งที่ทำนานแล้ว ซึ่งสิ่งที่พูดนานแล้ว ฯ เมื่อภิกษุนั้นมีสติอยู่
อย่างนั้น ก็เลือกพันสอคล้องธรรมนั้นด้วยปัญญา อันนี้เรียกว่าธรรมวิจยสม-
โภชนก ฯ เมื่อภิกษุนั้นเลือกพันสอคล้องธรรมนั้นด้วยปัญญา ก็เป็นอัน
ปรารภความเพียร ความไม่ย่อหย่อน อันนี้เรียกว่าวิริยสมฺโภชนก บัณฑิตย่อม
เกิดแก่ผู้ปรารภความเพียร อันนี้เรียกว่าปติสมฺโภชนก ฯ กายและใจของ
ผู้มีใจบึกข่มสงบ อันนี้เรียกว่าปสฺสทฺธิสมฺโภชนก ฯ จิตของผู้มีกายและใจสงบ

ผู้มีคุณสมบัติทั้งนี้
จิตที่ตั้งมั่นอยู่นั้นได้
เป็นนัยที่ ๑

อันเรียกว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ ๑

อันเรียกว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๑

ผู้นั้นย่อมเพ่งดู
ตามที่ว่ามานี้

ส่วนนัยที่ ๒ นั้นว่า สติสัมโพชฌงค์นั้นได้แก่สิ่งใด สติในธรรมทั้งหลาย
ที่เป็นภายในก็มี สติในธรรมทั้งหลายที่เป็นภายนอกก็มี สติอันใดในธรรม
ทั้งหลายที่เป็นภายใน แม้สติอันนั้นก็เป็นสติสัมโพชฌงค์ สติสัมโพชฌงค์
นั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ๑ สติในธรรม
ทั้งหลายที่เป็นภายนอกแม้สติอันใด สติแม้อันนั้นก็เป็นสติสัมโพชฌงค์ สติสัมโพช-
ฌงค์นั้น ย่อมเป็นไปเพราะความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน

ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นได้แก่สิ่งใด การสอดส่องธรรมภายในก็มี การ
สอดส่องธรรมภายนอกก็มี การสอดส่องธรรมภายในแม้สติอันใดมีอยู่ การสอดส่อง
ธรรมภายในแม้สติอันนั้นก็เป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นย่อม
เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ๑ ความสอดส่องธรรมภายนอก
แม้สติอันใดมีอยู่ ความสอดส่องธรรมภายนอกแม้สติอันนั้นก็เป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นก็ไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน

วิริยสัมโพชฌงค์นั้นได้แก่สิ่งใด วิริยะทางกายก็มี วิริยะทางใจก็มี ๑
วิริยะทางกายแม้สติอันใดมีอยู่ วิริยะทางกายแม้สติอันนั้น ก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์
วิริยสัมโพชฌงค์นั้น ก็เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ๑ วิริยะ
ทางใจแม้สติอันใดมีอยู่ วิริยะทางใจแม้สติอันนั้นก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะสัม-
โพชฌงค์นั้น ก็เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน

ปัตติสัมโพชฌงค์นั้นได้แก่สิ่งใด ปัตติทั้งวิทกวิจาร์ก็มี ปัตติที่ไม่มี
ทั้งวิทกวิจาร์ก็มี ปัตติทั้งวิทกวิจาร์แม้สติอันใดมีอยู่ ปัตติทั้งวิทกวิจาร์แม้สติ
อันนั้นก็เป็นปัตติสัมโพชฌงค์ ปัตติสัมโพชฌงค์นั้น ก็เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อ
ความรู้ดี เพื่อนิพพาน ๑ ปัตติที่ไม่มีทั้งวิทกวิจาร์แม้สติอันใดมีอยู่ ปัตติที่ไม่มี
ทั้งวิทกวิจาร์แม้สติอันนั้น ก็เป็นปัตติสัมโพชฌงค์ ปัตติสัมโพชฌงค์นั้นก็เป็นไปเพื่อ
ความรู้อย่าง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน

บัสสัทธัมมโพนธกณัน ได้แก่สังโค กายบัสสัทธ คือ ความสงบกายกมม
 อยู่ จิตตบัสสัทธ คือ ความสงบจิตกมมอยู่ ๑ ความสงบกายแม้อันใดมมอยู่
 ความสงบกายแม้อันนั้นก็เป็นบัสสัทธัมมโพนธกณัน บัสสัทธัมมโพนธกณัน ก็
 เป็นไปเพื่อความขบง เพื่อความรุด เพื่อนิพพาน ๑ ความสงบจิตแม้อันใด
 มมอยู่ ความสงบจิตแม้อันนั้น ก็เป็นบัสสัทธัมมโพนธกณัน บัสสัทธัมมโพน
 ธกณันก็เป็นไปเพื่อความขบง เพื่อความรุด เพื่อนิพพาน สมาธิสัมโพช
 ธกณันได้แก่สังโค สมาธิมหาทกกวิจารกมมอยู่ ที่ไม่มีมหาทกกวิจารกมมอยู่ ๑
 สมาธิมหาทกกวิจารแม้อันใดมมอยู่ สมาธิมหาทกกวิจารแม้อันนั้นก็เป็นสมาธิ
 สัมโพชนกณัน สมาธิสัมโพชนกณัน ก็เป็นไปเพื่อความขบง เพื่อความรุด
 เพื่อนิพพาน ๑ สมาธิที่ไม่มีมหาทกกวิจารแม้อันใดมมอยู่ สมาธิที่ไม่มีมหาทก
 กวิจารแม้อันนั้น ก็เป็นสมาธิสัมโพชนกณัน สมาธิสัมโพชนกณัน ก็เป็นไปเพื่อ
 ความขบง เพื่อความรุด เพื่อนิพพาน

อุเบกขาสัมโพชนกณัน ได้แก่สังโค อุเบกขาในธรรมภายในกมมอยู่
 ในธรรมภายนอกกมมอยู่ ๑ อุเบกขาในธรรมภายในแม้อันใดมมอยู่ อุเบกขาใน
 ธรรมภายในแม้อันนั้นก็เป็นอุเบกขาสัมโพชนกณัน อุเบกขาสัมโพชนกณันก็เป็น
 ไปเพื่อความขบง เพื่อความรุด เพื่อนิพพาน ๑ อุเบกขาในธรรมภายนอกแม้อันใด
 มมอยู่ อุเบกขาในธรรมภายนอกแม้อันนั้น ก็เป็นอุเบกขาสัมโพชนกณัน
 อุเบกขาสัมโพชนกณันก็เป็นไปเพื่อความขบง เพื่อความรุด เพื่อนิพพาน

นัยที่ ๓ ว่า สติสัมโพชนกณันได้แก่สังโค ได้แก่การที่ภิกษุเจริญสติ
 สัมโพชนกณันอันอาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ น้อมไปใน
 ความสละ ๑ ธรรมวิชัยสัมโพชนกณันได้แก่สังโค ได้แก่การที่ภิกษุเจริญธรรม
 วิชัยสัมโพชนกณันอันอาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ น้อม
 ไปในความสละ ๑ วิริยสัมโพชนกณันได้แก่สังโค ได้แก่การที่ภิกษุเจริญ
 วิริยสัมโพชนกณันอันอาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ น้อมไปใน
 ความสละ ๑ ปิตติสัมโพชนกณันได้แก่สังโค ได้แก่การที่ภิกษุเจริญปิต
 ติสัมโพชนกณันอันอาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ น้อมไปใน
 ความสละ ๑ บัสสัทธัมมโพนธกณันได้แก่สังโค ได้แก่การที่ภิกษุเจริญ

บัสสัทธัมมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ น้อม
ไปในความสละ ๑ สมามิสมโพชฌงค์นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่การที่ภิกษุ
เจริญสมามิสมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ
น้อมไปในความสละ ๑ อุเบกขาสมโพชฌงค์นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่การที่
ภิกษุเจริญอุเบกขาสมโพชฌงค์ อาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัย
ความดับ น้อมไปในความสละ ดังนี้ สันเนอความในสูตรต้นคภาษนีย์ ตาม
พระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถาว่า คำว่า โพชฌงค์นั้น ได้แก่องค์แห่งปัญญา
เครื่องตรัสรู้ ๑ องค์แห่งผู้ตรัสรู้ ๑ ๑ ขอนมค้ำอธิบายว่า ชรรณสามัคคี
คือ ความพร้อมเพรียงแห่งธรรมอันใดมีอยู่ เมื่อธรรมสามัคคีอันใดเกิดขึ้นใน
ขณะแห่งโลกุตตรมรรคเกิดขึ้น อริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีอันนั้น ๑
ธรรมสามัคคีอันนั้น ได้แก่ แก่สติ คือ ความระลึกได้ ๑ ธรรมวิจยะ คือ ความสอดส่อง
ธรรม ๑ วิจยะ คือ ความเพียร ๑ ปีติ คือ ความอิ่มใจ ๑ บัสสัทธ คือ ความ
สงบ ๑ สมามิ คือ ความตั้งมั่น ๑ อุเบกขา คือ ความวางเฉย ๑ ธรรมเหล่านี้
เป็นข้าศึกแก่ธรรมที่ไม่ดีต่าง ๆ มีความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความพัวพันใน
กามสุข ในความติดอยู่ ในการหมานตนให้เป็นทุกข์ และความเห็นผิดต่าง ๆ
มีเห็นว่าขาดสูญเป็นต้น เพราะฉะนั้น ธรรมสามัคคีอันนั้น จึงเรียกว่าเป็น
เครื่องตรัสรู้ ๑ คำว่า ตรัสรู้ นั้น คือ ตื่นจากความหลับคือกิเลส ๑ อีกอย่าง
หนึ่งว่า คือ แทะตลอดซึ่งอริยสัจ ๔ ประการ ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า คือ ทำ
ให้แจ้งซึ่งนิพพาน ๑ องค์แห่งเครื่องตรัสรู้ คือ ธรรมสามัคคี ชื่อว่าโพชฌงค์
เปรียบเหมือนองค์แห่งฌานและองค์แห่งมรรคเป็นต้น ๑ สิ่งนี้เรียกว่าเครื่อง
ตรัสรู้ นั้น เพราะเป็นเหตุให้อริยสาวกตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี ตามที่กล่าวแล้ว
นั้น ๑ องค์แห่งผู้จะตรัสรู้ ก็เรียกว่าโพชฌงค์ เปรียบเหมือนกับองค์แห่งเสนา
และองค์แห่งรถเป็นต้น ๑ เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า
โพชฌงค์นั้นได้แก่องค์แห่งบุคคลผู้จะตรัสรู้ ดังนี้

อีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า โพชฌงค์^๕ ด้วยหมายความว่าอย่างไร แล้วมีคำ
 แก่ว่า ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าโพชฌงค์ ๆ
 ธรรมเหล่าใดตรัสรู้ ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าโพชฌงค์ ๆ ธรรมเหล่าใด ตรัสรู้
 ตาม ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าโพชฌงค์ ๆ ธรรมเหล่าใดตรัสรู้เฉพาะ ธรรม
 เหล่านั้นชื่อว่าโพชฌงค์ ๆ ธรรมเหล่าใดตรัสรู้ดี ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าโพชฌงค์
 ดังนี้ ควรทราบความหมายแห่งคำว่าโพชฌงค์ ตามนัยที่มีมาในคัมภีร์ที่ปฏิสัมภิทามรรค
 ดังที่ว่าแล้ว

ก็แปลคำว่าโพชฌงค์นั้น เมื่อว่าตามอรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร ก็
 ได้ความคล้ายกันกับที่แสดงมาแล้วนี้ แต่มีความกระตือรือร้นยิ่งกว่า กล่าวคือใน
 อรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตรว่า คำว่า โพชฌงค์นั้น ได้แก่องค์แห่งผู้จะ
 ตรัสรู้ ๆ ผู้จะตรัสรู้นั้น ได้แก่พระโยคาวจร ๆ พระโยคาวจรมานั้น ได้แก่พระ
 ภิกษุผู้เจริญสมณวิปัสสนา ๆ คำว่า สัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่องค์แห่งผู้จะตรัสรู้
 ดี ๆ ได้แก่ธรรมสามัคคี อันเป็นเหตุให้ตรัสรู้ดี ๆ ได้แก่ธรรมสามัคคีอันเป็น
 เหตุให้คืนจากความหลับ คือ กิเลส ๆ ได้แก่ธรรมสามัคคี อันเป็นเหตุให้รู้แจ้ง
 หมดตลอด ซึ่งอริยสัจทั้งหลาย ๆ ดังนี้ คำแปลเหล่านั้นมีใจความอย่างเดียวกัน
 กัน คือ รู้ดีในทางดีเท่านั้น ๆ คำว่า องค์ซึ่งอยู่กับคำว่าโพชฌงค์นั้น แปลว่า
 เครื่องกำหนด ๆ หมายความว่าธรรม ๘ ประการ คือ สติ ความระลึกได้ ธรรมวิจยะ
 ความสอดส่องธรรม วิจยะ ความเพียร ปุจฉิความอิมใจ บัณฑิติ คือ ความสงบกาย
 สงบใจ สมาธิ ความตั้งมั่น อุเบกขา ความเพ่งดูเฉย เหล่านี้ ล้วนแต่เป็น
 องค์ คือ เป็นเครื่องกำหนดที่จะให้ตรัสรู้ทั้งนั้น ๆ เมื่อองค์คุณทั้ง ๘ ประการนี้
 มีพร้อมบริบูรณ์อยู่ในผู้ใด ผู้นั้นเรียกว่าผู้จะตรัสรู้ ดังนี้

ส่วนอรรถาธิบายพิสดารนั้นจะมีอยู่ในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์เจ้านของด
 ไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๖๒

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำอธิบายโพชฌงค์ทั้ง ๑ ไปตามนัยแห่งบาลี

สติสมโพชฌงค์ อหิสฺส ปสฺสฺสโ จ สุนฺทโร จ โพชฌงค์ สมโพชฌงค์ ๑ สติเยว สมโพชฌงค์ สติสมโพชฌงค์ ๑ ตตฺถ อุปฺปชฺชานลกฺขณํ สติสมโพชฌงค์ติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๖๒ ว่าด้วยคำอธิบายโพชฌงค์ทั้ง ๑ ไปตามนัยแห่งบาลี สืบต่อไป เพื่อให้เบนประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า ในคำทั้งหลายมี คำว่า สติสัมโพชฌงค์เป็นต้น ดังที่ได้แสดงไว้แล้วในกัณฑ์ที่ ๑๖ นั้น มีคำอธิบายว่า โพชฌงค์ที่นักปราชญ์สรรเสริญ ที่ดี ชื่อว่าสัมโพชฌงค์ ๑ สติสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่สตินั่นเอง ๑ สติสัมโพชฌงค์นั้นมีการปรากฏขึ้นในใจเป็นลักษณะ ๑ ชรรมวิชัยสัมโพชฌงค์นั้น มีการเลือกพ้นสอคล้องเป็นลักษณะ ๑ วิริยสัมโพชฌงค์นั้น มีการปกครองไว้เป็นลักษณะ ๑ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ มีการแผ่ไปเป็นลักษณะ ๑ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ มีการเข้าไปสงบเป็นลักษณะ ๑ สมาธิสัมโพชฌงค์ มีการไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ ๑ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีการพิจารณาเฉพาะเป็นลักษณะ ๑ อันนี้ว่าตามลักษณะแห่งสัมโพชฌงค์ ๑ ประการ คือ สัมโพชฌงค์ทั้ง ๑ ประการ อันได้แก่สติเป็นต้นนั้น มีลักษณะดังที่ว่ามานี้ ๑ ในโพชฌงค์ทั้ง ๑ ประการนี้ ที่จะจัดสติสัมโพชฌงค์

ไว้เป็นข้อแรกนั้น เพราะสติสัมโพชฌงค์นั้นเมื่ออุปการคุณแก่สัมโพชฌงค์ทั้งปวง โดยมีพระพุทธพจน์เป็นหลักอยู่ว่า สติธมฺมํ ขวาทํ ภิกฺขเว สัพพตฺถิกํ วทามิ ซึ่งแปลว่า คุณอนภิกขุทั้งหลาย เรากล่าวว่า สติมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง ดังนี้

มีคำปองฉว่า เหตุไรสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้แสดงโพชฌงค์ไว้เพียง ๘ ประการเท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งกว่านั้นไป ฯ มีคำแก้ว่า เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๘ ประการนั้น เป็นข้าศึกแก่ความหตหัพฺปชาน ๘ มีประโยชน์ในที่ทั้งปวง ๘ ฯ คือ โพชฌงค์ ๘ เป็นข้าศึกแก่ความหตหัพฺปชาน ๘ ข้อนั้นมีพระพุทธพจน์เป็นหลักฐานว่า ในคราวใดจิตหตหัพฺปชาน ในคราวนั้นควรอบรมธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ และวิชัยสัมโพชฌงค์ บัณฑิตสัมโพชฌงค์ ดังนี้ ฯ ในคราวใดจิตหัพฺปชาน ในคราวนั้นควรเจริญบัสสทธิสัมโพชฌงค์ และสมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ส่วนสติสัมโพชฌงค์อย่างเดียวนั้นมีประโยชน์แก่โพชฌงค์ทั้งปวง เปรียบเหมือนกับเกลือที่มีประโยชน์แก่การทำการกับข้าวทั้งปวง และเหมือนกับอำมาตย์ผู้สำเร็จราชกิจทั้งปวง ฉะนั้น ดังนี้

คำว่า มีสติในพระบาลีซึ่งแสดงมาแล้วในกณฑ์ก่อนนั้น มีคำอธิบายว่า ทว่าสตินั้น เปรียบเหมือนคำว่า มีปัญญาด้วยปัญญา มีศด้วยศ มีทรัพย์ด้วยทรัพย์ฉะนั้น ใจความก็คือ สมบูรณ์ด้วยสติ ฯ คำว่า สติอย่างเข้มนั้น ได้แก่สติที่ถอนโลมตามนพพานและมรรคสังขจ ซึ่งจะเป็นสัจจะอย่างเข้มนั้น ฯ คำว่า สติปัญญา ซึ่งมีมากก็นั้น หมายความว่าสติย่อมเกิดกับปัญญา เมื่อเกิดพร้อมกันปัญญาจึงมีกำลังกล้า ถ้าไม่มีปัญญากำกับด้วย ก็ไม่มีกำลัง ดังอุทาหรณ์ซึ่งจักแสดงต่อไป

กล่าวคือ มีอำมาตย์ ๒ คน อยู่ในทิศทั้ง ๒ คนหนึ่งอุ้มพระราชโอรสขึ้นอยู่ อีกคนหนึ่งขึ้นอยู่ผู้เดียวตามธรรมดาของตน ฯ คนที่อุ้มพระราชโอรสขึ้นอยู่นั้น เป็นผู้มีความมากกว่า ด้วยอำนาจของตนด้วย ด้วยอำนาจของพระราชโอรสนั้นด้วย ส่วนอำมาตย์ที่ขึ้นอยู่คนเดียวไม่มีอำนาจเท่ากับอำมาตย์ผู้นั้นฉนั้นใด ฯ สติที่เกิดพร้อมกันกับปัญญาเหมือนมหาอำมาตย์ที่อุ้มพระราชโอรสขึ้นอยู่นั้น ส่วนสติที่เกิดขึ้นโดยปราศจากปัญญาเหมือนกับอำมาตย์ที่ขึ้นอยู่ผู้เดียวฉนั้น ฯ มหาอำมาตย์ที่อุ้มพระราชโอรสขึ้นอยู่ ย่อมมีเดชด้วยเดช

ของตนบ้าง ด้วยเดชของพระราชโอรสบ้างฉันใด สติที่เกิดขึ้นโดยปราศจากปัญญา ก็ไม่มีกำลังฉันนั้น ดังนี้
กำลังมากฉันนั้น ๑ มหาอำมาตย์ชั้นน้อยผู้เดียว ไม่มีอำนาจเหมือนมหา-
อำมาตย์ชั้นฉันใด สติที่เกิดขึ้นโดยปราศจากปัญญา ก็ไม่มีกำลังฉันนั้น ดังนี้

คำว่า สติ คือ ความระลึกได้ซึ่งสิ่งที่ได้ทำแล้วนานนั้น มีคำอธิบายว่า
ข้อวัตรหรือดวงกสิณ หรือการบริกรรมกสิณที่ตนหรือผู้อื่นทำไว้แล้วนาน ก็ระลึก
ได้ การระลึกได้นั้นเรียกว่าสติ ๑ คำว่า การระลึกได้ ซึ่งคำพูดแล้วนาน
เรียกว่าสตินั้น หมายความว่า ตนหรือผู้อื่นพูดสิ่งใดไว้นานแล้วก็ตาม เช่นได้
แสดงธรรมไว้หรือได้วินิจฉัยในทางกรรมฐานไว้ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ระลึกได้ ๑
คำว่า ระลึกได้นั้น ได้แก่ส่วนแห่งรูปธรรมที่เป็นไปโดยกระทำความไหวกาย ไหววาจา
ให้ตั้งมั่น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ๑ สติที่ประกอบด้วยวิปัสสนาอันทำให้โพชฌงค์
ที่ยังเหลืออยู่เกิดขึ้น ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์

ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่การเลือกฟันสองสองพิจารณา ซึ่งธรรม
คือ สังขารทั้งปวงว่า เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ๑ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์
ใจความก็คือ วิปัสสนาญาณ ที่ทำให้โพชฌงค์ข้ออื่น ๆ เกิดขึ้น

คำว่า วิริยสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ความเพียรที่ประกอบด้วยวิปัสสนาอันทำ
ให้เกิดโพชฌงค์

บิณฑศีลสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ความอิมใจที่ประกอบด้วยวิปัสสนา ที่ทำให้
โพชฌงค์เกิดขึ้น แต่หมายบิณฑศีลไม่มีอาโมส อันบริสุทธิ์ คือ ไม่เจือปนไปในทางโลก

บิสัทธีสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ความสงบกายสงบใจ คือ สงบจากกิเลส
ทางกายทางใจ เป็นความสงบที่บริสุทธิ์ เป็นความสงบที่ประกอบด้วยวิปัสสนา
ซึ่งทำให้โพชฌงค์เกิดขึ้น

สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เหมือนกับแนบแน่นอยู่
กับอารมณ์ เป็นจิตมีอารมณ์อันเดียวประกอบด้วยวิปัสสนา ซึ่งทำให้เกิดโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่การเพ่งจิตที่ตั้งมั่นเท่านั้น ไม่ขวนขวาย
ในการละเลย การเจริญอย่างใด มีอาการเป็นกลาง เป็นของทำให้ความไม่
ย่อเยื้องและความไม่เกินไป แห่งโพชฌงค์ทั้ง ๖ ให้สำเร็จ

สติสัมโพชฌงค์เป็นต้นนั้น ยังมีอธิบายอยู่อีก กล่าวคือ สติที่เกิดขึ้นแก่ผู้

พิจารณาสังขารภายในก็มี สติที่เกิดขึ้นแก่พิจารณาสังขารภายนอกก็มี สติทั้ง ๒ นั้น ทำให้เกิดความร่าย ซึ่งธรรมที่ควรร่าย ทำให้เกิดความรดี ทำให้สำเร็จนิพพาน เหมือนกันทั้งนั้น ฯ ธรรมวิสัยสัมโพชฌงค์ ก็มีทั้งภายในนอกภายใน เหมือนกับสติ

วิสัยสัมโพชฌงค์นั้น ก็มีทั้งภายในนอกภายในเหมือนกัน ฯ วิสัยสัมโพชฌงค์ภายนอกนั้น ได้แก่วิริยะที่เกิดขึ้นทางกาย เช่นเกิดขึ้นแก่ผู้ตั้งใจเดินจงกรม ฯ วิสัยสัมโพชฌงค์ทางใจนั้น ได้แก่ความเพียรที่เกิดทางใจ เช่นความเพียรของผู้คิดว่าจิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะตราบใด ก็จักไม่หลุดจากทั้งนัตราบนัน คังน

บีสัทธวิสัยสัมโพชฌงค์นั้นก็ ๒ อย่างเหมือนกัน คือ ได้แก่ความสงบกาย ๑ ได้แก่ความสงบใจ ๑

อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น มีวินิจฉัยเหมือนกับสติสัมโพชฌงค์

โพชฌงค์ทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นทั้งโลกีย์และโลกุตตระ กล่าวคือ โพชฌงค์ ๓ อันได้แก่ สติ ธรรมวิริยะ อุเบกขา ในธรรมภายใน จัดเป็นโลกีย์ เพราะมีขั้นของตนเป็นอารมณ์ ฯ ความเพียรทางกายที่ยังไม่ถึงซึ่งมรรคที่เป็นโลกีย์เหมือนกัน ฯ ส่วนบิณฑกสัมมาธิ ซึ่งไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ เป็นโลกุตตระ นอกจากนั้นเป็นได้ทั้งโลกีย์และโลกุตตระ ฯ สติ ธรรมวิริยะ อุเบกขา ในธรรมภายใน ชื่อว่ามีธรรมภายในเป็นอารมณ์ ส่วนที่เป็นโลกุตตระมีธรรมภายนอกเป็นอารมณ์ ฯ บิณฑกสัมมาธิที่ไม่มีวิตกวิจารณ์จัดเป็นโลกุตตระเมื่อใด ฯ ได้บิณฑกสัมโพชฌงค์ในกามาวจร ฯ ไม่ได้บิณฑกอันไม่มีวิตกวิจารณ์ ฯ ได้บิณฑกอันไม่มีวิตกวิจารณ์ในรูปาวจร แต่ไม่ได้บิณฑกสัมโพชฌงค์ ส่วนในอรุปาวจร ไม่ได้ทั้งหมด ฯ สำหรับในขั้นได้ห้ามบิณฑกที่ได้โดยเทียบเคียงกับที่ไม่ได้ ฯ บิณฑกสัมโพชฌงค์ที่ไม่มีวิตกวิจารณ์นี้ เรียกว่าเป็นโลกุตตระ เพราะออกจากกามาวจร รูปาวจร อรุปาวจร ฯ ได้สมาธิสัมโพชฌงค์ในกามาวจรเหมือนกัน ฯ ไม่ได้สมาธิอันไม่มีวิตกวิจารณ์ ฯ ส่วนในรูปาวจรและอรุปาวจรได้สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ แต่ไม่ได้สมาธิสัมโพชฌงค์ ฯ ในขั้นห้ามสมาธิที่ได้โดยเทียบเคียงกับที่ไม่ได้ ฯ โดยเหตุนี้ จึงว่าสมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์นี้ เรียกว่า เป็นโลกุตตระ

อีกอย่างหนึ่ง โพชฌงค์ ๑ ประการ^๕ เป็นของอาศัยวิเวก ๕ ประการ คือ ตทังควิเวก อันได้แก่วิปัสสนา ๑ วิกขัมภนวิเวก อันได้แก่ละมabit ๑ สมุจเฉทวิเวก อันได้แก่อริยมรรค ๑ ปฏิบัติสัททวิเวก อันได้แก่อริยผล ๑ นิสสรณวิเวก อันได้แก่นิพพานซึ่งกำจัดนิमितทั้งปวง ๑ มิใช่แต่เท่านั้น โพชฌงค์ทั้ง ๑๑ น^๕ ยังอาศัยความคลายจากกิเลสด้วย อาศัยความสละกิเลสในขณะที่วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นและในขณะที่มรรคผลเกิดขึ้นด้วย อาศัยความสละกิเลสในขณะที่วิปัสสนาญาณเกิดขึ้น และในขณะที่มรรคผลเกิดขึ้นด้วย โพชฌงค์ทั้ง ๑๑ น มีความโน้มไปเพื่อความสละซึ่งกิเลสด้วย ฯ โพชฌงค์ข้อแรก คือ สติ ข้อมสละกิเลสแล่นไปส่นิพพานด้วยประการใด แก่กล้าขึ้นได้ด้วยประการใด ภิกษุในพระธรรมวินัยก็อบรมด้วยประการนั้น ฯ แม้ในโพชฌงค์ที่เหลือก็เหมือนกัน สันเนอความในคำอธิบายโพชฌงค์ตามสดตันตภาษณีย์เพียงเท่านี้.

ส่วนคำอธิบายตามคัมภีร์อื่น มีคัมภีร์อรรถกถาแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร เป็นต้น^๕ ยังมีอยู่อีกมาก หากจักยกมาแสดงให้เห็นว่าไม่จำเป็นอันใด จึงขอคุณพระธรรมเทศนาแก่ท่านไว้เพียงเท่านี้.

เอว^๕ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณท์ที่ ๖๓

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยโพชฌงค์ตามอภิธรรมภาษณีย์

สตต โพชฌงฺกา สติสมโพชฌงฺโก ฯ ล ฯ อุปฺเปกฺขาสมโพชฌงฺโก ฯ ตตฺถ กตเม สตต โพชฌงฺกา อีธ ภิกฺขุ ขสฺมี สมฺเบ โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์วิภังค์ กัณท์ที่ ๖๓ ว่าด้วยโพชฌงค์ตามอภิธรรมภาษณีย์ และปัญหาปุจฉะ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทฺธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า โภชณงค์ ๑ ซึ่งได้แก่ สติสัมโพชณงค์ ธรรมวิจยสัมโพชณงค์ วิริยสัมโพชณงค์ บัณฑิตสัมโพชณงค์ บัณฑิตวิจยสัมโพชณงค์ สมาธิสัมโพชณงค์ อเบกขาสัมโพชณงค์ ในอภิธรรมภาษณียันั้น ได้แก่โพชณงค์ทั้ง ๑ ซึ่งเกิดขึ้นในเวลาโลกุตตรฌาน ชั้นปฐม อันเป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาเกิดขึ้น ส่วนธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้น ในเวลานั้น เป็นธรรมประกอบกับโพชณงค์ ๑ เท่านั้น

นัยที่ ๒ ว่า ในคราวใดโลกุตตรฌานชั้นปฐมอันเป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาเกิดขึ้น ในคราวนั้นธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชำนาญในที่สุดเกิดขึ้น โพชณงค์ ๑ ก็เกิดขึ้น ส่วนธรรมเหล่านั้นที่เกิดขึ้นในเวลานั้น เป็นธรรมประกอบกับโพชณงค์ ๑ เท่านั้น

นัยที่ ๓ ว่า ในคราวใด โลกุตตรฌานชั้นปฐมอันเป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาสูญญะเกิดขึ้น ในคราวนั้นโพชณงค์ทั้ง ๑ ก็เกิดขึ้น ส่วนธรรมเหล่านั้นประกอบกับโพชณงค์ทั้ง ๑ นั้น ดังนี้ สันข้อความในอภิธรรมภาษณียะเพียงเท่านี้

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในปัญหาปุจฉะว่า โพชณงค์ทั้ง ๑ นั้น ขอไหน เป็นกุศล ขอไหนเป็นอกุศล ขอไหนเป็นอภัยากฤตเป็นต้น ตลอดจนคำว่า ขอไหนมีขาสัก ขอไหนไม่มีขาสักเป็นที่สุด ดังนี้ แล้วมีคำแก้ต่อไปว่า โพชณงค์ทั้ง ๑ นั้นเป็นกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี ฯ บัณฑิตสัมโพชณงค์ประกอบด้วย สุขเวทนา ส่วนโพชณงค์ทั้ง ๖ นอกจากบัณฑิตสัมโพชณงค์นั้น ประกอบด้วย สุขเวทนามี ประกอบด้วยทุกขเวทนาไม่มี ฯ เป็นวิบากก็มี มีวิบาก ธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่ถูกยึดถือด้วยไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วย ไม่เศร้าหมองด้วย ไม่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองด้วย มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกวิจารณ์แต่วิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ฯ บัณฑิตสัมโพชณงค์ไม่ไปกับบิบัติ แต่ไปกับสุข ไม่ไปกับอเบกขา ส่วนโพชณงค์ทั้ง ๖ นอกจากบัณฑิตสัมโพชณงค์นั้น ไม่ไปกับบิบัติ ไม่ไปกับสุข ไม่ไปกับอเบกขาก็มี ฯ โพชณงค์ทั้ง ๑ นั้น ควรละ

ด้วยทสฺสณะกัโมไซฺหํ ด้วยภาวนากัโมไซฺหํ มีเหตุควรละด้วยทสฺสณะกัโมไซฺหํ ด้วย
ภาวนากัโมไซฺหํ ไปสู่ที่ไม่มีการสะสมกัโมไซฺหํ ไปสู่ที่มีการสะสมกัโมไซฺหํ ไม่มีการสะสม
กัโมไซฺหํกัโมไซฺหํ เป็นของพระเสขอริยเจ้ากัโมไซฺหํ เป็นของพระอเสขอริยเจ้ากัโมไซฺหํ เป็นของ
หาประมาณมิได้ เป็นของมีอารมณ์หาประมาณมิได้ เป็นของประณีต เป็น
ของแนในทางถูกกัโมไซฺหํ ไม่แนกกัโมไซฺหํ เป็นของไม่มีมรรคเป็นอารมณ์ เป็นของมี
มรรคเป็นเหตุกัโมไซฺหํ มีมรรคเป็นอุปัฏฐกกัโมไซฺหํ ไม่ควรกล่าวว่ามีมรรคเป็นเหตุ หรือ
มีมรรคเป็นอุปัฏฐกกัโมไซฺหํ เกิดขึ้นแล้วกัโมไซฺหํ ยังไม่เกิดขึ้นกัโมไซฺหํ จักต้องเกิดขึ้นกัโมไซฺหํ เป็น
อดีตกัโมไซฺหํ เป็นอนาคตกัโมไซฺหํ เป็นปัจจุบันกัโมไซฺหํ ไม่ควรกล่าวว่า มีอดีตเป็นอารมณ์
หรือมีอนาคตเป็นอารมณ์ หรือมีปัจจุบันเป็นอารมณ์ เป็นภายในกัโมไซฺหํ เป็น
ภายนอกกัโมไซฺหํ เป็นทั้งภายในภายนอกกัโมไซฺหํ มีภายนอกเป็นอารมณ์ เป็นของ
เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ ดังนี้ ตามที่ว่ามานั้นตามติกมาติกา คือ กุสลา ธมฺมา
จนถึง อนิสฺสสนาปฺปญฺญา ธมฺมา

ส่วนในทกมาติกาสำหรับหมวดเหตุนี้ว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็น
เหตุ โพชฌงค์ที่ ๖ ไม่เป็นเหตุ ฯ โพชฌงค์ ๗ มีเหตุด้วย ประกอบกับเหตุ
ด้วย ฯ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นเหตุด้วย มีเหตุด้วย ส่วนสัมโพชฌงค์อีก ๖
ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุด้วย มีเหตุด้วย เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ ฯ ธรรม-
วิจยสัมโพชฌงค์ เป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย ส่วนโพชฌงค์อีก ๖ ไม่ควร
กล่าวว่าเป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย เพราะประกอบกับเหตุ แต่ไม่เป็นเหตุ ฯ
โพชฌงค์ ๖ ไม่เป็นเหตุ แต่มีเหตุ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ไม่ควรกล่าวว่าเป็น
เหตุ แต่มีเหตุ หรือว่าไม่เป็นเหตุด้วย ไม่มีเหตุด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดปัจจัยว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้น เป็นของมีปัจจัย เป็นของถูก
ตบแต่ง เป็นของเห็นไม่ได้ เป็นของกระทบไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็น
โลกุตตระ รู้ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี ไม่รู้ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี ดังนี้

สำหรับหมวดอาสวะว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นไม่เป็นอาสวะ ไม่ประกอบ
กับอาสวะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะ มีอาสวะด้วย หรือว่ามีอาสวะแต่ไม่เป็น
อาสวะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบ
กับอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นไม่ประกอบกับอาสวะด้วย
ไม่เป็นอาสวะด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดสังโยชน์ว่า โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่เป็นสังโยชน์ ไม่ประกอบกับสังโยชน์ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นสังโยชน์ด้วย มีสังโยชน์ด้วย หรือว่ามีสังโยชน์แต่ไม่เป็นสังโยชน์ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นสังโยชน์ด้วย ประกอบกับสังโยชน์ด้วย หรือว่าประกอบกับสังโยชน์แต่ไม่เป็นสังโยชน์ คือ โภชณกัตถ์ ๑ นั้น ไม่ประกอบกับสังโยชน์ด้วย ไม่เป็นสังโยชน์ด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดคันถะว่า โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่เป็นคันถะ ไม่ประกอบกับคันถะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นคันถะด้วย มีคันถะด้วย หรือว่ามีคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นคันถะด้วย ประกอบกับคันถะด้วย หรือว่าประกอบกับคันถะแต่ไม่เป็นคันถะ โภชณกัตถ์ ๑ นั้น ไม่ประกอบกับคันถะด้วย ไม่เป็นคันถะด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดโอชะว่า โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่เป็นโอชะ ไม่ประกอบกับโอชะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นโอชะด้วย มีโอชะด้วย หรือว่ามีโอชะแต่ไม่เป็นโอชะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นโอชะด้วย ประกอบกับโอชะด้วย หรือว่าประกอบกับโอชะแต่ไม่เป็นโอชะ โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่ประกอบกับโอชะด้วย ไม่เป็นโอชะด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดโยคะว่า โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่เป็นโยคะ ไม่ประกอบกับโยคะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นโยคะด้วย มีโยคะด้วย หรือว่ามีโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นโยคะด้วย ประกอบกับโยคะด้วย หรือว่าประกอบกับโยคะ แต่ไม่เป็นโยคะ โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่ประกอบกับโยคะด้วย ไม่เป็นโยคะด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดนิวรณ์ว่า โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่เป็นนิวรณ์ ไม่ประกอบกับนิวรณ์ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นนิวรณ์ด้วย มีนิวรณ์ด้วย หรือว่ามีนิวรณ์แต่ไม่เป็นนิวรณ์ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นนิวรณ์ด้วย ประกอบกับนิวรณ์ด้วย หรือว่าประกอบกับนิวรณ์แต่ไม่เป็นนิวรณ์ โภชณกัตถ์ ๑ ไม่ประกอบกับนิวรณ์ด้วย ไม่เป็นนิวรณ์ด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดปราคาสว่า โภชณกัตถ์ ๑ นั้นไม่เป็นปราคาส ไม่ประกอบกับปราคาส ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปราคาสด้วย มีปราคาสด้วย หรือว่ามีปราคาสแต่ไม่เป็นปราคาส ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปราคาสด้วย ประกอบกับปราคาสด้วย

หรือว่าประกอบกับปรามาส แต่ไม่เป็นปรามาส โพชฌงค์ทั้ง ๗ ไม่ประกอบกับปรามาสด้วย ไม่เป็นปรามาสด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดอารมณ์ว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นมีอารมณ์ ไม่เป็นจิตแต่เป็นเจตสิก เป็นธรรมประกอบกับจิต เป็นธรรมคลุกคลีกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกับจิต หมุนไปตามจิต มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกับสมุฏฐานคือการคลุกคลีกับจิต หมุนไปตามสมุฏฐานคือการคลุกคลีกับจิต เป็นของภายนอก ไม่เป็นผู้ยึดถือ ไม่ถูกยึดถือ ดังนี้

สำหรับหมวดอุปาทานว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้น ไม่เป็นอุปาทาน ไม่ประกอบกับอุปาทาน ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอุปาทานด้วย มีอุปาทานด้วย หรือว่ามีอุปาทาน แต่ไม่เป็นอุปาทาน ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอุปาทานด้วย ประกอบกับอุปาทานด้วย หรือว่าประกอบกับอุปาทานแต่ไม่เป็นอุปาทาน โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นไม่ประกอบกับอุปาทานด้วย ไม่เป็นอุปาทานด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดกิเลสว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นไม่เป็นกิเลส ปราศจากการประกอบกับกิเลส ไม่ควรกล่าวว่าเป็นกิเลสด้วย มีกิเลสด้วย หรือว่ามีกิเลสแต่ไม่เป็นกิเลส ไม่ควรกล่าวว่าเป็นกิเลสด้วย ประกอบกับกิเลสด้วย หรือว่าประกอบกับกิเลส แต่ไม่เป็นกิเลส โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นประกอบกับกิเลสด้วย ไม่เป็นกิเลสด้วย ดังนี้

สำหรับหมวดข้าศึกว่า โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นไม่ควรละด้วยทัสสนะ ไม่ควรละด้วยภาวนา ไม่มีเหตุควรละด้วยทัสสนะ ไม่มีเหตุควรละด้วยภาวนา มีวิตกกัมม ไม่มีวิตกกัมม มีวิจารณ์ ไม่มีวิจารณ์ ฯ บิณฑิสมโพชฌงค์ ไม่มีบิณฑิ ส่วนโพชฌงค์อีก ๖ มีบิณฑิ ไม่มีบิณฑิ ฯ บิณฑิสมโพชฌงค์ไปกับสุข ส่วนโพชฌงค์อีก ๖ ไม่ไปกับบิณฑิ ไม่ไปกับบิณฑิ ฯ บิณฑิสมโพชฌงค์ไม่ไปกับสุข ส่วนโพชฌงค์อีก ๖ ไปกับสุขก็มี ไม่ไปกับสุขก็มี ฯ บิณฑิสมโพชฌงค์ไม่ไปกับอุเบกขา ส่วนโพชฌงค์อีก ๖ ไปกับอุเบกขาก็มี ไม่ไปกับอุเบกขาก็มี ฯ โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นไม่เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรุปาวจร เป็นอุปริยาบันทที่เป็นโลกีย์ เป็นนิยานิกะก็มี ไม่เป็นนิยานิกะก็มี เป็นนียตะก็มี เป็นอนียตะก็มี เป็นอนตตระ คือเป็นของเข็มนก็มี เป็นของไม่มีข้าศึกก็มี จบโพชฌงค์วิภังค์ ตามพระบาลีเพียงเท่านั้น.

อรรถกถา

ในอรรถกถานี้ว่า ทว่าโพชฌงค์ ๗ มีอารมณ์หาประมาณมิได้ แต่ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์นั้น เพราะมีนิพพานอันหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ ฯ โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้นเป็นกุศล มีมรรคเป็นเหตุ ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ฯ มีมรรคเป็นอธิปัตติ ในเวลาที่ทำวิริยะหรือวิมังสะให้เป็นใหญ่แล้วทำมรรคให้เกิด ฯ ไม่ควรกล่าวว่าไม่มีมรรคเป็นอธิปัตติ ด้วยการทำมรรคให้เกิด อันมีฉันทะและความใส่ใจเป็นใหญ่ ถึงแม้ว่าในเวลาผลเกิดก็ไม่ควรกล่าวเหมือนกัน ฯ โพชฌงค์ทั้ง ๗ นั้น ชื่อว่ามีภายนอกเป็นอารมณ์ เพราะนิพพานเป็นของภายนอก ในสุดตัตตภาษณียที่มีในกัณฑ์ก่อนนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงโพชฌงค์ไว้ ในนัยที่ ๑ เป็นโลกีย์ ในนัยที่ ๒ และที่ ๓ เป็นทั้งโลกีย์และโลกุตตระ ส่วนในอภิธรรมภาษณีย เป็นโลกุตตระทั้งนั้น ดังนี้ สันเนอความในอรรถกถาเพียงเท่านั้น.

ส่วนเนอความในอรรถาธิบาย ก็มีแต่เพียงว่า เหตุที่จะให้โพชฌงค์เกิดขึ้นและเจริญขึ้นนั้น มีมาแล้วในกัณฑ์ก่อน ๆ นั้น ดังนี้ จึงเป็นอันว่าสันเนอความในเทศนากัณฑ์นั้นเพียงเท่านั้น.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๖๔

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยมรรควิภังค์ คือ การจำแนกมรรค

อริโย อญฺชคฺโค มคฺโค เสขยํอิทํ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมมฺนุโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวาจาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิคฺ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภักดิ์ กัณฑ์ที่ ๖๔ ว่าด้วย
มรรควิภักดิ์ คือ การจำแนกมรรค ตามสูตรต้นตภาชนีย์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนา
นั้นว่า มรรคที่เป็นอริยะ ที่ประกอบด้วยองค์ ๘ นั้น คือ สัมมาทฎฐิ ความเห็น
ชอบ • สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ • สัมมาวาจา การพูดชอบ • สัมมา-
กัมมันตะ การทำชอบ • สัมมาอาชีวะ การหาเลี้ยงชีพชอบ • สัมมาวาชามะ
การพยายามชอบ • สัมมาสติ การระลึกชอบ • สัมมาสมาธิ การตั้งใจมั่น
ชอบ •

สัมมาทฎฐินั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความรู้จักทุกข์ • ความรู้จักเหตุแห่ง
ทุกข์ • ความรู้จักความดับทุกข์ • ความรู้จักทางให้ถึงความดับทุกข์ •

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำรินั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความดำริที่
จะออกจากกามคุณ • ความดำริไม่ปองร้าย • ความดำริไม่เบียดเบียน •

สัมมาวาจา คือ การพูดชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงดเว้นจากการ
พูดเท็จ • งดเว้นจากการพูดส่อเสียด • งดเว้นจากการพูดหยาบคาย • งดเว้น
จากการพูดเหลวไหล •

สัมมากัมมันตะ คือ การทำชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงดเว้นจาก
การฆ่าผู้อื่น • งดเว้นจากการขโมยของผู้อื่น • งดเว้นจากการประพฤตินอก
ความรัก •

สัมมาอาชีวะ คือ การหาเลี้ยงชีพชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การหา
เลี้ยงชีพชอบ ตามเบี่ยงอย่างของอริยสาวก

สัมมาวาชามะ คือ การพยายามชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่พยายาม
เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น • พยายามเพื่อละซึ่งอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว •
พยายามเพื่อให้กุศลธรรมเกิดขึ้น • พยายามเพื่อให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่
หรือเจริญยิ่งขึ้น •

สัมมาสคฺติ คือ การระลึกชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การระลึกชอบ ใน
เรื่องกาย และเวทนา จิต ธรรม ด้วยความเพียร ด้วยความรู้สึกดี ด้วยความ
มีสติ จนกำจัดอกุชฌาโทมนัสในโลกเสียได้

สัมมาสมาธิ คือ การตั้งใจมั่นชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การเจริญ
ฌานทั้ง ๕ คือ ปฐมฌานอันปราศจากกามารมณ์ และอกุศลธรรมทั้งหลาย อัน
มีวิตก มีวิจาร มีปีติสุข เกิดจากวิเวก ๑ ทตฺถิฌาน อันไม่มีวิตก วิจาร มีแต่
ปีติสุข เกิดจากสมาธิ ๑ ตตฺถิฌาน อันไม่มีปีติ มีแต่อุเบกขากับสุข ๑ จตตก-
ฌาน อันละทุกข์เสีย ไม่มีโสมนัส โทมนัส ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เป็นของ
บริสุทธิ์ ด้วยอุเบกขาและสติ ๑ ๑ อริยมรรค อันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ
นี้ อาศัยวิเวก อาศัยความคลาย อาศัยความดับ น้อมไปในความสละ ดังนั้น
สนเนอความในสุตตันตภาษณีย์เพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถาว่า คำว่า มรรคอันเป็นอริยะ อัน
ประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นต้น ควรทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในนิตฺเตศ แห่งทุกข-
นิโรธคามินีปฏิปทา ในสังขวิภังค์นั้น ๑ เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง
แสดงแยกกันด้วยอำนาจแห่งภาวภา ก็ได้ทรงแสดงถึงอริยมรรค อันอาศัยวิเวก
เป็นต้น ดังที่แสดงมาแล้วนั้น ๑ ในอภิธรรมภาษณีย์ ท่านไม่กล่าวว่า อริย-
มรรค ท่านกล่าวเสียว่า อฏฺฐังคิกมรรค ๑ ถึงแม้ว่า ไม่กล่าวก็ดี ก็คงเป็น
อริยมรรคอยู่โดยแท้ ๑ เหมือนอย่างว่า บุตรที่เกิดอยู่ในครรภ์ของพระเทวี ผู้ได้
อภิเษกแล้ว ของพระราชาที่อภิเษกแล้ว ถึงแม้ว่า ไม่กล่าวว่า พระราชบุตรก็ดี
ก็เป็นพระราชบุตรอยู่โดยแท้ ฉะนั้น ถึงแม้ว่า ไม่กล่าวว่า อริยะ ก็ควรทราบว่า
อริยะโดยแท้ ฉะนั้น ๑ ธรรมนอกจากนี้ ควรทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในสังข-
วิภังค์ ๑ แม้ว่า ในวาระพระบาลีว่าด้วยมรรค อันประกอบด้วยองค์ ๘ ถึง
แม้ว่า ไม่กล่าวว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ก็ดี ก็ควรทราบว่า เป็นมรรคที่
ประกอบด้วยองค์ ๘ ๑ เพราะโลกุตตรมรรคที่ชื่อว่าประกอบด้วยองค์ ๘ ไม่มี ๑
อันนี้เป็นคำอธิบาย อันสมกับคำอธิบายของอาจารย์ทั้งหลาย

ส่วนอาจารย์ผู้สวดตามกล่าวกันว่า โลกุตตรมรรคชื่อว่าประกอบด้วยองค์ ๘ ไม่มี มีแต่ประกอบด้วยองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้ ฯ เมื่ออาจารย์นั้นกล่าวอย่างนั้น จึงบอกให้เขาอ้างพระสูตรมา เมื่อเขาไม่เห็นพระสูตรอื่น ก็จักอ้างส่วนหนึ่งแห่งพระสูตรจากมหาสพายตนะโดยแท้ ฯ คือ ในมหาสพายตนะว่า ความเห็นอันใดของผู้เป็นเช่นนั้น ความเห็นอันนั้น เป็นสัมมาทิฐิ ฯ ความดำริ ความพยายาม ความระลึก ความตั้งใจมั่นอันใด ของผู้เป็นเช่นนั้น ความดำริ ความพยายาม ความระลึก ความตั้งใจมั่นอันนั้น เป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นสัมมาวาชามะ เป็นสัมมาสติ เป็นสัมมาสมาธิ ฯ กายกรรม วาจกรรม อาชีพของผู้นั้นในเมื่อก่อนย่อมบริสุทธิ์ ดังนี้ ฯ เมื่อเขาว่าอย่างนั้น ควรบอกเขาว่า จงอ้างบทแห่งพระสูตรที่มติด ๆ กัน ในมหาสพายตนะนั้นมาดู ถ้าเขาอ้างได้ก็เป็นการดี ฯ ถ้าเขาอ้างไม่ได้ ก็ควรอ้างเองว่า ด้วยคำว่า มรรคอันเป็นอริยะ อันประกอบด้วยองค์ ๘ นั้น ย่อมถึงซึ่งความบริบูรณ์แห่งภาวนา ดังนี้ แล้วว่า ถ้อยคำของท่านแตกต่างไปเสียแล้ว โลกุตตรมรรคชื่อว่าประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่มี มีแต่ประกอบด้วยองค์ ๘ ดังนี้ ส่วนองค์ ๓ ย่อมบริสุทธิ์มาแต่เบื้องต้นแล้ว ยังบริสุทธิ์ขึ้นอีก ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคเกิดขึ้น ถ้าเขากล่าวว่า เพราะเหตุไรในบาลีจึงว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ ควรแก้ว่า เพราะประสงค์จะแสดงจิตพิเศษ ฯ คือ ในคราวใดบุคคลละมิจฉาวจา ทำสัมมาวาจาให้เต็ม ในคราวนั้น สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะก็มี ฯ องค์ ๕ นี้ย่อมละมิจฉาวจา ด้วยองค์แห่งผู้ได้กระทำส่วนสัมมาวาจา ย่อมทำให้บริสุทธิ์ด้วยอำนาจแห่งการละเว้น ฯ ในคราวใดบุคคลละมิจฉากัมมันตะ คือ การทำผิด ทำสัมมากัมมันตะ คือ การทำถูกต้องให้บริบูรณ์ ในคราวนั้น สัมมาวาจา และสัมมาอาชีวะก็ไม่มี ฯ องค์ ๔ นี้ ย่อมละมิจฉากัมมันตะด้วยองค์แห่งผู้ให้ทำ ส่วนสัมมากัมมันตะ ย่อมทำให้เต็มเองด้วยการงดเว้น ฯ ในคราวใดบุคคลละมิจฉาอาชีวะ ทำสัมมาอาชีวะให้เต็ม ในคราวนั้น สัมมาวาจา และสัมมากัมมันตะก็ไม่มี ฯ องค์ ๕ นอกนั้น ย่อมละมิจฉาอาชีวะด้วยองค์แห่งผู้ให้กระทำ ส่วนสัมมาอาชีวะ ย่อมทำให้เต็มด้วยการงดเว้น ฯ ที่ในบาลีกล่าวไว้ว่า มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๕ นั้น เพื่อแสดงหน้าที่พิเศษแห่งองค์มรรค ๕ ที่เป็นองค์แห่งผู้ให้ธรรม ดังที่กล่าวมาแล้ว

ก็โลกุตตรมรรค เป็นมรรคที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ที่ชื่อว่าประกอบด้วย
 องค์ ๕ ไม่มี ๑ ถ้าอาจารย์สอนนั้นกล่าวว่า ถ้าท่านทั้งหลายกล่าวว่า โลกุตตร-
 มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ พร้อมกับสัมมาวาจาเป็นต้น เจตนาในสัมมาวาจา
 ก็มี ๔ เจตนาในสัมมากรรมมี ๓ เจตนาในสัมมาอาชีวะก็มี ๓ ท่าน
 ทั้งหลายจักพ้นจากความเป็นของมีเจตนามาก มีได้อย่างไร ๑ เพราะฉะนั้น
 เรจึงว่า โลกุตตรมรรคประกอบด้วยองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้ ๑ ควรแก้ว่า พวก
 เรจักพ้นจากความเป็นของมีเจตนามากด้วย จะกล่าวว่า โลกุตตรมรรค ประกอบด้วย
 องค์ ๘ ด้วย ๑ ท่านเป็นผู้กล่าว ซึ่งมหาจักรีสาริกะหรือไม่ ๑ ถ้าเขาตอบว่า
 ไม่ ก็ควรกล่าวว่า ท่านไม่รู้ เพราะท่านไม่ได้เป็นผู้กล่าวมหาจักรีสาริกะ ๑ ถ้า
 เขาตอบว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้กล่าวมหาจักรีสาริกะ ก็ควรบอกว่า ท่านจงนำพระสูตร
 มา ๑ ถ้าเขานำพระสูตรมาก็เป็นการดี ๑ ถ้าเขาไม่นำมาควรนำมาเองจาก
 อุปริปัญญาสัก ๑ คือ ในอุปริปัญญาสักนั้นว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้
 ตรัสว่า สัมมาวาจานั้น มีอยู่ ๒ อย่าง คือ สัมมาวาจาที่มีอาสวะ เป็นส่วนแห่ง
 บุญ เป็นผลแห่งอุปัชฌายะ สัมมาวาจาที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ เป็น
 องค์มรรคก็มี ๑ สัมมาวาจาที่มีอาสวะ ที่เป็นส่วนแห่งบุญ ที่เป็นผลแห่งอุปัชฌายะ
 ได้แก่การงดเว้นจากการพูดเท็จ จากการกล่าวส่อเสียด จากการกล่าวคำหาญ
 จากการกล่าวคำเหลวไหล ๑ ส่วนสัมมาวาจา ที่เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็น
 โลกุตระ เป็นองค์มรรคนั้น ได้แก่การงดเว้นขาดจากวิหจจิต ๔ ของผู้ทำมรรค
 ให้เกิด ๑ สัมมากรรมมี ๒ อย่างเหมือนกัน ๑ สัมมาอาชีวะก็มี ๒ อย่าง
 เหมือนกัน ๑ การงดเว้นขาดจากมิจฉาอาชีวะของจิตที่เป็นอริยะ ของจิตที่ไม่มี
 อาสวะ ของจิตที่พร้อมเพรียงด้วยมรรค ของจิตที่ทำมรรคให้เกิด ชื่อว่าสัมมา-
 อาชีวะ อันเป็นอริยะ อันไม่มีอาสวะ อันเป็นโลกุตระ อันเป็นองค์มรรค ดังนี้ ๑
 ก็ในเนื้อความอันนี้ การงดเว้นจากวิหจจิต ๔ กายทุจริต ๓ และมิจฉาอาชีวะ ๑
 เป็นการงดเว้นอันเดียวกัน เป็นของอริยะ เป็นของไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตระ
 เป็นองค์มรรค ดังนี้ ๑ ความเป็นของมีเจตนามาก ในเรื่องนี้จะมาแต่ไหน
 มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๕ จะมาแต่ไหน ถึงแม้ว่า ท่านไม่พอใจกับพระสูตร
 นี้ก็ดี ก็จะต้องลงความเห็นว่าเป็น โลกุตตรมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ โดยแท้ ๑

ถ้าเขาเข้าใจได้ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้นก็เป็นการดี ถ้าเขาไม่เข้าใจ ก็ควรนำเหตุ
อื่นมาแสดง คือ จงอ้างเนื่อความในพระพุทธวจนะ ที่ตรัสไว้แก่สุภทัตปริพาชก
ว่า คุณก่อนสภทัต ในธรรมวินัยใด อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ไม่มี
ในธรรมวินัยนั้น บ่่อมไม่มีสมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ส่วนในธรรมวินัยนี้
บ่่อมมีอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ จึงมีอยู่
เฉพาะธรรมวินัยเท่านั้น ดังนี้ เพราะในพระสูตรอื่น ๆ ดังร้อย ๆ ก็มีแต่
กล่าวว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เท่านั้น ถึงแม้ว่า ในคัมภีร์ปฐมวัตถุก็กล่าว
ว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เหมือนกัน ด้วยมีประพันธ์คาถาว่า

มคฺคานญฺชคิโก เสฏฺโฐ สจฺจนํ จตุโร ปทา

วิราโค เสฏฺโฐ ฐมฺมานํ ทวิปทานญจ จกฺขมา

ซึ่งแปลว่า มรรคที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย บททั้ง ๔
ประเสริฐกว่าสัจจะทั้งหลาย วิราคธรรมประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลาย พระคณาจารย์
ผู้มีพระอภัยประเสริฐกว่าผู้มีอภัยทั้งหลาย ดังนี้ ฯ ถ้าเขาเข้าใจตามที่ว่านั้นก็แล้วไป
ถ้าไม่เข้าใจ ก็ไล่เขากลับไปเสีย เพราะจะอ้างเหตุอื่นให้ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ บ่่อม
ไม่สมควร ฯ ใต้ใจความตามที่ว่ามานี้ อริยมรรคมีแต่ประกอบด้วยองค์ ๘
เท่านั้น ส่วนในบาลีกล่าวถึงมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นั้น กล่าวถึงหน้าที่
พิเศษดังที่แสดงมา สันเนื่อความในเทศนาภคินั้นเพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฺฐาทิ ๖๕

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยอัฐังคิกมรรค ตามอภิธรรมภาษณีย์

อญฺชคิโก มคฺโค สมฺมาทิฏฺฐิ ๗ ล ๗ สมฺมาสมาธิ ๗ คตฺถ กตโม
อญฺชคิโก มคฺโค อธิ ภิกฺขุ ยสฺมिํ สมฺเบ โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิกํ
อปจยคามิํ ทิฏฺฐิจิตฺตานํ ปหานาย ปชฺฌมาชาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๕๕ ว่าด้วยอัฐังคิก-
มรรค ตามอภิธรรมภาชนีย์ และปัญหาป้อนกะ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
อัฐังคิกมรรคนั้น ได้แก่สัมมาทิฏฐิจนกระทั่งถึงสัมมาสมาธิ ฯ มีคำถามว่า
อัฐังคิกมรรคนั้น ได้แก่สิ่งใด ฯ มีคำตอบว่า ในคราวใด ภิกษุในพระธรรม
วินัยนี้ เจริญโลกุตตรญาณ อันเป็นเครื่องนำออก อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อ
ละทิฏฐิทั้งหลาย เพื่อดังชงุมมิช้นแรก แล้วสำเร็จปฐมญาณ อันเป็นทศชา-
ปปฏิพาหันธ์ธาภิญญา ในคราวนั้น อัฐังคิกมรรค มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ก็ย่อมมีขึ้น
สัมมาทิฏฐินั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ปัญญา ได้แก่การรู้ทั่ว การเลือกสรร การ
สอดส่อง การสอดส่องธรรม การกำหนด การเข้าไปกำหนด การกำหนดเข้าไว้
การเป็นบัณฑิต การฉลาด การละเอียด การเห็นแจ้ง การคิด การพิจารณา
การมีปัญญาดังแผ่นดิน การมีหวัคิต การเห็นแจ้ง การรู้ดี ปัญญาตั้งปลูก อินทรีย์
คือ ปัญญา พละ คือ ปัญญา สาตรา คือ ปัญญา ปราสาท คือ ปัญญา แสง
สว่าง คือ ปัญญา รัศมี คือ ปัญญา ความโผลง คือ ปัญญา รัตนะ คือ
ปัญญา ความไม่มมาย ความสอดส่องธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิชัยสัม-
โพชฌงค์ องค์มรรค ธรรมอันนับเข้าในองค์มรรค อันเรียกว่าสัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำรงชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความนึก
ความตรึกตรอง ความกำหนดไว้ดี ความแนบแน่น ความปลุกจิต ความกิดชอบ
ความกิดอันเป็นองค์มรรค ความกิดอันนับเข้าในมรรค

สัมมาวาจานั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงดเว้นเฉพาะ การขับ
ซึ่งเวร การไม่ทำ การไม่ล่วง การละเมิด การชักสะพานเสียดจากวจีเจริต ๔
การพูดชอบ การพูดอันเป็นองค์มรรค การพูดอันนับเข้ามรรค

สัมมากัมมันตะ คือ การทำชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงด การเว้น
การเว้นเฉพาะ การขับเสียดซึ่งเวร การไม่ทำ การไม่ล่วง การไม่ละเมิด การชัก

สะพานเสี้ยจากกายทุจริต ๓ การทำชอบ การทำให้เป็นองค์มรรค การทำอัน
นับเข้าในมรรค

สัมมาอาชีวะ คือ การหาเลี้ยงชีพชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงด
การเว้น การเว้นขาด การขับเสี้ยซึ่งเวร การไม่ทำ การไม่ล่วง การไม่ละเมิด
การชักสะพานเสี้ยจากมิจฉาชีพ การหาเลี้ยงชีพอันเป็นองค์มรรค อันนับเข้า
ในมรรค

สัมมาวาชามะนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเพียรทางใจ ความก้าวออกไป
ไป ความก้าวหน้า ความขึ้นไป ความพยายาม ความอดสาหะ ความมีอดสาหะ
ความแข็งแรง ความมั่นคง ความบากบั่นไม่หยดหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ
ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคองธุระไว้ดี ความเพียรที่จัดเป็นอินทรีย์ เป็นผละ

สัมมาสติ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ ความระลึก ความระลึกเนื่อง ๆ ซึ่งรวม
ใจความลงไปว่า ได้แก่ความระลึกชอบ ความระลึกเป็นองค์มรรค ความระลึก
อันนับเข้าในมรรค

สัมมาสมาธิ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความตั้งอยู่ดีแห่งจิต ความตั้ง
ลงแห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งไปแห่งจิต ความไม่มีจิตส่ายไป
ความสงบ ความตั้งมั่นอันเป็นอินทรีย์ อันเป็นผละ

ส่วนธรรมนอกจากองค์มรรค ๘ นั้น เรียกว่า ธรรมที่ประกอบกับอัฐังคิก-
มรรค มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๕ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาชามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ก็มี ๑ มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๕ นั้น ได้แก่
สิ่งใด ๆ แก้วว่า ในคราวใด ภิกษุในพระธรรมวินัยนั้นเจริญโลกตถรณาน อันเป็น
นิยานิกะ อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสมเพื่อละทิฐิทั้งหลาย เพื่อกถึงซึ่งภูมิชั้นแรกแล้ว
สำเร็จปฐมฌานอันปราศจากอารมณ์ในอกุศลธรรมทั้งหลาย มรรคอันประกอบ
ด้วยองค์ ๕ คือ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
สัมมาวาชามะ คือ ความพยายามชอบ สัมมาสติ คือ ความระลึกชอบ สัมมาสมาธิ
คือ ความตั้งใจมั่นชอบ ก็มีขึ้นในเวลานั้น อันนับเป็นนัยที่ ๑

นัยที่ ๒ ว่า สัมมาทิฐิ เป็นต้นนั้น มีเนื้อความเหมือนที่แสดงมาแล้ว

นัยที่ ๓ ว่า ในคราวใดภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญโลกุตตรญาณ อันเป็น
นิยานิกะ คือ เป็นเครื่องนำออก อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย
เมื่อถึงขงภูมิจนแรก แล้วสำเร็จปฐมฌาน อันปราศจากกามารมณ์แห่งอกุศลธรรม
ทั้งหลาย อันเป็นทักขาปฏิบัติทาทัชชาภิญญา คือ ปฏิบัติยาก ตรัสรู้ได้ยาก ในคราว
นั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดก็มีชน ปฐมฌาน
นั้น เป็นผลแห่งโลกุตตรกุศลนั้น ในคราวนั้น มรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ก็มี
ชน ส่วนธรรมนอกจากนั้นเป็นธรรมที่ประกอบด้วยมรรคซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘

นัยที่ ๔ ว่า ในคราวใดภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญโลกุตตรญาณ อัน
เป็นเครื่องนำออก อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย เพื่อถึงขงภูมิจน
แรก แล้วสำเร็จปฐมฌาน อันเป็นทักขาปฏิบัติทาทัชชาภิญญา ในคราวนั้น ธรรม
ทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดก็มีชน ปฐมฌานนั้นเป็นผล
แห่งโลกุตตรกุศลนั้น ในคราวนั้นมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ก็มีชน

นัยที่ ๕ ว่า ในคราวใดภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญโลกุตตรญาณ อัน
เป็นเครื่องนำออก อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย เพื่อถึงขงภูมิจน
แรก แล้วสำเร็จปฐมฌานอันปราศจากกามารมณ์และอกุศลธรรมทั้งหลาย ในคราว
นั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดก็มีชน ปฐมฌานนั้น
ก็เป็นผลแห่งโลกุตตรผล ในคราวนั้น สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
สัมมาสีล สัมมาสมาธิ ๘ มีชน ๑ จบเนื้อความในอภิธรรมภาชนียเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในปัญหาปุจฉะ อันว่าด้วยปัญหา ตามติกมาติกา
และทุกมาติกาว่า อัญจกิมรรค ๘ นั้น ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล
ข้อไหนเป็นอภัยกฤต จนถึง คำว่า ข้อไหนมีข้าศึก ข้อไหนไม่มีข้าศึกเป็นที่สุด

มีคำแก้ว่า อัญจกิมรรค ๘ นั้น เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยกฤต
ก็มี ๑ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบนั้นประกอบด้วยสุขเวทนา ส่วนองค์มรรค
อีก ๗ ประกอบด้วยสุขเวทนามิ ประกอบด้วยทุกขเวทนาทุกขเวทนามิ ๑ องค์มรรคทั้ง ๘
นั้นเป็นวิบากก็มี วิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่ง
การยึดถือด้วย ไม่เศร้าหมองด้วย ไม่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองด้วย ๑

สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบนั้น ไม่มีวิตก มีแต่เพียงพิจารณาเท่านั้น ส่วน
องค์มรรคอีก ๗ มีทั้งวิตกพิจารณา ไม่มีวิตกมีแต่เพียงพิจารณา ไม่มีทั้งวิตกพิจารณา
ก็มี ฯ สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริชอบนั้น ไปกับขันธ์ ไปกับสุข ไม่ไปกับ
อุเบกขา ส่วนองค์มรรคอีก ๗ ไปกับขันธ์ก็มี ไปกับสุขก็มี ไปกับอุเบกขาก็มี ฯ
องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น ควรละด้วยหัตถสันทะกัมมไม่ใช่ว่าด้วยภาวนากัมมไม่ใช่ว่ามีเหตุควรละ
ด้วยหัตถสันทะกัมมไม่ใช่ว่าด้วยภาวนากัมมไม่ใช่ว่าไปสัปปราศจากการสะสมกัมม ไปสัทธัม
การสะสมกัมมไม่ใช่ว่าไม่มีการสะสมกัมมไม่ใช่ว่ากัมมนี้เป็นของพระเสขอริยเจ้ากัมม เป็น
ของพระอเสขอริยเจ้ากัมม เป็นของหาประมาณมิได้ เป็นของมีอารมณ์หาประมาณ
มิได้ เป็นของประณีต เป็นของแน่วในทางถูกกัมม ไม่แนวกัมม ไม่มีมรรคเป็น
อารมณ์ แต่มมรรคเป็นเหตุกัมม มมรรคเป็นอธิปัตติกัมม ไม่ควรกล่าวว่ามมรรค
เป็นเหตุหรือมมรรคเป็นอธิปัตติกัมม เกิดขึ้นแล้วกัมม ยังไม่เกิดขึ้นกัมม จักต้องเกิด
ขึ้นกัมม เป็นอดีตกัมม เป็นอนาคตกัมม เป็นปัจจุบันกัมม ไม่ควรกล่าวว่ามมรรคเป็น
อารมณ์ หรือมมรรคเป็นอารมณ์ หรือมมรรคเป็นปัจจุบันกัมม เป็นภายในกัมม
เป็นภายนอกกัมม เป็นทั้งภายในภายนอกกัมม เป็นธรรมมรรคภายนอกเป็นอารมณ์
เป็นธรรมที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ จบที่แจกตามติกมาติกา คือ กุสลาธัมมา
เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ แจกตามทุกมาติกา หมวตว่าด้วยเหตุ และหมวตว่าด้วยปัจจัย
ว่าด้วยอาสวะ ว่าด้วยสังโยชน์ ว่าด้วยคันถะ ว่าด้วยโอฆะ ว่าด้วยโยคะ ว่า
ด้วยนิวรณ์ ว่าด้วยปรามาส ว่าด้วยอารมณ์ ว่าด้วยอุปาทาน ว่าด้วยกิเลส แล้ว
ว่าด้วยการละเป็นต้น กล่าวคือ ในหมวตเหตุนี้ว่า สัมมาทิฏฐิเป็นเหตุ ส่วน
องค์มรรคอีก ๗ ไม่เป็นเหตุ ฯ องค์มรรคทั้ง ๘ มีเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย ฯ
สัมมาทิฏฐิเป็นเหตุด้วยมีเหตุด้วย ส่วนองค์มรรคอีก ๗ ไม่ควรกล่าวว่า เป็นเหตุด้วย
มีเหตุด้วย เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นที่เหตุ ฯ สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุ
ด้วย ส่วนองค์มรรคอีก ๗ ไม่ควรกล่าวว่า เป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย เพราะ
ประกอบกับเหตุแต่ไม่เป็นที่เหตุ ฯ องค์มรรค ๗ ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ ส่วนสัมมาทิฏฐิ
ไม่ควรกล่าวว่าไม่เป็นที่เหตุแต่มีเหตุ หรือว่าไม่เป็นที่เหตุด้วย ไม่มีเหตุด้วย

ในหมวดปัจจุว่า องค์มรรคทั้ง ๕ นั้น เป็นของถูกตถ์แต่ง เป็นของเห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็นโลกุตตระ รู้ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี ไม่รู้ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี

ในหมวดอาสวะว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น ไม่เป็นอาสวะ ไม่ประกอบกับ อาสวะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย หรือว่ามีอาสวะแต่ไม่เป็น อาสวะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบ กับอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น ไม่ประกอบกับอาสวะด้วย ไม่เป็นอาสวะด้วย

ในหมวดสังโยชน์และคันทะ กับโอฆะ โยคะ นิวรณ์ ปรามาสนั้น ก็มี การแจกเหมือนกับหมวดอาสวะ

ในหมวดอารมณ์ว่า องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น ไม่เป็นจิตแต่เป็นเจตสิก เป็น ของประกอบกับจิต คลุกคลีกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกับจิต หมุนไป ตามจิต มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกับสมุฏฐาน คือ การคลุกคลี กับจิต หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต เป็นของภายนอก ไม่เป็นของ บัดถือ ไม่ถูกยึดถือ ส่วนหมวดอุปาทานและกิเลส แจกเหมือนหมวดอาสวะ

องค์มรรคทั้ง ๘ นั้น ควรละด้วยหัตถสละที่ไม่ใช่ ด้วยภาวนาก็ไม่ใช่ มี เหตุควรละด้วยหัตถสละที่ไม่ใช่ ด้วยภาวนาก็ไม่ใช่ ฯ สัมมาสังกัปปะไม่มีวิตก ส่วนองค์มรรคทั้ง ๘ มีวิตกกัมม ไม่มีวิตกกัมม ฯ สัมมาสังกัปปะมีวิจาร์ ส่วน องค์มรรคอีก ๘ มีวิจาร์กัมม ไม่มีวิจาร์กัมม ฯ สัมมาสังกัปปะมีปัตติ ส่วนองค์มรรค อีก ๘ มีปัตติกัมม ไม่มีปัตติกัมม สัมมาสังกัปปะไปกับปัตติ ส่วนองค์มรรคอีก ๘ ไป กับปัตติกัมม ไม่ไปกับปัตติกัมม ฯ สัมมาสังกัปปะไปกับสุข ส่วนองค์มรรคอีก ๘ ไปกับสุขกัมม ไม่ไปกับสุขกัมม ฯ สัมมาสังกัปปะไม่ไปกับอุเบกขา ส่วนองค์มรรค อีก ๘ ไปกับอุเบกขากัมม ไม่ไปกับอุเบกขากัมม ฯ องค์มรรคทั้ง ๘ นั้นไม่เป็น กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร อปรียัน เป็นเครื่องนำออกกัมม ไม่นำออกกัมม แก่กัมม ไม่แนกกัมม เป็นของเข้ยมกัมม เป็นของไม่มีข้าศึก ดังนี้.

เอว กัมม ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๖๖ คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยฌานวิภังค์ คือ การจำแนกฌาน

อิธ ภิกขุ ปาฏิโมกข์สัรสาโต วิหริติ อจารโคจรสมปนโน อณุมตเตสุ
วขุเชสุ ภยทสฺสาวิ สมาทาบ สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ อินฺทริเยสุ กุตุตทวโร
โกชนเ มตฺตณฺณติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๖๖ ว่าด้วยฌานวิภังค์
คือ การจำแนกฌานในสุดตันตภาษณีย์ ที่เป็นบทมัททิกา สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนา
นั้นว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สำรวมด้วยการสำรวมในปาฏิโมกข์ เป็น
ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจร เป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย เป็นผู้ศึกษา
มั่นอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ๑ เป็นผู้สำรวมอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ เป็นผู้รู้จักประมาณ
ในการบริโภคอาหาร ๑ เป็นผู้ประกอบความเพียรทั้งส่วนเบื้องต้น และเบื้อง
ปลายแห่งราตรี ประกอบการอบรมซึ่งธรรมทั้งหลาย อันเป็นฝ่ายตรัสรู้เนื่อง ๆ ๑
ภิกษุนั้นยังทำความรู้สึกดีในการเดินไปเดินมา ในการแลไปแลมา ในการคู้
การเหยียด ในการครองสังฆาฏิจีวร ในการฉ้น การค้ม การกัด การล้ม
ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ในการยืน เดิน นั่ง นอน ตื่น พุด นิ่ง ๆ ภิกษุ
นั้นไปอยู่ในเสนาสนะที่สงัด คือ ป่า หรือโคนต้นไม้ ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ
ป่าช้า ป่าใหญ่ ที่แจ้ง ลอมฟาง ซึ่งมีเสียงน้อย มีการปราศจากลมพัด
ไม่กลั่นกลอนด้วยหม่มมนุษย์ สมควรอยู่ผู้เดียว ๆ แล้วภิกษุนั้นไปที่ป่าหรือโคน
ต้นไม้ หรือที่ว่าง นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า ๆ แล้ว

ภิกษุหนึ่งก็ละอกุศลในโลก อยู่ด้วยใจอันปราศจากอกุศล ทำจิตให้บริสุทธิ์
 จากอกุศล ละความเสียดคือพยาบาท มีใจไม่พยาบาท แผ่เมตตา
 แก่สัตว์ทั้งปวง ทำจิตให้บริสุทธิ์จากของเสียด คือ พยาบาทอยู่ ละดินมิหระ
 คือ ความง่วงเหงาหาวนอน ปราศจากการง่วงเหงาหาวนอน นึกถึงแสงสว่าง
 เป็นอารมณ์ มีสติสัมปชัญญะ ทำจิตให้บริสุทธิ์จากความง่วงเหงาอยู่ ละความ
 ฟุ้งซ่านรำคาญ เป็นผู้มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน มีจิตสงบ ทำจิตให้บริสุทธิ์จากความ
 ฟุ้งซ่านอยู่ ละความสงสัย ข้ามความสงสัย ไม่มีการกล่าววาทะอย่างไร
 ทำจิตให้บริสุทธิ์จากความสงสัย ในกุศลธรรมทั้งหลายอยู่ ๆ ครั้นภิกษุหนึ่ง
 ละนิวรณ์ ๕ อันเป็นเครื่องเศร้าหมองใจ อันทอนกำลังปัญญาเหล่านั้นแล้ว
 ก็ได้สำเร็จปฐมฌาน อันปราศจากกามารมณ์และอกุศลธรรมทั้งหลาย อัน
 มีวิคกวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดจากวิเวก แล้วได้สำเร็จทุติยฌาน อันไม่มี
 วิคกวิจารณ์ เพราะระงับวิคกวิจารณ์เสียแล้ว มีแต่ทำใจให้ผ่องใส ทำใจ
 ให้มีอารมณ์อันเดียว มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ แล้วสำเร็จตติยฌาน
 อันมีแต่อุเบกขาและสติสัมปชัญญะกับความสุกกาย เพราะคลายปีติเสียแล้ว
 เป็นฌานที่พระอริยเจ้าเรียกว่าขั้นนี้ เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่ด้วยความสุข
 แล้วสำเร็จคตตฌานอันบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขาและสติ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะ
 ละทุกข์และสุขเสียแล้ว เพราะสันโสมนัสโทมนัสเสียแล้ว แล้วสำเร็จอากาสา-
 นัญจายตนะ ถืออากาศเป็นอารมณ์ว่า อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ โดยเหตุที่
 ล่วงเลย ซึ่งการถือรูปเป็นอารมณ์ และการสันปฏิจะ และการไม่นึกถึงซึ่ง
 ความเข้าใจต่าง ๆ เสียแล้ว สำเร็จวิญญานัญจายตนะ คือ การถือวิญญาน
 เป็นอารมณ์ว่า วิญญานไม่มีที่สุด ดังนี้ โดยเหตุที่ล่วงเลยการถืออากาศเป็น
 อารมณ์เสียหมดแล้ว แล้วสำเร็จอากิญจัญญายตนะ คือ การถือความไม่มีสิ่งใด
 เป็นอารมณ์ว่า ไม่มีอะไร ไม่มีอะไร ดังนี้ โดยล่วงเลยการถือวิญญานเป็น
 อารมณ์เสียแล้ว สำเร็จเนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ การมีความเข้าใจก็ไม่เข้าใจ
 ไม่มีความเข้าใจก็ไม่เข้าใจ โดยเหตุที่ล่วงเลย ซึ่งการถือความไม่มีสิ่งใดเป็น
 อารมณ์เสียแล้ว สันเนอความในแม่บทเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นแต่ความในอุกต ซึ่งเรียกว่าภาชนียว่า คำว่า ในธรรมวินัย ได้แก่ในทิฏฐิ ในความเห็นควร ในความชอบใจ ในความถนัด ในธรรม ในวินัย ในธรรมวินัย ในคำสอน ในพรหมจรรย์ ในคำสอนของครู

คำว่า ภิกษุ นั้น ได้แก่ผู้ที่เป็นภิกษุโดยข้อ ๑ โดยปฏิญาณ ๑ โดยการขอ ๑ โดยประกอบในการเที่ยวขอ ๑ ทรงไว้ซึ่งผ้าขาด ๑ ทำลายเสียซึ่งธรรมอันเป็นบาปอกุศล ๑ ละเสียซึ่งกิเลสโดยเฉพาะและโดยไม่เฉพาะ ๑ เป็นผู้ศึกษา ๑ เป็นผู้สำเร็จการศึกษาแล้ว ๑ เป็นผู้ยังศึกษาอยู่ก็ไม่ใช่ หมดการศึกษาแล้วก็ไม่ใช่ ๑ เป็นผู้เลิศ ๑ เป็นผู้เจริญ ๑ เป็นผู้มองใส ๑ เป็นผู้มีแก่น ๑ เป็นผู้อุปสมบทด้วยญัตติจิตตตถกรรมโดยสงฆ์พร้อมเพรียงกัน ๑ ๑ คำว่า ภิกษุ มีความหมายหลายอย่างดังที่มานี้ แต่ความหมายเหล่านี้สำคัญอยู่ข้อ ๑ คือ ข้อว่าทำลายเสียซึ่งธรรมที่เป็นบาปอกุศล ขอนมวิเคราะห์ว่า ภิกษุ ปาปเก อกุสเลธมเมติ ภิกษุ แปลว่า ผู้ใดทำลายเสียซึ่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นบาปอกุศล ผู้นั้นชื่อว่าภิกษุ ดังนี้ ได้ใจความว่า ผู้ใดไม่ทำลายเสียซึ่งสิ่งที่ชั่วช้าลามก ผู้นั้นไม่ชื่อว่าภิกษุ ส่วนผู้ทำลายเสียซึ่งสิ่งที่ชั่วช้าลามก ผู้นั้นจึงชื่อว่าภิกษุ ดังนี้ ๑ คำว่า ภิกษุ ซึ่งแปลว่า ทำลายนั้น เปลี่ยนแปลงมาเป็น คำว่า ภิกษุ จึงเห็นว่า คำนี้เป็นคำสำคัญ ควรถือเป็นบรรทัดฐาน

คำว่า ปาฏิโมกข์นั้น แยกออกไปเป็นเนื้อความว่า ศีลเป็นที่ตั้ง เป็นเบื้องต้น ความประพฤติ ความสำรวม ความหวังเป็นปาก เป็นหน้าแห่งการถึงพร้อมด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้ คือ คำว่า ปาฏิโมกข์นั้น แยกออกเป็น ๒ คำ คือ ปาฏิ คำหนึ่ง โมกข์ คำหนึ่ง ๑ ปาฏิ นั้น ย่อมาจาก ปติฏฐา ซึ่งแปลว่า เป็นที่ตั้ง ๑ ที่ตั้งนั้น ได้แก่ เบื้องต้น ๑ โมกข์ นั้น แปลว่า หน้า ๑ เมื่อรวมเป็นคำเดียวกันว่า ปาฏิโมกข์แล้ว ก็แปลว่า ที่ตั้งอันเป็นหัวหน้าแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้

คำว่า ความสำรวมนั้น ได้แก่ ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ๑ ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ๑ ความไม่ล่วงละเมิดพร้อมทั้ง กาย วาจา ๑ ๑ ภิกษุที่ประกอบด้วยความสำรวมในปาฏิโมกข์นั้น เรียกว่าผู้สำรวมด้วยความสำรวมในปาฏิโมกข์

คำว่า สมบูรณ์ด้วยอาจารย์และโคจรนั้น มีคำอธิบายว่า อาจารย์ก็มี ๔
 ๑. อนาจารย์ก็มี ๑. อนาจารย์นั้น เราทั้งหลายเรียกว่า อนาจาร ๑. อนาจารย์นั้น
 ได้แก่การล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา หรือพร้อมทั้งกายวาจา ๑. บุคคลบางคน
 คือ ภิกษุบางองค์ ย่อมเลียงชีวิตด้วยมิจฉาอาชีพะ ในทางประจบประแจงชาวบ้าน
 ด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ให้ใบไม้บ้าง ให้ดอกไม้บ้าง ให้ผลไม้บ้าง ให้
 เครื่องสระเกล้าบ้าง ให้ไม้สัณฑ์บ้าง ให้ของอื่นบ้าง ให้อาหารบ้าง รับใช้เขา
 บ้าง การทำอย่างนี้ เรียกว่าอนาจาร ๑. ส่วนอาจารย์นั้น ได้แก่การไม่ล่วง
 ละเมิดข้อห้ามทางกาย หรือทางวาจา หรือทางกายและวาจา ๑. คือ
 ภิกษุบางองค์ไม่เลียงชีพด้วยการประจบชาวบ้าน มีการให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้
 ให้ดอกไม้ ให้ผลไม้เป็นต้น แก่ชาวบ้าน

คำว่า โคจรนั้น มีคำอธิบายว่า โคจรก็มี ๑. อโคจรก็มี ๑. อโคจรนั้น
 ได้แก่ที่ซึ่งไม่ควรเที่ยวไป ๑. ที่ไม่ควรเที่ยวไปนั้น ได้แก่ ที่อยู่แห่งหญิงแพศยา ๑
 ที่อยู่แห่งหญิงหม้าย ๑. ที่อยู่แห่งหญิงทมิฬที่คือสาวกแก่ ๑. ที่อยู่แห่งบัณฑิตเขาคี ๑
 ที่อยู่แห่งภิกษุณี ๑. โรงสุรา ๑. การคลุกคลีกับพระราชาหรือพวกอำมาตย์ เดียรถีย์
 สาวกของเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีที่ไม่สมควร ๑. ตระกูลที่ไม่มีความเลื่อมใส
 ศรัทธาคือภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ๑. ส่วนโคจรนั้น ได้แก่ที่ควร
 เที่ยวไปนอกจากที่มานั้น

คำว่า เล็งเห็นภัยไม่โทษแม้เพียงเล็กน้อยนั้น คือ โทษแม้เพียงเล็กน้อย
 คือ เพียงการคิดด้วยใจเห็นว่า เป็นภัย เห็นว่ามีโทษ เห็นว่าควรละเสีย

คำว่า ศิกขามั่นอยู่ในสิกขาทั้งหลายนั้น ได้แก่ศิกขามั่นอยู่ในสิกขา
 ของตน ๑. คือ ศิกขามั่นอยู่ ๔ ประการ อันได้แก่ สิกขาของภิกษุ ๑. สิกขา
 ของภิกษุณี ๑. สิกขาของอุบาสก ๑. สิกขาของอุบาสิกา ๑. เป็นผู้ศิกขามั่น
 อยู่ในสิกขาของตนที่วามานี้ เรียกว่า ศิกขามั่นอยู่ในสิกขาทั้งหลาย

คำว่า รักษาอินทรีย์ทั้งหลายนั้น มีคำอธิบายว่า ภิกษุบางองค์ได้เห็นรูป
 พังเสียง คมกลิ่น ลมรส ถูกต้องโณภูมัพพะ นึกถึงสิ่งใดด้วยใจ แล้วก็ถือ
 ไว้เป็นอารมณ์ ๑. ปลอบให้สิ่งที่ตนบาปอกุศล คือ ความยินดีในร้ายครอบงำ
 จิตใจ ไม่ปฏิบัติเพื่อระวังอินทรีย์ทั้ง ๖ นั้น ไม่รักษาอินทรีย์ทั้ง ๖ นั้น การ

ทำอย่างนี้ เรียกว่าไม่บิณฑปในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ส่วนผู้ที่เห็นรูป ได้ฟังเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องโผฏฐัพพะ ได้ถึงสิ่งใดแล้ว ไม่ถือเป็นอารมณ์ ไม่ปล่อยให้ความยินดีในร้ายครอบงำใจ ปฏิบัติเพื่อระงับอินทรีย์ ๖ รักษาอินทรีย์ ๖ ไว้เสมอ ๑ อันนี้เรียกว่า บิณฑปในอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ผู้ประกอบด้วยความบิณฑปในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ เรียกว่าผู้รักษาอินทรีย์ให้ดี

คำว่า รู้จักประมาณในการบริโภคนั้น มีคำอธิบายว่า บางคนบริโภคอาหาร โดยไม่ได้พิจารณา คือ บริโภคเพื่อให้เกิดความคะนอง เพื่อให้เกิดความมัวเมา เพื่อให้เกิดความสวยงามแก่ร่างกาย บริโภคด้วยความโลภ การบริโภคของผู้เช่นนี้ เรียกว่าไม่รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร ส่วนบางคนบริโภคด้วยการพิจารณา ไม่บริโภคเพื่อให้เกิดความคะนอง ความมัวเมา ความสวยงาม บริโภคเพียงเพื่อให้ร่างกายเป็นอยู่ได้ เพื่อบริโภคเพราะพรหมจรรย์ บริโภคด้วยคิดว่า เราจะกำจัดเวทนาเก่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิด จักให้ร่างกายเป็นไปได้ จักไม่ให้ร่างกายมีโทษ จักให้ร่างกายอยู่สุขสบาย บริโภคด้วยความสันโดษ ยินดีในอาหารตามมีตามได้ บริโภคพอประมาณ การบริโภคของผู้นั้นเรียกว่า การบริโภคพอประมาณ ผู้ประกอบด้วยการบริโภคพอประมาณนั้น เรียกว่า ผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ดังนี้ ของคนเนื้อความในกัณฑ์นี้ไว้เพียงเท่านี้.

เอวี่ ก็ ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๖๗

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยฉันทวิภังค์ คือการจำแนกฉันท

กถุจ ภิกขุ ปุพฺพชฺเรตฺตาปรตฺตํ ชากรียานุโยคมนุชฺชโต โหติ อธิ
ภิกขุ ทิวสํ จงกเมน นิสชฺชาย อวฺเรนฺเบหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปรสฺสเรตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๖๗ ว่าด้วยอาณานวิภังค์ คือ การจำแนกนาน แต่เกี่ยวกับการประกอบความเพียร และสัมปชัญญะ ฯ
 นีรวรณ อันเป็นข้อปฏิบัติที่จะให้เกิดนาน สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
 พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความคามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า
 อย่างไรจึงชื่อว่าภิกขุประกอบความเพียร ทั้งในส่วนเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่ง
 ราตรี ฯ อย่างนี้ คือ ภิกขุในพระธรรมวินัยนี้ ข่อมทำจิตให้บริสุทธิ์จากสิ่ง
 อันเป็นเครื่องกั้นทางทั้งหลาย ด้วยการเดินและการนั่งในเวลากลางวัน ส่วนใน
 เวลากลางคืนตอนปฐมยาม ก็ทำจิตให้บริสุทธิ์จากสิ่งอันเป็นเครื่องกั้นทาง ด้วย
 การเดินและการนั่ง พอลถึงมัชฌิมยามก็นอนตะแคงข้างขวา ขอนเท้าเหลื่อมเท้า
 มีสติสัมปชัญญะตั้งใจว่าจะลุกขึ้น พอลถึงปัจฌิมยามก็ลุกขึ้นทำจิตให้บริสุทธิ์จาก
 เครื่องกั้นทางด้วยการเดินและการนั่ง อย่างนี้แหละจึงชื่อว่าภิกขุประกอบความ
 เพียรทั้งในส่วนเบื้องต้น และเบื้องปลายแห่งราตรี

คำว่า ประกอบความเพียรเนื่อง ๆ นั้น ได้แก่ประกอบความเพียรชอบ
 ทางใจ ฯ คำว่า ปัญญานั้น ได้แก่ความรู้ชอบเห็นชอบในทางธรรม

คำว่า ประกอบการอบรมเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมอันเป็นฝ่ายศรีสุตนั้น ได้แก่ทำ
 ซึ่งโพชฌงค์ ๗ ประการ คือ สติ ความระลึกได้ ธรรมวิจยะ ความสอดส่องธรรม
 วิจยะ ความเพียร ๗๑ บัณฑิต ความอริยบถ บัณฑิต ความสงบใจ สมาธิ ความตั้งใจมั่น
 อุเบกขา ความเพิกเฉย เหล่านี้ให้มาก

อย่างไรจึงชื่อว่า ภิกขุมีสัมปชัญญะ คือ ความรู้สึกดีในการเดินไปเดินมา
 ในการแลเหลียว ในการคู้เหยียด ในการครองสังฆาฏิ จีวร ในการฉ้น การค้ม
 การเคี้ยว การกลืนรส ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ในการขึ้น เดิน นั่ง นอน
 ตื่น พุด นิ่ง ฯ อย่างนี้ คือ ภิกขุในพระธรรมวินัยนี้ ข่อมมีความระลึกอยู่เสมอ
 มีความรู้สึกดีอยู่เสมอ ทุกเวลาเดินไปเดินมา ทุกเวลาแลเหลียว ทุกเวลา
 คู้เหยียด ทุกเวลาครองสังฆาฏิ บาตร จีวร ทุกเวลาฉ้น ค้ม เคี้ยว กลืน ทุกเวลา
 ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ทุกเวลาขึ้น เดิน นั่ง นอน ตื่น พุด นิ่ง

ก็ คำว่า มีสตินั้น คือ สิ่งใด สตินั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความระลึกได้ ความระลึกเนื่อง ๆ ความกลับระลึกได้ ความจำได้ ความปรากฏ ความไม่หลงลืม

สัมปชัญญะนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความรู้ในทางที่ชอบ โดยเหตุนี้ จึงได้ใจความว่า ภิกษุผู้มีสติและสัมปชัญญะอย่างนี้ ทุกอริยาบท จึงจัดว่า ผู้มีความรู้สึกดีในอริยาบถนั้น ๆ

คำว่า เสนาสนะที่สงัด ซึ่งภิกษุผู้เจริญภาวนาอยู่นั้น ได้แก่เสนาสนะอย่างไร ๆ ได้แก่เสนาสนะที่ไม่มีคฤหัสถ์และบรรพชิตปะปน เสนาสนะนั้นจะอยู่ไกลหรือใกล้ก็ตาม ก็จัดว่าเป็นเสนาสนะที่สงัดทั้งนั้น

ก็คำว่า เสนาสนะนั้นเล่า ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่เตียง ตั่งฟูก หมอน วิหาร เพิง ปราสาท บัอม โรงกลม ที่ซ่อนเร้น ถ้า โคนต้นไม้ พุ่มไม้ แห่งใดแห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่พักอาศัยของภิกษุนั้น

คำว่า บ้านนั้น ได้แก่บ้านทั้งสี่ นอกจากเสนาเขื่อนประตบ้านออกไป ๆ คำว่า บ้านไม้ใหญ่นั้น หมายถึงบ้านใหญ่ที่อยู่ไกลหมู่บ้าน ซึ่งเป็นบ้านใหญ่ที่น้ำกลว

มีใจความว่า เมื่อภิกษุได้เสนาสนะที่เหมาะสมดังที่กล่าวมาแล้ว ก็นั่งตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้าหรือเฉพาะปลายจมูก แล้วก็กำจิตนิर्वณ คือ อภิชฌาพยาบาท ถินมิทระ อหัจจะ กุกกัจจะ วิจิกิจฉาเสียให้สิ้นไป

ก็ คำว่า อภิชฌานั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความยินดีทั้งสี่ ๆ การกำจิต อภิชฌานั้น ได้แก่การกำจิตความยินดีในโลกทั้งสี่นั้นให้สิ้นไป แล้วอยู่ด้วยใจอันปราศจากอภิชฌา ทำใจให้บริสุทธิ์จากอภิชฌา คือ เปลื้องใจให้ออกจากอภิชฌา

คำว่า พยาบาทนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความยินร้ายทั้งสี่ สิ่งใดเป็นฝ่ายยินร้าย เช่น ความอาฆาต ความกระทบกระเทือน ความโกรธ ความขัดเคือง ความคิดอยากทำร้ายผู้อื่น ความน้อยใจ ความไม่พอใจทั้งสี่ ๆ การกำจิต พยาบาทนั้น ได้แก่ทำอย่างไร ๆ ได้แก่การทำความยินร้ายทั้งสี่ ดังที่กล่าวมาแล้วนี้ให้สิ้นไป และอยู่ด้วยใจอันไม่มีความยินร้าย ทำใจให้บริสุทธิ์จากความยินร้าย

คำว่า ถินมิทระนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความหดหู่แห่งจิต คือ จิตหดหู่ต่อสิ่งที่จะทำนั้น ๆ ๆ ความง่วงเหงาหาวนอน ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความอยากหลับ

การกำจัดกณมิทธะนั้นได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การทำความหดหู่ ความง่วงเหงาให้สิ้นไป โดยนึกถึงแสงสว่างเป็นอารมณ์

คำว่า อหัจจะ กุกกัจจะนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความฟุ้งซ่านรำคาญ ความฟุ้งซ่านนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความไม่สงบจิต ความฟุ้งไปแห่งจิต ความหมุนไปแห่งจิต ๆ ความรำคาญนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความไม่สบายใจ ความสะกิดใจในสิ่งที่ไม่สมควร ซึ่งตนเห็นว่าสมควร และในสิ่งที่สมควร ซึ่งตนเห็นว่าไม่สมควร ในสิ่งที่ไม่มิโทษ ซึ่งตนเห็นว่ามิโทษ ในสิ่งที่มีโทษ ซึ่งตนเห็นว่าไม่มีโทษ ๆ การกำจัดความฟุ้งซ่านรำคาญนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ทำความฟุ้งซ่านและรำคาญนั้นให้สิ้นไป

คำว่า วิจิกิจฉานนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความสงสัย ความคิด ๒ ทาง ความคิด ๒ แพร่ง ความไม่แน่วไปในทางเดียว ๆ การกำจัดความสงสัยให้สิ้นไปนั้นคืออย่างไร คือ การทำความสงสัยนั้นให้หมดไป

เมื่อภิกษุนั้นละนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้อย่างนั้นแล้ว ก็ได้สำเร็จปฐมฌาน อันปราศจากกามารมณ์ และอกุศลธรรมทั้งหลาย อันมวิตกมวิจารณ์ บัณฑิตสุขเกิดจากวิเวก

คำว่า กามานั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความพอใจ ความใคร่ ความยินดีในกามารมณ์ทั้ง ๕ ๆ คำว่า อกุศลธรรมนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่นิวรณ์ ๕ คือ กามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อหัจจะ กุกกัจจะ วิจิกิจฉา

คำว่า มวิตกวิจารณ์นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความนึกความตรอง ในทางที่ชอบ ๆ คำว่า บัณฑิตสุขอันเกิดจากวิเวกนั้น คือ สิ่งใด ๆ คือ ความร่าเริงใจ และความสบายใจ อันเกิดจากความสงบ

คำว่า ปฐมฌานนั้น หมายความว่าฌานชั้นแรก ๆ ฌานชั้นแรกนี้มีองค์ ๕ คือ วิตก อันได้แก่ความนึกในทางที่ชอบ ๑ วิจารณ์ อันได้แก่ความตรองในทางที่ชอบ ๑ ปีติ อันได้แก่ความฉ่ำใจ ๑ สุข อันได้แก่ความสบายใจ ๑ เอกัคคตา อันได้แก่จิตแน่วแน่มั่นในทางเดียว ๑

เมื่อได้สำเร็จปฐมฌานอย่างนั้นแล้ว ก็ได้สำเร็จทุติยฌาน อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติสุขอันเกิดจากสมาธิต่อไป ๆ ทุติยฌานนี้มีองค์ ๔ คือ สัมปสาโท อันได้แก่ความแผ่ใสแห่งใจ ๑ ปีติ อันได้แก่ความฉ่ำใจ ๑ สุข อันได้แก่ความสบายใจ ๑ เอกัคคตา อันได้แก่ใจมีอารมณ์อันเดียว ๑

เมื่อปฏิบัติต่อไป ก็ได้สำเร็จตติยฌาน ซึ่งไม่มีปีติ มีแต่อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ และความสุข ซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวว่าเป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่ด้วยความสุข ดังนี้ ๑ ตติยฌานนี้ มีองค์ ๒ คือ สุข ๑ เอกัคคตา ๑

แล้วต่อไป ก็ได้สำเร็จจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละทุกข์ และสุขเสียแล้ว สันโทมนัสโทมนัสเสียแล้ว เป็นฌานที่บริสุทธิ์ด้วยอุเบกขา และสติ ๑ จตุตถฌานนี้มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา กับเอกัคคตาเท่านั้น

ต่อไปก็ได้สำเร็จรูปฌานชั้นที่ ๑ และที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เป็นลำดับขึ้นไป ตามวาสนาบารมี ๑ รูปฌานชั้นที่ ๑ นั้น ได้แก่ อากาสนัญญาขตนะ คือ การถืออากาศเป็นอารมณ์ว่าอากาศไม่มีที่สิ้นสุด คือ นึกบริกรรมในใจว่า อากาศไม่มีที่ สุด ดังนี้ ในขณะที่นั้น ไม่มีความนึกถึงสิ่งอื่นทั้งสิ้น ๑ รูปฌานชั้นที่ ๒ นั้น ได้แก่ วิทยัญญาขตนะ คือ การนึกถึงวิทยัญญาเป็นอารมณ์ คือ นึกว่าวิทยัญญา ไม่มีที่สิ้นสุด ๑ ดังนี้ ๑ รูปฌานชั้นที่ ๓ นั้น ได้แก่ อากิญจัญญาขตนะ คือ การนึกถึงสิ่งซึ่งไม่มีอารมณ์ อันได้แก่นึกว่าไม่มีอะไร ๆ ดังนี้ ๑ รูปฌานชั้นที่ ๔ นั้น ได้แก่ เนวสัญญานาสัญญาขตนะ คือ การนึกถึงความไม่มีจิตวิทยัญญาเป็นอารมณ์ ว่าไม่มีจิตวิทยัญญา ดังนี้ สันข้อความในสูตรต้นคทาขณียที่ว่าด้วยฌานเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถา ว่าด้วยคำอธิบายในสติสัมปชัญญะ ออกไปอีก กล่าวคือ คำว่า สตินั้น มีคำอธิบายว่า ได้แก่ความไม่หลงลืม ซึ่งอารมณ์แห่งกรรมฐานทุกอิริยาบถไป ๑ คำว่า สัมปชัญญะนั้น ได้แก่ความรู้สึก ที่ ๔ ประการ ๑ ความรู้สึกที่ ๔ ประการนั้น เรียกตามบาลีโวหารว่า สาทถก-สัมปชัญญะ คือ ความรู้สึกดีในสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ๑ สปปายสัมปชัญญะ คือ ความรู้สึกดีในสิ่งอันเป็นที่สบายใจของตน ๑ โจรสัมปชัญญะ คือ ความรู้สึกดีในสิ่งที่เป็นโจร ๑ อสम्मโมหสัมปชัญญะ คือ ความรู้สึกดีในสิ่งที่ไม่ลุ่มหลง ๑ ๑ มีความรู้สึกขึ้นตัวอย่างนี้ทุกอิริยาบถ ๑ ความรู้สึกดีในสิ่งที่มิใช่ประโยชน์นั้น คือ เมื่อจะไปทางไหน ก็กำหนดให้รู้เสียก่อนว่า การไปในที่นั้นจะมีประโยชน์ดีหรือไม่ เมื่อเห็นว่ามีประโยชน์ดีจึงไป ๑ ความรู้สึกดีในสิ่งอันเป็นที่สบาย

ใจนั้น ได้แก้ความร่ำกว่าสิ่งใดเป็นที่สบายใจของตน คือ ไม่ทำใจตนให้วุ่นวาย ด้วยกิเลส ถือว่าสิ่งนั้นเป็นความสบาย ฯ ในเรื่องนี้มีเรื่องภิกษุหนุ่มองค์หนึ่ง เป็นอุทาหรณ์ กล่าวคือ ภิกษุหนุ่มองค์นั้น ได้พาสามเณรองค์หนึ่งไปตัดไม้สัพัน สามเณรได้ไปพบซากศพ แล้วได้สำเร็จปฐมฌาน ทำปฐมฌานให้เป็น หักง แล้วก็ได้สำเร็จอริยผลถึง ๓ ชั้น เมื่อได้สำเร็จอริยผลถึง ๓ ชั้นแล้ว ก็ ยินนิกถึงกรรมฐานอยู่ เพื่อจะให้สำเร็จอริยผลชั้นที่ ๔ ต่อไป ฯ ฝ่ายภิกษุนั้น เมื่อไม่เห็นสามเณรกลับมา จึงได้เรียกออกไป สามเณรนั้นก็มาทันที แต่ พอมาถึงก็ได้สำเร็จอริยผลชั้นที่ ๔ ดังนี้ อันนั้นเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า สิ่งอันเป็นที่ สบายใจ ย่อมทำให้สำเร็จประโยชน์อย่างนี้ ส่วนโคจรนั้น ได้แก้กรรมฐานที่ตน ชอบใจ ฯ ความไม่ลุ่มหลงนั้น ได้แก้ความไม่ลุ่มหลงในเรื่องขันธ ชาติ อายุ ตนะ อินทรีย์เป็นต้น สันเนอความในกัมมัตถ์เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฐาทิ ๖๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วย ฌาน ๔ ตามอภิธรรมภาษณีย์

จตุตถาริ ฌานานิ ปชัม ฌานํ ทุตติยํ ฌานํ ตตติยํ ฌานํ จตุตถํ ฌานนติ.
ณ บัณฑิต อาทมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฐาทิ ๖๘ ว่าด้วยฌาน ๔ ตามอภิธรรมภาษณีย์ และปัญหาปจฉะ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ-
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ฌาน ๔ นั้น คือ ปฐมฌาน ๑ ทุตติยกาน ๑ ตตติยกาน ๑ จตุตถกาน ๑

ปฐมฌานนั้น มุ่ง ๕ คือ วิทก อันได้แก่ความนึก • วิจาร อันได้แก่ความ
 ตรอง • ปีติ อันได้แก่ความอิ่มใจ • สุข อันได้แก่ความสบายใจ • เอกัคคตา
 อันได้แก่ความมีอารมณ์อันเดียว • ๑ ทุตติยฌานนั้นมุ่ง ๓ คือ ปีติ อันได้แก่
 ความอิ่มใจ • สุข อันได้แก่ความสบายใจ • เอกัคคตา อันได้แก่ความมี
 อารมณ์อันเดียว • ๑ ตติยฌานนั้นมุ่ง ๒ คือ สุข อันได้แก่ความสบายใจ •
 เอกัคคตา อันได้แก่ความมีอารมณ์อันเดียว • ๑ จตตฌานนั้นมุ่ง ๒
 มุขเบกขาอันได้แก่ความเพ่งดูเฉย • เอกัคคตา อันได้แก่ความมีอารมณ์อัน
 เดียว • ๑ ฌานทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นด้วยอำนาจการอบรมมรรค มีปฏิวิกิจเป็น
 อารมณ์ คือ เจริญปฏิวิกิจ อันเป็นนัยที่ ๑

ส่วนนัยที่ ๒ ว่า ในคราวใดภิกษุเจริญมรรค เพื่อให้สำเร็จรูปฌานแล้ว
 ได้สำเร็จปฐมฌาน อันมีองค์ ๕ ๑ ได้สำเร็จจตตฌาน อันมีองค์ ๔ ได้สำเร็จ
 ตติยฌานอันมีองค์ ๓ ได้สำเร็จจตตฌานอันมีองค์ ๒ ได้สำเร็จปัญจฌานอันมี
 องค์ ๒ ส่วนธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ประกอบด้วยฌานทั้ง ๕ นั้น ส่วนองค์ฌาน
 ที่ ๑ และที่ ๒ นั้น เหมือนกับนัยก่อน แปลกแต่องค์ฌานที่ ๓ กับที่ ๔ ที่ ๕ เท่านั้น
 คือ องค์ฌานที่ ๓ ตามนัยที่ ๒ นี้ว่า องค์ฌานที่ ๓ คือ ปีติ • สุข • เอกัคคตา • ๑
 องค์ฌานที่ ๔ ได้แก่ สุข • เอกัคคตา • องค์ฌานที่ ๕ ได้แก่ อุเบกขา •
 เอกัคคตา • ดังนี้

นัยที่ ๓ ว่า ในคราวใดภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จ
 รูปฌาน แล้วสำเร็จจตตฌานอันล่วงเลยเสียซึ่งอาภิญญัญญาบดินแดน โดย
 ประการทั้งปวง ประกอบด้วยความมีสัญญา คือ ความจดจำก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา
 คือ ไม่มีความจดจำก็ไม่ใช่ ฌานนี้เป็นฌานประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขา
 กับเอกัคคตาเท่านั้น

นัยที่ ๔ ว่า ในคราวใด ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญโลกุตตรฌาน
 อันเป็นเครื่องนำออกอันไปสู่ไม่มีการสะสม คือ ไปสู่นิพพาน เพื่อละเสียซึ่งทิฏฐิ
 ทั้งหลาย เพื่อดังซึ่งภุมขันธ์แรก แล้วสำเร็จปฐมฌานอันปราศจากกามารมณ์ และ
 อกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นฌานที่ปฏิบัติยากทั้งสำเร็จได้ช้า ในคราวนั้นก็สำเร็จปฐม
 ฌานอันประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิทก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา แล้วสำเร็จทุตติยฌาน

อันมองค์ ๓ คือ ปิฏี สุข เอกัคคตา สำเร็จตติยฌานอันมองค์ ๒ คือ สุขกับ
เอกัคคตา สำเร็จจตุตถฌานอันมองค์ ๒ คือ อเบกขากับเอกัคคตา ส่วนธรรม
นอกจากนี้ซึ่งมีขึ้นในเวลานั้น เป็นธรรมประกอบกับฌานทั้งนั้น

นัยที่ ๕ ว่า ในคราวไตรภิกขุเจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจาก
ทุกข์ อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม คือ นิพพาน เพื่อละทิฏฐิทั้งหลายเสีย เพื่อดังซึ่ง
ภูมิชั้นแรก แล้วได้สำเร็จปฐมฌาน อันปราศจากกามารมณ์ และอกุศลธรรม
ทั้งหลาย อันเป็นฌานที่ปฏิบัติยาก สำเร็จยาก ปฐมฌานนั้น มองค์ ๕ คือ วิตก
วजार ปิฏี สุข เอกัคคตา ๑ แล้วสำเร็จทุติยฌานอันปฏิบัติยาก สำเร็จยาก
อันประกอบด้วยองค์ ๔ คือ วิจาร ปิฏี สุข เอกัคคตา แล้วสำเร็จตติยฌาน
อันปฏิบัติยาก อันสำเร็จยาก อันประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ปิฏี สุข เอกัคคตา
แล้วสำเร็จจตุตถฌาน อันปฏิบัติยาก อันสำเร็จยาก อันประกอบด้วยองค์ ๒
คือ สุขกับเอกัคคตา แล้วสำเร็จปัญจฌาน อันปฏิบัติยาก สำเร็จยาก อันประกอบ
ด้วยองค์ ๒ คือ อเบกขากับเอกัคคตา

นัยที่ ๖ ว่า ในคราวไตรภิกขุเจริญมรรค เพื่อให้สำเร็จรูปฌานแล้วได้สำเร็จ
ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน เนวสัญญานาสัญญายตน-
ฌาน อันประกอบด้วยองค์ ดังที่กล่าวมาแล้ว ในคราวนั้นธรรมทั้งหลายมีผัสสะ
เป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุด ก็เกิดขึ้น ฌานเหล่านั้นก็ชื่อว่า เป็นวิบาก
เพราะเป็นผลแห่งกุศลกรรม อันเป็นรูปาวจร และอรุปาวจร

นัยที่ ๗ ว่า ในคราวไตรภิกขุเจริญโลกุตตรฌานอันเป็นเครื่องนำออกจาก
ทุกข์ อันไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย เพื่อดังซึ่งภูมิชั้นแรก แล้วได้
สำเร็จปฐมฌานอันเป็นฌานที่ปฏิบัติยาก ที่ตรัสรู้ได้ยาก ที่ประกอบด้วยองค์ ๕ และได้
สำเร็จทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน อันประกอบด้วยองค์ดังที่กล่าวมาแล้ว
ฌานเหล่านั้นก็ชื่อว่า เป็นวิบาก เพราะเป็นผลแห่งฌานที่เป็นกุศล อันเป็นโลกุตตระ

นัยที่ ๘ ว่า ในคราวไตรภิกขุเจริญรูปาวจรฌาน อันเป็นกิริยา อันไม่ใช่
กุศล อันไม่ใช่อกุศล อันไม่ใช่ผลแห่งกรรม อันทำให้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
อันเป็นฌานที่เกิดด้วยปฐวิกาสิน ในคราวนั้น ก็ได้สำเร็จปฐมฌาน ตลอดถึง
จตุตถฌาน อันประกอบด้วยองค์ดังที่กล่าวมาแล้ว

นัยที่ ๕ ว่า ในคราวไตรภิกขุเจริญอรุণาวจรฌาน อันเป็นกิริยา อันไม่ใช่ กุศล อันไม่ใช่อกุศล อันไม่ใช่ผลแห่งกรรม อันทำให้ย่อยสลาย แล้วได้สำเร็จ จตตถฌาน ซึ่งล่วงเสียซึ่งอาภิญญานุญาตนะ อันประกอบด้วยความเข้าใจว่า มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ในคราวนั้นจตตถฌานนั้นประกอบด้วยองค์ ๒ คือ อุเบกขากับเอกัคคตา ดังนี้ สันความในอภิธรรมภาชนีย์เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในปัญหาปุจฉะ อันกล่าวด้วยปัญหาว่า ฌานทั้ง ๔ นั้น ฌานชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล ชั้นไหนเป็นอภัยกฤต ตลอดจนถึง คำว่า ชั้นไหนมีข้าศึก ชั้นไหนไม่มีข้าศึกเป็นที่สุด

มีคำแก้ต่อไปว่า ฌานทั้ง ๔ นั้น เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกฤตก็มี ฯ ฌาน ๓ ประกอบด้วยสุขเวทนา ยกเสียแต่สุขเวทนาซึ่งเกิดกับฌาน ๓ ฌานที่ ๔ ประกอบด้วยทุกขมสุขเวทนา ยกเสียแต่ทุกขมสุขเวทนา ซึ่งเกิดในจตตถฌานนั้น ฯ ฌานทั้ง ๔ นั้น เป็นวิบากก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี เป็นวิบากที่ไม่ใช่ มีวิบากธรรมเป็นธรรมที่ไม่ใช่ก็มี ถูกขัตถิ์ และเป็นเหตุแห่งการขัตถิ์ก็มี ไม่ถูกขัตถิ์แต่เป็นเหตุแห่งการขัตถิ์ก็มี ไม่ถูกขัตถิ์ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการ ขัตถิ์ด้วยก็มี ไม่เศร้าหมองแต่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองก็มี ไม่เศร้าหมอง ด้วย ไม่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองด้วยก็มี ฯ ปฐมฌานมีทั้งวิตก วิจารณ์ ขกวิตก วิจารณ์ อันเกิดในปฐมฌานนั้นเสีย ส่วนฌานอีก ๓ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ฌาน ๒ ไปกับปีติ ขกปีติอันเกิดในฌาน ๒ นั้นเสีย ฌาน ๓ ไปกับสุข ขกสุข อันเกิดในฌาน ๓ นั้นเสีย ฌานที่ ๔ ไปกับอุเบกขา ขกอุเบกขาอันเกิดในฌาน ๔ นั้นเสีย ฯ ฌานทั้ง ๔ นั้น ควรละด้วยทสสนะที่ไม่ใช่ ด้วยภวานาที่ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยทสสนะที่ไม่ใช่ ด้วยภวานาที่ไม่ใช่ เป็นเหตุให้ไปสู่ที่ที่มีการสะสม คือ ไปสู่โลกสงสารก็มี เป็นเหตุให้ไปสู่ที่ไม่มีการสะสมก็มี คือ เป็นเหตุให้ไปสู่ นิพพานก็มี เป็นเหตุให้ไปสู่ที่มีการสะสมที่ไม่ใช่ ไม่มีการสะสมที่ไม่ใช่ก็มี เป็นของพระเสขะอริยเจ้าก็มี เป็นของพระอเสขะอริยเจ้าก็มี เป็นของผู้นั้นไม่ใช่ พระเสขะ ไม่ใช่พระอเสขะก็มี เป็นของใหญ่ก็มี เป็นของหาประมาณมิได้ก็มี ฯ ฌาน ๓ ไม่ควรกล่าวว่า มีอารมณ์น้อย หรืออารมณ์ใหญ่ เพราะมีอารมณ์หา

มาณมีได้ก็มี ไม่ควรกล่าวว่า มีอารมณ์หาประมาณมีได้ก็มี จตุตถกถา มาณมี
น้อยก็มี มีอารมณ์ใหญ่ก็มี มีอารมณ์หาประมาณมีได้ก็มี ไม่ควรกล่าวว่า
มีอารมณ์น้อย หรือว่ามีอารมณ์ใหญ่ หรือว่ามีอารมณ์หาประมาณมีได้ก็มี ฯ
เป็นของปานกลางก็มี เป็นของประณีตก็มี เป็นของแนในทางถูกก็มี เป็นของ
ไม่แนก็มี ฯ ฌาน ๓ ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์ แต่มีมรรคเป็นเหตุก็มี มีมรรค
เป็นอธิปัตติก็มี ไม่ควรกล่าวว่า มีมรรคเป็นเหตุหรือมีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี จตุตถกถา
มีมรรคเป็นอารมณ์ก็มี มีมรรคเป็นเหตุก็มี มีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี ไม่ควรกล่าวว่า
มีมรรคเป็นอารมณ์ หรือมีมรรคเป็นเหตุ หรือมีมรรคเป็นอธิปัตติก็มี ฯ ฌานทั้ง ๔
นั้นเกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดขึ้นก็มี จะต้องเกิดขึ้นก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบัน
ก็มี ฯ ฌาน ๓ ไม่ควรกล่าวว่า มีอดีตเป็นอารมณ์ หรือมีอนาคต
เป็นอารมณ์ มีปัจจุบันเป็นอารมณ์ จตุตถกถา มีอดีตเป็นอารมณ์ก็มี มีอนาคตเป็น
อารมณ์ก็มี มีปัจจุบันเป็นอารมณ์ก็มี ไม่ควรกล่าวว่า มีอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็น
อารมณ์ก็มี ฌานทั้ง ๔ นั้น เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี เป็นทั้งภายใน
ภายนอกก็มี ฯ ฌาน ๓ มีภายนอกเป็นอารมณ์ จตุตถกถา มีภายในเป็นอารมณ์
ก็มี มีภายนอกเป็นอารมณ์ก็มี มีทั้งภายในภายนอกเป็นอารมณ์ก็มี ไม่ควรกล่าวว่า
มีภายใน หรือภายนอก หรือทั้งภายในภายนอกเป็นอารมณ์ก็มี ฯ ฌานทั้ง ๔ นั้น
เป็นของเห็นไม่ได้ ถูกต้องด้วยกายไม่ได้ ฯ อันนี้ว่าตามคิกมัตติกา

ส่วนในทกมัตติกาว่า ฌานทั้ง ๔ นั้น ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ ประกอบกับ
เหตุ ไม่ควรกล่าวว่า เป็นเหตุด้วย มีเหตุด้วย เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ ไม่ควร
กล่าวว่า เป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย เพราะประกอบกับเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ
จึงว่าไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ

ฌานทั้ง ๔ นั้น เป็นของมีปัจจัย เป็นของถูกปัจจัยตบแต่ง เป็นของเห็น
ไม่ได้ กระทบไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็นโลกีย์ก็มี เป็นโลกุตระก็มี ไคร ๆ
ควรรู้ก็มี ไคร ๆ ไม่ควรรู้ก็มี

ฌานทั้ง ๔ นั้น มีอาสวะก็มี ไม่มีอาสวะแต่ประกอบกับอาสวะก็มี ไม่ควร
กล่าวว่า เป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย เพราะมีอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ
ก็มี ไม่ควรกล่าวว่า มีอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะก็มี ไม่ควรกล่าวว่า เป็นอาสวะ

ด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบกับอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ ไม่ประกอบกับอาสวะแต่มีอาสวะก็มี ไม่ประกอบกับอาสวะด้วย ไม่มีอาสวะด้วยก็มี ส่วนสังโยชน์ และคันถะ โอนะ โยคะ นิวรณ์ ปราสาท ก็มีการแจกเหมือนกันกับอาสวะ

สำหรับหมวดอารมณ์ว่า ฉานทั้ง ๔ นั้น มีอารมณ์ ไม่เป็นจิต แต่เป็นเจตสิก เป็นของประกอบกับจิต เป็นของคลุกคลีกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกันกับจิต หมุนไปตามจิต มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นพร้อมกันกับสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต เป็นของภายนอก ไม่เป็นผู้ยึดถือ แต่ถูกยึดถือก็มี ไม่ถูกยึดถือก็มี

ส่วนหมวดอุปาทานและหมวดกิเลสนั้น เหมือนกับหมวดอาสวะที่แจกมาแล้วนั้น

หมวดทัสสนะว่า ฉานทั้ง ๔ นั้น ไม่ควรละด้วยทัสสนะ ไม่ควรละด้วยภาวนา ไม่มีเหตุควรละด้วยทัสสนะและภาวนา

ปฐมฉานมีวิตก ขกวิตกอันเกิดในปฐมฉานนั้นเสียบ ฉาน ๓ ไม่มีวิตก ฯ ปฐมฉานมีวิจาร ขกวิจารอันเกิดในปฐมฉานนั้นเสียบ ส่วนฉานอีก ๓ ไม่มีวิจาร ฯ ฉาน ๒ มีปีติ ขกปีติอันเกิดในฉาน ๒ นั้นเสียบ ฉาน ๒ ไม่มีปีติ ฯ ฉาน ๒ ไปกับปีติ ขกปีติอันเกิดในฉาน ๒ นั้นเสียบ ส่วนฉานอีก ๒ ไม่ไปกับปีติ ฯ ฉาน ๓ ไปกับสุข ขกสุขอันเกิดในฉาน ๓ นั้นเสียบ จตุตถฉานไม่ไปกับสุข ฯ จตุตถฉานไปกับอุเบกขา ขกอุเบกขาอันเกิดในจตุตถฉานนั้นเสียบ ส่วนฉานอีก ๓ ไม่ไปกับอุเบกขา ฯ ฉานทั้ง ๔ นั้น ไม่เป็นกามาวจร แต่เป็นรูปาวจรก็มี ไม่เป็นรูปาวจรก็มี ฯ ฉาน ๓ ไม่เป็นรูปาวจร จตุตถฉานเป็นรูปาวจรก็มี ไม่เป็นรูปาวจรก็มี ฯ ฉานทั้ง ๔ นั้นเป็นปริยาบัน คือ โลกุตตระก็มี ไม่เป็นปริยาบัน คือ ไม่เป็นโลกุตตระก็มี เป็นเครื่องนำออกจากโลกก็มี ไม่เป็นเครื่องนำออกจากโลกก็มี แน่นอนก็มี ไม่แน่นอนก็มี มีของอันเข้มนกว่าก็มี ไม่มีของอันเข้มนกว่าก็มี แต่ไม่มีข้าศึก สันเนอความในการจำแนกฉานเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

มีคำอธิบายตามอรรถกถาว่า โลกุตตรฌานที่เกิดขึ้น ในเวลามรรคผล
 เกิดขึ้นนั้น มีอารมณ์หาประมาณมิได้ คำว่า จตตณฺณมฺหารมณฺณํนํยํกมฺมํนํ คือ
 จตตณฺณ ๑๖ อย่าง ฝ่ายกุศลนั้น มีทั้งในที่ทั้งปวงเป็นที่ ๔ มีการแสดงฤทธิ์
 ได้เป็นที่ ๔ มีทิพพโสตญาณเป็นที่ ๔ มีเจโตปริยญาณเป็นที่ ๔ มีบพเพนิวาส-
 ญาณเป็นที่ ๔ มีทิพพจักขุญาณเป็นที่ ๔ มีธากัมมุปคตญาณเป็นที่ ๔ มีอนาคัง-
 สญาณเป็นที่ ๔ มีอากาสานัญจายตนะเป็นคณฺเฑเป็นที่ ๔ มีโลกุตตระเป็นที่ ๔ ฯ
 ๔ ว่ามีการแสดงฤทธิ์เป็นที่ ๔ นั้น คือ ข้อมีอารมณ์น้อย เพราะมีกายเป็น
 อารมณ์ ในการทำปาฏิหาริย์นั้น บันดาลไม่ให้เห็นกายก็มี ข้อมีอารมณ์ใหญ่
 เพราะทำปาฏิหาริย์แล้วขึ้นสู่พรหมโลกได้ ฯ จตตณฺณมฺหารมณฺณํนํยํกมฺมํนํ เป็นที่ ๔
 นั้น ข้อมีอารมณ์น้อย เพราะมีเสียงเป็นอารมณ์ ฯ ที่มีเจโตปริยญาณเป็นที่ ๔
 นั้น ข้อมีอารมณ์น้อยในเวลารูจักจิตที่เป็นกามาวจร ข้อมีอารมณ์ใหญ่
 ในเวลารูจักจิตที่เป็นรูปาวจรและอรุปาวจร ข้อมีอารมณ์หาประมาณมิได้ในเวลา
 รูจักจิตที่เป็นโลกุตตระ ฯ ส่วนปุถุชนที่ได้เจโตปริยญาณ ข้อมีรูจักแต่จิตของ
 ปุถุชนเท่านั้น ไม่รูจักจิตของพระอริยเจ้า ฯ พระโสดาบันรูจักจิตของพระโสดาคด้วย
 กัน และของปุถุชนด้วย ฯ พระสกทาคามีรูจักจิตของพระสกทาคามีด้วย
 ของพระโสดาบันกับของปุถุชนด้วย ฯ พระอนาคามีรูจักจิตของพระอนาคามี รูจักจิต
 ของบุคคลอื่นได้อีก ๓ จำพวกด้วย พระชินาสพ รูจักจิตของบุคคลทั้งปวง ฯ
 จตตณฺณมฺหารมณฺณํนํยํกมฺมํนํ มีบพเพนิวาสญาณเป็นที่ ๔ นั้น ในเวลานักถึงขั้นนี้ อันเป็นกามาวจร
 นั้น จักว่ามีอารมณ์น้อย ในเวลานักถึงขั้นนี้ที่เป็นรูปาวจรและอรุปาวจรนั้นจักว่า
 มีอารมณ์ใหญ่ ในเวลานักถึงซึ่งการตรัสมรรคผลของพระพุทธเจ้า และพระปัจเจก-
 พุทธเจ้า พระอริยสาวกเจ้าทั้งหลายนั้น จักว่ามีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนใน
 เวลานักถึงนามและโคตรนั้น ไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์ ดังนี้เป็นคณฺเฑ ส่วนข้อความ
 ในอรรถกถาออกมานี้ก็ยังมีอยู่ แต่ไม่จำเป็นอันใดที่จะยกมาแสดง จึงขอ
 พระธรรมเทศนาแก่ท่านไว้เพียงเท่านี้

เอวํ กมฺมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๖๘
คัมภีร์พระวิภังค์
ว่าด้วยอัปปมัญญาวิภังค์

จตุสสโ อปฺปมณฺญาโย ๑ อธิ ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตฺตสา เอกํ
ทิสํ ฌริตฺวา วิหริตฺวา ตถา หุติยํ ตถา ตติยํ ตถา จตุตฺถํ อิติ อุทฺธมโร ทิริยํ
สพฺพชฺชํ สพฺพาวนฺตฺตํ.

ณ บัณฑิต อาत्मภาพักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๖๘ ว่าด้วย
อัปปมัญญาวิภังค์ คือ การจำแนก เมตตา กรุณา มุทิตา อเบกขา อันมีอารมณ์
หาประมาณมิได้ ตามสุตตันตภาษณีย์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนา
นั้นว่า อัปปมัญญา ๔ นั้น คือ ข้อที่ ๑ ซึ่งได้แก่เมตตานั่น มีเนื้อความว่า ภิกฺขุ
ในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ และทิศที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน
เบื้องล่าง ทางขวาง ตลอดโลกทั้งปวง ด้วยใจอันประกอบด้วยเมตตา ย่อมแผ่
ไปตลอดโลกทั้งสิ้น ด้วยใจอันประกอบด้วยเมตตา อันไพบลย์ อันมีอารมณ์
ใหญ่ อันหาประมาณมิได้ อันไม่มีเวร อันไม่มีพยาบาทแล้วอยู่

ข้อที่ ๒ ว่า ภิกฺขุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓
ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ทางขวาง ตลอดโลกทั้งปวง ด้วยใจอันประกอบด้วย
กรุณา ครั้นแผ่ไปด้วยใจอันประกอบด้วยกรุณา อันเป็นใจไพบลย์ เป็นใจใหญ่
เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท แล้วก็อยู่

ข้อที่ ๓ ว่า ภิกฺขุในพระธรรมวินัยนี้ แผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓
ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ตลอดโลกทั้งปวงด้วยใจอันประกอบด้วยมุทิตา ครั้น

แผ่ไปด้วยใจอันประกอบด้วยมฤตา อันเป็นใจไพบลย์ เป็นใจใหญ่ เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาทแล้วก็อยู่

ข้อที่ ๔ ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องล่าง เบื้องบน จนตลอดโลกทั้งปวง ด้วยใจอันประกอบด้วยอุเบกขา ครั้นแผ่ไปด้วยใจอันประกอบด้วยอุเบกขา อันเป็นใจไพบลย์ เป็นใจใหญ่ เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาทแล้วก็อยู่ ดังนี้ ฯ อันนั้นเป็นอุเทศ คือ เป็นหัวข้อแห่งอัปปมัญญา ๔ ประการ

ส่วนนิเทศ คือ การแจกหัวข้อนั้น มีเป็นคำถามคำถามว่า อย่างไรจึงชื่อว่า ภิกษุแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ด้วยใจอันประกอบด้วยเมตตา ฯ คำว่า อย่างนั้น คือ บุคคล เห็นบุคคลคนหนึ่งซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ แล้วก็มีเมตตาฉันใด ภิกษุนั้น ก็แผ่ไปตลอดสัตว์โลกทั้งปวง ด้วยเมตตาฉันนั้น

เมตตานั่น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความมีไมตรีจิต คือ ความคิดรักใคร่อยากให้เป็นสุข ฯ จิตนี้นั่น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ใจซึ่งมีชื่อเรียกต่าง ๆ ในภาษาบาลี คือ เรียกว่า มโนบ้าง มานสะบ้าง หทัยบ้าง บัณชระบ้าง มนาคณะบ้าง มนินทรีย์บ้าง วิญญาณบ้าง วิญญาณชั้นบ้าง มโนวิญญาณชาตบ้าง ฯ จิตนี้ประกอบด้วยเมตตานั่น เกิดพร้อมกับเมตตานั่น คลุกคลีกับเมตตานั่น จึงเรียกว่า ใจอันประกอบด้วยเมตตา ฯ คำว่า ทิศที่ ๑ นั้น หมายถึงทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องบน ทิศเบื้องล่าง ทางขวาง ทิศต่าง ๆ ฯ คำว่า แผ่ไปนั้น คือ ปล่อยไปครอบงำ ฯ คำว่า ทิศที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ทางขวางนั้น ก็หมายถึงทิศดังกล่าวมาแล้วนั้น ฯ คำว่า ตลอดโลกทั้งปวงนั้น หมายถึงโลกทั้งสามโดยไม่มีเหลือ ฯ คำว่า ด้วยใจอันประกอบด้วยเมตตานั่น คือ ด้วยใจซึ่งเรียกว่าจิตบ้าง มโนบ้าง มานสะบ้าง หทัยบ้าง บัณชระบ้าง มนาคณะบ้าง มนินทรีย์บ้าง วิญญาณบ้าง วิญญาณชั้นบ้าง มโน-วิญญาณชาตบ้าง อันประกอบด้วยไมตรีจิต ในสัตว์โลกทั้งหลาย ฯ คำว่า อันเป็นจิตไพบลย์นั้น คือ จิตใดเป็นจิตไพบลย์ จิตนั้นก็เป็นจิตใหญ่ จิตใดเป็นจิตใหญ่ จิตนั้นก็เป็นจิตหาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นก็เป็นจิตไม่มีเวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นก็ไม่มีพยาบาท ดังนี้ อันนั้นว่าด้วยข้อเมตตา

ข้อกรณานั้น มีคำถามว่า อย่างไร จึงเรียกว่า ภิกษุแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ด้วยใจอันประกอบด้วยกรุณา อย่างนี้ คือ บุคคลเห็นบุคคลหนึ่ง ซึ่งเป็นคนยากจน เป็นคนลำบาก แล้วก็นึกกรุณาฉันใด ภิกษุก็แผ่ไปตลอดสัทธิโลกทั้งปวงด้วยกรณานั้น

กรณานั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความอยากช่วยให้พ้นทุกข์ ฯ คำว่า ใจ และคำว่า ทิศที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง และโลกทั้งปวงนั้น เหมือนกับที่เข้ามาแล้วในเมตตา

ข้อมุติตานั้น มีคำถามว่า อย่างไร จึงเรียกว่า ภิกษุแผ่ไปตลอดทิศ ๑ ด้วยใจอันประกอบด้วยมุติตา อย่างนี้ คือ บุคคลเห็นบุคคลหนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ แล้วก็มีใจร่าเริงยินดีฉันใด ภิกษุนั้นก็แผ่ไปตลอดสัทธิโลกทั้งปวงด้วยใจมุติตานั้น

มุติตานั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความมีจิตร่าเริง ในสัทธิโลกทั้งปวง ฯ คำว่า จิตเป็นต้นนั้น ก็เหมือนกับที่เข้ามาแล้ว

ข้อว่าด้วยอุเบกขานั้น มีคำถามว่า อย่างไร จึงเรียกว่า ภิกษุแผ่ไปตลอดตลอดทิศ ๑ ด้วยใจอันประกอบด้วยอุเบกขา อย่างนี้ คือ บุคคลเห็นบุคคลอยู่หนึ่ง ซึ่งไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ แล้วเพิกเฉยฉันใด ภิกษุนั้นก็แผ่ไปตลอดสัทธิโลกทั้งปวงด้วยอุเบกขานั้น

คำว่า อุเบกขานั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเพิกเฉย ส่วนคำว่า ใจ และคำว่า ทิศที่ ๑ ที่ ๒ เป็นต้นนั้น ก็เหมือนกับที่เข้ามาแล้ว สนทนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถาว่า คำว่า อัปมัญญานั้น แปลว่า ไม่มีประมาณด้วยการแผ่ไป ฯ คำว่า แผ่ไปนั้น ได้แก่ทำให้เป็นอารมณ์ ฯ คำว่า ทางขวางนั้น ได้แก่ทิศน้อย ฯ การแผ่จิตไป กำหนดทิศหนึ่ง ๆ เรียกว่า การแผ่เมตตาไปโดยเฉพาะ ฯ การแผ่เมตตาไปโดยเฉพาะนั้น เรียกตามบาลีว่า อโนทิสสรณา ฯ คำว่า ตลอดโลกทั้งปวงนั้น หมายถึงการแผ่เมตตาไป

โดยไม่เฉพาะ ฯ การแผ่เมตตาไปโดยไม่เฉพาะนั้น เรียกว่า อโนทิสฺสรณา ฯ
 คำว่า สัตว์โลกทั้งปวงนั้น หมายถึงสัตว์โลกทั่วไป ไม่เลือกว่าต่ำช้าเลวทราม
 หรือปานกลาง อย่างสูงชนิดใด ฯ คำว่า จิตไพบุลฺยนั้น หมายถึงไพบุลฺยด้วย
 การแผ่ ฯ คำว่า จิตใหญ่ นั้น หมายถึงใหญ่ด้วยภูมิ ฯ คำว่า จิตหาประ-
 มาณมิไค่นั้น หมายถึงสัตว์หาประมาณมิได้ เป็นอารมณฺ์ ฯ คำว่า จิตไม่มีเวร
 นั้น หมายถึงจิตที่ไม่มีการนึกปองร้าย การเป็นข้าศึกต่อใคร ฯ คำว่า จิตไม่มี
 พยาบาทนั้น หมายถึงจิตที่ไม่มีโทมนัส ไม่มีทุกข์

เมตตากรรมฐานนี้ ย่อมเป็นที่สบายใจของบุคคลผู้มีนิสัยโหสะ ซึ่ง
 เรียกว่า ผู้มีโหสจริต เพราะฉะนั้น เมตตานี้จะถึงความแนบแน่น ในบุคคล
 ชนิดใด เพื่อจะแสดงบุคคลชนิดนั้น จึงได้กล่าวไว้เป็นคำอุปมาว่า บุคคลเห็น
 บุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ แล้วก็นึกเมตตาฉันใด ภิกษุนั้นก็แผ่ไป
 ตลอดสัตว์โลกทั้งปวง ด้วยเมตตาฉันนั้น ฯ คำว่า เป็นที่รักนั้น หมายถึงความ
 ว่า เป็นที่รักด้วยได้เคยอยู่ร่วมกันในปางก่อน หรือด้วยได้เคยเกื้อกูลกันใน
 บัจุบัน ฯ คำว่า เป็นที่ชอบใจนั้น หมายถึงชอบใจในความดีมีศีลเป็นต้น ฯ
 อีกอย่างหนึ่ง ความรักใคร่นั้น หมายถึงการให้และการวางตนให้เสมอกัน ฯ
 ความพอใจนั้น หมายถึงการกล่าวดียกย่องอันเป็นที่รัก และการทำให้เป็น
 ประโยชน์ ฯ การพยาบาทของผู้มีโหสจริตนี้ ย่อมมีด้วยความรัก ฯ ต่อ
 นั้นไปเมตตาจึงมีขึ้น ฯ หิริโศทตฺตปฺปะ ย่อมปรากฏขึ้นด้วยความพอใจ ฯ ต่อ
 นั้นไปเมตตานี้ก็ไม่หายไป เพราะฉะนั้น จึงได้ยกบุคคลซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ
 ขึ้นมาเป็นอุปมา ฯ คำว่า เห็นแล้วก็เมตตานี้ คือ ได้เห็นแล้วก็มีเมตตา ฯ
 อธิบายว่า บุคคลย่อมมีเมตตาต่อบุคคล ซึ่งเป็นที่รักฉันใด ภิกษุนั้นก็แผ่
 เมตตาไปตลอดสัตว์ทั้งปวงฉันนั้น ฯ คำว่า แผ่เมตตานี้ ได้แก่แผ่ใจอัน
 ประกอบด้วยเมตตานี้ไป

จิตใดเป็นจิตถึงซึ่งความแนบแน่น เป็นจิตไพบุลฺย คือ เป็นจิตที่มี
 สัตว์โลก ไม่มีที่สุดเป็นอารมณฺ์ จิตนั้นชื่อว่า เป็นจิตใหญ่ คือ ใหญ่ตามภูมิ ฯ
 จิตใดเป็นจิตใหญ่ จิตนั้น ชื่อว่าเป็นจิตหาประมาณมิได้ คือ มีอารมณฺ์หาประ-
 มาณมิได้ ฯ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้น ชื่อว่าไม่มีเวร คือ จิตนั้นกำจัด

เสีย ซึ่งความเป็นข้าศึกต่อผู้อื่น ๑ จิตใจไม่มีเวร จิตนั้น ชื่อว่าไม่มีพยาบาท เพราะปราศจากพยาบาทแล้ว

ในข้อว่าด้วยกรณานั้น ท่านยกบุคคลที่บากจนเข็ญใจ ขึ้นมาเป็นอุปมาว่า บุคคลได้เห็นบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งบากจนเข็ญใจ ทำแต่สิ่งที่ไม่ดี แล้วก็นึกกรณาณโค ภูษณนั้นก็แผ่ไปด้วยใจกรณา ในสัตว์โลกทั้งปวงฉนั้นนั้น คัจฉนั้น อธิบายว่า คนที่บากจนเข็ญใจนั้น ได้แก่คนที่ทุกข์ยากลำบาก คนที่ทำแต่สิ่งที่ไม่ดีนั้น ได้แก่คนที่ทำแต่ทุจริตต่าง ๆ มีกายทุจริตเป็นต้น ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า คนที่ตั้งอยู่ในความมืดด้วยคติ ด้วยตระกูล ด้วยโภคะทรัพย์เป็นต้น ชื่อว่าคนเข็ญใจ ๑ คนที่ตั้งอยู่ในความมืดภายนอกนี้ ด้วยการทำทุจริตต่าง ๆ มีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่าคนที่ทำแต่สิ่งไม่ดี

ในข้อว่าด้วยมูทิตานั้น ในบาลีได้กล่าวถึงบุคคล ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจไว้เพื่อแสดงบุคคลอันเป็นวัตถุแห่งมูทิตา ๑ ผู้ตั้งอยู่ในความรุ่งเรือง ด้วยคติและตระกูล หรือทรัพย์สมบัติเป็นต้น ชื่อว่าเป็นที่รัก ผู้ที่ตั้งอยู่ในความรุ่งเรืองข้างหน้าด้วยการประกอบสุจริตต่าง ๆ มีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่าเป็นที่พอใจ ในข้ออุปมานี้ รวมความว่า บุคคลได้เห็นผู้เป็นที่รักใคร่พอใจ แล้วก็นึกมูทิตา คือนึกมีจิตราเริงยินดีฉันใด ภูษณนั้นก็มูทิตาในสัตว์ทั้งปวงฉนั้นนั้น

ในข้อว่าด้วยอุเบกขานั้น ท่านยกบุคคลซึ่งไม่เป็นที่รักที่ชัง ขึ้นมาเป็นอุปมา เพื่อให้เห็นว่าบุคคลไม่เป็นที่รักที่ชัง ย่อมทำให้เกิดอุเบกขาฉันใด ภูษณที่ยกขึ้นมาเป็นตัวอย่างนั้น ก็มีอุเบกขาในสัตว์ทั้งปวงฉนั้นนั้น ๑ การเจริญอัปมัญญา คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา มีพิสดารอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ส่วนในคัมภีร์นี้มีเพียงเท่านั้น ดังนั้น สันเนอความในสุดตันตภาชนียเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๗๐

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยอปปมัญญา ตามอภิธรรมภาษณีย์

จตสฺส โส อปปมณฺญาโย เมตฺตา กรุณา มุทิตา อุเบกฺขาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๐ ว่าด้วยอปปมัญญา ตามอภิธรรมภาษณีย์ และปัญหาปุจฉะ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า อปปมัญญานันมีอยู่ ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

เมตตานี้ ได้แก่สิ่งใด มีคำแก้ว่า ในคราวใด ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จปฐมฌาน อันประกอบด้วยเมตตา ในคราวนั้น คือ ความมีไมตรจิตคิดจะให้ผู้อื่นเป็นสุขก็มีขึ้น ส่วนธรรมนอกนั้น ก็เป็นธรรมประกอบด้วยเมตตา ฯ เมตตานี้ ได้แก่สิ่งใด มีคำแก้ว่า ในคราวใดภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญมรรคเพื่อสำเร็จรูปฌานแล้ว ได้สำเร็จทุติยฌานอันประกอบด้วยเมตตา ในคราวนั้น เมตตาก็มีขึ้น ธรรมนอกนั้นก็ประกอบด้วยเมตตา ฯ ในคราวใด ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จตติยฌานอันประกอบด้วยเมตตา ในคราวนั้น เมตตาก็มีขึ้น ธรรมนอกนั้นก็ประกอบด้วยเมตตา ฯ ในคราวใด ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จปฐมฌานอันประกอบด้วยเมตตา สำเร็จทุติยฌานอันไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์กับปีติสุขอันเกิดจากวิเวก อันประกอบด้วยเมตตาได้สำเร็จตติยฌาน อันไม่มีวิตกวิจารณ์ และสำเร็จจตุตถฌานอันไม่มีปีติ ใน

คราวนั้นเมตตากัมมชน ส่วนกรุณาและมูทิตา อุเบกขานั้นก็เหมือนกัน ดังนี้ อันเป็นนัยที่ ๑

ส่วนนัยที่ ๒ นั้นว่า ในคราวใดภิกษุเจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จปฐมฌาน ทตฺติยฌาน ตติยฌาน จตฺตถฌาน อันประกอบด้วยเมตตา ในคราวนั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดกัมมชน ฌานทั้ง ๔ นั้น ก็เป็นผลแห่งรูปาวจรกุศลนั้น

ในคราวใด ภิกษุเจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จปฐมฌาน ทตฺติยฌาน ตติยฌาน จตฺตถฌาน อันประกอบด้วยกรุณา ในคราวนั้นธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดกัมมชน ฌานทั้ง ๔ นั้นก็เป็นผลแห่งรูปาวจรกุศลนั้น

ในคราวใด ภิกษุเจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จปฐมฌาน ทตฺติยฌาน ตติยฌาน จตฺตถฌาน อันประกอบด้วยมูทิตา ในคราวนั้นธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดกัมมชน ฌานทั้ง ๔ นั้นก็มีผลแห่งรูปาวจรกุศลนั้น

ในคราวใด ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เมื่อเจริญเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วได้สำเร็จจตฺตถฌานอันประกอบด้วยอุเบกขา ในคราวนั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดกัมมชน จตฺตถฌานนั้น ก็เป็นผลแห่งรูปาวจรกุศลนั้น ดังนี้

นัยที่ ๓ ว่า ในคราวใดภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา คือ ไม่เป็นกศล ไม่เป็นอกุศล ไม่เป็นผลแห่งกรรม เป็นของให้มีความสุขในอภิปาณแล้ว เข้าปฐมฌาน ทตฺติยฌาน ตติยฌาน จตฺตถฌาน อันประกอบด้วยเมตตา กรุณา มูทิตา อุเบกขา ในคราวนั้น เมตตา กรุณา มูทิตา อุเบกขา กัมมชน ส่วนธรรมนอกนั้นก็เป็นธรรมประกอบกับเมตตา กรุณา มูทิตา อุเบกขา ดังนี้ จบเนื้อความในอภิธรรมภาษนีเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในปัญหาปุจฉะว่า อัปปมัญญา ๔ ประการนั้น คือ ประการที่ ๑ ซึ่งว่าได้แก่การที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ แผ่ไปตลอดทิศที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ทางขวาง ทั้งปวง ตลอดสัตว์โลกทั้งปวง ด้วยใจ

อันประกอบด้วยเมตตา แล้วอยู่ด้วยใจอันประกอบด้วยเมตตา อันเป็นใจไพบุลย์
เป็นใจใหญ่ เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท

ประการที่ ๒ ว่า ได้แก่การที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ แผลไปตลอดทิศที่ ๑
ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ทางขวาง ที่ทั้งปวง โลกทั้งปวง ด้วยใจอัน
ประกอบด้วยกรุณา แล้วอยู่ด้วยใจอันประกอบด้วยกรุณา อันเป็นใจไพบุลย์
เป็นใจใหญ่ เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท

ประการที่ ๓ ว่า ได้แก่การที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ แผลไปตลอดทิศที่ ๑
ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ทางขวาง ที่ทั้งปวง สัตว์โลกทั้งปวง ด้วย
ใจอันประกอบด้วยมูทิตา แล้วอยู่ด้วยใจอันประกอบด้วยมูทิตา อันเป็นใจ
ไพบุลย์ เป็นใจใหญ่ เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท

ประการที่ ๔ ว่า ได้แก่การที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ แผลไปตลอดทิศที่ ๑
ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เบื้องบน เบื้องล่าง ทางขวาง ที่ทั้งปวง สัตว์โลกทั้งปวง ด้วย
ใจอันประกอบด้วยอุเบกขา แล้วอยู่ด้วยใจอันประกอบด้วยอุเบกขา อันเป็น
ใจไพบุลย์ เป็นใจใหญ่ เป็นใจหาประมาณมิได้ เป็นใจไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท
ดังนี้

มีคำอธิบายว่า อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล
ข้อไหนเป็นอภัยกฤต ตลอดจนคำว่าข้อไหนมีข้าศึก ข้อไหนไม่มีข้าศึกเป็นที่สุด

มีคำแก้ว่า อัปปมัญญาทั้ง ๔ ข้อนั้น เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกฤตก็มี ฯ
อัปปมัญญา ๓ ประกอบด้วยสุขเวทนา ส่วนอุเบกขาประกอบด้วยทุกขสมสุขเวทนา ฯ
อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น เป็นวิบากก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี เป็นวิบากที่ไม่
ใช่ มีวิบากธรรมเป็นธรรมที่ไม่ใช่ก็มี ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือ
ด้วยก็มี ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยก็มี เป็นของไม่เศร้า
หมอง แต่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมอง ฯ อัปปมัญญา ๓ เบื้องต้น คือ เมตตา
กรุณา มูทิตา มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์
ก็มี ส่วนอุเบกขาไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ฯ อัปปมัญญา ๓ เบื้องต้น ประกอบด้วยปติ
ก็มี ประกอบด้วยสุขก็มี แต่ไม่ประกอบด้วยอุเบกขา ไม่ควรกล่าวว่าประกอบ

กัมมัตถกัม ส่วนอุเบกขาประกอบด้วยอุเบกขา ๑ อปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ควร
ละด้วยทัสสนะก็ไม่ใช้ ด้วยภวานาก็ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยทัสสนะก็ไม่ใช้ ด้วย
ภวานาก็ไม่ใช่ เป็นเครื่องให้ไปสู่สัมมการสะสม คือ ไปสู่โลกสงสารกัม ให้ไป
สู่สัมมการสะสมก็ไม่ใช้ ไม่มีการสะสมก็ไม่ใช้ก็มี เป็นของพระเสขะก็ไม่ใช้
เป็นของพระอเสขะก็ไม่ใช้ เป็นของใหญ่ ไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์น้อย หรือมี
อารมณ์ใหญ่ หรือมีอารมณ์หาประมาณมิได้ เป็นของปานกลาง เป็นของไม่แน่นอน
นอน ไม่ควรกล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณ์ หรือมีมรรคเป็นเหตุ หรือมีมรรคเป็น
อธิบดี เกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดขึ้นก็มี จะต้องเกิดขึ้นก็มี เป็นอดีตก็มี เช่น
อนาคตกัม เป็นปัจจุบัณกัม ไม่ควรกล่าวว่ามีอดีตเป็นอารมณ์ หรือมีอนาคตเป็น
อารมณ์ หรือมีปัจจุบัณเป็นอารมณ์ เป็นของภายในกัม เป็นของภายนอกกัม
เป็นของทั้งภายในภายนอกกัม เป็นของมีภายนอกเป็นอารมณ์ เป็นของเห็นไม่ได้
กระทบไม่ได้ ดังนี้ อันนี้ว่าตามติกมาติกา ก็ว่าตามหลัก กุสลา ธมมา

ส่วนทุกมาติกานั้นว่า เมตตาเป็นเหตุ ส่วนอปปมัญญาอีก ๓ คือ กรุณา
มูหิตา อุเบกขานั้น ไม่เป็นเหตุ ๑ อปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น มีเหตุประกอบด้วยเหตุ ๑
เมตตาเป็นเหตุด้วย มีเหตุด้วย ส่วนอปปมัญญาอีก ๒ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุ
ด้วย มีเหตุด้วย เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ ๑ เมตตาเป็นเหตุด้วย ประกอบ
กับเหตุด้วย ส่วนอปปมัญญาอีก ๓ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุด้วย ประกอบกับ
เหตุด้วย เพราะประกอบด้วยเหตุ แต่ไม่เป็นเหตุ ๑ อปปมัญญา ๓ ไม่เป็นเหตุ
แต่มีเหตุ ส่วนเมตตาไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุแต่มีเหตุ ไม่ควรกล่าวว่าเป็น
เหตุด้วย ไม่มีเหตุด้วย ดังนี้

ในหมวดปัจจุบัณว่า อปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ไม่เป็นของมีปัจจุบัณ เป็นของที่
ปัจจุบัณตกแต่ง เป็นของที่เห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็นโลกีย์
เป็นของที่ใคร ๆ รู้ได้ก็มี ใคร ๆ รู้ไม่ได้ก็มี

ในหมวดอาสวะว่า อปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ไม่เป็นอาสวะ แต่มีอาสวะ
ประกอบด้วยอาสวะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย เพราะมี
อาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย ประกอบด้วยอาสวะ
ด้วย ไม่ควรกล่าวว่าจะประกอบด้วยอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ เพราะไม่ประกอบ

กับอาสวะ แต่มีอาสวะ ในหมวดสังโยชน์และคันถะ โอะมะ โยะคะ นิวรณ์ ปรา-
 มาส ก็เหมือนกับหมวดอาสวะ คือ ในหมวดสังโยชน์ว่า อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น
 ไม่เป็นสังโยชน์ แต่เป็นเหตุสังโยชน์ ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ ไม่ควรกล่าวว่าเป็น
 สังโยชน์ด้วย มีสังโยชน์ด้วย เพราะมีสังโยชน์ แต่ไม่เป็นสังโยชน์ ไม่ควรกล่าว
 ว่าเป็นสังโยชน์ด้วย ประกอบด้วยสังโยชน์ด้วย หรือว่าประกอบด้วยสังโยชน์ แต่
 ไม่เป็นสังโยชน์ คือ อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์ แต่มีสังโยชน์

ในหมวดคันถะซึ่งว่าเหมือนหมวดอาสวะนั้นว่า อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น
 ไม่เป็นคันถะ แต่มีกันถะ ไม่ประกอบด้วยคันถะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นคันถะด้วย
 มีคันถะด้วย เพราะมีคันถะ แต่ไม่เป็นคันถะ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นคันถะด้วย
 ประกอบด้วยคันถะด้วย หรือว่าประกอบด้วยคันถะ แต่ไม่เป็นคันถะ คือ อัปปมัญญา
 ทั้ง ๔ นั้น ไม่ประกอบด้วยคันถะ แต่มีกันถะ ดังนี้ ส่วนหมวดโอะมะและโยคะ
 นิวรณ์ ปรามาส ก็แจกเหมือนกัน

ในหมวดอารมณ์ว่า อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น มีอารมณ์ ไม่เป็นจิต แต่เป็น
 เจตสิก ประกอบด้วยจิต คลุกคลีกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกันกับจิต หมุนไป
 ตามจิต มีการคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกันกับสมุฏฐาน คือ การคลุกคลี
 กับจิต หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต อัปปมัญญาทั้ง ๔ นี้ เป็นของ
 ภายนอก ไม่เป็นผู้ยึดถือ แต่ถูกยึดถือก็มี ไม่ถูกยึดถือก็มี ดังนี้ ฯ ในหมวด
 อุปาทาน และหมวดกเลสนั้น มีการแจกเหมือนหมวดอาสวะนั้น

อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ควรละด้วยหัตสชนะที่ไม่ใช่ ด้วยภาวานาที่ไม่ใช่ มี
 เหตุควรละด้วยหัตสชนะที่ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยภาวานาที่ไม่ใช่ ฯ อัปปมัญญา ๓
 มีวิตกก็มี ไม่มีวิตกก็มี ส่วนอุเบกขาไม่มีวิตก ฯ อัปปมัญญา ๓ มีวิจารณ์ก็มี ไม่มี
 วิจารณ์ก็มี ส่วนอุเบกขาไม่มีวิจารณ์ ฯ อัปปมัญญา ๓ มีปีติก็มี ไม่มีปีติก็มี ส่วน
 อุเบกขาไม่มีปีติ ฯ อัปปมัญญา ๓ ไปกับปีติก็มี ไม่ไปกับปีติก็มี ส่วนอุเบกขา
 ไม่ไปกับปีติ ฯ อัปปมัญญา ๓ ไปกับสุข ส่วนอุเบกขาไม่ไปกับสุข ฯ อุเบกขา
 ไปกับอุเบกขา ส่วนอัปปมัญญาอีก ๓ ไม่ไปกับอุเบกขา ฯ อัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น
 ไม่เป็นกามารจร แต่เป็นรูปารจร ไม่เป็นอรุปรจร แต่เป็นปริยาบัน ไม่เป็น
 นิยานิกะ คือ เครื่องนำออกจากโลก ไม่เป็นนิยตะ คือ ของแน่นอน เป็นของมี

สิ่งอื่นเข็มนกว่า เป็นของไม่มีชาติก ดังนั้น จบอัปปมัญญาวิภังค์ คือ การจำแนก อัปปมัญญาเพียงเท่านั้น

ส่วนคำอธิบายในเรื่องอัปปมัญญาที่มีอยู่ในอภิธรรมนี้ ไม่มีพิสดารอันใด นอกจากคำอธิบายที่มาแล้วข้างต้นเท่านั้น มีแต่เพียงชื่อว่าอัปปมัญญาทั้ง ๔ นั้น ใจความก็คือ การนึกแผ่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ไปในสัตว์โลกทั้งปวงหาประมาณมิได้เท่านั้น ส่วนคำนึกแผ่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขานั้น มีพิสดารอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคโน้น สันเนอความในกัณฑ์นี้เพียงเท่านั้น.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๑

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยสิกขาบทวิภังค์

ปณฺจ สิกขาปทานิ ปาณาติปาตา เวรมณี สิกขาปทํ อทินนาทานา เวรมณี สิกขาปทํ กาเมสุ มิจฺฉาจารา เวรมณี สิกขาปทํ มุสาวาทา เวรมณี สิกขาปทํ สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี สิกขาปทนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๑ ว่าด้วยสิกขาบทวิภังค์ คือ การจำแนกสิกขาบท ๕ ที่เราเรียกว่าศีล ๕ ตามอภิธรรมภาชนีย์ สืบต่อไปเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า สิกขาบท ๕ นั้น คือ การงดเว้นจากปาณาติบาต • การงดเว้นจากอทินนาทาน • การงดเว้นจากกาเมสุวิเจจจาร • การงดเว้นจากมุสาวาท • การงดเว้นจากสิ่ง

ที่เป็นเหตุแห่งความประมาท คือ นามะ อันได้แก่สุราเมรัย ๑ ดังนี้ อันนั้นเป็น
อุเทศ คือ เป็นหัวข้อแห่งสิกขาบท ๕ ประการ

ส่วนนิเทศ คือ การจำแนกหัวข้อนั้นนี้มาว่า ในคราวใด กามาวจรกุศลจิต
อันไปกับโสมนัสและประกอบกับญาณเกิดขึ้น ในคราวนั้น การงดเว้นจาก
ปาณาติบาตอันใด ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตอันนั้น เรียกว่าการงดเว้นจาก
ปาณาติบาต ส่วนธรรมนอกนั้นเป็นธรรมที่ประกอบกับการงดเว้น ฯ ในคราว
ใด กามาวจรกุศลจิตอันไปกับโสมนัสประกอบกับญาณเกิดขึ้น ความจงใจอันใด
ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาต มีขึ้นในเวลานั้น ความจงใจอันนั้น เรียกว่า การ
งดเว้นจากปาณาติบาต ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิต ไปกับโสมนัส
ประกอบกับญาณมีขึ้น ในคราวนั้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่
พึงชานเป็นที่สุด ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตย่อมมีขึ้น อันนั้นเป็นการงด
เว้นจากปาณาติบาต ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัสประกอบกับ
ญาณ เป็นสสังขาริก คือ เกิดขึ้นโดยมีผู้ชักชวนที่ดี ไปกับโสมนัสปราศจาก
ญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับโสมนัสปราศจากญาณ เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับ
อุเบกขาประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณ
เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับ
อุเบกขาปราศจากญาณเป็นสสังขาริกที่ดี ก็มีขึ้น การงดเว้นจากปาณาติบาตอันใด
ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาต มีขึ้นในเวลานั้น การงดเว้นจากปาณาติบาตอันนั้น
จัดเป็นสิกขาบทชื่อว่าด้วยปาณาติบาต ส่วนธรรมนอกนั้นเป็นธรรมประกอบกับ
การงดเว้น ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิต ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณ
เป็นสสังขาริกเกิดขึ้น ความจงใจอันใด ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตซึ่งมีขึ้นใน
เวลานั้น ความจงใจอันนั้นเป็นการงดเว้นจากปาณาติบาต ส่วนธรรมนอกจาก
นั้นเป็นธรรมประกอบกับความจงใจ ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิต ไปกับ
อุเบกขาปราศจากญาณเป็นสสังขาริกเกิดขึ้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มี
ความไม่พึงชานเป็นที่สุดของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตในเวลานั้น จัดเป็นสิกขาบท
ชื่อว่าด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาต ส่วนสิกขาบทชื่อว่าด้วยการงดเว้นจากอหิ-
นาทาน และกามเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท สุราเมรัยนั้น ก็มีเนื้อความเหมือนกัน

กับชื่อว่าด้วยปาณาติบาต อันเป็นนัยที่ ๑ นัยนี้แจกตามกามาวจรกุศลจิตทั้งนั้น

นัยที่ ๒ ว่า ในเวลาใดกามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีต มีฉันทะเป็นใหญ่ มีวิริยะเป็นใหญ่ มีจิตตะเป็นใหญ่ มีวิมังสาเป็นใหญ่ก็ดี มีฉันทะเป็นใหญ่ แต่ฉันทะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีวิริยะเป็นใหญ่ แต่วิริยะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีจิตตะเป็นใหญ่ แต่จิตตะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีวิมังสาเป็นใหญ่ แต่วิมังสานั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี ก็มีขึ้น การงดเว้นจากปาณาติบาตอันใด ในเวลานั้น ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตนั้น อันนั้นเรียกว่าการงดเว้นจากปาณาติบาต ส่วนธรรมนอกนั้นเป็นธรรมที่ประกอบกับการงดเว้น ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีต มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นใหญ่ก็ดี มีฉันทะเป็นใหญ่ แต่ฉันทะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีวิริยะเป็นใหญ่ แต่วิริยะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีจิตตะเป็นใหญ่ แต่จิตตะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีความวิมังสาเป็นใหญ่ แต่วิมังสานั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี เจตนา คือ ความจงใจอันใดของผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ซึ่งมีขึ้นในเวลานั้น อันนั้นเป็นสิกขาบท ชื่อว่าด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาต ส่วนธรรมนอกจากนั้นเป็นธรรมประกอบกับเจตนา ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีต มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นใหญ่ คือ มีฉันทะเป็นใหญ่ แต่ฉันทะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีวิริยะเป็นใหญ่ แต่วิริยะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีจิตตะเป็นใหญ่ แต่จิตตะนั้นเป็นอย่างเลว อย่างกลาง อย่างประณีตก็ดี มีวิมังสาเป็นใหญ่ แต่วิมังสานั้น เป็นอย่างเลว หรืออย่างกลาง หรืออย่างประณีต ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดอันใด ของผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ซึ่งมีในคราวนั้น อันนั้นเรียกว่าสิกขาบท ชื่อว่าด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาต ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็นสสังขาริกก็ดี ไปกับโสมนัส

ปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับโสมนัสปราศจากญาณเป็นสสังขาริกที่ดี
 ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณเป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณ
 เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณเป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขา
 ปราศจากญาณเป็นอสังขาริกที่ดี กัมมชน และกามาวจรกุศลจิตนี้เป็นอย่างเลว
 หรืออย่างกลาง หรืออย่างประณีต ด้วย ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างใด
 อย่างหนึ่ง การงดเว้นอันใดของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตในคราวนั้น อันนั้น
 เป็นสิกขาบทชื่อว่าด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาต ส่วนธรรมนอกจากนั้น เป็น
 ธรรมประกอบกับการงดเว้น ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัส
 ประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับโสมนัสปราศจาก
 ญาณ เป็นสสังขาริกที่ดี เป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณ เป็น
 สสังขาริกที่ดี เป็นอสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณ เป็นสสังขาริกที่ดี
 เป็นอสังขาริกที่ดี เป็นของเลว หรือปานกลาง หรือประณีต ด้วยจิตตะ วิริยะ
 วิมังสา อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เจตนา คือ ความจงใจอันใดของผู้งดเว้น
 จากปาณาติบาตซึ่งมีขึ้นในคราวนั้น อันนั้น เป็นสิกขาบทชื่อว่าด้วยการงดเว้น
 จากปาณาติบาต ฯ ในคราวใด กามาวจรกุศลจิตไปกับโสมนัสประกอบกับ
 ญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็น
 สสังขาริกที่ดี อสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณ เป็นสสังขาริกที่ดี
 เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณเป็นอสังขาริกที่ดี เป็นสสังขาริก
 ดี เป็นของเลว หรือปานกลาง หรือประณีต ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ
 วิมังสา อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่
 พังพานเป็นที่สุดของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตซึ่งมีขึ้นในคราวนั้น ก็จัดเป็นสิกขาบท
 ชื่อว่าด้วยการงดเว้นจากปาณาติบาต ส่วนสิกขาบท ชื่อว่าด้วยการงดเว้นจาก
 อทินนาทาน กามะสุมิฉาจาร มุสาวาท สุราเมรัย ก็มีการแจกเหมือนกันกับ
 ชื่อว่าด้วยปาณาติบาต ดังนี้

นัยที่ ๓ ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นสิกขาบท แก้วว่า ในคราวใดกามาวจรกุศลจิต
 ไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับ
 โสมนัสปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกที่ดี เป็นสสังขาริกที่ดี ไปกับอุเบกขา

ประกอบกับญาณเป็นอสังขาริกกิต্তิ เป็นสสังขาริกกิต্তิ ไปกับอุเบกขาปราศจาก
 ญาณเป็นอสังขาริกกิต্তิ เป็นสสังขาริกกิต্তิ เกิดขึ้นโดยมี รูป หรือเสียง กลิ่น
 รส โผฏฐัพพะ ธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น
 มีความไม่พึงชานเป็นที่สุดซึ่งมีชนในคราวนั้น เรียกว่าสิกขา ฯ ในคราวใด
 ภิกษุเจริญมรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วสำเร็จรูปฌานชั้นปฐมกัตติ เจริญ
 มรรคเพื่อให้สำเร็จรูปฌาน แล้วสำเร็จรูปฌานชั้นปฐมกัตติ เจริญฌานชั้น
 โลกุตตระแล้วได้สำเร็จฌานชั้นปฐมอันเป็นโลกุตตระ อันปฏิบัติยาก ตรัสรู้ได้ช้า
 กัตติ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุด ซึ่งมีชนในคราว
 นั้น เรียกว่าสิกขาทั้งหลาย สันเนอความในอภิธรรมภาชนียะ เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในปัญหาปัจฉกะ อันว่าด้วยปัญหาสิกขาบท ๕
 นั้น สิกขาบทข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็นอัมพยากฤต
 จนกระทั่งถึงคำว่าข้อไหนมีข้าศึก ข้อไหนไม่มีข้าศึกเป็นที่สุด

มีคำแก้ว่า สิกขาบททั้ง ๕ นั้น เป็นกุศลทั้งนั้น เป็นแต่ว่าประกอบกับ
 สุขเวทนาก็มี ประกอบกับอุทกขมสุขเวทนาก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี
 ไม่ถูกยึดถือแต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือ ไม่เศร้าหมองแต่ประกอบกับเครื่องเศร้า
 หมอง เป็นของมีทั้งวิตกวิจารณ์ ไปกับขีตก็มี ไปกับสุขก็มี ไปกับอุเบกขาก็มี เป็น
 ของควรละด้วยทัสสนะก็ไม่ใช่ ด้วยภาวณาก็ไม่ใช่ มีเหตุควรละด้วยทัสสนะก็
 ไม่ใช่ ด้วยภาวณาก็ไม่ใช่ เป็นเครื่องได้ไปถึงขงหมกการสะสม เป็นของพระเสขะ
 ก็ไม่ใช่ ของพระอเสขะก็ไม่ใช่ เป็นของน้อย เป็นของมีอารมณ์น้อย เป็นของปาน
 กลาง เป็นของไม่แน่นอน ไม่ควรกล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณ์ หรือมีมรรคเป็น
 เหตุหรือมีมรรคเป็น อธิปัตติเกิดขึ้นแล้วก็มี > ยังไม่เกิดขึ้นก็มี ไม่ควรกล่าวว่
 จักต้องเกิดขึ้น เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี มีปัจจุบันเป็น
 อารมณ์ เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี เป็นทั้งภายในภายนอกก็มี มีภายใน
 เป็นอารมณ์ เป็นของเห็นไม่ได้ กระทบไม่ได้

สิกขาบททั้ง ๕ นั้น ไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ ประกอบกับเหตุ ไม่ควรกล่าวว่
 เป็นเหตุด้วย มีเหตุด้วย เพราะมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ ไม่ควรกล่าวว่เป็นเหตุด้วย

ประกอบกับเหตุด้วย เพราะประกอบกับเหตุ แต่ไม่เป็นเหตุ จึงว่าไม่เป็นเหตุ
แต่มีเหตุ

ลักษณะทั้ง ๕ นั้น เป็นของมีปัจจัย เป็นของที่มีปัจจัยตบแต่ง เป็นของเห็น
ไม่ได้กระทบไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป เป็นโลกีย์ เป็นของที่ใคร ๆ รู้ได้ก็มี ใคร ๆ
รู้ไม่ได้ก็มี

ลักษณะทั้ง ๕ นั้น ไม่เป็นอาสวะแต่มีอาสวะ ประกอบกับอาสวะ ไม่ควร
กล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย เพราะมีอาสวะ แต่ไม่เป็นอาสวะ ไม่
ควรกล่าวว่าเป็นอาสวะด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบกับอาสวะ
แต่ไม่เป็นอาสวะ เป็นของไม่ประกอบกับอาสวะแต่มีอาสวะ

ในหมวดสังโยชน์ และคันถะ โธมะ โยคะ นิวรณ์ ปราสาสนั้น
เหมือนกับหมวดอาสวะ

ในหมวดอารมณ์ว่า ลักษณะทั้ง ๕ นั้น มีอารมณ์ ลักษณะทั้ง ๕ นั้น ไม่
เป็นจิต แต่เป็นเจตสิก เป็นของประกอบกับจิต เป็นของคลุกคลีกับจิต เป็น
ของมีจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกับจิต หมุนไปตามจิต มีการคลุกคลีกับจิตเป็น
สมุฏฐาน เป็นพร้อมกันสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ
การคลุกคลีกับจิต เป็นของภายนอกไม่เป็นของถูกยึดถือ ไม่ถูกกรรมในกิเลสยึดถือ

ในหมวดอุปาทานและกิเลสนั้น มีการแจกลักษณะ ๕ เหมือนกับใน
หมวดอาสวะ

ในหมวดสุดท้ายว่า ลักษณะทั้ง ๕ นั้น ไม่ใช่ของควรละด้วยทัสสนะและ
ภาวนา ไม่มีเหตุควรละด้วยทัสสนะและภาวนา เป็นของมีจิต มีวิจารณ์มีจิต ก็มี
ไม่มีจิตก็มี ไปกับจิตก็มี ไม่ไปกับจิตก็มี ไปกับสุขก็มี ไม่ไปกับสุขก็มี ไป
กับอุเบกขาก็มี ไม่ไปกับอุเบกขาก็มี เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็น
อรุฬาวจร เป็นปริยาบัน ไม่เป็นนิยานิกะ ไม่เป็นนียตะ เป็นของมีสิ่งอื่นเข้มนกว่า
เป็นของมีข้าศึก ดังนี้ จบลักษณะวิภังค์ตามพระบาลีเพียงเท่านี้.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๒

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำอธิบายในสิกขาบทตามอรรถกถา

อิทานิ ททเนนฺตเร สิกขาปทวิภังเก ปญฺจาติ คณนปฺริยเดโท ฯ สิกขาปทานิติ สิกขิตพฺพทานิ ฯ สิกขาโกฏฺฐาสาติ อตุโถ ฯ อปฺปิ อฺปฺริยาคตา สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา สิกขิตพฺพโต สิกขาติ.

ณ บัดนี้ อาคมภาพักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๒ ว่าด้วยคำอธิบายในสิกขาบท ตามอรรถกถา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้น ว่า คำว่า สิกขาบท ๕ นั้น เป็นเรื่องกำหนดให้รู้ว่า สิกขาบทในสิกขาบทวิภังค์มีอยู่ ๕ เท่านั้น ฯ คำว่า สิกขาบทนั้น แปลว่า บทควรศึกษา ฯ อธิบายว่า ได้แก่ส่วนแห่งข้อศึกษา ฯ อีกแห่งหนึ่ง กุสลธรรมทั้งสี่ที่กล่าวไว้ในพระบาลี ซึ่งแสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อนนั้น ก็ชื่อว่าสิกขาบท เป็นของควรศึกษา ฯ องค์แห่งศีล ๕ นั้น ชื่อว่าบท เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิกขาบทเหล่านั้น เพราะฉะนั้น องค์แห่งศีล ๕ นั้น จึงชื่อว่าสิกขาบท เพราะเป็นบทแห่งสิกขาทั้งหลาย ฯ คำว่า ปาณาติบาตนั้น อธิบายว่า ได้แก่การทำชีวิตให้ตกลงไป คือ การฆ่า ซึ่งผู้มีชีวิตให้ตายไป ฯ คำว่า อทินนาทานนั้น แปลว่า ถือน้ำของที่เขาไม่ให้ ฯ อธิบายว่า นำไปซึ่งของผู้อื่นหวงแหน ฯ คำว่า กามนั้น ได้แก่วัตถุกาม ฯ คำว่า มิจฉาจารย์นั้น ได้แก่ความประพฤติกเลาะด้วยอำนาจกิเลสกาม ฯ คำว่า มสาวาทนั้น ได้แก่การกล่าวไม่จริง ฯ คำว่า สุรา คือ สิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทนั้น คือ น้ำเมา อันได้แก่สุราเมรัยนั้นมีคำอธิบายว่า สุรานนั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ สุราห

ทำด้วยแป้ง ๑ สุราที่ทำด้วยขนม ๑ สุราที่ทำด้วยข้าวสุก ๑ สุราที่ทำด้วยเชื้อ ๑
 สุราที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ ๑ ๑ เมรัยนั้นก็มี ๕ อย่างเหมือนกัน คือ น้ำ
 เมาที่คองด้วยดอกไม้ ๑ คองด้วยผลไม้ ๑ คองด้วยน้ำอ้อยขบ ๑ คองด้วยผล
 มะขาง ๑ ปรุงด้วยเครื่องปรุงต่าง ๆ ๑ ๑ สุราและเมรัยทั้งหลายนั้น ชื่อว่าน้ำเมา
 เพราะเป็นเหตุให้เมา ๑ เจตนาอันเป็นเหตุให้ดื่มน้ำเมานั้น ชื่อว่าเป็นเหตุแห่ง
 ความประมาท เพราะเป็นเหตุแห่งความประมาท ๑ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
 เหตุแห่งความประมาท ๑ อันนี้เป็นคำอธิบายตามบทมัตถิกา คือ แม่บท
 เท่านั้น

ส่วนในบทภาษณียันนังยังม็อก คือ คำว่า ในคราวใดกามาจรกสจจิต
 อันไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เกิดขึ้นเป็นต้น ดังที่ว่าไว้ในกัมมัทธกัณโณน
 มีเนื้อความดังนี้ เพราะได้กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ๑ ที่ชื่อว่าสิกขาบทนั้น
 ไม่ใช่แต่การงดเว้นอย่างเดียวเท่านั้น ถึงแม้ว่าเจตนาที่ชื่อว่าสิกขาบทเหมือน
 กัน ๑ ไม่ใช่แต่ธรรม ๒ อย่าง คือ การงดเว้นกับเจตนาเท่านั้น ชื่อว่าสิกขาบท
 ถึงแม้ว่าธรรม ๑๕ ประเภท ที่ประกอบกับเจตนา ก็ชื่อว่าสิกขาบทเหมือนกัน
 เพราะเป็นข้อที่ควรศึกษาทั้งนั้น ๑ สิกขาบทนั้นมี ๒ อย่าง คือ ปรีชาสิกขาบท ๑
 นิปรีชาสิกขาบท ๑ ๑ วิรติ คือ การงดเว้น ชื่อว่านิปรีชาสิกขาบท ๑
 เพราะวิรตินี้มีมาในบาลีว่า ปาณาติปาตา เวรมณี ดังนี้ ไม่ใช่เจตนา เมื่อว่า
 โดยบุคคลงดเว้น บ่อดมงดเว้นด้วยวิรตินั้น ไม่ใช่งดเว้นด้วยเจตนา ๑ แต่ได้ชักเอา
 เจตนามาแสดง ๑ ในธรรมที่ประกอบกับเจตนาออกจากที่อื่น ก็เหมือนกัน ๑
 เวรเจตนาที่มิชฌนในเวลาล่วงละเมียดนั้น ชื่อว่าความเป็นผู้หยาบ ๑ เพราะฉะนั้น
 เจตนาที่มิชฌนในเวลางดเว้นนั้นจึงจัดเป็นหยาบ ๑ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่
 ประกอบกับเจตนาอันนี้ ก็จัดเข้าในหยาบด้วย

คราวนี้ ควรวินิจฉัยซึ่งสิกขาบท ๕ มีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น เพื่อให้เกิด
 ปรีชาญาณอันองอาจ ในสิกขาบทเหล่านั้น โดยหลัก ๘ ประการ คือ โดยธรรม ๑
 โดยโกฏฐาส ๑ โดยอารมณ ๑ โดยเวทนา ๑ โดยมูลราก ๑ โดยกรรม ๑ โดย
 โทษ ๑ โดยประโยชน์ ๑ รวมเป็น ๘ ประการด้วยกัน ดังนี้

ทั้ง ๘ ประการนี้ มีคำอธิบายว่า คำว่า โดยธรรมนั้น อธิบายว่า สิกขาบท
 ๕ นั้น เป็นเจตนาธรรมทั้งนั้น คือ มีเจตนาเป็นธรรมทั้งนั้น

คำว่า โดยโกฏฐาสนั้น คือ โดยส่วน อธิบายว่า สิกขาบท ๕ นั้น จัดเป็น
กรรมบท ๕

คำว่า โดยอารมณีนั่น คือ ปาณาติบาตมีชีวิตอื่นทรีย์เป็นอารมณ ๑
อทินนาทานมีสัตว์เป็นอารมณก็มี มีสังขารเป็นอารมณก็มี ๑ มีฉาจารย์มีสตรี
และบุรุษเป็นอารมณ ๑ มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณก็มี มีสังขารเป็นอารมณ
ก็มี สุราเมรัย มีสังขารเป็นอารมณอย่างเดียวกันนั้น ๑ คำว่า เป็นอารมณ
นั้น หมายความว่า เป็นเครื่องกักตัวของจะทำปาณาติบาต และอทินนาทาน
กาเมศุมิฉาจารย์ มุสาวาท สุราเมรัย ๑ คือ ธรรมดาผู้จะทำปาณาติบาต หรือ
จิตคิดจะทำปาณาติบาต บ่อมนักถึงชีวิตอื่นทรีย์ของผู้ที่ตนจะฆ่าเป็นอารมณ ๑
ผู้จะทำอทินนาทาน บ่อมนักถึงสัตว์ที่ตนจะขโมยหรือนักถึงสังขาร คือ สิ่งของที่
ตนลักเป็นอารมณ ๑ ผู้จะทำกาเมศุมิฉาจารย์ บ่อมนักถึงสตรีและบุรุษเป็น
อารมณ ๑ ผู้จะกล่าวมุสาวาท บ่อมนักถึงคนหรือสิ่งของที่ตนจะกล่าวนั้นเป็น
อารมณ ๑ ผู้จะดื่มสุราเมรัย บ่อมนักถึงสังขาร คือ ของที่เขาตกแต่งให้เป็นสุรา
เมรัยนั้นเป็นอารมณ ดังนั้น คำอธิบายตอนนี้ เป็นคำอธิบายนอกอรรถกถา เป็น
คำอธิบายตามความเข้าใจของผู้รณาสังพระธรรมเทศนาแก่กัน

อรรถกถา

ต่อไปนี้ ว่าตามอรรถกถาและอรรถโนมัตตยาธิบายปนกันไปว่า คำว่า โดย
เวทนานั้น คือ เมื่อว่าโดยเวทนา อันได้แก่สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขม-
สุขเวทนาแล้ว ปาณาติบาตนั้น มีทุกขเวทนา คือ ผู้ที่ถูกฆ่าก็เป็นทุกข์ ผู้ฆ่าก็เป็น
ทุกข์ ๑ อทินนาทานมีเวทนา ๓ คือ มีทั้งสุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุข-
เวทนา ๑ สุขเวทนานั้น บ่อมนักถึงผู้ขโมยได้ตามความประสงค์ ๑ ทุกข-
เวทนามีขึ้น ในขณะที่ผู้ขโมยนั้นเกิดความสะดุ้งกลัว ๑ อทุกขมสุขเวทนานั้น
มีขึ้นแก่ผู้ขโมยโดยใจเป็นกลาง คือ ไม่ใช่ความดีใจและเสียใจ ๑ มีฉาจารย์นั้น
มีสุขเวทนามี มีอทุกขมสุขเวทนามี คือ ทำให้ผู้ทำกาเมศุมิฉาจารย์นั้น รู้สึกว่า
เป็นสุขอย่าง ๑ รู้สึกเฉย ๆ อย่างหนึ่ง ๑ คือ ก่อนแต่จะทำ และขณะทำนั้น รู้สึก
เป็นสุข แต่เมื่อทำแล้วก็รู้สึกเฉย ๆ

มุสาวาทนั้นมีเวทนา ๓ เหมือนกับอหินนาทาน ๑ สุราบานนั้น มีสุข-
เวทนามกับอุเบกขาเวทนา แก่ผู้ดื่มสุราเมรัย

คำว่า โดยมูลรากนั้น คือ ปาณาติบาตนั้น มีโทษะโมหะเป็นมูลราก ๑
อหินนาทานนั้นบางคราวมีโลภะ โมหะเป็นมูลราก บางคราวมีโทสะ โมหะเป็นมูล-
ราก อธิบายว่า ผู้ลักขโมยด้วยความโลภความหลงก็มี ลักขโมยด้วยความ
โกรธหรือความหลงก็มี ๑ มิจฉาจารมีโลภะ โมหะเป็นมูลราก คือ มีความ
ยินดีกับความลุ่มหลงเป็นรากเหง้า ๑ มุสาวาทบางคราวก็มี โลภะ โมหะ เป็น
มูลราก บางคราวก็มีโทสะ กับโมหะเป็นมูลราก บางคราวก็กล่าวเท็จด้วย
ความโลภกับความโง่เขลา บางคราวก็กล่าวเท็จด้วยความโกรธกับความโง่เขลา ๑
สุราบาน มีความโลภกับความโง่เขลาเป็นมูลราก ๑ คำว่า เป็นมูลรากนั้น คือ เป็น
เหตุให้ทำ หมายความว่า เหตุที่จะทำให้ทำปาณาติบาตนั้น ได้แก่ โทสะกับโมหะ ๑
เป็นต้นเหตุ ที่จะให้ทำมิจฉาจารนั้นมีโลภะกับโมหะเป็นต้นเหตุ ที่จะให้กล่าว
มุสาวาทนั้น บางทีก็มีโลภะกับโมหะเป็นต้นเหตุ บางทีก็มีโทสะกับโมหะเป็นต้น
เหตุ ๑ ที่จะให้ดื่มสุราเมรัยนั้น มีโลภะกับโมหะเป็นต้นเหตุ ดังนี้

คำว่า โดยกรรมนั้น คือ มุสาวาทเป็นวิกรรม เพราะเป็นของกล่าวด้วย
ปาก ๑ อีก ๔ ข้อนอกนั้น เป็นกายกรรมทั้งนั้น คือ เป็นของทำด้วยกายทั้งนั้น

คำว่า โดยโทษนั้น คือ ปาณาติบาตมีโทษน้อยก็มี มีโทษมากก็มี ส่วน
อหินนาทานเป็นต้นก็เหมือนกัน

อีกนัยหนึ่งว่า การฆ่ามคค้ำมคคแคงมีโทษน้อย ๑ การฆ่าสัตว์ที่ใหญ่กว่า
นั้นมีโทษมาก ๑ แม้การฆ่าสัตว์ดิรัจฉานที่ใหญ่กว่ามคค้ำมคคแคงนั้น ก็
โทษน้อยและมากกว่ากัน เป็นลำดับขึ้นไป คือ การฆ่าที่ใหญ่กว่ามคค้ำ
มคคแคง และการฆ่าเหี้ยฆ่ากระต่าย ฆ่าเนื้อ ฆ่าโค ฆ่าม้า ฆ่าช้าง ก็มีโทษน้อย
และมากเป็นลำดับขึ้นไป ๑ ส่วนการฆ่ามนุษย์นั้นก็เหมือนกัน คือ การฆ่า
มนุษย์ที่มีศีล กับการฆ่ามนุษย์ที่มีศีลตามปกติ และมนุษย์ที่นับถือพระไตรสรณ-
คมนั้น มนุษย์ที่มีสิกขาบท ๕ สามเณร ภิกษุปลุกชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี
พระอนาคามี พระอรหันต์ ข่อมมีโทษมากกว่ากันขึ้นไปเป็นลำดับ

อทินนาทาน คือ การลักขโมยน้ำ ก็มีโทษมากกว่ากันขึ้นไปเป็นลำดับ
เหมือนกัน คือ ขโมยของผู้ไม่มีศัลกกับของผู้มีศัลกตามปกติ และของผู้นับถือ
พระไตรสรณคมน์ ผู้มีสิกขาบท ๕ และสามเณร พระปฤชณ พระโสตาบัน
พระสกทาคามิ พระอนาคามิ พระอรหันต์ ย่อมมีโทษมากกว่ากันขึ้นไปเป็นลำดับ

ถึงว่ากาเมสุมิจจาราก็เหมือนกัน คือ ทำกาเมสุมิจจารกับหญิงที่
ไม่มีศัลกก็มีโทษน้อย ถ้าหญิงนั้นมีศัลกตามปกติ หรือเป็นผู้นับถือพระไตรสรณ-
คมน์ เป็นผู้มีสิกขาบท ๕ หรือเป็นสามเณร เป็นภิกษุณีปฤชณ เป็นภิกษุณี
โสตาบัน สกทาคามิ อนาคามิ อรหันต์ ก็มีโทษมากกว่ากันขึ้นไปเป็นลำดับ

มุสาวาทก็เหมือนกัน คือ กล่าวเท็จ เพราะเห็นแก่ทรัพย์เพียงกาณณิก ๑
มีโทษน้อย ถ้าทรัพย์นั้นมีถึงมาสกหรือ ๑ มาสก ๕ มาสก ถึงกหาปณะ ๑ กหาปณะ
หรือของที่หาค่ามิได้ ก็มีโทษมากกว่ากันขึ้นไปเป็นลำดับ แต่การกล่าวเท็จ
เพื่อทำสงฆ์ให้แตกกัน ย่อมมีโทษมากอย่างยิ่ง

สุราปาน คือ การดื่มสุราเมรัยประมาณของมือ ๑ เป็นของมีโทษน้อย ถ้า
มากกว่า ๑ ของมือก็มีโทษมาก ยิ่งดื่มแล้วไปทำโจรกรรมหรือฆ่าผู้คน ยิ่งมีโทษ
มากขึ้นไป ดังนี้

คำว่า โดยประโยคนั้น คือ ปาณาติบาต เป็นสาหัตถิกประโยคที่มี เป็น
อาณัตติกประโยคที่มี คือ เป็นของทำด้วยตนเองก็มี เป็นของทำด้วยผู้อื่นบังคับผู้อื่น
ก็มี ส่วนอทินนาทานก็เหมือนกัน สำหรับกาเมสุมิจจารกับมุสาวาท สุรา
เมรัยนั้น เป็นสาหัตถิกประโยค คือ เป็นของทำด้วยตนเองทั้งนั้น

ส่วนการงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ควรทราบการวินิจฉัยโดย
หลัก ๘ ประการ คือ โดยธรรม ๑ โดยโกฏฐาส ๑ โดยอารมณ ๑ โดยเวทนา ๑

คำว่า โดยธรรมนั้น คือ โดยเจตนาธรรม ๕ ตามลำดับแห่งปริยายศีล

คำว่า โดยโกฏฐาสนั้น คือ โดยส่วน ๕ อันได้แก่โดยกรรมบท ๕

คำว่า โดยอารมณนั้น คือ ทำชีวิตอินทรีย์ของผู้อื่นให้เป็นอารมณแล้วจึงงด
เว้นจากเจตนาที่ไม่ดีของตน ฯ แม้ในอารมณก็เหมือนกัน ฯ ทั้ง ๕ ข้อนั้น

ข้อมทำสิ่งที่จะต้องล่วงละเมิดนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วจึงตเว้นจากเจตนาที่ไม่คั่นๆ

คำว่า โดยเวทนานั้น คือ การงดเว้นจากปณาสติบาตเป็นต้นนั้น เป็นสุข-
เวทนา หรืออุเบกขาเวทนาเท่านั้น

คำว่า โดยมุลรากนั้น คือ เมื่อว่าตอนต้นเหตุแล้ว ก็มีความไม่โลภ ไม่
โกรธ ไม่หลง เป็นเหตุให้งดเว้นจากสิ่งทั้ง ๕ นั้น แต่ผู้งดเว้นนั้น มีจิตประกอบ
ด้วยญาณก็มี ประกอบด้วยความรู้ก็มี ไม่ประกอบด้วยความรู้ก็มี

คำว่า โดยกรรมนั้น คือ การงดเว้นจากมุสาวาทเป็นวัฏจักรม ส่วนการ
งดเว้นจากสิ่งทั้ง ๔ นอกจากนั้น เป็นกายกรรม

คำว่า โดยความขาดนั้น คือ พวกคฤหัสถ์ล่วงข้อใดก็ขาดเฉพาะข้อนั้น
เพราะพวกคฤหัสถ์ไม่มีศีลประจำ ส่วนพวกสามเณร เมื่อล่วงแม้เพียงข้อเดียว
ใน ๕ ข้อนั้น ก็ขาดไปหมด นอกจาก ๕ ข้อนั้น เป็นกตัตตากรรม

คำว่า โดยสมาทานนั้น คือ เมื่ออธิฐานด้วยตนเองว่า ปณจสึลาณิ
อริญฺขมฺ หรือว่า ข้าพเจ้าอธิฐานศีล ๕ ดังนี้กคิ อธิฐานแยกกันก็คิ ก็เป็น
อันสมาทาน ๑ สมาทานรวมกันกับผู้อื่นก็คิ สมาทานแยกกันก็คิ ก็เป็นอันสมาทาน

คำว่า โดยประโยคนั้น คือ การงดเว้นจากสิ่งทั้ง ๕ มีปณาสติบาตนั้น
เป็นสาหคติกประโยค คือ เป็นของทำด้วยตนเองทั้งนั้น

กุศลธรรมทั้ง ๔ ภูมิ ชื่อว่าสิกขา เพราะเป็นของควรศึกษา เพราะฉะนั้น
จึงได้กล่าวถึงกุศลธรรมที่เป็นกามาวจรไว้ในพระบาลี ดังที่มีมาแล้วในกัณฑ์ก่อน
นั้น สิกขาบททั้งสามนั้นล้วนแต่มีอารมณ์น้อย มีปัจจุบันเป็นอารมณ์ คือ ล้วน
แต่งดเว้นของที่ประจวบเข้าทั้งนั้น ล้วนแต่มีของภายนอก คือ ศีลของตนจะงดเว้นนั้น
เป็นอารมณ์ทั้งนั้น สันเนอความในกัณฑ์นี้เพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๗๓

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยปฏิสัมภทา ๔ และปฏิสัมภทา ๓

จตสฺสโส ปฏิสัมภทา อตฺตปฏิสัมภทา ชมฺมปฏิสัมภทา นิรุตฺติปฏิสัมภทา
ปฏิกฺขณปฏิสัมภทา ๑ อตฺเต ฌานํ อตฺตปฏิสัมภทา ชมฺเม ฌานํ ชมฺมปฏิ-
สัมภทาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๓ ว่าด้วย
ปฏิสัมภทา ๔ และปฏิสัมภทา ๓ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ปฏิสัมภทา ๔ นั้น คือ อรรถปฏิสัมภทา ซึ่งแปลว่า ความแตกฉานในอรรถ ๑
ธรรมปฏิสัมภทา ความแตกฉานในธรรม ๑ นิรุตติปฏิสัมภทา ความแตกฉาน
นิรุตติ ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภทา ความแตกฉานในปฏิภาณ ๑ รวมเป็น ๔ ด้วยกัน
ดังนี้ ๑ ปฏิสัมภทาทั้ง ๔ นี้ มีคำอธิบายตามสูตรต้นตภาชนีย ๑ นัย ตาม
อภิธรรมภาชนีย ๖ นัย ส่วนปฏิสัมภทา ๓ นั้น มีแต่ในอภิธรรมภาชนียเท่านั้น
และมีว่าไว้ ๑๑ นัยด้วยกัน ๑ ปฏิสัมภทาเหล่านี้ มีเนื้อความดังที่จักแสดงต่อไป

กล่าวคือ ปฏิสัมภทา ๔ ในสูตรต้นตภาชนีย ตามนัยที่ ๑ นั้นว่า ความรู้ใน
อรรถชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา ความรู้ในธรรม ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้ใน
ภาษาที่บัญญัติทำ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณ-
ปฏิสัมภทา

นัยที่ ๒ ว่า ความรู้จักทุกข์ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักเหตุให้
เกิดทุกข์ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักความดับทุกข์ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา

ความรู้จักข้อปฏิบัติ อันให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักภาษาที่บัญญัติทำ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้จักญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๓ ว่า ความรู้จักเหตุ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักผลแห่งเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักภาษาที่บัญญัติทำ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้จักญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๔ ว่า ความรู้จักธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว เกิดเฉพาะแล้ว ปราภวแล้ว ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักธรรมทั้งหลาย ที่เกิดจากธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักภาษาที่บัญญัติทำ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้จักญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๕ ว่า ความรู้จักขรามณะ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักเหตุให้เกิดขรามณะ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักความดับขรามณะ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักข้อปฏิบัติอันให้ถึงซึ่งความดับขรามณะ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักภาษาที่ใช้ในการบัญญัติธรรม ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้จักญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๖ ว่า ความรู้จักชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สหายนะ นาม วิญญาณ สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักเหตุให้เกิดของเหล่านั้น ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักความดับของเหล่านั้น ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักข้อปฏิบัติอันให้ถึงความเหล่านั้น ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักภาษาหรือคำที่ใช้ในการบัญญัติธรรม ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้จักญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๗ ว่า ความรู้จักธรรม คือ คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ประกอบด้วย องค์ ๘ อันได้แก่ประกอบด้วยสุตตะ เภยยะ ไวยาकरणะ คาทา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัฏฐกธรรม เวทลละ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ความรู้จักความหมายแห่งถ้อยคำนั้น ๆ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ความรู้จักภาษาที่ใช้ในการบัญญัติธรรม ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ความรู้จักญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา ดังนี้ สันเนอความในสุดตันตภาษนียตามพระบาลีเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายตามหลักอรรถกถาว่า อรรถปฏิสัมภทานั้น ได้แก่ความรู้ที่แตกฉานในอรรถ ซึ่งสามารถทำการแจ่มแจ้ง และการกำหนด ซึ่งลักษณะนั้น ๆ แห่งประเภทอรรถ ๆ ธรรมปฏิสัมภทานั้น ได้แก่ความรู้ อันแตกฉานในธรรม ซึ่งสามารถทำความแจ่มแจ้ง และความกำหนดซึ่งลักษณะ แห่งธรรมได้ชัดเจนทุกประการ ๆ นิรุตติปฏิสัมภทานั้น ได้แก่ความรู้อันแตกฉาน ในถ้อยคำที่บัญญัติใช้ในทางธรรม ซึ่งสามารถทำความแจ่มแจ้ง และความ กำหนดซึ่งลักษณะแห่งถ้อยคำนั้น ๆ ได้ชัดเจนทุกประการ ๆ ปฏิภาณปฏิสัมภทานั้น ได้แก่ความรู้อันแตกฉานในปฏิภาณ อันสามารถทำความแจ่มแจ้ง และความกำหนดซึ่งลักษณะแห่งปฏิภาณนั้นได้แจ่มแจ้งทุกประการ

เมื่อว่าโดยย่อ คำว่า อรรถนั้น ได้แก่เหตุผล เพราะว่าอรรถนั้น เป็น ของควรรู้ตามเหตุ แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว อรรถนั้น ได้แก่ธรรม ๕ ประการ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ๑ นิพพาน ๑ ความหมายแห่งถ้อยคำ ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ ๆ ความรู้ที่แตกฉานในอรรถนั้น ของผู้พิจารณาซึ่งอรรถ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ๆ คำว่า ธรรมนั้น เมื่อว่าโดยย่อแล้ว ก็ได้แก่ปัจจัย เพราะปัจจัยนั้น ข้อมจัดแจงสิ่งนั้น ๆ ด้วย ข้อมเป็นไปด้วย ข้อมให้ถึงด้วย ๆ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว คำว่า ธรรมนั้น ได้แก่ธรรม ๕ ประการ คือ เหตุอัน เกิดจากผล ๑ มรรค ๑ ภาสิต ๑ กุศล ๑ อกุศล ๑ ความรู้ถึงซึ่งความ แตกฉานในธรรมนั้น ของผู้พิจารณาซึ่งธรรมนั้น ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภทา ๆ ความรู้ถึงซึ่งความแตกฉานในถ้อยคำ อันซึ่งสภาพนั้นของผู้ทำ ซึ่งเสียง ที่แสดงสภาพนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วพิจารณาซึ่งถ้อยคำที่แสดงถึงอรรถธรรม นั้น ๆ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ๆ นิรุตติปฏิสัมภทานี้ มีเสียงเป็นอารมณ์ ไม่ใช่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่า คนทั้งหลายได้ยิน เสียงแล้ว จึงรู้ว่า เสียงนั้นแสดงภาพ เสียงนี้ไม่ใช่แสดงภาพ ๆ ผู้ที่สำเร็จ ปฏิสัมภทา เมื่อผู้พูดว่า ผัสสะ ดังนั้น ก็รู้เสียงนั้นชัดภาพ ๆ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อผู้พูดว่า ผัสสาหรือผัสสัง ก็ได้รู้ว่า เสียงนั้นไม่ชัดภาพ ๆ ถึงแม้ว่าใน ธรรมทั้งหลาย มีเวทนาเป็นต้น ก็เหมือนนั้น

คงได้สดับมาว่า พระคัสสพัตตเถระเจ้าได้ถือเอาสลากทองคำ ในบริเวณ
ไม้ศรีมหาโพธิ์ แล้วพิจารณาว่า ในภาษา ๑๘ ภาษา ข้าพเจ้าจะแสดงหรือพูด
ด้วยภาษาไหนก็ได้ จะให้ข้าพเจ้าแสดงด้วยภาษาไหน ดังนี้ ฯ แต่พระเถระเจ้า
นั้นได้พิจารณาตามที่ท่านได้เล่าเรียนมา ไม่ใช่พิจารณาตามปฏิสัมภิกา ฯ เพราะ
พระเถระเจ้าองค์นั้นได้เล่าเรียนภาษาด่าง ๆ ไว้มาก ด้วยท่านมีปัญญามาก

ก็ในเรื่องนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ธรรมาสัตว์โลกทั้งหลาย ย่อม
เล่าเรียนภาษา ดังนี้ แล้วกล่าวคำอื่นไว้ ฯ พระมารดาบิดาทั้งหลาย เมื่อให้
ลูกเล็ก ๆ นอนอยู่ที่เตียงหรือที่ตั่งแล้ว ก็พูดกันไปบ้าง ทำการงานต่าง ๆ
บ้าง ฯ ลูกเล็ก ๆ ที่ยังเป็นทารกทารกอยู่นั้น ก็กำหนดไว้ที่ละน้อยว่า ผู้พูด
คำนี้ ผู้พูดคำนี้ ฯ แต่เมื่อนานไปก็รู้จักภาษาของบิดามารดาแล้ว ถ้ามารดา
เป็นชาติทมิฬ ส่วนบิดาเป็นชาติอันธกะ ฯ ทารกของเขาถ้าได้ฟังถ้อยคำของ
มารดาก่อน ก็จักรู้ภาษาทมิฬ ถ้าได้ฟังถ้อยคำของบิดาก่อน ก็จักรู้ภาษา
อันธกะ ฯ ถ้าไม่ได้ฟังถ้อยคำทั้งของมารดาบิดา ก็จักรู้ภาษามคธ ฯ ผู้ใดเกิดใน
ป่าใหญ่ ซึ่งไม่มีบ้านเรือนผู้คนที่จะพูดให้ได้ยิน ผู้นั้นก็จักแต่งคำพูดขึ้นตาม
ธรรมดาของตน ก็จักรู้ภาษามคธ ฯ เพราะเหตุว่า ภาษามคธย่อมแพร่หลาย
ไปในที่ทั้งปวง คือ แพร่หลายไปตลอดถึงโนนรก ในกำเนิดเดิยรณาน เปเรตวิสัย
มนุษยโลก เทวโลก ฯ ภาษา ๑๘ ภาษา มีภาษาโอฏฐกีสาส และอันธกะ โยนก
ทมิฬ เป็นต้น ย่อมเปลี่ยนแปลงไปในที่นั้น ๆ ฯ ส่วนภาษามคธที่จัดว่า เป็นภาษา
กลาง ภาษาอริยะ ภาษาเดียวเท่านั้นที่ไม่เปลี่ยนแปลงไป ถึงแม้ว่าพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้า ก็ได้ทรงแสดงธรรมด้วยภาษามคธ เพราะเหตุว่า เข้าใจได้ง่าย ฯ
พระพุทธรูปที่ขึ้นสถิตในภาษา ซึ่งมีแบบแผน คือ ภาษามคธ พอผู้สำเร็จ
ปฏิสัมภิกาได้ยินเท่านั้น ก็รู้ความหมายได้ดังร้อยดั่งพัน ถ้าพระพุทธรูปนั้น
มีอยู่ในภาษาอื่น ถึงปุถุชนจะเล่าเรียนมากสักเท่าไรก็ตาม ก็ไม่แตกฉานได้
ไม่ถึงซึ่งปฏิสัมภิกา ส่วนอริยสาวกนั้นจะไม่ถึงซึ่งปฏิสัมภิกาย่อมไม่มี คำว่า
ความรู้ในญาณทั้งหลายนั้น อธิบายว่า ความรู้อันแตกฉานของผู้พิจารณาญาณ
โดยทำญาณทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิกา ดังนี้

ก็ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ ดังที่มาแล้วนั้น ข้อมถึงความแตกฉานในภูมิทั้ง ๒ ข้อมแล้วกล่าวด้วยเหตุ ๕ ประการ ๑ ภูมิทั้ง ๒ นั้น คือ เสขภูมิ • อเสขภูมิ • ปฏิสัมภิทาของพระอัสสัมมาสาวกทั้งหลาย ๔๐ องค์ มีพระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลาน์ พระมหากัสสป พระมหากัจจายนะ พระมหาโกณฑัญญะ เป็นต้น ชื่อว่าถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ คือ ในภูมิของพระอริยเจ้าผู้หมดการศึกษาแล้ว ปฏิสัมภิทาของบุคคลอื่น มีพระอนนทเถระเจ้า และจิตตคฤหบดี ธรรมิกอุบาสก อุบาลคฤหบดี นางขุชชุตตราอุบาสิกา เป็นต้น ข้อมถึงความแตกฉานในเสขภูมิ คือ ในภูมิของพระอริยเจ้าผู้ยังศึกษาอยู่

ข้อที่ว่าปฏิสัมภิทาแล้วกล่าวด้วยเหตุ ๕ ประการนั้น คือ ประการไหนบ้าง ? คือ อริคม • ปริยัติ • การฟัง • การสอบถาม • การทำบุญกุศลไว้ในชาติก่อน • ๑ อริคมนั้น ได้แก่ความเป็นพระอรหันต์ ๑ ปริยัตินั้น ได้แก่พระพุทธรูป ๑ การฟังนั้น ได้แก่การฟังธรรมด้วยตั้งใจ ๑ การสอบถามนั้น ได้แก่การเรียนอรรถกถา บาลี ๑ การทำบุญกุศลไว้ในปางก่อนนั้น ได้แก่การอบรมกรรมฐานไว้ในชาติก่อน ดังนี้

ปฏิสัมภิทาที่แก้กล่าวด้วยความเป็นพระอรหันต์นั้น เช่น ปฏิสัมภิทาของพระติสสเถระเจ้าเป็นอุทาหรณ์ คือ พระติสสเถระเจ้านั้นได้เล่าเรียนพระพุทธรูปตามที่ตามพบณณทวีป แล้วได้ข้ามสมุทรไปเล่าเรียน กับพระโชนกธรรมรักจิตเถระเจ้าอีก เวลาขึ้นเรือกลับมา ได้เกิดความสงสัยขึ้นในพระพุทธรูปบทหนึ่ง ก็กลับไป สันระยะทาง ๑๐๐ โยชน์ เมื่อไปหาอาจารย์ ได้แก้ปัญหาก็ถามผู้หนึ่ง ฟังในระหว่างทาง ๑ กุญชรผู้หนึ่งได้ฟังแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใส ได้ถวายผ้ากัมพลราคาแสนหนึ่ง แก่พระติสสเถระเจ้านั้น ๑ พระติสสเถระเจ้านั้น ได้นำผ้ากัมพลนั้นมาถวายอาจารย์ ๑ อาจารย์ก็ตัดให้เป็นผ้าปูนั่ง ส่วนพระติสสเถระเจ้าได้ตัดความสงสัยในสำนักอาจารย์แล้ว ก็ลงสำเภากลับไปสู่วาลิกาวิหาร ไปถึงในเวลากวาดลานพระเจดีย์ แล้วท่านก็กวาดลานพระเจดีย์ ๑ คนทั้งหลายได้เห็นรอยกวาดนั้นแล้ว ก็เข้าใจว่า เป็นรอยกวาดของพระที่ปราศจากราคะกิเลสแล้ว จึงพากันถามปัญหา เพื่อทดลองพระเถระเจ้า ๑ พระเถระเจ้าก็แก้ปัญหาก็ได้ทุกข้อ เพราะเหตุที่ท่านได้สำเร็จปฏิสัมภิทา

ส่วนปฏิสัมภิทาของพระคัสสทัตเตระเจ้า และของพระนาคเสนเถระเจ้านั้น ได้คล่องแคล่วด้วยพระปริยัติ ปฏิสัมภิทาของสัทธรรมสามเณร ได้แก้กล่าวด้วยการตั้งใจฟังธรรม ฯ คือ สามเณรนั้นได้สำเร็จพระอรหัต แต่ในขณะที่เณรนั้น เพื่อจะบรรพชา ได้เป็นผู้ชำนาญในพระไตรปิฎก ปฏิสัมภิทาของพระคัสส-
 ทัตเตระเจ้าได้แก้กล่าวขึ้นด้วยการอธิบายบาลี ฯ สันเนอความที่ควรยกมาแสดง
 ในเรื่องปฏิสัมภิทา สำหรับในกัณฑ์นี้เพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๔

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยปฏิสัมภิทา ๔ เป็นต้น

จตสุโต ปฏิสมุภิทา , อคตปฏิสมุภิทา ธรรมปฏิสมุภิทา นิรุตติปฏิสมุภิทา
 ปฏิภาณปฏิสมุภิทา ฯ กตเม ธรรมมา กุสลา ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ
 จิตฺตํ อุปฺปนํ โหติต.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๔ ว่าด้วยปฏิ-
 สัมภิทา ๔ และปฏิสัมภิทา ๑ ตามอภิธรรมภาษณีย์ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
 แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้น
 ว่า ปฏิสัมภิทา ๔ นั้น คือ อรรถปฏิสัมภิทา ๑ ธรรมปฏิสัมภิทา ๑ นิรุตติปฏิสัม-
 ภิทา ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๑ ดังนี้ แล้วท่านแจกออกไปเป็น ๖ นัยด้วยกัน คือ
 นัยที่ ๑ ว่า ความรักธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล มีผัสสะ เป็นต้น มีความไม่
 พังชานเป็นที่สุด ซึ่งมีขึ้นในคราวเกิดกามาวจรกุศลจิตที่ไปกับโสมนัส ประกอบ

กับญาณ อันมีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งเป็น
 อารมณ์ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ๑ ไปกับโสมนัสปราศจากญาณ เป็น
 อสังขาริกและสสังขาริก ๑ ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริก
 และสสังขาริก ๑ ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ๑
 ชื่อว่าธรรมปฐีสัมภิตา ๑ ความรู้จักวิบาก คือ ผลแห่งกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
 อรรถปฐีสัมภิตา ความรู้จักภาษา คือ ถ้อยคำที่ใช้ในการบัญญัติธรรมนั้น ๆ
 ชื่อว่านิรุตติปฐีสัมภิตา ๑ ความรู้จักญาณทั้งหลายว่า ญาณเหล่านั้นทำให้รู้จัก
 ความหมายอันนั้น ชื่อว่าปฏิภาณปฐีสัมภิตา

นัยที่ ๒ ว่า ความรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล มีผัสสะ เป็นต้น มีความ
 ไม่พึงช้านเป็นที่สุด ที่มีขึ้นในคราวเกิดปฐมฌานด้วยการเจริญปฐวีกสิณ ชื่อว่า
 ธรรมปฐีสัมภิตา ๑ ความรู้จักวิบากแห่งกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอรรถปฐี-
 สัมภิตา ๑ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติ คือ ด้วยภาษาหรือถ้อยคำใด
 ความรู้จักภาษาหรือถ้อยคำนั้น ชื่อว่า นิรุตติปฐีสัมภิตา ๑ ความรู้จักญาณ
 ทั้งหมดว่า ญาณเหล่านั้นเป็นเครื่องสอดส่องสิ่ง ๆ ชื่อว่า ปฏิภาณปฐีสัมภิตา

นัยที่ ๓ ว่า ความรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล มีผัสสะ เป็นต้น มีความ
 ไม่พึงช้านเป็นที่สุด ที่มีขึ้นในคราวสำเร็จรูปฌานชั้นที่ ๔ ชื่อว่าธรรมปฐี-
 สัมภิตา ๑ ความรู้จักวิบาก คือ ผลแห่งกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อรรถปฐีสัม-
 ภิตา ๑ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติใด การรู้จักนิรุตตินั้นเรียกว่า
 นิรุตติปฐีสัมภิตา ๑ ความรู้จักญาณทั้งหลายว่า ญาณเหล่านั้นเป็นเครื่องสอด
 ส่องสิ่งนี้ เรียกว่าปฏิภาณปฐีสัมภิตา

นัยที่ ๔ ว่า ความรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล มีผัสสะ เป็นต้น มีความ
 พึงช้านเป็นที่สุด ซึ่งมีขึ้นในคราวได้สำเร็จโลกุตตรฌานชั้นปฐม อันเป็น
 ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ชื่อว่า ธรรมปฐีสัมภิตา ๑ การรู้จักวิบาก คือ ผล
 แห่งกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อรรถปฐีสัมภิตา ๑ การบัญญัติธรรมเหล่านั้น
 ด้วยนิรุตติใด รู้จักนิรุตตินั้น เรียกว่า นิรุตติปฐีสัมภิตา ๑ การรู้จักญาณ
 ทั้งหมดว่า ญาณเหล่านั้นเป็นเครื่องสอดส่องสิ่ง ๆ ชื่อว่า ปฏิภาณปฐีสัมภิตา

นัยที่ ๕ ว่า ความรู้จักอกุศลธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ เป็นต้น มีความ
 ฟุ้งซ่านเป็นที่สุด ซึ่งมีอยู่ในอกุศลจิตที่ไปกับโสมนัส ประกอบกับทิฏฐิ เป็น
 อสังขาริกและสสังขาริก • ไปกับโสมนัสปราศจากทิฏฐิ เป็นอสังขาริกและ
 สสังขาริก • ไปกับอุเบกขาประกอบกับทิฏฐิ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก •
 ไปกับอุเบกขาปราศจากทิฏฐิ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก • ไปกับโหมนัส
 ประกอบกับปฏิมะ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก • ไปกับอุเบกขาประกอบ
 กับวิจิกิจฉา • ไปกับอุเบกขาประกอบกับอุทธัจจะ • เหล่านี้ เรียกว่าธรรม
 ปฏิสัมภิตา ฯ ความรู้จักวิบาก คือ ผลแห่งอกุศลธรรมเหล่านั้น เรียกว่าอรรถ
 ปฏิสัมภิตา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติโค การรู้จักนิรุตตินั้น เรียก
 ว่านิรุตติปฏิสัมภิตา

นัยที่ ๖ ว่า ความรู้จักอกุศลธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ เป็นต้น มีความไม่
 ฟุ้งซ่านเป็นที่สุด อันมีในอกุศลจิต ไปกับโสมนัสประกอบกับทิฏฐิ เป็น
 สสังขาริก อสังขาริก • ไปกับโสมนัสปราศจากทิฏฐิ เป็นสสังขาริก อสังขาริก •
 ไปกับอุเบกขาปราศจากทิฏฐิ เป็นสสังขาริก อสังขาริก • ไปกับโสมนัส
 ประกอบกับปฏิมะ เป็นสสังขาริก อสังขาริก • ไปกับอุเบกขาประกอบกับ
 วิจิกิจฉา • ไปกับอุเบกขาประกอบกับอุทธัจจะ • เหล่านี้ เรียกว่าธรรมปฏิสัม-
 ภิตา ฯ ความรู้จักผลแห่งธรรมเหล่านั้น เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิตา ฯ ความรู้จัก
 บัญญัติธรรมเหล่านั้น เรียกว่านิรุตติปฏิสัมภิตา ฯ ความแตกฉานในธรรม
 เหล่านั้น เรียกว่าปฏิภาณปฏิสัมภิตา ดังนี้

ปฏิสัมภิตา ๓ นั้น ท่านจำแนกไว้ ๑๑ นัย คือ นัยที่ ๑ ว่า ความรู้จักธรรม
 ทั้งหมดที่เป็นอภัยกฤต คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา
 เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ ขวินทรีย์ ซึ่งมีขึ้นในเวลาเกิดจักขุวิญญาณ
 โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน ซึ่งเป็นผลแห่งกามาวจร-
 กุศล ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิตา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติโค การ
 รู้จักนิรุตตินั้น เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ฯ การรู้จักญาณทั้งหลายว่า ญาณ
 เหล่านี้เป็นเครื่องสอดส่องสิ่ง ๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิตา

นัยที่ ๒ ว่า ความรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยภาณ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อเบกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ ซึ่งมีอยู่ในมโนธาตุอันไปกับอเบกขา อันเป็นผลแห่งกามาวจรกุศล ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติใด การรู้จักนิรุตตินั้น เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภทา ฯ การรู้จักญาณทั้งหลายว่า ญาณเหล่านั้นเป็นเครื่องสอดส่องสิ่ง ๆ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๓ ว่า ความรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยภาณ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา มนินทรีย์ โสมนัส-สินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ ซึ่งมีอยู่ในมโนวิญญาณธาตุที่ไปกับโสมนัส ชื่อว่าอรรถ-ปฏิสัมภทา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้น ข้อมมีด้วยนิรุตติใด การรู้จักนิรุตตินั้น ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ฯ การรู้จักญาณทั้งหลายว่า ญาณเหล่านั้นเป็นเครื่องสอดส่องสิ่ง ๆ ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๔ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยภาณ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อเบกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ ซึ่งมีในมโนวิญญาณธาตุที่ไปกับอเบกขา ที่เป็นผลแห่งกามาวจรกุศล ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติใด รู้จักนิรุตตินั้น ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภทา ฯ การรู้จักญาณทั้งหลายอันเป็นเครื่องสอดส่อง ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๕ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยภาณ มีผัสสะ เป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุด ซึ่งมีในมโนวิญญาณธาตุที่เป็นผลแห่งกามาวจรกุศล ที่ไปกับโสมนัสประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ๑ ไปกับโสมนัสปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ๑ ไปกับอเบกขาประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ๑ ไปกับอเบกขาปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ๑ เหล่านี้ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภทา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติใด รู้จักนิรุตตินั้น เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภทา ฯ การรู้จักญาณทั้งหลายอันเป็นเครื่องสอดส่อง เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภทา

นัยที่ ๖ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลาย มีผัสสะ เป็นต้น มีความไม่พึงชานเป็นที่สุด ซึ่งเป็นอภัยภาณ ๑ ซึ่งมีอยู่ในปฐมฌาน ที่เป็นวิบากแห่งรูปาวจรกุศล

และมีอยู่ในอรุปฌานชั้นที่ ๕ ที่เป็นวิบากแห่งอรุปาวจรกุศล มีอยู่ในโลกุตตรฌานชั้นปฐม อันเป็นวิบากแห่งโลกุตตรกุศล ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภีทา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นโดยนิรุตติโค นิรุตตินม เรียบกว่า นิรุตติปฏิสัมภีทา ฯ การรู้จักญาณทั้งหลายอันเป็นเครื่องสอคล้อง เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภีทา ฯ

นัยที่ ๗ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยกฤต คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ทุกข์ เอกัคคตา มนินทรีย์ ทุกขินทรีย์ ชีวตินทรีย์ ซึ่งมีขึ้นในเวลาเกิดจกขุวิญญาณ โสทวิญญาน ฆานวิญญาน จีหวาวิญญาน ที่ประกอบกับอุเบกขา และกายวิญญานที่ประกอบกับทุกข์ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภีทา ฯ การบัญญัติธรรมเหล่านั้นด้วยนิรุตติโค รู้จักนิรุตตินม เรียบกว่า นิรุตติปฏิสัมภีทา ฯ การรู้จักญาณอันเป็นเครื่องสอคล้อง เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภีทา ฯ

นัยที่ ๘ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยกฤต คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ ซึ่งมีขึ้นในเวลาเกิดมโนธาตุ และมโนวิญญานธาตุ ที่ไปกับอุเบกขา ที่เป็นผลแห่งอกุศลกรรม ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภีทา นอกนั้นเหมือนที่วามา

นัยที่ ๙ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลายที่เป็นอภัยกฤต คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา มนินทรีย์ อุเบกขาทรีย ชีวตินทรีย์ ซึ่งมีขึ้นในเวลาเกิดมโนธาตุและมโนวิญญานธาตุที่เป็นกิริยา ที่ไปกับอุเบกขาและที่ไปกับโสมนัส ประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ที่ไปกับโสมนัสปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ที่ไปกับอุเบกขาประกอบกับญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ที่ไปกับอุเบกขาปราศจากญาณ เป็นอสังขาริกและสสังขาริก ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภีทา นอกนั้นเหมือนที่วามา

นัยที่ ๑๐ ว่า การรู้จักธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น มีความไม่พึงขำเป็นที่สุดอันเป็นอภัยกฤต ที่มีอยู่ในการเข้ารูปฌานและอรุปฌาน เป็นอรรถปฏิสัมภีทา นอกนั้นเหมือนที่วามา

นัยที่ ๑๑ ว่า ปฏิสัมภทา ๓ ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๔ ดวง ที่ประกอบกับญาณฝ่าย
กุศลและฝ่ายกิริยา ส่วนอรรถปฏิสัมภทา ย่อมเกิดขึ้นในจิต ๔ ดวงนั้นด้วย ใน
มรรค ๘ ด้วย ในผล ๔ ด้วย ดังนี้ ขอบข้อความในถ้อยคำไว้เพียงเท่านี้.

เอวံ ทิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๕

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยปฏิสัมภทา ๔ ตามบัญญัติปุจฉะ

จตสฺสโส ปฏิสัมภทา อตฺตปฏิสัมภทา ชมฺมปฏิสัมภทา นิรุตฺติปฏิ-
สัมภทา ปฏิภาณปฏิสัมภทา ฯ จตฺตุนํ ปฏิสัมภทานํ กติ กุสลา
กติ อกุสลา กติ อพฺยาภาตา ฯ ล ฯ กติ สรรณา กติ อรรณาติ ฯ

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๕ ว่าด้วยปฏิสัม-
ภทา ๔ ตามบัญญัติปุจฉะ คือ บัญหา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ
ศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้น ว่า
ปฏิสัมภทา ๔ นั้น คือ อรรถปฏิสัมภทา ความแตกฉานในอรรถ ๑ ชรรมปฏิ-
สัมภทา ความแตกฉานในธรรม ๑ นิรุตติปฏิสัมภทา ความแตกฉาน
ภาษา ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภทา ความแตกฉานในปฏิภาณ ๑ ฯ ถ้ามว่า ในปฏิ-
สัมภทาทั้ง ๔ นี้ ปฏิสัมภทาไหนเป็นกุศล ปฏิสัมภทาไหนเป็นอกุศล ปฏิสัมภทา
ไหนเป็นอภัยภากุตฺต ดังนี้ เป็นลำดับไป ตามติกมาติกา คือ แม่บทหมวด ๓ และ
ตามทกมาติกา คือ แม่บทหมวด ๒ จนถึงคำว่า ปฏิสัมภทาไหนมีข้าศึก ปฏิสัมภทา
ไหนไม่มีข้าศึกดังนี้เป็นที่ยุติ

มีคำแก้ว่า ปฏิสัมภีหาทั้ง ๔ นั้น เป็นกุสลกัมม เป็นอัมพยากฤตกัมม ประกอบ
กับสุขเวทนากัมม ประกอบกับอกุศลสุขเวทนากัมม ส่วนที่แยกกันนั้น คือ
ปฏิสัมภีหา ๓ มีวิบากธรรมเป็นธรรมกัมม ไม่เป็นวิบากและไม่มีวิบากธรรม
เป็นธรรมกัมม อรรถปฏิสัมภีหา เป็นวิบากกัมม มีวิบากธรรมเป็นธรรมกัมม ไม่
เป็นวิบากและไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมกัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ ไม่ถูกกรรม
กิเลสขันธ์ แต่เป็นเหตุให้กรรมกิเลสขันธ์ อรรถปฏิสัมภีหาไม่ถูกกรรม
และกิเลสขันธ์ แต่เป็นเหตุแห่งการขันธ์ขันธ์ ไม่ถูกกรรมในกิเลสขันธ์
ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการขันธ์ด้วยกัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ ไม่เศร้าหมอง
แต่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมอง อรรถปฏิสัมภีหาไม่เศร้าหมองแต่ประกอบ
กับเครื่องเศร้าหมองกัมม ไม่เศร้าหมองด้วย ไม่ประกอบกับเครื่องเศร้าหมอง
ด้วยกัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ มีทั้งวิตกวิจารณ์ อรรถปฏิสัมภีหาไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์
ไม่มีวิตกแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑ ปฏิสัมภีหาทั้ง ๔ นั้น
ไปกับบิณฑกัมม ไปกับสุขกัมม ไปกับอุเบกขากัมม ไม่ใช่ของควรละด้วยทัสสนะและ
ภาวนา ไม่มีเหตุควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ ไปสู่ที่
การสะสมกัมม ไปสู่ที่การสะสมที่ไม่ใช่ ไม่มีการสะสมที่ไม่ใช่กัมม อรรถปฏิ-
สัมภีหา ไปสู่ที่การสะสมกัมม ไปสู่ที่ไม่มีการสะสมกัมม ไปสู่ที่การ
สะสมที่ไม่ใช่ ไม่มีการสะสมที่ไม่ใช่กัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ ไม่เป็นของพระเสขะ
และอเสขะ อรรถปฏิสัมภีหาเป็นของพระเสขะกัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ เป็นของเล็กน้อย
อรรถปฏิสัมภีหาเป็นของเล็กน้อยกัมม เป็นของหาประมาณมิได้กัมม ๑ นิรุตติปฏิ-
สัมภีหา มีอารมณ์น้อย ปฏิสัมภีหา ๓ มีอารมณ์น้อยกัมม มีอารมณ์ใหญ่กัมม
มาอารมณ์หาประมาณมิได้กัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ เป็นปานกลาง อรรถปฏิสัมภีหา
เป็นปานกลางกัมม ประณีตกัมม ๑ ปฏิสัมภีหา ๓ ไม่แน่นอน อรรถปฏิสัมภีหา
แน่นอนในทางอุกกัมม ไม่แน่นอนกัมม ๑ นิรุตติปฏิสัมภีหา ไม่ควรกล่าวว่ามีมรรค
เป็นอารมณ์ หรือมีมรรคเป็นเหตุ หรือมีมรรคเป็นอธิบดี อรรถปฏิสัมภีหา ไม่มีมรรค
เป็นอารมณ์แต่มีมรรคเป็นเหตุกัมม มีมรรคเป็นอธิบดีกัมม ไม่ควรกล่าวว่ามีมรรค
เป็นเหตุหรือมีมรรคเป็นอธิบดี ปฏิสัมภีหา ๒ มีมรรคเป็นอารมณ์กัมม แต่ไม่มี

เหตุ มิมรรคเป็นอธิปัตถัม ^{๔๔๔} ไม่ควรกล่าวว่า มิมรรคเป็นอารมณ์ หรือมิมรรคเป็นอธิปัตถัม ^{๔๔๔} ๑ ปฏิสัมภิทา ๓ เกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดก็มี แต่ไม่ควรกล่าวว่า จะต้องเกิด อรรถปฏิสัมภิทาเกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดก็มี จักต้องเกิดก็มี ๑ ปฏิสัมภิทา ๔ นั้นเป็นอธิปัตถัม เป็นอนาคตกัม เป็นปัจจุบัณกัม ๑ นิรุตติ-ปฏิสัมภิทามิปัจจุบัณเป็นอารมณ์ ปฏิสัมภิทา ๒ มีอดีตเป็นอารมณ์กัม มีอนาคตกัมเป็นอารมณ์กัม มีปัจจุบัณเป็นอารมณ์กัม อรรถปฏิสัมภิทามิอดีตเป็นอารมณ์กัม มีอนาคตกัมเป็นอารมณ์กัม มีปัจจุบัณเป็นอารมณ์กัม ไม่ควรกล่าวว่า มีอดีตเป็นอารมณ์ หรือว่ามีอนาคตกัมเป็นอารมณ์ หรือว่ามีปัจจุบัณเป็นอารมณ์ ๑ ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้นเป็นภายในกัม เป็นภายนอกกัม เป็นทั้งภายนอกภายในกัม ๑ นิรุตติปฏิสัมภิทามิภายนอกเป็นอารมณ์ ส่วนปฏิสัมภิทาอีก ๓ มีภายในเป็นอารมณ์กัม มีภายนอกเป็นอารมณ์กัม มีทั้งภายในภายนอกเป็นอารมณ์กัม ๑ ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้นเป็นของเห็นไม่ได้ ถูกต้องไม่ได้ จบเนื้อความที่แจกตามติกมาติกาเพียงเท่านั้น

ส่วนที่แจกตามทุกมาติกาเห็นว่า ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้นเป็นเหตุ มีเหตุ ประกอบกับเหตุ เป็นเหตุด้วยมีเหตุด้วย เป็นเหตุด้วย ประกอบกับเหตุด้วย ไม่ควรกล่าวว่าไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ หรือว่าเป็นเหตุด้วยไม่มีเหตุด้วย ๑ ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้นเป็นของมิปัจจัย เป็นของที่ปัจจัยตกแต่ง เป็นของเห็นไม่ได้ เป็นของถูกต้องไม่ได้ เป็นของไม่มีรูป ๑ ปฏิสัมภิทา ๓ เป็นโลกีย์ อรรถปฏิสัมภิทาเป็นโลกีย์กัม เป็นโลกุตตระกัม รู้ได้ด้วยอะไร ๆ กัม ไม่รู้ได้ด้วยอะไร ๆ กัม

ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้นไม่เป็นอาสวะ ๑ ปฏิสัมภิทา ๓ มีอาสวะ อรรถปฏิสัมภิทามิอาสวะกัม ไม่เป็นอาสวะกัม ๑ ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้นไม่ประกอบกับอาสวะ ๑ ปฏิสัมภิทา ๓ ไม่ควรกล่าวว่า เป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย เพราะมีอาสวะแต่ไม่เห็นอาสวะ อรรถปฏิสัมภิทาไม่ควรกล่าวว่า เป็นอาสวะด้วย มีอาสวะด้วย เพราะมีอาสวะแต่ไม่เป็นอาสวะ ไม่ควรกล่าวว่า มีอาสวะแต่ไม่เห็นอาสวะกัม ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นั้น ไม่ควรกล่าวว่า เป็นอาสวะด้วย ประกอบกับอาสวะด้วย หรือว่าประกอบกับอาสวะแต่ ไม่เป็นอาสวะ ๑ ปฏิสัมภิทา ๓ ไม่ประกอบกับอาสวะแต่มีอาสวะ อรรถปฏิสัมภิทา ไม่ประกอบกับอาสวะ แต่มีอาสวะกัม ไม่ประกอบอาสวะด้วย ไม่เป็นอาสวะด้วยกัม

ในหมวดสังโยชน์ และคัมภีระ โอมะ โยคะ นิวรณ์ ปราสาทนั้น
เหมือนกับในหมวดอาสวะ

ส่วนหมวดอารมณ์ว่า ปฏิสัมภีทาทั้ง ๔ นั้น มีอารมณ์ ปฏิสัมภีทาทั้ง ๔ นั้น
ไม่เป็นจิตแต่เป็นเจตสิก ประกอบกับจิต คลุกคลีกับจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อม
กับจิต หมุนไปตามจิต มีผลคลุกคลีกับจิตเป็นสมุฏฐาน มีพร้อมกับสมุฏฐาน
คือ การคลุกคลีกับจิต หมุนไปตามสมุฏฐาน คือ การคลุกคลีกับจิต เป็นของ
ภายนอก ไม่เป็นผู้ยึดถือไม่ถูกยึดถือ

ในหมวดอุปาทานและกิเลสนั้นมีเนื้อความเหมือนในหมวดอาสวะ

ปฏิสัมภีทาทั้ง ๔ นั้น ไม่ใช่ของควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ไม่มีเหตุ
ควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ฯ ปฏิสัมภีทา ๑ มวิตก อรรถปฏิสัมภีทา มี
วิตกกัมม ไม่มีวิตกกัมม ฯ ปฏิสัมภีทา ๒ มวิจารณ์ อรรถปฏิสัมภีทามวิจารณ์ มี
ไม่มีวิจารณ์กัมม ฯ ปฏิสัมภีทาทั้ง ๔ นั้นมีบัตกัมม ไม่มีบัตกัมม ไปกับบัตกัมม ไม่ไป
กับบัตกัมม ไปกับสุขกัมม ไม่ไปกับสุขกัมม ไปกับอเบคชากัมม ไม่ไปกับอเบคชากัมม ฯ
ปฏิสัมภีทา ๑ เป็นกามาวจร อรรถปฏิสัมภีทา เป็นกามาวจรกัมม ไม่เป็นกามาวจร
กัมม ฯ ปฏิสัมภีทาทั้ง ๔ นั้นไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ฯ ปฏิสัมภีทา ๑
เป็นปริยัมบัน อรรถปฏิสัมภีทาเป็นปริยัมบันกัมม ไม่เป็นปริยัมบันกัมม ฯ ปฏิสัม-
ภีทา ๑ ไม่เป็นนิยานิกะ อรรถปฏิสัมภีทาเป็นนิยานิกะกัมม ไม่เป็นนิยานิกะ
กัมม ฯ ปฏิสัมภีทา ๑ ไม่แน่นอน อรรถปฏิสัมภีทานั่นนอนกัมม ไม่แน่นอน
กัมม ฯ ปฏิสัมภีทา ๑ มีสิ่งอื่นยิ่งกว่า ส่วนอรรถปฏิสัมภีทามีสิ่งอื่นยิ่งกว่ากัมม ไม่
มีสิ่งอื่นยิ่งกว่ากัมม ฯ ปฏิสัมภีทาทั้ง ๔ นั้นไม่มีข้าศึก ดังนั้น จบปฏิสัมภีทาวิภังค์
คือ การจำแนกปฏิสัมภีทาตามวาระพระบาลีเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นคำอธิบายตามหลักแห่งอรรถกถาว่า ปฏิสัมภีทา ๑ เป็นโลกีย์
ส่วนอรรถปฏิสัมภีทาเป็นทั้งโลกีย์และโลกุตตระ ฯ ที่ว่าเป็นโลกุตตระนั้น เป็นด้วย
มรรคญาณผลญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์

ปฏิภาณปฏิสัมภีทาหน้าที่ของปฏิภาณอื่น ๆ ได้ ว่า ปฏิภาณไหนมีหน้าที่
อย่างไร แต่ไม่อาจทำหน้าที่เหล่านั้นได้ เปรียบเหมือนพระธรรมกถึกที่เป็นพหูสูต ฯ
ไม่อาจทำหน้าที่ของพระธรรมกถึกที่ได้ศึกษาแล้วเรียบร้อยถะนั้น ฯ

กล่าวคือ มีพระธรรมกถึก ๒ องค์ องค์หนึ่งหมั่นพหุสตรได้ศึกษาเล่าเรียน
มาก องค์หนึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนน้อย ๑ ทั้ง ๒ นั้นได้แสดงธรรมด้วยกัน ๑
องค์ที่ศึกษาเล่าเรียนน้อยมีเสียงดังดี ส่วนองค์ที่เล่าเรียนมากมีเสียงเบา ๑
องค์ที่ได้เล่าเรียนน้อยก็แสดงธรรมให้บริษัททั้งสนับทึบทั่วถึงได้ ด้วยคุณสมบัติแห่ง
เสียงของตนในเวลาตนแสดง ๑ บริษัทที่ประชุมฟังก็มีใจราเริงยินดี กล่าว
กันว่าองค์นี้แสดงธรรมเป็นอย่างไร องค์ที่ทรงไตรปิฎกก็เห็นจักเป็นอย่างนั้น ๑
ส่วนองค์ที่สดับเล่าเรียนมากได้กล่าวขึ้นว่า ท่านทั้งหลายจักรู้ในเวลาฟังธรรม ว่า
องค์ที่ทรงไตรปิฎกนั้นจักเป็นอย่างนั้นหรือไม่ ๑ ถึงแม้ว่ากล่าวอย่างนั้นก็ แต่ก็ไม่อาจ
แสดงธรรมให้บริษัททั้งสนับทึบทั่วถึงกันได้ เพียงแต่ความสามารถในการกล่าว
หรือการแสดงเหมือนอย่างนั้นก็ไม่มี ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภิทา รู้แต่หน้าที่แห่ง
ปฏิสัมภิทาอื่น เปรียบเหมือนพระธรรมกถึกที่ได้สดับเล่าเรียนมาก รู้หน้าที่ของผู้สดับ
เล่าเรียนน้อย แต่ไม่อาจทำหน้าที่นั้นด้วยตนเองเท่านั้น

ที่ว่ามอรรถน้อยและอรรถมากหรืออรรถหาประมาณมิได้นั้น มีคำ-
อธิบายว่า นิรุตติปฏิสัมภิทาชื่อว่ามอรรถน้อยเพราะมีเสียงเป็นอรรถ อรรถปฏิสัม-
ภิทาชื่อว่ามอรรถน้อย เพราะพิจารณาซึ่งอรรถอันได้แก่วิบาก และกิริยาที่เป็น
กามาวจร และอรรถอันเกิดขึ้นด้วยบังจย ชื่อว่ามีอรรถมากเพราะพิจารณาซึ่งอรรถ
อันเป็นรูปาวจรและรูปาวจร ชื่อว่ามีอรรถหาประมาณมิได้ เพราะพิจารณาอรรถ
อันเป็นโลกุตตรวิบากและพิจารณานิพพานอันเป็นอรรถอย่างเยี่ยม ๑ ธรรมปฏิ-
สัมภิทา ที่พิจารณากุศลและอกุศลกับบังจยชื่อว่ามอรรถน้อย พิจารณากุศล-
ธรรมที่เป็นรูปาวจรและรูปาวจรกับธรรมที่เป็นบังจย ชื่อว่ามีอรรถมาก ที่พิจารณา
กุศลธรรมที่เป็นโลกุตระกับบังจยธรรมชื่อว่ามอรรถหาประมาณมิได้ ๑ ปฏิภาณ-
ปฏิสัมภิทาที่พิจารณาซึ่งญาณอันเป็นวิบาก และกิริยาแห่งกามาวจรกุศลชื่อว่า
มอรรถน้อย พิจารณาญาณอันเป็นวิบากและกิริยาที่เป็นรูปาวจรกุศล และรูปาวจร-
กุศล ชื่อว่ามีอรรถใหญ่ ที่พิจารณาญาณอันเป็นวิบากแห่งโลกุตตรกุศล ชื่อว่ามี
อรรถหาประมาณมิได้ ๑ อรรถปฏิสัมภิทาที่ว่ามรรคเป็นเหตุนี้ หมายถึงเหตุ
ที่เกิดพร้อมกัน ที่ว่ามรรคเป็นอธิปัตตินั้น หมายถึงการเจริญมรรคมีวิริยะเป็นใหญ่ ๑

ธรรมปฏิสัมภิทาที่ว่ามรรคเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงเวลาพิจารณาธรรมที่ว่ามรรคเป็นอธิบดีนั้น หมายถึงมรรคเป็นใหญ่ ๆ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาที่ว่ามรรคเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงเวลาพิจารณาธรรมที่ว่ามรรคเป็นอธิบดีนั้น หมายถึงเวลาพิจารณาโดยมรรคเป็นใหญ่ ๆ นิรุติปฏิสัมภิทาที่ว่ามัจจุบันเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงสิ่งมัจจุบันเป็นอารมณ์ ๆ อรรถปฏิสัมภิทาที่ว่ามอดิตเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณาอรรถที่เป็นวิบากและกิริยากับปัจจัยซึ่งเป็นอดีต ที่ว่ามอนาคตเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณาอนาคต ๆ ที่ว่ามัจจุบันเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณาปัจจัยเป็นอารมณ์ ที่ว่าไม่ควรกล่าวว่ามีอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณาอรรถอย่างเยี่ยมที่เป็นโลกุตตระ ๆ ธรรมปฏิสัมภิทาที่ว่ามอดิตเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณากุศลธรรม อกุศลธรรม ปัจจัยธรรมที่เป็นอดีต ๆ ที่ว่ามอนาคตเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณาอนาคต ๆ ที่ว่ามัจจุบันเป็นอารมณ์นั้น หมายถึงพิจารณาปัจจัย ๆ ปฏิภาณปฏิสัมภิทาที่ว่ามอดิตเป็นอารมณ์ หมายถึงพิจารณาญาณอันเป็นกุศล และเป็นวิบาก เป็นกิริยาที่ล่วงแล้ว ที่ว่ามอนาคตเป็นอารมณ์ หรือมัจจุบันเป็นอารมณ์นั้น ก็อย่างเดียวกัน นอกนั้นพอเข้าใจได้ตามบาลีแล้วทั้งนั้น จึงเป็นอันว่าจบพระธรรมเทศนา กณฺธนเพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กณฑ์ที่ ๗๖

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยญาณวิภังค์ คือ การจำแนกญาณ

เอกวิเสน ญาณวตฺถุ ฯ ปณฺจวิญฺญาณานํ นเหตุ อเหตุกา เหตุวิปป-
ยุตฺตา สมฺปจฺจยา สงฺขตา อรูปา โลกียา สาสวา สลฺยโลชนียา คณฺถนียา
โชนนียา โยคนียา นีวรณียา ปรมญฺจาทิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๖ ว่าด้วยญาณ-
วิภังค์ คือ การจำแนกแจกญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ญาณ ๑ นั้น ได้แก่ปัญจวิญญาน ๕ ปัญจวิญญานนั้นไม่เป็นเหตุ ไม่ประกอบกับเหตุ
มีปัจจัย ถูกปัจจัยตกแต่ง ไม่มีรูป เป็นโลกีย์ เป็นของมีอาสวะ เป็นเหตุ
แห่งสังโยชน์ เป็นเหตุแห่งคันถะ เป็นเหตุแห่งโอมะ เป็นเหตุแห่งโยคะ
เป็นเหตุแห่งนิวรณ์ เป็นของที่ค้นหาถูกต้อง เป็นเหตุแห่งอุปาทาน ประกอบ
ด้วยเครื่องเศร้าหมอง เป็นอัมพาตฤต มีอารมณ์ ไม่เป็นเจตสิก เป็นวิบาก
ถูกยึดถือ และเป็นเหตุแห่งการยึดถือ ไม่เศร้าหมอง แต่ประกอบด้วยเครื่อง
เศร้าหมอง ไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ ไม่ไปกับปฐิ ไม่ใช่ของควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ไม่มีเหตุ
ควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ไม่ไปสู่ที่มีการสะสมและที่ไม่มีการสะสม ไม่
ใช่ของพระเสขะและอเสขะ เป็นของเล็กน้อย เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร
ไม่เป็นอรุปาวจร เป็นปริยาบัน ไม่เป็นอปริยาบัน ไม่แน่นอน ไม่นำ
ออกจากทุกข์ เป็นของเกิดขึ้นแล้ว เป็นของควรรู้ด้วยมโนวิญญาน เป็นของ
ไม่เที่ยง เป็นของถูกขราครอบงำ ๕ วิญญาน ๕ นั้น มีวัตถุเกิดขึ้นแล้ว
มีอารมณ์เกิดขึ้นแล้ว มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน มีวัตถุภายใน มี
อารมณ์ภายนอก มีวัตถุไม่เจือกั้น มีอารมณ์ไม่เจือกั้น มีวัตถุต่างกัน มี
อารมณ์ต่างกัน ไม่สววยโคจรวิสัยต่างกันและกัน ไม่รวมกันเกิด ไม่ใส่ใจกัน
เกิดขึ้น ไม่เกิดคละกัน ไม่เกิดก่อนและหลังกัน ไม่เกิดในลำดับกัน ๕
วิญญาน ๕ นั้น ไม่มีเครื่องผูกใจ บุคคลย่อมรู้แจ้งเฉพาะสิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ได้ด้วย
วิญญาน ๕ นอกจากว่าตกไปเฉพาะในที่อื่น ฉะนั้น บุคคลไม่รู้สิ่งใด ๆ ไม่กำหนด
อริยาบถใด ๆ ได้ ในลำดับแห่งวิญญาน ๕ ด้วยวิญญาน ๕ กำหนดอริยาบถ
ใด ๆ ไม่ได้แม้ในลำดับแห่งวิญญาน ๕ กำหนดกายกรรม วาจกรรม ไม่ได้ด้วย

วิญญาณ ๕ กำหนดกายกรรม วจกรรม ไม่ได้ในลำดับแห่งวิญญาณ ๕ ยึดถือสิ่ง
ที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ได้ด้วยวิญญาณ ๕ ยึดถือสิ่งที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ได้
ในลำดับแห่งวิญญาณ ๕ เข้าฌานออกฌานไม่ได้ด้วยวิญญาณ ๕ เข้าฌานออกฌาน
ไม่ได้ในลำดับแห่งวิญญาณ ๕ จติและเกิดไม่ได้ด้วยวิญญาณ ๕ จติและเกิดไม่ได้
ในลำดับแห่งวิญญาณ ๕ หลับไม่ได้ด้วยวิญญาณ ๕ ตื่นไม่ได้ด้วยวิญญาณ ๕
ไม่ฝันด้วยวิญญาณ ๕ ไม่หลับไม่ตื่นไม่ฝันในลำดับแห่งวิญญาณ ๕ ฯ บัญญา
เป็นเครื่องทำให้แจ้ง ซึ่งวัตถุตามที่แท้จริง ฯ ญาณ ๑ มีย่างที่แสดงมานี้ ฯ
สนเนอความในมัตติกา คือ แม่บทอันด้วยญาณ ๑ เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนอความในนิเทศ คือ ในลูกบทที่จำแนกซึ่งแม่บทตามที่แสดง
มาแล้วนั้นออกไปว่า วิญญาณ ๕ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญ-
ญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ นั้น ไม่เป็นเหตุ ไม่มีเหตุ ไม่ประกอบ
กับเหตุ แต่มีปัจจัย ถูกปัจจัยตบแต่ง เป็นของไม่มีรูป เป็นโลกีย์ มี
อาสวะ เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ คันถะ โอะฆะ โยคะ นีวรณ ถูกตัณหา
ถูกต้อง เป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน ประกอบกับสังกิเลส เป็นอัมพาทฤด
มอารมณ์ ไม่เป็นเจตสิก เป็นวิบาก ถูกกรรมและกิเลสยึดถือ เป็นเหตุให้ยึดถือ
ไม่เศร้าหมอง แต่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมอง ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มี
มีวิตก มีแต่สักกวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ไปกับปติ ไม่ใช่ของ
ควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ไม่มีเหตุควรละด้วยทัสสนะและภาวนา ไม่
เป็นเหตุให้ไปสู่หมกการสะสมและท่อนไม่มีการสะสม ไม่เป็นของพระเสขะและ
ของพระอเสขะ เป็นของเล็กน้อย เป็นกามาวจร ไม่เป็นรูปาวจร ไม่เป็นอรู-
ปาวจร เป็นปริยาบัน ไม่เป็นอุปริยาบัน เป็นของควรรู้ด้วยมโนวิญญาณ เป็นของ
ไม่เที่ยง เป็นของถูกขราครอบงำ ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เป็นเหตุ เป็นต้น
ควรทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งพระธรรมสังคณีโน้น ส่วนในอรรถกถา
แห่งพระวิภังค์ไม่มีอธิบายไว้

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดแล้ว มีอารมณ์เกิดแล้ว ตามที่กล่าวไว้ในมัตติกา
นั้น มีคำอธิบายไว้ในนิเทศว่า วิญญาณ ๕ นั้น ย่อมเกิดในวัตถุที่เกิดขึ้นแล้ว

ข้อมเกิดในอารมณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์
 เกิดก่อนนั้น คือ วิญญาณ ๕ นั้นข้อมเกิดในวัตถุที่เกิดขึ้น ข้อมเกิดในอารมณ์
 ที่เกิดก่อน ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุภายใน มีอารมณ์ภายนอกนั้น คือ
 วัตถุแห่งวิญญาณ ๕ เป็นภายใน ส่วนอารมณ์เป็นภายนอก ฯ คำว่า วิญญาณ ๕
 มีวัตถุไม่เจือกัน มีอารมณ์ไม่เจือกันนั้น คือ วิญญาณ ๕ ข้อมเกิดในวัตถุและ
 อารมณ์ที่ไม่เจือกัน ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกันนั้น
 คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ จีหวาวิญญาณ กายวิญญาณ
 ทั้ง ๕ นั้นล้วนแต่มีวัตถุ และอารมณ์ต่างกันทั้งนั้น ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่
 เสวยโคจรวิสัยแห่งกันและกันนั้น คือ โสตวิญญาณ ที่ไม่รับโคจรวิสัยแห่ง
 จักขุวิญญาณ จักขุวิญญาณที่ไม่รับโคจรวิสัยแห่งโสตวิญญาณ ดังนี้ เป็นต้น ฯ
 คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดเพราะไม่ประมวลมานั้น คือ วิญญาณ ๕ ข้อมเกิดแก่ผู้
 ประมวลมา ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดเพราะไม่ทำไว้ในใจนั้น คือ วิญญาณ ๕
 ข้อมเกิดแก่ผู้ทำไว้ในใจ ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดคละกันนั้น คือ วิญญาณ ๕
 ไม่เกิดตามลำดับกัน ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ เกิดไม่ก่อนไม่หลังกันหามิได้นั้น คือ
 วิญญาณ ๕ ไม่เกิดในขณะเดียวกัน ฯ คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เกิดในลำดับแห่ง
 กันและกันนั้น คือ โสตวิญญาณ ไม่เกิดในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ ส่วน
 จักขุวิญญาณที่ไม่เกิดในลำดับแห่งโสตวิญญาณ ดังนี้ เป็นต้น เป็นอันได้ความว่า
 วิญญาณ ๕ นั้นไม่เกิดติด ๆ กันไป คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่มีความผูกใจนั้น คือ
 ความนึก หรือความผูกใจ หรือความรวมมา หรือความทำไว้ในใจ ข้อมไม่มีแก่
 วิญญาณ ๕ ฯ คำว่า บุคคลข้อมไม่รู้อะไรด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลข้อม
 ไม่รู้จักสิ่งใด ๆ ด้วยวิญญาณ ๕ ฯ คำว่า นอกจากการตกไปเฉพาะนั้น คือ
 นอกจากมาสู่คลองของตน ฯ คำว่า บุคคลไม่รู้จักสิ่งใด ๆ แม้ในลำดับแห่ง
 วิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลไม่รู้จักสิ่งใด ๆ แม้ด้วยมโนธาตุในลำดับแห่ง
 วิญญาณ ๕ ฯ คำว่า บุคคลกำหนดอิริยาบถใด ๆ ไม่ได้ ด้วยวิญญาณ ๕ นั้น
 คือ บุคคลกำหนดอิริยาบถเดิน หรือยืน นั่งหรือนอนไม่ได้ ด้วยวิญญาณ ๕ ฯ
 คำว่า บุคคลกำหนดอิริยาบถใด ๆ ไม่ได้ แม้ในลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ
 บุคคลกำหนดอิริยาบถยืนหรือนอน นั่ง นอน อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ แม้ด้วยมโน-

ธาตุในลำดับแห่งวิญญาน ๕ ๆ คำว่า บุคคลตั้งกายกรรม วิกรรมไว้ได้ด้วย
 วิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคลเริ่มกายกรรม วิกรรม ไม่ได้ด้วยวิญญาน ๕ ๆ
 คำว่า บุคคลตั้งกายกรรม วิกรรมไม่ได้แม้ในลำดับแห่งวิญญาน ๕ นั้น คือ
 บุคคลเริ่มกายกรรมวิกรรมไม่ได้แม้ด้วยมโนธาตุในลำดับแห่งวิญญาน ๕ ๆ คำว่า
 บุคคลยึดถือสิ่งที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ได้ด้วยวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคลยึดถือ
 สิ่งที่เป็นกุศลหรืออกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ด้วยวิญญาน ๕ ๆ คำว่า บุคคล
 ยึดถือธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลไม่ได้แม้ในลำดับแห่งวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคล
 ยึดถือสิ่งที่เป็นกุศลหรืออกุศลไม่ได้ แม้ด้วยมโนธาตุในลำดับแห่งวิญญาน ๕ ๆ
 คำว่า บุคคลเข้าสมาบัติ ออกสมาบัติ ไม่ได้ด้วยวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคล
 จะเข้าสมาบัติหรือออกจากสมาบัติด้วยวิญญาน ๕ นั้นไม่ได้ ๆ คำว่า บุคคล
 เข้าสมาบัติออกสมาบัติไม่ได้แม้ในลำดับแห่งวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคลเข้าสมา
 ธิออกสมาธิไม่ได้ แม้ด้วยมโนธาตุในลำดับแห่งวิญญาน ๕ ๆ คำว่า บุคคล
 จุตติไม่ได้เกิดไม่ได้ด้วยวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคลตายหรือเกิดไม่ได้ด้วยวิญญาน ๕ ๆ
 คำว่า บุคคลจุตติไม่ได้เกิดไม่ได้แม้ในลำดับแห่งวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคลเกิดตาย
 ไม่ได้แม้ด้วยมโนธาตุในลำดับแห่งวิญญาน ๕ ๆ คำว่า บุคคลหลับไม่ได้ ตื่น
 ไม่ได้ ผันไม่ได้ ด้วยวิญญาน ๕ นั้น คือ บุคคลไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ผัน ด้วย
 วิญญาน ๕ ๆ คำว่า บุคคลไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ผัน ในลำดับแห่งวิญญาน ๕
 นั้น หมายความว่า บุคคลไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ผัน แม้ด้วยมโนธาตุในลำดับ
 แห่งวิญญาน ๕ ๆ ปัญญาที่มีหน้าที่ขจัดตามเป็นจริงแปลกจากวิญญาน สัน
 เนือความในนิเทศ อันว่าด้วยญาณ ๑ เพียงเท่านั้น

ได้ใจความตามนิเทศที่แสดงมานี้ว่า ญาณ ๑ นั้น ได้แก่วิญญาน ๕ แต่
 วิญญาน ๕ นั้น ท่านจำแนกแจกไว้หลายนัยด้วยกัน นัยที่ ๑ ว่า วิญญาน ๕
 นั้น ไม่เป็นเหตุ ไม่มีเหตุ ไม่ประกอบกับเหตุ เป็นต้น ๆ นัยที่ ๒ ว่า
 วิญญาน ๕ นั้น มีวัตถุเกิดแล้ว มีอารมณ์เกิดแล้ว เป็นต้น แต่ข้อสำคัญมี
 อยู่ว่า วิญญาน ๕ นั้น เพียงแต่เป็นความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ในเวลาที่
 รูปผ่านตา เสียงผ่านหู กลิ่นผ่านจมูก รสผ่านลิ้น โผฏฐัพพะผ่านกาย
 คือ ถูกต้องกายเท่านั้น บุคคลไม่รู้จักสิ่งใดด้วยวิญญาน ๕ หรือด้วยมโนธาตุใน

ลำดับแห่งวิญญาน ๕ เกิดขึ้น แม้แต่ขึ้น เดิน นั่ง นอน บุคคลก็กำหนดด้วย
วิญญาน ๕ ไม่ได้ การทำกายกรรม วจีกรรม ศักขวิญญาน ๕ ก็ไม่ได้ กาย
ขัตถอสัทธเป็นกุศลและอกุศลด้วยวิญญาน ๕ ก็ไม่ได้ การเข้ามาน ออกมาน
ด้วยวิญญาน ๕ ก็ไม่ได้ การตายการเกิด ด้วยวิญญาน ๕ ก็ไม่ได้ การหลับ
การตื่น การฝัน ด้วยวิญญาน ๕ ก็ไม่ได้ เป็นอันว่าวิญญาน ๕ นั้น เพียง
แต่เป็นความรู้สึกเท่านั้น ไม่เป็นเหตุให้ทำอะไรได้ เพียงแต่จะหลับด้วยวิญญาน ๕
คือ ศักขความรู้สึกทางตา หรือทางหู หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย
อย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่ได้ อย่างว่าแต่การตื่นหรือการฝันเลย ส่วนที่เป็นเหตุให้
ทำอย่างอื่นนั้น คือ บัญญัติ ๗ บัญญานันได้แก่ธรรมชาติที่รู้จักสิ่งนั้น ๆ ตาม
เป็นจริง บัญญานันเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าญาณ ๗ คำว่า บัญญาและญาณ แปลว่า
ความรู้เหมือนกัน สันคำอธิบายในคำว่า ญาณ ๐ เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ดวยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๗๗

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยญาณ ๒

ทิวเขน ฌานวตถุ โลกียา ปญญา โลกุตตรา ปญญา เกนจิ
วิญญะขุชา ปญญา เกนจิ น วิญญะขุชา ปญญา สาสวา ปญญา อนาสชา
ปญญาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๗ ว่าด้วยญาณ ๒
สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย.
ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
 ญาณ ๒ นั้น คือ บัญญาโลกียค์ • บัญญาโลกุตระค์ • บัญญาที่ควรรู้ด้วยอะไร ๆ
 ที่ไม่ควรรู้ด้วยอะไร ๆ ค • บัญญาที่มีอาสวะและที่ไม่มีอาสวะค • บัญญาที่
 ไม่ประกอบกับอาสวะแต่มีอาสวะ และที่ไม่ประกอบกับอาสวะไม่เป็นอาสวะค •
 บัญญาที่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์และไม่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ค • บัญญาที่ไม่
 ประกอบกับสังโยชน์ แต่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ กับบัญญัติที่ไม่ประกอบกับสังโยชน์
 ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ด้วยค • บัญญาที่เป็นเหตุแห่งคันธะกับที่ไม่เป็น
 เหตุแห่งคันธะค • บัญญาที่ไม่ประกอบกับคันธะ แต่เป็นเหตุแห่งคันธะ กับที่ไม่
 ประกอบกับคันธะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งคันธะด้วยค • บัญญาที่เป็นเหตุแห่ง
 โยมะ กับไม่เป็นเหตุแห่งโยมะค • บัญญาที่ไม่ประกอบกับโยมะ แต่เป็นเหตุ
 แห่งโยมะ กับที่ไม่ประกอบกับโยมะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งโยมะด้วยค •
 บัญญาที่เป็นเหตุแห่งโยคะ กับไม่เป็นเหตุแห่งโยคะค •

ต่อไปนี้ จะหังกล่าวคู่เสียจะเหลือไว้แต่ • เท่านั้น กล่าวคือ บัญญาที่ไม่
 ประกอบกับโยคะแต่เป็นเหตุแห่งโยคะ กับที่ไม่ประกอบกับโยคะด้วย ไม่เป็น
 เหตุแห่งโยคะด้วย • บัญญาที่เป็นเหตุแห่งนิวรรณ์ กับไม่เป็นเหตุแห่งนิวรรณ์ •
 บัญญาที่ไม่ประกอบกับนิวรรณ์ แต่เป็นเหตุแห่งนิวรรณ์ กับที่ไม่ประกอบกับนิวรรณ์
 ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งนิวรรณ์ด้วย • บัญญาที่กิเลสตัณหาถูกต้องกับที่กิเลสตัณหา
 ไม่ถูกต้อง • บัญญาที่ไม่ประกอบกับผู้ถูกต้อง แต่ถูกต้องกับที่ไม่ประกอบกับผู้
 ถูกต้องด้วย และไม่ถูกต้องด้วย • บัญญาที่ถูกยึดถือ กับที่ไม่ถูกยึดถือ •
 บัญญาที่เป็นเหตุแห่งอุปาทานกับที่ไม่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน • บัญญาที่ไม่ประกอบ
 กับอุปาทาน แต่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน กับบัญญัติที่ไม่ประกอบกับอุปาทานด้วย
 ไม่เป็นเหตุแห่งอุปาทานด้วย • บัญญาที่เศร้าหมองกับที่ไม่เศร้าหมอง • บัญญา
 ที่ไม่ประกอบกับกิเลส แต่ประกอบด้วยสังกิเลส กับที่ไม่ประกอบด้วยกิเลสด้วย
 ไม่ประกอบด้วยสังกิเลสด้วย • บัญญาที่มีวิตกกับที่ไม่มวิตก • บัญญาที่มีวิจารณ์

กับที่ไม่มีการ ๑ ญาณที่มิมิตกับที่ไม่มิมิต ๑ ญาณที่ไปกับมิตและไม่ไปกับ
มิต ๑ ญาณที่ไปกับสุขและไม่ไปกับสุข ๑ ญาณที่ไปกับอุเบกขาและไม่ไป
กับอุเบกขา ๑ ญาณที่เป็นกามาวจรกับที่ไม่เป็นกามาวจร ๑ ญาณที่เป็น
รูปาวจรกับที่ไม่เป็นรูปาวจร ๑ ญาณที่เป็นอรุปาวจรกับที่ไม่เป็นอรุปาวจร ๑ ญาณ
ที่เป็นปริยาบันกับที่ไม่เป็นปริยาบัน ๑ ญาณที่เป็นนิชานิกะกับที่ไม่เป็นนิชานิกะ ๑
ญาณที่แน่นอนกับที่ไม่แน่นอน ๑ ญาณที่มิ่งงอนยิ่งกว่ากับที่ไม่มิ่งงอนยิ่งกว่า ๑
ญาณที่จักทำให้ประโยชน์เกิด และที่จักทำให้ประโยชน์เกิดแล้ว ๑ สันเนอความ
ในมัตติกา คือแม่บทเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนอความในนิเทศ คือ ลูกบทอันแจกจากแม่บทออกไปว่า
คำว่า ญาณโลกีย์และญาณโลกุตตระนั้น มีคำอธิบายว่า ญาณที่รู้จักกุศล
และอัพยาทุกตในภูมิ ๓ คือในกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ชื่อว่า
ญาณโลกีย์ ญาณที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าญาณโลกุตตระ ๑ ญาณ
ทั้งปวงนี้รู้แจ้งได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี รู้แจ้งไม่ได้ด้วยอะไร ๆ ก็มี ๑ คำว่า
ญาณมีอาสวะและไม่มีอาสวะนั้น มีคำอธิบายว่า ญาณมีอาสวะนั้น ได้แก่
ญาณที่รู้จักกุศลและอัพยาทุกตในภูมิ ๓ ญาณที่ไม่มีอาสวะนั้น ได้แก่ญาณ
ที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า ญาณที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะแต่มีอาสวะ และไม่ประกอบด้วย
อาสวะด้วย ไม่มีอาสวะด้วยนั้น มีคำอธิบายว่า ญาณที่รู้จักกุศลและอัพยาทุกตใน
ภูมิ ๓ ชื่อว่าญาณไม่ประกอบด้วยอาสวะแต่มีอาสวะ ส่วนญาณที่รู้จักมรรค ๔
ผล ๔ เรียกว่าญาณที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะด้วย ไม่มีอาสวะด้วย

คำว่า ญาณที่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ และไม่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์นั้น มี
คำอธิบายว่า ญาณที่รู้จักกุศลและอัพยาทุกตในภูมิ ๓ เรียกว่าญาณเป็นเหตุแห่ง
สังโยชน์ ส่วนญาณที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔ เรียกว่าญาณอันไม่เป็นเหตุแห่ง
สังโยชน์

คำว่า ญาณที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์แต่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ กับที่ไม่
ประกอบด้วยสังโยชน์ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ด้วยนั้น มีคำอธิบายว่า ญาณ

หรือกุกุศลและอัปมงคลในภูมิ ๓ เรียกว่าบุญญาที่ไม่ประกอบด้วยสังโยชน์แต่เป็น
เหตุแห่งสังโยชน์ ส่วนบุญญาที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔ เรียกว่าบุญญาที่ไม่ประกอบด้วย
สังโยชน์ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งสังโยชน์ด้วย

คำว่า บัญญาที่เป็นเหตุแห่งคันถะกับไม่เป็นเหตุแห่งคันถะนั้น มีคำอธิบาย
ว่า บัญญาที่เป็นเหตุแห่งคันถะนั้น ได้แก่บัญญัติหรือจกกุศลและอภัยกฤตในภุมิ ๓
ส่วนบัญญัติที่ไม่เป็นเหตุแห่งคันถะนั้น ได้แก่บัญญัติหรือจกมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า บัญญาที่ไม่ประกอบด้วยคันธะแต่เป็นเหตุแห่งคันธกัมภีที่ไม่ปรนกอบ
กับคันธะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งคันธะด้วยนั้น มีคำอธิบายว่าบัญญัติที่ไม่ประกอบด้วย
กับคันธะแต่เป็นเหตุแห่งคันธะนั้น ได้แก่บัญญัติรู้จักกุศลและอัปยากฤตในภุมิ ๓
ส่วนบัญญัติที่ไม่ประกอบด้วยกับคันธะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งคันธะด้วยนั้น ได้แก่บัญญัติ
รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า บัญญัติที่เป็นเหตุแห่งโอฆะ กับไม่เป็นเหตุแห่งโอฆะนั้น มีคำอธิบายว่า บัญญัติที่เป็นเหตุแห่งโอฆะนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักกุศลและอักษากฤต ในภูมิ ๓ ส่วนบัญญัติที่เป็นเหตุแห่งโอฆะนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า ปัญญาที่ไม่ประกอบด้วยโอฆะ แต่เป็นเหตุแห่งโอฆะ กับที่ไม่ประกอบด้วยโอฆะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งโอฆะด้วยนั้น มีคำอธิบายว่า ปัญญาที่ไม่ประกอบด้วยโอฆะ แต่เป็นเหตุแห่งโอฆะนั้น ได้แก่ปัญญาที่รู้จักกุศล และอัปยาคฤตในภุมิ ๓ ส่วนปัญญาที่ไม่ประกอบด้วยโอฆะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งโอฆะด้วยนั้น ได้แก่ปัญญาที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า บุญญาที่เป็นเหตุแห่งโยคะ กับไม่เป็นเหตุแห่งโยคะนั้น มีคำอธิบายว่า บุญญาที่เป็นเหตุแห่งโยคะนั้น ได้แก่บุญญาที่รู้จักกุศลและอัปภากฤตในภูมิ ๓ ส่วนบุญญาที่ไม่เป็นเหตุแห่งโยคะนั้น ได้แก่บุญญาที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า บัญญาที่ไม่ประกอบด้วยโยคะ แต่เป็นเหตุแห่งโยคะ กับไม่ประกอบด้วยโยคะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งโยคะด้วยนั้น มีคำอธิบายว่า บัญญาที่ไม่ประกอบด้วยโยคะ แต่เป็นเหตุแห่งโยคะนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักกกุศลและอัปยาคฤตในภุมิ ๓ ส่วนบัญญัติที่ไม่ประกอบด้วยโยคะด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งโยคะนั้นด้วย ได้แก่บัญญัติที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า ญาณเป็นเหตุแห่งนิรณันท์กับไม่เป็นเหตุแห่งนิรณันท์ มีคำอธิบายว่า ญาณที่เป็นเหตุแห่งนิรณันท์ ได้แก่ ญาณที่รู้จักกุศลและอัปายากฤตในภุมิ ๓ ส่วนญาณที่ไม่เป็นเหตุแห่งนิรณันท์ ได้แก่ ญาณที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า ญาณที่ไม่ประกอบด้วยนิรณันท์ แต่เป็นเหตุแห่งนิรณันท์ กับที่ไม่ประกอบด้วยนิรณันท์ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งนิรณันท์ด้วยก็ดี ญาณที่ถูกตัดหาสูญคลำกับที่ไม่ถูกตัดหาสูญคลำก็ดี ญาณที่ปราศจากผู้สูญคลำ แต่ถูกสูญคลำกับที่ปราศจากผู้สูญคลำด้วย ไม่ถูกสูญคลำด้วยก็ดี ก็หมายญาณที่รู้จักกุศลและอัปายากฤตในภุมิ ๓ และรู้จักมรรค ๔ ผล ๔ ดังที่ตามมาแล้วนั้น

คำว่า ญาณที่ถูกยึดถือกับที่ไม่ถูกยึดถือ นั้น มีคำอธิบายว่า ญาณที่รู้จักวิบาก คือ รู้จักผลกรรมในภุมิ ๓ เรียกว่า ญาณที่ถูกยึดถือ ส่วนญาณที่รู้จักกุศลในภุมิ ๓ และกิริยาอัปายากฤตในภุมิ ๓ กับมรรค ๔ ผล ๔ เรียกว่า ญาณที่ไม่ถูกยึดถือ คำว่า ญาณที่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน และไม่เป็นเหตุแห่งอุปาทานก็ดี ญาณที่ไม่ประกอบด้วยอุปาทานแต่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน กับญาณที่ไม่ประกอบด้วยอุปาทานด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งอุปาทานด้วยก็ดี ญาณที่ประกอบด้วยอุปาทานแต่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองและไม่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองก็ดี ญาณที่ปราศจากกิเลส แต่ประกอบด้วยสังกิเลส กับญาณที่ปราศจากกิเลสด้วย ไม่ประกอบด้วยสังกิเลสด้วยก็ดี ก็หมายญาณที่รู้จักกุศลและอัปายากฤตในภุมิ ๓ กับญาณที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔ ดังที่แสดงมาแล้วนั้น

คำว่า ญาณที่มวัดกและไม่มวัดกนั้นก็ดี ญาณที่มวิจารณ์และไม่มวิจารณ์ก็ดี ญาณที่มบัตกและไม่มบัตกก็ดี ญาณที่ไปกับบัตและไม่ไปกับบัตกก็ดี ญาณที่ไปกับสุขและไม่ไปกับสุขก็ดี ญาณที่ไปกับอุเบกขาและไม่ไปกับอุเบกขาก็คดี ก็หมายญาณที่ประกอบด้วยสิ่งนั้น ๆ และปราศจากสิ่งนั้น ๆ เหมือนกันทั้งนั้น

คำว่า ญาณที่เป็นกามาวจร และไม่เป็นกามาวจรนั้น มีคำอธิบายว่า ญาณที่เป็นกามาวจรนั้น ได้แก่ ญาณที่รู้จักกุศล รู้จักอัปายากฤต ซึ่งเป็นกามาวจร ส่วนญาณที่ไม่เป็นกามาวจรนั้น ได้แก่ ญาณที่เป็นอรุปาวจรและอรุปาวจร อปริยาบัน ๆ คำว่า ญาณที่เป็นอรุปาวจรกับไม่เป็นอรุปาวจรนั้น มีคำอธิบายว่า ญาณที่เป็นอรุปาวจร ได้แก่ ญาณที่รู้จักกุศล รู้จักอัปายากฤต

อันเป็นรูปาวจร ส่วนบัญญัติที่ไม่เป็นรูปาวจรนั้น ได้แก่บัญญัติที่เป็นกามาวจร
เป็นรูปาวจร เป็นอุปริยาบัน

คำว่า บัญญัติที่เป็นรูปาวจรกับไม่เป็นรูปาวจรนั้น ก็ได้แก่บัญญัติที่รู้จัก
กุศล รู้จักอภัยกถา ที่เป็นรูปาวจร กับบัญญัติที่เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร
เป็นอุปริยาบัน

คำว่า บัญญัติที่เป็นปริยาบันกับอุปริยาบันนั้น ก็ได้แก่บัญญัติที่รู้จักกุศล
และอภัยกถาในภุมิ ๓ กับบัญญัติที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า บัญญัติที่เป็นนิยานิกะและไม่เป็นนิยานิกะนั้น ก็ได้แก่บัญญัติที่รู้จัก
มรรค ๔ ผล ๔ กับบัญญัติที่รู้จักกุศลในภุมิ ๓ และรู้จักวิบากในภุมิ ๔ รู้จัก
กิริยาอภัยกถาในภุมิ ๓ ๆ คำว่า บัญญัติที่แน่นอนกับที่ไม่แน่นอนนั้น ก็ได้แก่
บัญญัติที่รู้จักมรรค ๔ กับบัญญัติที่รู้จักกุศลในภุมิ ๓ รู้จักวิบากในภุมิ ๔ รู้จัก
กิริยาอภัยกถาในภุมิ ๓

คำว่า บัญญัติซึ่งมีอย่างอื่นเข้มนกว่ากับไม่มีอย่างอื่นเข้มนกว่านั้น ก็ได้แก่
บัญญัติที่รู้จักกุศลและอภัยกถาในภุมิ ๓ กับบัญญัติที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า บัญญัติให้เกิดประโยชน์กับทำให้เกิดประโยชน์แล้วนั้น ได้แก่บัญญัติ
ชนิดใด มีคำอธิบายว่า บัญญัติให้เกิดประโยชน์นั้น ได้แก่บัญญัติที่เป็นกิริยา-
อภัยกถาของพระอรหันต์ทำให้เกิดอกิณญา สมาบัติ ในกุศลทั้ง ๔ ภุมิ ส่วน
บัญญัติให้เกิดประโยชน์แล้วนั้น ได้แก่บัญญัติที่เป็นกิริยาอภัยกถาของพระอรหันต์
ผู้ทำให้อกิณญาสมาบัติเกิดขึ้นแล้วในวิบาก ๔ สันเนอความในนิเทศ อันว่าด้วย
ญาณหมวด ๒ เพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ คัวยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยญาณ ๓ ตามมัตติกาและนิตย

ทิวเรน ฌานวัตถุ ๑ จินตามหา ปณฺหา สุตมยา ปณฺหา ภาวนามยา ปณฺหา ทานมยา ปณฺหา สิลมยา ปณฺหา ภาวนามยา ปณฺหา อธิศีเล ปณฺหา อธิจิตฺเต ปณฺหา อธิปณฺหาชาติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๘ ว่าด้วย ญาณ ๓ ตามมัตติกาและนิตย สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้น ว่า ญาณ ๓ นั้น แยกออกเป็นหลายหมวดด้วยกัน แต่เมื่อแยกออกไปแล้วเรียกว่า บัณฑิต คือ บัณฑิตอันสำเร็จด้วยการคิด สำเร็จด้วยการฟัง สำเร็จด้วยการ อบรม หมวด ๑ บัณฑิตที่สำเร็จด้วยการทาน ศีล ภาวนา หมวด ๑ บัณฑิตในอธิศีล อธิจิต อธิบัณฑิต ๑ บัณฑิตคือความฉลาด ในความเจริญ ในความเสื่อม ใน อบาย ๑ บัณฑิตที่เป็นวิบาก ที่มีวิบากธรรมเป็นธรรม ที่ไม่เป็นวิบากและไม่มี วิบากธรรมเป็นธรรม ๑ บัณฑิตที่ถูกขัดถือและเป็นเหตุแห่งการขัดถือ ไม่ถูกขัดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการขัดถือ ไม่ถูกขัดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการขัดถือด้วย ๑ บัณฑิตทั้งวิตกวิจาร์ ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร์ ไม่มีทั้งวิตกวิจาร์ ๑ บัณฑิตไปกับ บัณฑิต ไปกับสุข ไปกับอุเบกขา ๑ บัณฑิตที่เป็นเหตุให้ถึงซึ่งที่มีการสะสม ให้ ถึงซึ่งที่ไม่มีการสะสม ให้ถึงซึ่งที่มีการสะสมก็ไม่ใช่ว่าซึ่งที่ไม่มีการสะสมก็ไม่ใช่ ๑ บัณฑิตของพระเสขะ ของพระอเสขะ ของพระเสขะก็ไม่ใช่ของพระอเสขะก็ ไม่ใช่ ๑ บัณฑิตน้อย บัณฑิตใหญ่ บัณฑิตหาประมาณมิได้ ๑ บัณฑิตมี

อารมณ์น้อย มีอารมณ์ใหญ่ มีอารมณ์เท่าประมาณมิได้ ๑ บัญญัติมิมรรคเป็นอารมณ์
มิมรรคเป็นเหตุ มิมรรคเป็นอธิปัตติ ๑ บัญญัติที่เกิดขึ้น ทั้งยังไม่เกิด ทั้ง
ต้องเกิด ๑ บัญญัติที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ๑ บัญญัติที่มีอดีต อนาคต
ปัจจุบันเป็นอารมณ์ ๑ ดังนี้

ต่อไป ในบาลีได้ยกเอาคำว่าบัญญัติทั้งวิตกวิจาร์ขึ้นตั้ง แล้วแจกไปกับ
คำว่า บัญญัติที่เป็นวิบากเป็นต้นจนจบ ถึงคำว่า บัญญัติทั้งภายในภายนอกเป็น
อารมณ์ ฯ แล้วยกเอาคำว่าบัญญัติที่ไม่วิตกมิแต่วิจาร์ขึ้นตั้ง แล้วแจกไปกับ
คำว่า บัญญัติที่เป็นวิบากเป็นต้นไปจนจบถึงคำว่า บัญญัติทั้งภายใน ภายนอก
เป็นอารมณ์ แล้วยกเอาคำว่า บัญญัติที่ไม่วิตกวิจาร์ขึ้นตั้งแล้วแจกไปจนจบ แล้ว
ยกเอาคำว่า บัญญัติไปกับปัตติไปกับสุขขึ้นตั้ง ฯ แล้วยกเอาคำว่า บัญญัติไปกับ
อเนกขานันตัง แล้วแจกไปกับคำว่า บัญญัติเป็นวิบากเป็นต้น ฯ การที่แจก
ไปนั้นก็ไม่มีคำอธิบายแปลกจากที่แจกมาแล้วข้างต้นอย่างไร เพราะฉะนั้น จึงไม่
แจกไว้

ญาณ ๓ ดังที่แสดงมาแล้วตามแม่บทนี้ มีคำอธิบายตามนิเทศ คือ ลุกบทว่า
บัญญัติสำเร็จด้วยการคิดนั้น ได้แก่บัญญัติที่เกิดขึ้นด้วยการงานและศิลปวิทยา
นอกจากการเจริญกรรมฐานก็มี เกิดขึ้นด้วยการเจริญกรรมฐาน ว่า รูป เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยงก็มี เกิดขึ้นด้วยการได้ความรู้
อันเป็นเหตุให้รู้ริยสัจ ๔ ก็มี ฯ บัญญัติสำเร็จด้วยการฟังนั้น ได้แก่บัญญัติ
ที่เกิดขึ้นด้วยการฟังขงการงานหรือศิลปวิทยา นอกจากเรื่องกรรมฐานก็มี เกิด
ขึ้นด้วยการเจริญกรรมฐานก็มี ฯ บัญญัติสำเร็จด้วยการอบรมนั้น ได้แก่บัญญัติ
ของผู้เข้าสมาบัติทั้งสาม

คำว่า บัญญัติสำเร็จด้วยทานนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักทานว่าเป็นของดีของ
ชอบ ฯ บัญญัติสำเร็จด้วยศีลนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักศีลที่เกิดขึ้น เพราะ
มีศีลเป็นอารมณ์ ฯ บัญญัติสำเร็จด้วยภาวนานั้น ได้แก่บัญญัติของผู้เข้า
สมาบัติทั้งสาม

คำว่า บัญญัติในอธิศีลนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักอธิศีล เกิดขึ้นแก่ภิกษุ
สำรวมในปาฏิโมกข์ คำว่า บัญญัติในอธิจิตนั้น ได้แก่บัญญัติที่เกิดขึ้นแก่ผู้เข้า

รูปาวจรสมาบัติ และอรุปาวจรสมาบัติ ๑ คำว่า ปัญญาในอธิปัญญานั้น ได้แก่
ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

คำว่า ความฉลาดในความเจริญนั้น ได้แก่ความรู้ชอบเห็นชอบว่า เมื่อ
บุคคลนึกถึงธรรมเหล่านั้นไว้ในใจ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ส่วนอกุศล-
ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็หายไป เมื่อบุคคลนึกถึงธรรมเหล่านั้นไว้ในใจ กุศลธรรมที่ยัง
ไม่เกิดก็เกิด ส่วนกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น ๑ คำว่า ความฉลาดใน
ความเสื่อมนั้น ได้แก่ความรู้ชอบเห็นชอบว่า เมื่อบุคคลนึกถึงธรรมเหล่านั้นไว้ใน
ใจ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ส่วนกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เมื่อบุคคล
นึกถึงธรรมเหล่านั้นไว้ในใจ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดก็เกิด ส่วนอกุศลธรรม
ที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้น ๑ คำว่า ความฉลาดในอุบายนั้น ได้แก่ปัญญาที่เป็น
อุบายในสิ่งนั้น ๆ หงสน

คำว่า ปัญญาที่ถูกขัดข้องและเป็นเหตุแห่งการขัดข้องนั้น ได้แก่ปัญญาที่
รู้จักวิบากในภุมิ ๓ ๑ ปัญญาที่ถูกขัดข้องแต่เป็นเหตุแห่งการขัดข้องนั้น ได้แก่
ปัญญาที่รู้จักกุศลในภุมิ ๓ รู้จักกิริยาอัพยาภุตตในภุมิ ๓ ๑ ปัญญาที่ไม่ถูกขัด
ข้องด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการขัดข้องด้วยนั้น ได้แก่ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

ปัญญาที่มีทั้งวิตกวิจารณ์นั้น ได้แก่ปัญญาที่ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ ๑ ปัญญาที่
ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์นั้น ได้แก่ปัญญาที่ไม่ประกอบด้วยวิตกเพียงแต่ประกอบด้วย
วิจารณ์เท่านั้น ๑ ปัญญาที่ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์นั้น ได้แก่ปัญญาที่ปราศจากทั้งวิตกวิจารณ์

คำว่า ปัญญาที่ไม่ไปกับบัตินั้น ได้แก่ปัญญาที่ประกอบด้วยบัตินั้น ๑ ปัญญา
ที่ไปกับสุขนั้น ได้แก่ปัญญาที่ประกอบด้วยสุข ๑ ปัญญาที่ไปกับอุเบกขานั้น
ได้แก่ปัญญาที่ประกอบด้วยอุเบกขา

ปัญญาที่เป็นเหตุให้ไปสู่ที่มีการสะสมนั้น ได้แก่ปัญญาที่รู้จักกุศลในภุมิ ๓
ปัญญาที่เป็นเหตุให้ไปสู่ที่ไม่มีการสะสมนั้น ได้แก่ปัญญาในมรรค ๔

ปัญญาที่เป็นเหตุให้ไปสู่ที่มีการสะสมที่ไม่ใช่ สู่ที่ไม่มีการสะสมที่ไม่ใช่
นั้น ได้แก่ปัญญาที่รู้จักวิบากในภุมิ ๔ รู้จักกิริยาอัพยาภุตตในภุมิ ๓

ปัญญาของพระเสขะนั้น ได้แก่ปัญญาที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๓ ๑ ปัญญาของ
พระอเสขะนั้น ได้แก่ปัญญาที่รู้จักอรหัตผล ๑ ปัญญาของพระเสขะก็ไม่ใช่

ของพระอเสขะก็ไม่เช่นนั้น ได้แก่บัญญัติรู้จักกุศลในภุมิ ๓ รู้จักวิบากในภุมิ ๓ รู้จักกิริยาอัพยาทุกตในภุมิ ๓

บัญญัติอันน้อยนั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักกุศลและอัพยาทุกตอันเป็นกามาวจร ๑ บัญญัติใหญ่่นั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักกุศลและอัพยาทุกตอันเป็นรูปาวจร และอรุ-
ปาวจร ๑ บัญญัติหาประมาณมิได้นั้น ได้แก่บัญญัติที่รู้จักมรรค ๔ ผล ๔

บัญญัติที่มีอารมณ์น้อยนั้น ได้แก่บัญญัติที่เกิดขึ้นเพราะมีธรรมอันเล็กน้อย
เป็นอารมณ์ บัญญัติที่มีอารมณ์ใหญ่่นั้น ได้แก่บัญญัติที่เกิดขึ้นเพราะมีธรรมใหญ่
เป็นอารมณ์ ๑ บัญญัติที่มีอารมณ์หาประมาณมิได้นั้น ได้แก่บัญญัติที่เกิดขึ้น
เพราะมีธรรมหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์

บัญญัติที่มีมรรคเป็นอารมณ์นั้น ได้แก่สัมมาทิฎฐิที่เกิดขึ้นเพราะอริยมรรค
บัญญัติที่มีมรรคเป็นต้นเหตุนี้ ได้แก่บัญญัติในมรรค ๔ ๑ บัญญัติที่มีมรรคเป็น
อธิบดีนั้น ได้แก่บัญญัติที่เกิดขึ้นเพราะมีอริยมรรคเป็นใหญ่ ๑ คือ บัญญัติใด
ทำอริยมรรคให้เป็นให้แล้วเกิดขึ้น บัญญื่อนั้นชื่อว่าปฐวี

บัญญัติที่รู้จักวิบากในภุมิ ๔ เป็นบัญญัติเกิดขึ้นแล้วก็มี จักต้องเกิดขึ้นก็
มี ไม่ควรกล่าวว่ายังไม่เกิดขึ้น ๑ บัญญัติที่รู้จักกุศลในภุมิ ๔ รู้จักกิริยา
อัพยาทุกตในภุมิ ๓ เป็นบัญญัติที่เกิดขึ้นแล้วก็มี ยังไม่เกิดขึ้นก็มี ไม่ควรกล่าวว่า
จักต้องเกิดขึ้น

บัญญัติทั้งปวง เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี

บัญญัติที่มีอดีตเป็นอารมณ์นั้น ได้แก่บัญญัติชนิดใด ได้แก่บัญญัติ คือ
ความรู้ดีรู้ชอบที่เกิดขึ้นเพราะปรารภสิ่งที่ล่วงแล้ว ๑ บัญญัติที่มีอนาคตเป็น
อารมณ์นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่บัญญัติคือความรู้ดีรู้ชอบ ที่เกิดขึ้น เพราะปรารภ
สิ่งที่เบ็นอนาคตเป็นอารมณ์ ๑ บัญญัติที่มีปัจจุบันเป็นอารมณ์นั้น ได้แก่บัญญัติ
ชนิดใด ได้แก่บัญญัติ คือ ความรู้ดีรู้ชอบ ที่เกิดขึ้นเพราะปรารภสิ่งที่เบ็นปัจจุบัน
เป็นอารมณ์

บัญญัติทั้งปวงเป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี เป็นทั้งภายในภายนอกก็มี

บัญญัติที่มีภายในเป็นอารมณ์นั้น ได้แก่บัญญัติชนิดใด ได้แก่บัญญัติชนิด
ที่เกิดขึ้นเพราะปรารภสิ่งที่อยู่ในตนเป็นอารมณ์ ๑ บัญญัติที่มีภายนอกเป็น

อารมณ์นั้น ได้แก่ปัญญานิคโค ได้แก่ปัญญานิคโคที่เกิดขึ้นเพราะปรารภสิ่งที่มีนอกตนเป็นอารมณ์ ฯ ปัญญาที่มีทั้งภายในภายนอกเป็นอารมณ์นั้น ได้แก่ปัญญานิคโค ได้แก่ปัญญานิคโคที่เกิดขึ้น เพราะปรารภสิ่งที่มีอยู่ในตนและมีอยู่นอกตนเป็นอารมณ์ สันเนอความในนิเทศอันว่าด้วยญาณหมวด ๓ ตามพระบาลีเพียงเท่านั้น ส่วนข้อความที่จำเป็นต้องอธิบายในเรื่องญาณ ๔ ซึ่งแสดงมาแล้วทั้งสี่นั้นเป็นอันไม่มี จึงขอจดพระธรรมเทศนาถนัดจำไว้เพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗๕ กัมมวิภังค์ ว่าด้วยญาณ ๔

จิตฺตํ พิชเณ ฌานวตฺตํ กมฺมสฺส กตํ ฌานํ สจฺจานุโลมิกํ ฌานํ มกฺค-
สมงฺกิสฺส ฌานํ ผลสมงฺกิสฺส ฌานํ ทกฺขเณ ฌานํ ทกฺขสมทฺเขติ.

ณ บัณฑิต อาคมภาพจักแสดงกัมมวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๗๕ ว่าด้วยญาณ ๔ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนา นั้นว่า ญาณ ๔ นั้น ท่านแบ่งเป็นหมวด คือ หมวดที่ ๑ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ กัมมัสสกตาญาณ คือ ความรู้จักกรรมของตน ๑ สัจจานุโลมิกญาณ คือ ความรู้อันสมควรแก่สัจจะ ๑ มัคคสมังคีญาณ คือ ความรู้ของผู้พร้อมด้วยมรรค ๑ ผลสมัง-

คิณฺหาณ ห่อ ความรู้ของผู้พร้อมด้วยผล ๑ ดังนี้ ๑ ญาณทั้ง ๔ นี้ มีชวไว้ใน
 นิเทศว่า กัมมัสสกตาญาณ คือ ความรู้ว่าการของตนนั้น ได้แก่ความรู้ว่า
 ผลแห่งทานมัย ผลแห่งการบูชามัย ผลแห่งการเชนสรวงมัย ผลแห่งการ
 ทำดีทำชั่วมัย โลกนมัย โลกหนามัย มารดามัย ปีดามัย สัตว์ที่เกิดเอง
 มัย พวกสมณพราหมณ์ทรมความสงบ ที่ปฏิบัติชอบ ที่รู้แจ้งแจ้งซึ่งโลกนและ
 โลกหน้าด้วยตนเองมัย ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า กัมมัสสกตาญาณ คือ ความรู้จักกรรมของตนนั้น ได้แก่รู้ว่า
 กรรมนี้เป็นของตน กรรมนี้ไม่ใช่ของตน ๑ กายทุจริต ๓ วาจทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓
 ชื่อว่าไม่ใช่กรรมของตน ๑ สุจริตทั้ง ๑๐ ในทวารทั้ง ๓ ชื่อว่ากรรมของตน ๑
 อกุศลมทั้งสน จะเป็นของตนหรือของผู้อื่นก็ตาม ก็ไม่ชื่อว่ากรรมของตน ๑
 เพราะเหตุว่า เป็นของทำลายประโยชน์ เป็นของทำให้เกิดความฉิบหาย ๑
 กุศลทั้งสนจะเป็นของตนหรือของผู้อื่นก็ตาม ก็ชื่อว่ากรรมของตน เพราะตัดความ
 ฉิบหายเสีย มีแต่ทำให้เกิดประโยชน์ ๑ ผู้ที่ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาญาณอัน
 แล้วให้ทาน รักษาศีล สมาทานอุโบสถไว้มาก แล้วได้เสวยสุขสมบัติจนถึง
 นิพพานนั้นนับไม่ได้ ๑ บุรุษที่มีทรัพย์บรรทุกเสบียง มีเนยใส น้าผึ้ง น้ำอ้อย
 เป็นต้น และมีเกลือ งา ข้าวสาร เป็นต้น เต็ม ๕๐๐ เล่มเกวียน แล้วออก
 เดินทางกันดาร เมื่อมาถึงสระเกิดขึ้น ไม่ต้องคิดเดือดร้อนอะไร มีแต่เดินทาง
 ไปอย่างสุขสบาย จนกระทั่งถึงที่เกษมสุขฉันทใด ผู้ที่ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาญาณ
 แล้วให้ทาน รักษาศีล สมาทานอุโบสถไว้มาก ก็ได้เสวยสุขสมบัติเร็วไปจน
 กระทั่งถึงนิพพานนั้น ดังนี้

สัจจานุโลมิกญาณ คือ ความรู้อันสมควรแก่สัจจะนั้น ในนิเทศว่า
 ได้แก่ความรู้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยง และ
 ความพิจารณาธรรม อันสมควรแก่ตรัสรู้

ในอรรถกถาว่า สัจจานุโลมิกญาณนั้น ได้แก่ความรู้ในวิปัสสนาที่สม
 ควรแก่มรรคสัจและปรมัตถสัจ ดังนี้

คำว่า มัคคสมังคิยานั้น ในนิเทศว่า ได้แก่ บัญญาในมรรคทั้ง ๔ ฯ
 ในอรรถกถาว่า ได้แก่มรรคญาณที่ถือเอาในฐานะทั้ง ๔ ด้วยการรู้แจ้ง
 เหนือตลอดอันเดียวกันในสัจจะทั้ง ๔ ดังนี้

คำว่า ผลสมังคิยาน คือ ความรู้ของผู้พร้อมเพรียงด้วยผลนั้น ได้แก่ความ
 รู้ในมรรค ๔.

ในอรรถกถาไม่ได้กล่าวไว้ แต่ตามอัตโนมิตีว่า ได้แก่ผลญาณ คือความ
 รู้จักผล ในอริยสัจทั้ง ๔ ดังนี้

ในหมวดที่ ๒ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ทุกขญาณ คือความรู้จักทุกข์ •
 ทุกขสมุทยญาณ คือ ความรู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ • ทุกขนิโรชญาณ คือ ความรู้จัก
 ความดับทุกข์ • ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือ ความรู้จักข้อปฏิบัติอันให้ถึงซึ่ง
 ความดับทุกข์ • ดังนี้ อันนี้เป็นบทมาติกา

ส่วนในบทนิเทศว่า ทุกขญาณ คือ ความรู้จักทุกข์นั้น ได้แก่ สัมมาทิฐิ
 ได้แก่ สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้น เพราะปรารภทุกข์ สมุทยญาณ คือ ความรู้จักเหตุให้
 เกิดทุกข์นั้น ได้แก่ สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้น เพราะปรารภเหตุให้เกิดทุกข์ ฯ
 ทุกขนิโรชญาณ คือ รู้จักความดับความทุกข์นั้น ได้แก่ สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้น เพราะ
 ปรารภความดับทุกข์ ฯ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือ ความรู้จักทางปฏิบัติ
 ให้ถึงความดับทุกข์นั้น ได้แก่ สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้น เพราะปรารภข้อปฏิบัติ
 อันให้ถึงซึ่งความดับทุกข์

ส่วนในอรรถกถาไม่ได้ว่าไว้อย่างไร แต่ตามอัตโนมิตีว่า ญาณ ๔ ใน
 หมวดที่ ๒ นี้ ได้แก่ สัจจญาณ คือ ความรู้ริยสัจ ๔.

ในหมวดที่ ๓ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่บัญญัติที่เป็นกามาวจร • บัญญา
 ที่เป็นรูปาวจร • บัญญาที่เป็นอรูปาจร • บัญญาที่เป็นอปริยาบัน •

ในนิเทศว่า บัญญาที่เป็นกามาวจรนั้น ได้แก่บัญญัติรู้จักกุศล รู้จักอัปยา-
 กฤต อันเป็นกามาวจร ฯ บัญญาอันเป็นรูปาวจรนั้น ได้แก่ความรู้จักกุศล
 และอัปยากฤตอันเป็นรูปาวจร ฯ บัญญาที่เป็นอรูปาจรนั้น ได้แก่บัญญัติรู้จัก
 กุศล และอัปยากฤตอันเป็นอรูปาจร ฯ บัญญาที่เป็นอปริยาบันนั้น ได้แก่
 ความรู้จักมรรค ๔ ผล ๔

ในอรรถกถาไม่ได้ว่าไว้อย่างไร เพราะพอเป็นที่เข้าใจได้แล้วว่า บัญญา
ในหมวดนี้ ได้แก่บัญญัติที่รู้จักกุศล รู้จักอภัยกฤต เป็นกามาวจร รูปาวจร ๑
อรูปาจร และบัญญัติที่รู้จักมรรคอรุขผล ดังนี้

ในหมวดที่ ๔ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ธรรมญาณ คือ ความรู้จักธรรม ๑
อนวชญาณ คือ ความรู้จักอนวช ๑ ปริจจญาณ คือ ความรู้จักกำหนด ๑ สัมมติ-
ญาณ คือ ความรู้จักสมมติ ๑ ดังนี้

ในนิเทศว่า ธรรมญาณนั้น ได้แก่บัญญัติในมรรค ๔ ผล ๔ ๑
อนวชญาณนั้น ได้แก่ความรู้ว่า สมณพราหมณ์ทั้งสนชงล่วงมาแล้ว ซึ่งได้ตรัสรู้
อริยสัจ ๔ แล้วก็ดี ทักขตรัสรู้ริยสัจ ๔ ในข้างหน้าก็ดี ก็ต้องรู้ริยสัจ ๔ นี้แหละ
ดังนี้ รู้ดังนี้ได้ด้วยธรรมที่ตนได้รู้แล้ว ได้เห็นแล้ว ได้ถึงแล้ว ได้รู้แจ้งแล้ว
ได้หยั่งลงแล้ว

ในอรรถกถาว่า ได้แก่ปัจจเวกชนญาณ คือ การพิจารณาซึ่งการตรัสรู้
ของสมณพราหมณ์ในอดีต อนาคต เทียบกับการตรัสรู้ของตน ๑ ปริจจญาณนั้น
ในนิเทศว่า ได้แก่ความรู้จักจิตของผู้อื่นว่า มีราคะ หรือไม่มีราคะ มีโทสะ
หรือไม่มีโทสะ มีโมหะ หรือไม่มีโมหะ หตฺถ์หรือฟงฺข่าน เป็นจิตใหญ่หรือไม่
ใหญ่ มีจิตอันยิ่งกว่าหรือไม่มี เป็นจิตตังมั่นหรือไม่ตังมั่น เป็นจิตหลุดพ้นหรือไม่
หลุดพ้น

ในอรรถกถาว่า คำว่า จิตไม่มีจิตอันยิ่งมกว่า หรือหลุดพ้นนั้น หมายถึง
ถึงโลกุตตรจิตด้วย ๑ จิตของผู้อื่นไม่เข้าถึงซึ่งวิปัสสนา เป็นวิสัยแห่งญาณ
เท่านั้น ๑ ได้ใจความว่า ปริจจญาณนั้น ได้แก่ความรู้ซึ่งจิตของผู้อื่นว่าเป็น
อย่างไร ดังนี้

สัมมติญาณ คือ ความรู้จักสมมตินั้น ในนิเทศว่า บัญญา นอกจาก
ธรรมญาณและอนวชญาณ ปริจจญาณแล้วเรียกว่า สัมมติญาณทั้งนั้น

ในอรรถกถาว่า ขกฺญาณทั้ง ๓ นั้นเสีย ญาณนอกนั้น ชื่อว่าสัมมติญาณ
ทั้งนั้น เพราะรู้กันรู้ว่าเป็นญาณ ดังนี้

ในหมวดที่ ๕ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่บัญญัติที่เป็นเหตุสะสม และให้
ปราศจากการสะสมก็ไม่ใช่ ๑ บัญญาที่ให้ปราศจากการสะสม ไม่ให้เป็นไปเพื่อ

ความสะสม ๑ บัญญาที่ให้เป็นไปเพื่อความสะสมก็ไม่ใช่ เพื่อให้ปราศจากความ
 สะสมก็ไม่ใช่ ๑ บัญญาเป็นไปเพื่อความสะสมก็ไม่ใช่ เพื่อปราศจากความสะสม
 ที่ไม่ใช่ ๑ ดังนี้.

ในนิเทศว่า บัญญาที่ให้เป็นไปเพื่อความสะสม ไม่ใช่เพื่อความไม่
 สะสมนั้น ได้แก่บัญญัติรู้จักกามารกคุณ ๑ ในอรรถกถาว่า ได้แก่บัญญัติ
 อันสะสมซึ่งจตุตถจริยธรรมในวัฏสงสาร ดังนี้.

บัญญัติ อันเป็นไปเพื่อปราศจากความสะสม ไม่ใช่เพื่อความสะสมนั้น
 ในนิเทศว่า ได้แก่บัญญัติในมรรค ๔ ๑ ในอรรถกถาว่า ได้แก่บัญญัติใน
 โลกุตตรมรรค เพราะบัญญัติในโลกุตตรมรรคนั้น ปราศจากการสะสมซึ่ง
 จตุตถจริยธรรม.

บัญญัติ ที่เป็นไปเพื่อความสะสมด้วย เพื่อปราศจากความสะสมด้วย
 นั้น ในนิเทศว่า ได้แก่บัญญัติที่รู้จักรูปารกคุณ รู้จักรูปารกคุณ ๑
 ในอรรถกถาว่า บัญญาดังที่มานี้ ย่อมสะสมจตุตถจริยธรรมด้วย สะสมกิเลสและสิ่ง
 ที่มิใช่กิเลสเป็นมูลราก ด้วยอำนาจของกามารกด้วย.

บัญญัติ ที่เป็นไปเพื่อความสะสมก็ไม่ใช่ เพื่อปราศจากความสะสมก็
 ไม่ใช่นั้น ในนิเทศว่า ได้แก่บัญญัติ นอกจากบัญญัติทั้ง ๓ อย่างนั้น ๑
 ในอรรถกถาว่า บัญญานอกจากบัญญัติทั้ง ๓ อย่างนั้น สะสมจตุตถจริยธรรมก็
 ไม่ใช่ ไม่สะสมก็ไม่ใช่.

หมวดที่ ๖ ว่า ญาณหมวด ๔ นั้น ได้แก่บัญญัติที่เป็นเหตุให้เบื่อหน่าย
 ไม่ใช่เป็นเหตุให้ตรัสรู้ ๑ บัญญาที่เป็นเหตุให้ตรัสรู้ แต่ไม่เป็นเหตุให้เบื่อหน่าย ๑
 บัญญาที่เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายด้วย ให้ตรัสรู้ด้วย ๑ บัญญาที่เป็นเหตุให้เบื่อหน่าย
 ด้วย ให้ตรัสรู้ด้วย ๑ บัญญาที่เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายก็ไม่ใช่ ให้ตรัสรู้ก็ไม่ใช่ ๑
 ดังนี้.

ในนิเทศว่า บัญญาที่ให้เบื่อหน่าย แต่ไม่ให้ตรัสรู้นั้น ได้แก่บัญญัติ
 เป็นเหตุให้ปราศจากกามารก แต่ไม่เป็นเหตุให้สำเร็จอภิญญา และสังขารม
 ทั้งหลาย ๑ ในอรรถกถาว่า บัญญาชนิดนี้เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายกิเลส เพราะ
 บัญญาชนิดนี้เกิดขึ้นด้วยความสังัดจากกามารมณ์.

บัญญัติที่เป็นเหตุให้ตรัสรู้แต่ไม่เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายนั้น ได้แก่ บัญญัติที่เป็นเหตุให้สำเร็จอภิญญาของผู้นิพราศจากามราคะ ฯ ในอรรถกถาว่า บัญญัติชนิดนี้เพียงแต่เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายเท่านั้น

บัญญัติที่เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายด้วย ให้ตรัสรู้ด้วยนั้น ในนิเทศว่า ได้แก่ บัญญัติในมรรค ๔ ผล ๔ ในอรรถกถาว่า ได้แก่บัญญัติในมรรค

บัญญัติที่เป็นเหตุให้เบื่อหน่ายก็ไม่ใช่ ให้ตรัสรู้ก็ไม่ใช่นั้น ในนิเทศว่า ได้แก่บัญญัตินอกนั้น ส่วนในอรรถกถาไม่ได้ว่าไว้อย่างไร แต่เข้าใจว่า ได้แก่ บัญญัตินอกจาก ๓ อย่าง ในหมวดเดียวกันนี้ ดังนี้

ในหมวดที่ ๑ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ บัญญัติอันเป็นฝ่ายเสื่อม ๑ บัญญัติอันเป็นฝ่ายทรงอยู่ ๑ บัญญัติอันเป็นฝ่ายพิเศษชน ๑ บัญญัติอันเป็นฝ่ายทำลาย ๑ ดังนี้

บัญญัติอันเป็นฝ่ายเสื่อมนั้น ในนิเทศว่า ได้แก่ บัญญัติที่ประกอบด้วยกรรมที่เป็นเหตุให้เสื่อมจากปฐมฌาน ฯ ในอรรถกถาว่า ได้แก่บัญญัติในปฐมฌาน ที่เสื่อมไปด้วยอำนาจความเลannessไปในกาม และด้วยอำนาจความไม่ใส่ใจในสัญญา

บัญญัติอันเป็นฝ่ายทรงอยู่นั้น ในนิเทศว่า ได้แก่บัญญัติที่เป็นเหตุให้ฌานตั้งอยู่ ในอรรถกถาว่า ได้แก่บัญญัติในปฐมฌาน ที่ไม่เสื่อม ไม่เจริญ มีแต่ตั้งอยู่คงที่ ด้วยอำนาจความยินดีต่อปฐมฌานนั้น อย่างเดียวเท่านั้น.

บัญญัติอันเป็นฝ่ายพิเศษชนนั้น ในนิเทศว่า ได้แก่ บัญญัติอันประกอบด้วยอุเบกขาอันวิเศษชนด้วยความใส่ใจในสัญญา เป็นเหตุให้เกิดหฤทัยถาวรต่อไป.

บัญญัติอันเป็นฝ่ายทำลายนั้น ในนิเทศว่า ได้แก่บัญญัติอันประกอบด้วยกรรมอันเกิดขึ้นด้วยความใส่ใจในสัญญา ในอรรถกถาว่า ได้แก่บัญญัติอันประกอบด้วยวิปัสสนาญาณ

อีกอย่างหนึ่ง ในนิเทศว่า บัญญัติอันเป็นฝ่ายเสื่อมนั้น ได้แก่ บัญญัติอันประกอบด้วยสุข อันทำให้การได้จตุตถฌานเสื่อมไป เพราะใส่ใจในสัญญา ฯ บัญญัติอันเป็นฝ่ายทรงอยู่นั้น ได้แก่บัญญัติอันทำให้เกิดจตุตถฌานนั้นทรงอยู่ ฯ บัญญัติเป็นฝ่ายพิเศษชนนั้น ได้แก่บัญญัติที่ประกอบด้วยอากาสนัญญาตนะ ฯ

ปัญญาอันเป็นฝ่ายทำลาชนั้น ได้แก่ปัญญาอันประกอบด้วยความเบื่อหน่าย ดังนี้ แล้วแจกเป็นลำดับขึ้นไป แต่ได้ใจความว่า ปัญญาที่ทำให้ผานเสื่อม เรียกว่า ปัญญาฝ่ายเสื่อม แต่ทำให้ผานทรงอยู่หรือวิเศษขึ้น หรือเบื่อหน่าย ก็เรียกว่า ปัญญาอันเป็นฝ่ายวิเศษ ฝ่ายเบื่อหน่าย ดังนี้

หมวดที่ ๘ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ปฏิสัมภิทา ๔ ฯ ในนิเทศได้แจก ปฏิสัมภิทา ๔ ไว้ดังที่เคยแสดงมา ส่วนในอรรถกถาไม่ได้ว่าไว้อย่างไร.

หมวดที่ ๙ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ปฏิบัติ ๔ ฯ ในนิเทศว่า ปฏิบัติ ๔ นั้น ได้แก่ทุกขาปฏิบัติ ทนฺตภาณฺญา • ทุกขาปฏิบัติ จิปฺปภาณฺญา • สุขา-ปฏิบัติ ทนฺตภาณฺญา • สุขาปฏิบัติ จิปฺปภาณฺญา • ฯ ข้อแรกได้แก่ปัญญาของผู้ได้สมาธิยาก ตรัสรู้ยาก ฯ ข้อที่ ๒ ได้แก่ปัญญาของผู้ได้สมาธิยาก แต่ตรัสรู้เร็ว ฯ ข้อที่ ๓ ได้แก่ปัญญาของผู้ได้สมาธิไม่ยาก แต่ตรัสรู้ช้า ฯ ข้อที่ ๔ ได้แก่ปัญญาของผู้ได้สมาธิไม่ยากด้วย ตรัสรู้เร็วด้วย ฯ ในอรรถกถาว่า ตรัสรู้นั้น หมายถึงตรัสรู้โลกุตตรธรรม.

หมวดที่ ๑๐ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่อารมณ์ ๔ ฯ ในนิเทศว่า อารมณ์ ๔ ได้แก่ ปัญญาน้อย มีอารมณ์น้อย คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ได้สมาธิตามประสงค์ แผล่อารมณ์ไปแต่น้อย • ปัญญาน้อย มีอารมณ์หาประมาณมิได้ ได้แก่ปัญญาของผู้ไม่ได้สมาธิตามประสงค์ แต่แผล่อารมณ์ไปมาก • ปัญญาหาประมาณมิได้ แต่มีอารมณ์น้อย ได้แก่ ปัญญาของผู้ได้สมาธิตามประสงค์ แต่แผล่อารมณ์ไปน้อย • ปัญญาหาประมาณมิได้ มีอารมณ์หาประมาณมิได้ คือ ปัญญาของผู้ได้สมาธิตามประสงค์ด้วย แผล่อารมณ์ไปมากด้วย •

ในหมวดที่ ๑๑ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่ ความรู้จักชรามณะ • ความรู้จักเหตุให้เกิดชรามณะ • ความรู้จักความดับชรามณะ • ความรู้จักปฏิบัติอันให้ถึงความดับชรามณะ • ใจความว่า ได้แก่ ความรู้เบื้องต้นแห่งการรู้ อริยสัจ ๔.

หมวดที่ ๑๒ ว่า ญาณ ๔ นั้น ได้แก่การรู้จักชาติ • ความรู้จักเหตุให้เกิดชาติ • ความรู้จักความดับชาติ • ความรู้จักปฏิบัติอันให้ถึงความดับชาติ • ส่วนญาณหมวดต่อ ๆ ไป ก็ได้แก่ความรู้จักภพ อุปาทาน ตัณหา

เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วัฏฏญาณ สังขาร อย่างละ ๔ ๆ เหมือน
กับรู้จักชาติซึ่งแจกมาแล้วนั้น ดังนี้ สมนเอนความในญาณ ๔ เพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัมมัททัง ๘๐

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยญาณ ๕ ถึงญาณ ๘

ปญฺจวิเชน ญาณวตฺถุ ปญฺจกิโก สมฺมาสมาริ ปญฺจญาณโก สมฺมา-
สมาริ เอวํ ปญฺจวิเชน ญาณวตฺถุ ฯ นิพฺพิเชน ญาณวตฺถุ จสุ อภิณฺ-
ญาสุ ปญฺญา เอวํ นิพฺพิเชน ญาณวตฺถุนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัมมัททัง ๘๐ ว่าด้วยญาณ ๕
ญาณ ๖ ญาณ ๗ ญาณ ๘ ญาณ ๙ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทฺธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนา
นั้นว่า ญาณ ๕ นั้น คือ สมฺมาสมาริอันประกอบด้วยองค์ ๕ กับสมฺมาสมาริอัน
ประกอบด้วยญาณ ๕ อันเป็นเบญจทักขิณ คือ เป็นแม่บทสำหรับแจกหัวข้อ ๑
ส่วนนิเทศ คือ ลูกบทสำหรับแจกหัวข้อนั้นว่า สมฺมาสมาริอันประกอบด้วยองค์ ๕
นั้น ได้แก่ความแผ่ซ่านไปแห่งปีติ ๑ ความแผ่ซ่านไปแห่งสุข ๑ ความแผ่ซ่าน
ไปแห่งใจ ๒ ความแผ่ซ่านแห่งแสงสว่าง ๑ นิमितแห่งการพิจารณา ๑ ๑
ความแผ่ซ่านไปแห่งปีตินั้น ได้แก่ปัญฺญาในญาณ ๒ ๑ ความแผ่ซ่านไปแห่ง
สุขนั้น ได้แก่ปัญฺญาในญาณ ๓ ๑ ความแผ่ซ่านไปแห่งใจนั้น ได้แก่ญาณ
อันรู้จักจิตผู้อื่น ๑ ความแผ่ซ่านไปแห่งแสงสว่างนั้น ได้แก่ทิพพจักขุนิमित คือ

การพิจารณานั้น ได้แก่ ญาณอันเป็นเครื่องพิจารณาของผู้ออกจากสมาธินั้น ๆ ๆ
 ในอรรถกถาว่า ความแผ่ซ่านไปแห่งปฐิ ได้แก่ บัญญาในญาณ ๒ นั้น คือ ในปฐิ
 ทั้ง ๕ มีความแผ่ไปแห่งปฐิเป็นต้น ปฐินั้นย่อมแผ่ไป ๆ ความแผ่ไปแห่งสุข ได้แก่
 บัญญาในญาณ ๓ นั้น หมายถึงที่แผ่ซ่านไป ๆ ความแผ่ไปแห่งใจซึ่งได้แก่ บัญญา
 อันเป็นเครื่องรู้จักใจนั้น ได้แก่ บัญญาที่แผ่ซ่านไปตามใจของผู้อื่น ๆ ความแผ่ซ่าน
 ไปแห่งแสงสว่าง คือ ทิพพจักขุนั้น ได้แก่ แสงสว่างนั้นแผ่ไป ๆ นิमित คือ
 การพิจารณานั้น ได้แก่ ญาณเครื่องพิจารณา ๆ ความแผ่ไปแห่งปฐิ และความ
 แผ่ไปแห่งสุขนั้นเปรียบเหมือนเท้าทั้ง ๒ ส่วนความแผ่ไปแห่งใจ และความแผ่ไป
 แห่งแสงสว่างนั้น เปรียบเหมือนมือทั้ง ๒ ญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งอภิญา เปรียบ
 เหมือนท่ามกลางแห่งร่างกาย นิमित คือ การพิจารณาเปรียบเทียบศีรษะ เป็นอันว่า
 สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงสัมมาสมาธิ อันประกอบด้วยองค์ ๕ นี้
 เหมือนกับบุรุษที่สมบูรณ์ด้วยอวัยวะน้อยใหญ่ฉะนั้น ดังนี้

สัมมาสมาธิอันประกอบด้วยญาณ ๕ นั้น โฉนเทศว่า ได้แก่ ญาณที่มีอยู่
 เฉพาะตนว่า สมาธินี้มีสุขในปัจจุบัน และมีสุขต่อไป • สมาธินี้เป็นของพระ-
 อรិยะ เป็นของไม่มีอามิส • สมาธินี้ ไม่ใช่ของบุรุษต่ำช้า • สมาธินี้ เป็นของ
 สงบ เป็นของประณีต เป็นของได้ด้วยความสงบ เป็นของได้ด้วยความอารมณ์อันเดียว
 ไม่ใช่ของที่ได้ด้วยการข่มไว้ และด้วยการห้าม ด้วยความเพียร • เมื่อเราเข้าสมาธิ
 เราก็มีสติ เมื่อเราออกเราก็มีสติ • ในอรรถกถาว่า คำว่า สมาธินี้ มีสุข
 ในปัจจุบันเป็นต้นนั้น หมายถึงสมาธิ ในอรรถกถาว่า เพราะสมาธิในอรรถ-
 ผลนั้น ชื่อว่า มีสุขในปัจจุบัน เพราะเป็นสุขในขณะใจแนบแน่น ๆ ที่ว่ามีสุข
 ต่อไปนั้น คือ สมาธิต้น ๆ เป็นเหตุให้เกิดสุขต่อไป ๆ ที่ว่าเป็นของสงบนั้น คือ
 สมาธินั้นย่อมทำให้ผลจิตอันสงบ คือ อันสุขุมและรูปอันประณีตเกิดขึ้น ด้วยว่า
 ผู้ออกจากผลสมาบัติ ย่อมมีโณฏฐัพพะอันเป็นสุขมีความรู้สึกทางกาย อันเป็นสุข
 จึงว่ามีสุขต่อไป ที่ชื่อว่า เป็นของพระอริยะนั้น เพราะเป็นของไกลจากกิเลส •
 ที่ชื่อว่า เป็นของไม่มีอามิสนั้น เพราะเป็นของไม่มีอามิสในทางกามารมณ์ และ
 ในทางวิญญูสงสาร ๆ ที่ชื่อว่า ไม่ใช่ของบุรุษต่ำช้า นั้น เพราะเป็นของมหาบุรุษ

มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ๆ ที่ชื่อว่า เป็นของสงบนั้น เพราะสงกเวววัระ สงบอารมณ์
 สงบความเร้าร้อนอันเกิดจากกิเลสทั้งปวง ๆ ที่ชื่อว่า ประณีตนั้น เพราะเป็นของทำ
 ไม่ให้เคืองร้อน ๆ ที่ชื่อว่า ได้ด้วยความสงบนั้น เพราะได้ด้วยความสงบกิเลส ๆ
 หรือเป็นของพระอรหันต์ผู้มกิเลสอันสงบแล้วได้ ๆ ที่ชื่อว่า ได้ด้วยความมีอารมณ์
 อันเดียว นั้น เพราะได้ด้วยความมีอารมณ์อันเดียว หรือได้ซึ่งความมีอารมณ์
 อันเดียว ๆ ที่ชื่อว่า ไม่ใช่ได้ด้วยการข่ม และการห้ามด้วยความเพียรนั้น เพราะ
 ไม่ได้ด้วยการข่มซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก และด้วยการห้ามกิเลสด้วยจิต อันประกอบ
 กับความเพียรเหมือนสมาธิ ที่ยังไม่ชำนาญ ที่ยังมีอาสวะอยู่ ๆ ที่ชื่อว่า เข้าออกสมาธิ
 มีสติ นั้น เพราะเมื่อจะเข้าหรือจะออกก็บริบูรณ์ด้วยสติ ดังนี้

ญาณ ๖ นั้น ในบทมาติกาว่า ได้แก่ ปัญญาในอภิญา ๖ ๆ ในบทนิเทศว่า
 อภิญา ๖ นั้น ได้แก่ อธิวิธญาณ คือ ความรู้ในอธิฤทธ ๑ โสทธาตุวิสุทธิญาณ
 คือ ความรู้ในโสทธาตุอันบริสุทธิ์ ๑ ประจิตตญาณ คือ ความรู้จักจิตของผู้อื่น ๑
 บุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ความรู้อันเป็นเหตุให้ระลึกถึงชาติก่อนได้ ๑ จตุปปาท-
 ญาณ คือ ความรู้ซึ่งจตุและปฏิสนธิของสัตว์โลกทั้งหลาย ๑ อาสวกขณญาณ คือ
 ความรู้อันทำให้สิ้นอาสวะ ๑

ในอรรถกถาว่า อธิวิธญาณ คือ ความรู้ในอธิฤทธนั้น ได้แก่ ความรู้ที่
 จำแนกฤทธได้ต่าง ๆ เป็นต้นว่า คนเดียวทำให้เป็นหลายคนก็ได้ ๆ ความรู้
 ชนิดนี้ ได้แก่ ปัญญาอันแนบแน่น อันไม่มีวิตก วิจารณ์ อันประกอบกับอุเบกขา
 อันเป็นรูปาวจร อันเกิดในขณะจิตเดียว ๆ โสทธาตุวิสุทธิญาณ คือ ความรู้
 โสทธาตุอันบริสุทธิ์ ๑ ได้แก่ ความรู้ในทิพพโสธ อันมีเสียงต่าง ๆ เป็นต้นว่า
 เสียงไกล เสียงใกล้ เป็นอารมณ์ ๑ ความรู้ชนิดนี้ ก็ได้แก่ ปัญญาอันแนบแน่น
 อันไม่มีวิตกวิจารณ์ อันประกอบกับอุเบกขา อันเป็นรูปาวจร อันมีเสียงปกติ
 และเสียงที่เลเบเสียงปกติไปเป็นอารมณ์ อันเกิดในขณะจิตเดียว ๆ ประจิตตญาณ
 คือ ความรู้จักจิตผู้อื่นนั้น ก็ได้แก่ ปัญญาอันแนบแน่น ซึ่งเกิดในขณะจิตดวงเดียว
 อันมีจิตซึ่งมีราคะ เป็นต้น ของผู้อื่นเป็นอารมณ์ ๑ บุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้น
 ได้แก่ ญาณอันประกอบกับสติที่ระลึกได้ ซึ่งชาติก่อน ๆ ญาณนั้น ได้แก่ ปัญญา

อันแนบแน่นซึ่งเกิดในขณะจิตดวงเดียวเหมือนกัน แต่ว่าประกอบกับสติ อันทำให้ระลึกได้ ซึ่งชาติก่อน ๆ จุตปปาทญาณ คือ ความรู้จักจุดและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายนั้น ก็ได้แก่ บัณฑิตอันแนบแน่น ซึ่งเกิดในขณะจิตดวงเดียวมีวิมุตตธาตุของสัตว์ทั้งหลาย ที่ตาย ที่เกิดเป็นอารมณ์ ฯ อาสวักขยญาณ คือ ความรู้อันทำให้สิ้นอาสวะนั้น ได้แก่ ความรู้อันได้สำเร็จอริยสัจ ความรู้เป็นโลกุตตระ ส่วนความรู้ ๆ เป็นโลกีย์ ดังนี้

ญาณ ๗ นั้น ในบทมัตถกานันว่า ได้แก่ ญาณหมวดละ ๗ ๆ ฯ ในนิเทศว่า ญาณหมวดละ ๗ ๆ นั้น ได้แก่ ความรู้ว่า ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรามรณะ ฯ เมื่อชาติไม่มีชรามรณะก็ไม่มี ฯ ชาติในอดีต เป็นเหตุให้เกิดชรามรณะ ฯ เมื่อชาติไม่มีชรามรณะก็ไม่มี ฯ ชาติในอนาคต เป็นเหตุให้เกิดชรามรณะ ฯ เมื่อชาติไม่มีชรามรณะก็ไม่มี ฯ ความรู้จักซึ่งธรรมคำว่า เป็นของมีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ฯ ดังนี้ แล้วแจกไปตามภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นาม รูป วิญญาน สังขาร อวิชชา เหมือนกับแจกคำว่า ชาติ ดังที่กล่าวมาแล้ว ฯ ญาณในหมวดนี้ได้ใจความตามอรรถกถาว่า ได้แก่ วิปัสสนา และปฎิวิปัสสนา คือ การเห็นแจ่มแจ้งในเหตุปัจจัยเหล่านั้นอย่างละ ๗ ๆ ดังนี้

ญาณ ๘ นั้น ในบทมัตถกานันว่า ได้แก่ ความรู้ในมรรค ๔ ผล ๔ ฯ ในนิเทศว่า ได้แก่ บัณฑิตในโสคาปัตติมรรค โสคาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล อรหัตมรรค อรหัตผล ฯ ในอรรถกถาว่า ได้แก่ บัณฑิตที่ประกอบกับผลนั้น ๆ ดังนี้

ญาณ ๘ นั้น ในบทมัตถกานันว่า ได้แก่ บัณฑิตในอนุบุพพิหารสมาบัติ ๘ ฯ ในนิเทศว่า อนุบุพพิหารสมาบัติ ๘ นั้น ได้แก่ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ กับสัญญาเวทขินิโรธ ฯ ในอรรถกถาว่า ได้แก่ บัณฑิตที่มีอยู่ในสมาบัติทั้ง ๘ นั้น ฯ ที่เรียกว่า อนุบุพพิหารสมาบัตินั้น เพราะเป็นของที่เข้าตามลำดับ คือ เข้าปฐมฌานแล้วจึงจะเข้าทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน .. อากาสานัญจายตนะ วิญญานัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ สัญญาเวทขินิ-

นิโรธ ฯ บัญญัติที่มีอยู่ในการเข้าสมาบัติทั้ง ๘ นี้ เรียกว่า ญาณ ๘ ดังนี้ ส่วนคำที่ควรอธิบายอย่างอื่นในกัณฑ์นี้ก็ไม่มีอันใด จึงขอเทศนากัณฑ์นี้ไว้เพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ คัวยประการณํ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๑
คัมภีร์พระวิภังค์
ว่าด้วยญาณ ๑๐

ทสฺวิเชน ฌานวคฺคฺ ทสฺ ตถาคคสฺส ตถาคคพลาณีเยหิ พลฺเลหิ สมฺมุนาคโต ตถาคโต อาสภณฺฐานํ ปฏิขานาคิ ปริสาสฺ สัทธมาทํ นทฺติ พุรฺหมจกุกํ ปวตฺเตติ ฯ กตมานิ ทสฺ ฯ อิทฺ ตถาคโต ฐานญฺจาคิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๘๑ ว่าด้วยญาณ ๑๐ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนา นั้นว่า ญาณ ๑๐ นั้น ได้แก่ ความรู้ ๑๐ ประการ ของพระตถาคตเจ้า ซึ่งเป็นกำลังให้พระตถาคตเจ้าอาจ ได้เปล่งสัทธมาทในที่ประชุมได้ ประกาศพรหมจักรได้ ฯ ญาณ ๑๐ นั้น ได้แก่ ฐานาฐานญาณ คือ ความรู้ฐานะ และ อฐานะ ๑ วิปากญาณ คือ ความรู้ผลแห่งกรรมในอดีต อนาคต ปัจจุบัน ๑ สัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ คือ ความรู้จักหนทางไปในที่ทั้งปวง ๑ นานาชาตญาณ คือ ความรู้จักธาตุต่าง ๆ ๑ นานาอิมุตติญาณ คือ ความรู้จักอริมุตติ คือ นิสสัยต่าง ๆ ของสัตว์โลกทั้งหลาย ๑ อินทริยโรปริยตีญาณ คือ ความรู้จัก ซึ่งความต่างกันแห่งอินทริยของสัตว์โลกทั้งหลาย ๑ สังกิเลสโวทานวฏฺฐานญาณ

คือ ความรู้จักซึ่งความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกแห่งญาณ วิโมกซ์
สมาธิ สมาบัติ ๑ บุปผเนิวาสานุสสติญาณ คือ ความรู้อันประกอบด้วยสติ อัน
เป็นเครื่องระลึกชาติได้ก่อน • จุตูปปาตญาณ คือ ความรู้จักจุดและปฏิสนธิ
ของสัตว์โลกทั้งหลาย • อาสวกัมมญาณ คือ ความรู้อันทำให้สิ้นอาสวะ •
คัมภีร์^๕ อัน^๕เป็นข้อความในบทมัตถิกา ส่วนในบทนิเทศนั้น มีเนื้อความว่า
ฐานาฐานญาณ คือ ความรู้จักฐานะ และอฐานะนั้น ได้แก่ การที่พระตถาคตเจ้า
รู้ได้ชัดเจนว่า บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยทวิญญู คือ พระโสดาบัน จะไม่ถือว่า สังขาร
ใด ๆ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน • จะไม่ฆ่ามารดาบิดา พระอรหันต์
จะไม่ทำโลหิตุปาท จะไม่ทำสังฆเภท จะไม่นับถือผู้อื่นเป็นครูอาจารย์เป็นอันขาด
จะไม่เกิดในภพที่ ๘ เป็นอันขาด • รู้ชัดว่าในโลกธาตุอันเดียว จะไม่มีพระ
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เกิดขึ้นพร้อมกัน ถึง ๒ พระองค์ จะไม่มีพระเจ้าจักรพรรดิ
เกิดพร้อมกันถึง ๒ องค์ ผู้หญิงจักไม่ได้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จักไม่ได้เป็น
พระเจ้าจักรพรรดิ จักไม่ได้เป็นพระอินทร์ เป็นมาร เป็นพรหม เป็นอันขาด •
รู้ได้ชัดว่า กายหุจริต วจีหุจริต มโนหุจริต จักไม่ทำให้เกิดผล อันเป็นที่รักใคร่
พอใจ มีแต่จักทำให้เกิดผล อันไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ ส่วนกายสุจริต วจิสุจริต
มโนสุจริต จะไม่ทำให้เกิดผล ซึ่งไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ มีแต่จักทำให้เกิดผล
ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ • รู้ได้ชัดว่าผู้ทำกายหุจริต วจีหุจริต มโนหุจริต จะ
ไม่ได้ไปเกิดในสุคติสวรรค์ • ผู้ทำกายสุจริต วจิสุจริต มโนสุจริต จะไม่ได้
ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วิเวบาท นรก ด้วยสุจริตนั้น มีแต่จักเกิดในสุคติโลก
สวรรค์ • ดังนั้น ๑ ในอรรถกถาว่า ถึงแม้ว่า พระอริยสาวกไปเกิดในชาติใหม่
ไม่รู้ว่าตนเป็นอริยสาวกก็ดี หากมีผู้บอกว่า ท่านจงฆ่ามคธคำ มคธแดง^๕ แล้วจักได้
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เสวยราชสมบัติในจักรวาลทั้งสี่^๕ ดังนั้นก็ดี อริยสาวกนั้น
ก็จักไม่ฆ่ามคธคำ มคธแดงนั้น เป็นอันขาด ๑ หากจะมีผู้บอกว่า ถ้าเธอไม่ฆ่า
เราจักตัดศีรษะเธอก็ดี อริยสาวกนั้นก็จักไม่ฆ่าเป็นอันขาด ส่วนปฤชณ
อาจทำอนันตริยธรรม มีการฆ่ามารดาเป็นต้นได้ ด้วยว่าความเป็นปฤชณ
ยังเป็นของมีโทษ ส่วนพระอริยสาวกเป็นผู้มีกำลังแห่งธรรมมาก เพราะฉะนั้น
จึงไม่ทำอนันตริยกรรมเป็นอันขาด คือ จะไม่ฆ่ามารดา ไม่ฆ่าบิดา ไม่ฆ่าพระ

อรหันต์ ไม่ทำร้ายพระพุทธเจ้า จนพระโลหิตห้อ ไม่ทำสังฆเภทด้วยเหตุ ๕ ประการ
เป็นอันขาด เหตุ ๕ ประการนั้น คือ กรรม ๑ อุเทศ ๑ การกล่าว ๑ การให้ฟัง ๑
การให้จับสลาก ๑ ฯ กรรมนั้น ได้แก่กรรม ๔ มีอุปโลกนกรรมเป็นต้น ฯ อุเทศนั้น
ได้แก่ อุเทศ ๕ แห่งปาฏิโมกข์ การกล่าวนั้น ได้แก่ การกล่าววัตถุ อันทำให้แตกกัน
๑๘ ประการ มีกล่าวสิ่งที่ไม่เป็นธรรมว่า เป็นธรรมเป็นต้น ฯ การให้ฟังนั้น
ได้แก่ การกระซิบเสยมนสอน ให้ภิกษุอื่น ๆ เห็นคิดเห็นชอบตามตน เช่น เสยม
สอนว่า พวกท่านรู้มิใช่หรือว่า ตระกูลของเราเป็นตระกูลสูง เราเป็นบรรพชิต
ผู้ศรัทธาเรียนมาก ผู้เช่นเราจะให้ถือสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมวินัยว่า เป็นธรรมวินัยได้
อย่างไร พวกท่านไม่ควรคิดอย่างนี้ เราจะเห็นอเวจี เป็นเหมือนกับสระบัวเขียวหรือ
เราก็กไม่กลัวอบายหรือ ดังนี้ ฯ การให้จับสลากนั้น คือ เสยมนสอนอย่างนั้นแล้ว
ก็บอกว่า ท่านทั้งหลายจงถือเอาสลากกัน

ในเหตุ ๕ ประการนี้ กรรมกับอุเทศเป็นสำคัญ ส่วนการแสดงวัตถุ ๑๘
และการกระซิบสอน การให้จับสลากนั้น เป็นเบื้องต้นเท่านั้น เพราะถึงแม้ว่าแสดง
วัตถุ ๑๘ แล้ว เสยมนสอนแล้วให้ถือเอาสลากแล้วก็ดี สงฆ์ก็ยังไม่แตกกัน
ต่อเมื่อภิกษุ ๔ องค์ หรือมากกว่า ๔ องค์ ถือเอาสลากแล้ว แยกกันทำกรรม
อุเทศนั้นแหละจึงจัดว่า สงฆ์แตกกัน จัดว่าเป็นสังฆเภท ฯ ส่วนพระโสดาบัน
ย่อมไม่ทำอนันตริยกรรมเหมือนปุณณเป็นอันขาด

เพื่อจักแสดงเรื่องนี้ให้แจ้ง ควรทราบวินิจฉัยด้วยกรรม ๑ ด้วยทวาร ๑
ด้วยการตั้งอยู่ตลอดกาลป์ ๑ ด้วยผล ๑ ด้วยความทั่วไป ๑ ซึ่งเกี่ยวกับอนันตริย-
กรรมทั้ง ๕ กล่าวคือ คำว่า ด้วยกรรมนั้น มีคำอธิบายว่า เมื่อบุคคลฆ่ามารดา
หรือบิดาที่เป็นมนุษย์ ที่มีเพศไม่เปลี่ยนแปลง ก็จัดเป็นอนันตริยกรรม คือ เป็น
กรรมที่ไม่มีสิ่งใดกั้นกาง ไม่ให้ตกรงได้ ฯ ผู้ที่ฆ่ามารดานั้น ถึงคิดว่าเราก็ก
กั้นกาง ชิงบาปกรรมขึ้น แล้วสร้างพระสกุปทองคำ ประมาณเท่าเจดีย์ใหญ่
ให้เต็มทุกจักรวาลก็ดี จะถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์หนึ่งเต็มจักรวาลก็ดี จะจับ
ชายสังฆาฏิของพระพุทธเจ้าไว้เป็นนิตยภัต เวลาตายแล้วต้องไปเกิดในนรก
โดยแท้ ฯ ผู้ใดตัวเองเป็นมนุษย์ แต่ฆ่ามารดาหรือบิดาเป็นคิริจณาน หรือตัวเอง

เป็นดิรัจฉาน มารดาบิดาเป็นมนุษย์ ถ้าฆ่ามารดาบิดา^๕ ไม่เป็นอนันตริยกรรม แต่เป็นกรรมหนักเกือบถึงอนันตริยกรรม ฯ ในเรื่อง^๕นี้ควรแสดงเรื่องแพะ เรื่อง สงคราม เรื่องโจร ไว้ให้เป็นอุทาหรณ์ คือ เรื่องแพะนั้นว่า บุตรเป็นมนุษย์คิดว่า เราจักฆ่าแพะ แล้วก็ไปฆ่ามารดาหรือบิดา ซึ่งเป็นมนุษย์ที่อยู่ในที่แห่งแพะเคยอยู่ ก็เป็นอนันตริยกรรม แต่เมื่อฆ่าแพะด้วยเข้าใจว่าเป็นมารดาบิดา ไม่เป็นอนันตริยกรรม ฯ ฆ่ามารดาบิดาด้วยเข้าใจว่าเป็นมารดาบิดา จึงเป็นอนันตริยกรรม ฯ ในเรื่องสงครามและเรื่องโจรนั้น ก็เหมือนกัน

ในมารดาบิดาฉันใด แม้ในพระอรหันต์ก็ฉันนั้น คือ ฆ่าพระอรหันต์^๕ที่เป็นมนุษย์ จึงเป็นอนันตริยกรรม ฆ่าพระอรหันต์ที่เป็นยักษ์ไม่เป็นอนันตริยกรรม แต่เป็นกรรมหนักคล้ายอนันตริยกรรม ฯ เมื่อฆ่าตีหรือวางยาพิษแก่พระอรหันต์ มนุษย์ในเวลาเป็นปุถุชน ถ้าได้เป็นพระอรหันต์แล้ว จึงตายด้วยการฆ่าหรือยาพิษนั้น ก็เป็นการฆ่าพระอรหันต์ ส่วนท่านที่ถวายในเวลายังเป็นปุถุชน เมื่อผู้นั้นเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงได้ฉันท่านนั้น จักว่าถวายแก่ปุถุชนเท่านั้น ฯ อนันตริยกรรม ข้อมไม่มีแก่ผู้ฆ่าพระอริยบุคคล นอกจากพระอรหันต์ แต่เป็นกรรมหนักคล้ายกับ อนันตริยกรรม

ในเรื่องโลหิตุปาทน^๕นั้น มีคำกล่าวไว้ว่า การทำร่างกายพระพุทธเจ้า จนถึง พระโลหิตไหลออกนั้นข้อมไม่มี เพราะพระกายของพระพุทธเจ้า เป็นของไม่แตก ด้วยการกระทำของผู้อื่น มีแต่โลหิตไปรวมอยู่ในที่แห่งเดียวเท่านั้น ถึงแม้ว่าสะเก็ด ศีลาที่แตกออกจากก้อนศิลา ซึ่งพระเทวทัตตกลงไปจากภูเขา ไปกระทบปลาย พระบาทของพระพุทธเจ้า^{๕๔}นั้นก็ เป็นเพียงแต่พระโลหิตห้อเท่านั้น ถึงอย่างนั้น ก็เป็นอนันตริยกรรม ส่วนหม้ออาชีวกได้ตัดหนังด้วยมีดตามความพอใจของพระพุทธเจ้า นำโลหิตร้ายออกจาก^{๕๕}นั้นเสีย ทำให้^{๕๕}นั้นเป็นปกติขึ้นนั้นข้อมได้บุญ

มีคำถามว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเข้าสู่ปรินิพพานแล้ว พวกใดทำลายพระเจดีย์ หรือตัดไม้ศรัณหาโพธิ์ หรือทำร้ายพระธาตุ คนเหล่านั้นจักได้รับบาปกรรม อย่างไร แก้วว่า คนเหล่านั้นจักได้รับบาปกรรมอันหนักคล้ายกับอนันตริยกรรม แต่

จะตัดกิ่งไม้สริมหาโพธิ์ ซึ่งเสียดสีพระสถูป หรือเสียดสีพระพุทธรูป ที่มีพระธาตุ
 บ่อมสมควร ฯ ถ้ามีฝูงนกจับที่ต้นโพธิ์นั้น แล้วขจรเจดีย์จะต้องตัดต้นโพธิ์นั้นเสีย
 ก็สมควร เพราะสรีระเจดีย์ใหญ่กว่าปรีโพธิ์เจดีย์ จะตัดโคนต้นโพธิ์ ซึ่งทำลายพัน
 ที่เจดีย์ออกทั้งสนกสมควร จะตัดโดยเหตุอื่นไม่สมควร ฯ จะตัดกิ่งต้นโพธิ์ เพื่อจะ
 รักษาพระธาตุที่มีอยู่ในหอประชุมก็สมควร จะตัดซึ่งกิ่งที่ห้อยลงมา หรือที่เนาผู้
 เพื่อจะให้ต้นโพธิ์ค้ำขึ้นก็สมควร

ในเรื่องสังฆเภทนั้น มีเนื้อความว่า เมื่อสงฆ์ที่อยู่ในสีมาเสมอกัน ยังไม่มา
 ประชุมกัน ความแตกแห่งสงฆ์และอนันตริยกรรม บ่อมีแก่ผู้แยกบริษัท ผู้แสดง
 วัตถุ ๑๘ ผู้กระซิบสอน ผู้ให้ถือเอาสลาภแล้วทำกรรม หรือแสดงอุเทศ ฯ แต่ถ้าทำ
 ด้วยเข้าใจว่า สงฆ์พร้อมเพรียงกันบ่อมสมควร บ่อไม่เป็นอนันตริยกรรม ฯ ผู้ใด
 ทำสงฆ์อย่างน้อยที่สุด ๘ องค์ให้แตกกัน ผู้นั้นบ่อเป็นอนันตริยกรรม ส่วนผู้
 ประพฤติตามพวกที่ไม่เป็นธรรม ได้รับโทษมาก พวกประพฤติกามผู้ที่เป็นธรรม
 บ่อไม่มีโทษ ฯ ทว่า ๘ องค์นั้น มีพระบาลีว่า มีภิกษุข้างละ ๔ รวมเป็น ๘
 ส่วนองค์ที่ ๘ เป็นผู้กระซิบสอน เป็นผู้ให้ถือเอาสลาภ จักว่าเป็นสังฆราช คือ
 ความร้ายแห่งสงฆ์ด้วย เป็นสังฆเภท คือ ความแตกแห่งสงฆ์ด้วย ดังนี้ ตามที่
 มานี้ เรียกว่า ด้วยการวินิจฉัย ซึ่งอนันตริยกรรม โดยกรรม

ส่วนโดยทวารนั้น คือ อนันตริยกรรมทั้ง ๕ นั้น บ่อเกิดขึ้นจากกาย-
 ทวารบ้าง จากวจีทวารบ้าง ส่วน ๔ ข้อต้นเกิดขึ้นจากวจีทวาร ด้วยการบังคับ
 และด้วยการประกอบในเรื่องอวิชา แล้วจึงเป็นกายทวาร ฯ ส่วนสังฆเภทเกิดจาก
 กายทวาร แล้วจึงไปหาวจีทวาร

คำว่า โดยตั้งอยู่ตลอดกาลป็นั้น คือ สังฆเภทตั้งอยู่ตลอดกาลป็น อธิบายว่า
 ผู้ทำสังฆเภทนั้น ต้องได้รับบาปตลอดกาลป็นจึงจักพ้นได้ ถ้ากาลป็นนั้นยังเหลือเพียง
 วันเดียว ผู้ทำสังฆเภทในวันนี้ ก็พ้นในวันพรุ่งนี้ คือ ตกนรกเพียงวันเดียวเท่านั้น
 ส่วนอนันตริยกรรมอีก ๔ ข้อนั้น ไม่ให้โทษตลอดกาลป็นาวสาน

คำว่า โดยผลนั้น คือ ผู้ใดทำอนันตริยกรรมครบทั้ง ๕ สังฆเภทอย่างเดียว
 เท่านั้น ให้โทษแก่ผู้นั้น อิกนอกนั้นเป็นอโหสิกรรม ฯ ถ้าบิดาเป็นมุสลิม

ฝ่ายมารดาไม่มีศีล โทษแห่งการฆ่าบิดาก็ให้ผล ถ้าไม่มีศีลทั้ง ๒ คน โทษแห่งการฆ่ามารดาบ่มให้ผล เพราะมารดาเป็นผู้อุปการคุณมาก ด้วยทำสิ่งที่ทำได้ยาก

คำว่า โดยทั่วไปนั้น คือ อนันตริยกรรม ๔ เบื้องต้นทำได้ทั่วไปทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต ส่วนสังฆเภททำได้เฉพาะภิกษุเท่านั้น ดังนี้ สันเนอความในพระธรรมเทศนาภิกษุท่านเพียงท่าน ๆ เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๘๒

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยฐานาฐานญาณ

อญฺญํ สตุถารนฺติ อัย เม สตุถา สตุถํ กิจจํ กาคุํ สมตฺถโกติ ภวนฺ-
คเรปฺปี อญฺญํ ติตฺถกรํ อัย เม สตุถาติ เอวํ คณฺเหยยํ เนตํ ชานํ วิชฺชตฺติ
อตฺถโกติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๘๒ ว่าด้วยฐานาฐาน-
ญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชน
ทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนานั้นว่า
ในฐานาฐานญาณข้อที่ ๑ ซึ่งว่าพระอริยสาวกไม่นับถือศาสดาอื่นนั้น มีคำอธิบายว่า
พระอริยสาวกที่จะนับถือซึ่งเจ้าลัทธิคนใดคนหนึ่ง แม้ในชาติก่อนภพก่อนว่า ผู้นั้นเป็น
ศาสดาของเรา สามารถทำหน้าที่ของพระศาสดาได้ ดังนี้ ไม่มีเป็นอันขาด

คำว่า พระโสดาบันไม่เกิดในภพที่ ๘ นั้น มีคำอธิบายว่า ถึงแม้ว่าพระโสดาบันผู้มีบุญญาอ่อนกว่าพระโสดาบันทั้งปวง ก็ไม่ล่วงเลยภพที่ ๘ ไปเกิดถึงในภพที่ ๘ เป็นอันขาด ฯ พระโสดาบันนั้นท่านกล่าวว่า เป็นผู้แน่นอน เป็นผู้ตรัสรู้ข้างหน้า ดังนั้น ก็ด้วยหมายภพที่ ๘ โดยกำหนดอย่างสูง ฯ มีคำถามว่า เหตุไรพระโสดาบันจึงแตกต่างกันเป็น ๓ จำพวก คือ จำพวกที่เกิดอีกชาติเดียวก็มี ที่เกิดอีก ๒ ชาติ ๓ ชาติก็มี ที่เกิดอีก ๘ ชาติก็มี ฯ มีคำตอบว่า ถ้าวิภัสสาของพระโสดาบันเหล่านั้นแก่กล้า ก็เกิดชาติเดียว แล้วสำเร็จพระอรหัตแล้วปรินิพพานไป ฯ พระโสดาบันที่มีบุญญาอ่อนกว่านั้น ก็ได้สำเร็จพระอรหัตในภพที่ ๒ บ้าง ที่ ๓ บ้าง ที่ ๔ บ้าง ที่ ๕ บ้าง ที่ ๖ บ้าง ผู้ที่มีบุญญาอ่อนกว่าพระโสดาบันทั้งปวง ก็เกิดในภพที่ ๘ แล้วสำเร็จพระอรหัต ฯ ก็จะเกิดในภพที่ ๘ นั้นไม่มี ฯ โดยเหตุนี้สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ทรงขนานนามพระโสดาบันทั้งหลายไว้ ฯ คือ พระพุทธองค์ทรงพิจารณา กำหนดแน่ด้วยพระสัพพัญญุตญาณว่า บุคคลผู้มีบุญญามากกว่าพระโสดาบันทั้งปวง เป็นผู้วิภัสสาแก่กล้า จกเกิดอีกชาติเดียว แล้วจึงได้สำเร็จพระอรหัต จึงได้ทรงขนานนามว่า เอกพชฺ ซึ่งแปลว่า ผู้มีพชฺเดียว ฯ ครั้นทรงกำหนดแน่ว่า บุคคลผู้นั้นจักเกิดในชาติที่ ๒ หรือที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ แล้วจึงได้สำเร็จพระอรหัต จึงทรงขนานนามว่า โกลังโกละ ซึ่งแปลว่า ผู้จากตระกูล ไปสู่ตระกูล ฯ ครั้นทรงกำหนดแน่ว่า บุคคลผู้นั้นจักเกิดในภพที่ ๘ แล้วจึงได้สำเร็จพระอรหัต ดังนั้น ก็ทรงขนานนามว่า สัตตักขัตตูปมะ ซึ่งแปลว่า ผู้เกิดอีก ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง ฯ ก็ใคร ๆ ที่ชื่อว่าแน่นอนตลอดภพทั้ง ๘ ข้อมไม่มี ฯ ส่วนอริยสาวกที่มีบุญญาอ่อนด้วยอาการใด ๆ ก็ตาม ก็ไม่เลยไปถึงภพที่ ๘ ต้องปรินิพพานในระหว่าง ฯ เพราะพระอริยสาวกนั้น เป็นเช่นกับท้าวสักกเทวราช เป็นผู้ยินดีขังต่อวิญญะ จึงต้องเกิดถึง ๘ ชาติ ฯ ในชาติที่ ๘ นั้น ถึงจะอยู่ด้วยความประมาทอย่างไรก็ตาม วิภัสสาญาณก็ถึงซึ่งความแก่กล้า ฯ เบื่อหน่ายต่ออาภรณ์แม้เพียงเล็กน้อย แล้วจึงสำเร็จนิพพาน ฯ ถึงแม้ว่าในภพที่ ๘ นั้น จะมีใครตัดศีรษะด้วยดาบอันคมกล้า หรือกดให้จมตายในน้ำ หรือถูกฟ้าผ่าก็ได้ ก็จะไม่เป็นอันตรายทั้งสาม ต้องถึงพระอรหัตแล้ว จึงจักปรินิพพาน

คำว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่เกิดพร้อมกัน ในโลกธาตอันเดียวกันนั้น มีคำอธิบายว่า โลกธาตนั้น หมายหมั้นโลกธาตุ ๓ เพราะเขตมีอยู่ ๓ คือ ชาติ-เขต ๑ อาณาเขต ๑ วิสัยเขต ๑ ชาติเขตนั้น ได้แก่หมั้นโลกธาตุ ๓ หมั้นโลกธาตุนั้น ข้อมห้วนไหวในเวลาพระพุทธรเจ้าเสด็จลงสู่พระครรภ์ และประสูติ ตรัสรู้ ทรงแสดงพระธรรมจักร ปลงอายุสังขาร ปรีณิพพาน ๓ แสนโกฏิจักรวาล ชื่อว่าอาณาเขต เพราะอำนาจของพระปริตรทั้งหลาย มีอาณานาฎิยปริตร และโมรปริตร ธัคคปริตร รตนปริตร เป็นต้น ข้อมแผ่ไปในแสนโกฏิจักรวาลนั้น ๓ ประมาณแห่งวิสัยเขตนั้น ข้อมไม่มี ๓ เพราะมีพระบาลีว่า ญาณของพระพุทธรเจ้าทั้งหลาย มีอยู่เท่าใด เวไนยก็มีอยู่เท่านั้น เวไนยมีอยู่เท่าใด ญาณก็มีอยู่เท่านั้น เวไนยกำหนดด้วยญาณ ญาณกำหนดด้วยเวไนย ดังนี้ ๓ ไม่มีบาลีกล่าวไว้ว่า พระพุทธรเจ้าทั้งหลายเกิดในจักรวาลอื่น ยกจักรวาลนี้เสีย ซึ่งมีอยู่ในเขตทั้ง ๓ นี้ ในพระไตรปิฎกทั้งสันมีอยู่ในสังคายนาทั้งสันก็ไม่ได้กล่าวไว้ ๓ คำว่า พระพุทธรเจ้าทั้งหลายไม่เกิดพร้อมกันนั้น คือ ไม่เกิดในขณะเดียวกัน ๓ นับแต่องค์หนึ่งประทับนั่งที่โพธิบัลลังก์ ด้วยทรงพระดำริว่า เรายังไม่ตรัสรู้จักไม่ลุกเป็นอันขาด ดังนี้ ถอยหลังไปจนกระทั่งถึงเวลาถือปฏิสนธิในพระครรภ์พระมารดา ไม่ควรถือว่าก่อน เพราะได้กำหนดชาติเขตไว้ด้วยหมั้นจักรวาล ๓ การเกิดของพระพุทธรเจ้าองค์ก่อนเป็นอันถูกห้าม ๓ นับแต่ปรีณิพพานแล้วไปจนกระทั่งถึงพระชาติ แม้เท่าเมล็ดผักกาดยังเหลืออยู่ ไม่ควรถือว่าภายหลัง ๓ เพราะเมื่อชาติยังเหลืออยู่ ก็ชื่อว่าพระพุทธรเจ้ายังทรงดำรงอยู่ ๓ เพราะฉะนั้น ในระหว่างนับแต่พระพุทธรเจ้าตรัสรู้แล้วมา จนถึงพระชาติยังเหลืออยู่นั้น พระพุทธรเจ้าองค์ก่อนเกิดไม่ได้ ๓ แต่เมื่อชาติปรีณิพพานแล้ว พระพุทธรเจ้าองค์ก่อนจึงจักเกิดได้

ก็การอันตรธานนั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ ปรียัตถอันตรธาน ๑ ปฏิเวธอันตรธาน ๑ ปฏิปัตติอันตรธาน ๑ ๓ ปรียัตถนั้น ได้แก่พระไตรปิฎก ๓ ปฏิเวธนั้น ได้แก่การตรัสรู้ริบสัจ ๔ ปฏิปัตตินั้น ได้แก่ปฏิบัติ ๓ ใน ๓ อย่างนี้ ปฏิเวธกับปฏิบัติ มีบ้างไม่มีบ้าง ด้วยว่าในบางคราวภิกษุที่ได้สำเร็จปฏิเวธมีอยู่มาก ไม่มีภิกษุปฤชณเลย บางคราวภิกษุผู้ปฏิบัติก็มีอยู่มาก บางคราวมีอยู่น้อย ๓ ส่วน

ปริยัติเป็นประมาณในการตั้งอยู่แห่งศาสนา ๓ ด้วยว่าบุคคลผู้เป็นบัณฑิตได้ฟัง
พระไตรปิฎกแล้ว ย่อมทำให้ปฏิบัติและปฏิเวธเต็มขึ้นได้ ๓ พระโพธิสัตว์เจ้าของ
เราทั้งหลายได้สำเร็จอภิญญา ๕ สมบัติ ๖ ในสำนักของอาหารดาบสแล้ว ตาม
ถึงบริกรรมในสมบัติที่ ๔ ๓ อาหารดาบสตอบว่า ไม่ทราบ จึงได้เสด็จไปหา
อหกดาบส แล้วเทียบเคียงซึ่งคุณวิเศษที่พระองค์ได้แล้ว จึงได้ถามบริกรรมใน
สมบัติที่ ๔ ๓ อหกดาบสก็บอกให้ ๓ พอบอกสั้นคำลง องค์พระมหาสัตว์เจ้า
ก็ได้สำเร็จสมบัติ ๔ ข้อนั้นใด ภิกษุผู้มีบุญญาได้ฟังปริยัติแล้ว ก็ทำปฏิบัติ
และปฏิเวธให้เต็มขึ้นได้ฉนั้น ๓ เพราะฉนั้น เมื่อปริยัติยังตั้งอยู่ ศาสนาก็ยัง
ตั้งอยู่ เมื่อใดปริยัติจะอันตรธานไป เมื่อนั้นอภิธรรมปิฎกย่อมอันตรธานไปก่อน
เริ่มอันตรธานลงมาตั้งแต่คัมภีร์ปลายจนถึงคัมภีร์ต้น ๓ เมื่อพระสูตรจะอันตรธานนั้น
อังกุตตรนิกายอันตรธานไปก่อน แล้วจึงถึงสังยุตตนิกาย มัชฌิมนิกาย ทิมนิกาย
เป็นลำดับลงมา คำถามอันมีอยู่ใน ๑ คาถา หรือ ๒ คาถานั้น ย่อมมีไปนาน
แต่ไม่อาจดำรงศาสนาไว้ได้ เหมือนกับคำถามของสภียปริพาชก และคำถามของ
อาฬวกยักษ์ฉนั้น ๓ คือ คำถามทั้ง ๒ นั้น มีขึ้นแต่ครั้งศาสนาพระกัสสปพุทธเจ้า
โน้น ๓ เมื่อพระอภิธรรมปิฎกและพระสูตรทั้งปิฎกอันตรธานไปแล้วก็ตาม ถ้าพระ
วินัยปิฎกยังอยู่ ศาสนาก็ยังอยู่ ๓ เมื่อคัมภีร์ปริวารและคัมภีร์จุลวรรค มหาวรรค
อันตรธานไปแล้วก็ตาม เมื่อคัมภีร์วิภังค์ทั้ง ๒ ยังอยู่ ศาสนาก็ยังอยู่ ๓ เมื่อคัมภีร์
วิภังค์ทั้ง ๒ อันตรธานไปแล้ว ยังเหลืออยู่แต่แม่บทเท่านั้นก็ตาม ศาสนาก็ชื่อว่า
ยังอยู่ ๓ เมื่อแม่บทอันตรธานไปแล้ว ยังเหลืออยู่แต่ปาฏิโมกข์กับบรรพชา
อุปสมบทเท่านั้นก็ตาม ศาสนาก็ชื่อว่ายังอยู่ ๓ เหตุฉนั้น ย่อมมีไปนาน ๓
แต่วงศ์แห่งสมณะผ้าขาวไม่อาจดำรงศาสนาไว้ได้ นับแต่การสำเร็จของภิกษุองค์หลัง
และการเสด็จของภิกษุองค์หลังไป ชื่อว่าศาสนาหมดแล้ว จำเดิมแต่นั้นไป พระ
พุทธเจ้าองค์อื่นก็เกิดขึ้นได้

อันการปรินิพพานนั้น มีอยู่ ๓ ประการ คือ กิเลสปรินิพพาน ๑ จันทรปริ-
นิพพาน ๑ ชาติปรินิพพาน ๑ ๓ กิเลสปรินิพพานนั้น ได้มีแล้ว ณ โพธิบัลลังก์ ๓
จันทรปรินิพพานนั้น ได้มีแล้วที่เมืองกุสินารา ๓ ชาติปรินิพพานนั้น จักมีในอนาคต
ข้างหน้า ๓ กล่าวคือ ในเวลาจักสิ้นศาสนานั้น พระธาตุทั้งหลายจักไปประจุ

ที่พระมหาเจดีย์ ในตามพนัณณทวิปแล้วจักเสด็จออกจากพระมหาเจดีย์ ไปประชุม
กันที่ราชายตมเจดีย์ ในนาคทวิป เสด็จออกจากนั้นแล้ว จักเสด็จไปที่พระมหาโพธิ-
บัลลังก์ ฯ ครั้งนั้น พระชาติทั้งหลายจักเสด็จมาจากนาคพิภพและเทวโลก พรหมโลก
มาประชุมกันที่พระมหาโพธิบัลลังก์ทั้งนั้น พระชาติจักไม่หายไปแม้เท่าเมล็ดฝัก
กาด ฯ พระชาติทั้งสนจักรรวมเป็นแห่งเดียวกับเหมือนกับแห่งทองคำ แล้วเปล่งรัศมี
๖ ประการไปตลอดหมื่นโลกธาตุ ฯ ในคราวนั้น เทพเจ้าทั้งหลายในหมื่นจักรวาล
ก็จักมาประชุมกันว่า วันนั้นแหละพระพุทธเจ้าจักปรินิพพาน วันนั้นแหละจักสิ้นศาสนา
การที่พวกเราเห็นครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายแล้ว ดังนี้ บรรดาเทพเจ้าเหล่านั้นไม่มีใคร
อาจนั่งเฉยอยู่ได้ ยกแต่พระอนาคามิและพระอรหันต์เท่านั้น ฯ ในคราวนั้น เตโช-
ชาติได้พุ่งขึ้นไปจนถึงพรหมโลก เมื่อพระชาติแม้เพียงเมล็ดฝักกาดยังเหลืออยู่
ก็ยังมีเปลวเพลิงรุ่งโรจน์อยู่ เมื่อพระชาติหมดไปแล้ว เปลวเพลิงจึงหมดไป
ในเวลานั้นแลเรียกว่าศาสนาอันตรธาน ฯ ศาสนายังไม่อันตรธานอย่างนี้ตราบใด
ก็ชื่อว่ายังไม่หลังทราบนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายจักเกิดไม่ก่อนไม่หลังกันอย่างนี้
ไม่มีเป็นอันขาด ฯ เพราะจะไม่เป็นการอัศจรรย์ ฯ ด้วยว่าพระพุทธเจ้าของเรา
ล้วนแต่เป็นมนุษย์อัศจรรย์ ล้วนแต่เป็นมนุษย์เอกทั้งนั้น

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเกิดพร้อมกัน ๒ องค์ หรือ ๔ องค์
๘ องค์ หรือ ๑๖ องค์ ก็จักไม่เป็นการอัศจรรย์ ฯ ด้วยว่าในวิหาร ๑ ลากสักการะ
ของเจดีย์ ๒ องค์ ย่อมไม่มาก ฯ ถึงภิกษุมีมากก็ไม่อัศจรรย์ เพราะฉะนั้น
พระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงไม่เกิดพร้อมกันหลายองค์ อีกอย่างหนึ่ง ที่ไม่เกิดพร้อมกัน
หลายองค์นั้น ด้วยความไม่มีแห่งความแปลกกันแห่งเทศา คือ องค์หนึ่งทรง
แสดงธรรมใด ถึงองค์อื่นเกิดขึ้นมากก็ต้องทรงแสดงธรรมนั้น อีกอย่างหนึ่ง
ที่ไม่เกิดพร้อมกันหลายองค์นั้น ด้วยว่าจะเป็นที่เหตุให้เทพตามนุษย์ทั้งหลายวิวาท
กัน ด้วยว่าเทพตามนุษย์บางพวกก็จะกล่าวว่า พระพุทธเจ้าของเราน่าเลื่อมใส
พระพุทธเจ้าของเรามีสืบเพราะ พระพุทธเจ้าของเรามีสักการะ พระพุทธเจ้า
ของเรามิบุญ อีกข้างหนึ่งก็จักว่าอย่างนี้เหมือนกัน โดยเหตุผลดังที่กล่าวมาแล้ว
นี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่เกิดพร้อมกันหลายองค์ ฯ การที่พระพุทธเจ้าทรงรู้แน่

นอนว่า ในจักรวาลอันเดียวกัน ไม่มีพระพุทธรูปเจ้าเกิดขึ้นพร้อมกันถึงหลายองค์
คตินั้น จัดเป็นฐานฐานญาณอย่างแรง ส่วนฐานฐานญาณอย่างอ่อนยังมีอีก
ซึ่งจักปรากฏในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์ส่วนนี้อความเพียงเท่านี้.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๓

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำอธิบายในทศพลญาณข้อที่ ๑

เอกิสฺสา โลกธาตฺยาติ เอกสฺมี จกฺกฺวาเพ ฯ เหฏฺฐา อิมินาว ปเทน ทส
จกฺกฺวาเสสฺสสุสานิ คหิตานิ ฯ ตานิปี เอกจกฺกฺวาเพเนว ปริจฺฉินฺนํ วัฏฏํ ตติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๘๓ ว่าด้วย คำอธิบาย
ในทศพลญาณข้อที่ ๑ ซึ่งว่าพระเจ้าจักรพรรดิไม่เกิดพร้อมกัน ๒ องค์ และผู้หญิง
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิไม่ได้เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธร-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
คำว่า พระเจ้าจักรพรรดิไม่เกิดพร้อมกันในจักรวาลเดียวกัน มีคำ อธิบายว่า
จักรวาลเดียวกันจะกำหนดด้วยหมื่นจักรวาลก็สมควร ฯ เพราะเมื่อพระพุทธรูปเจ้า
ทั้งหลายจักเกิดขึ้นก็เกิดขึ้นในจักรวาลเดียวกัน ฯ แต่เมื่อห้ามว่า เกิดในจักรวาล
เดียวกันไม่ได้ ก็เป็นอันห้ามว่า เกิดในจักรวาลอื่นนอกจากจักรวาลนั้นก็ไม่ได้ ฯ
คำว่า พระเจ้าจักรพรรดิเกิดพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลังกัน ในจักรวาลเดียวกันไม่
ได้นั้น หมายความว่า ก่อนแต่จักรแก้วปรากฏขึ้นนั้น เรียกว่าก่อน ฯ หลัง
จากจักรแก้วอันตรธานไปนั้น เรียกว่าหลัง ฯ จักรแก้วอันตรธานไปด้วยเหตุ

๒ ประการ คือ พระเจ้าจักรพรรดิสวรรคต ๑ พระเจ้าจักรพรรดibrรพชา ๑ ฯ เมื่อจักรแก้วจะอันตรธานไป ย่อมอันตรธานไปในวันที่ ๘ นับแต่พระเจ้าจักรพรรดิสวรรคตแล้ว หรือทรงบรรพชาแล้ว ฯ พื้นน้ำไปจักรแก้วจะปรากฏขึ้นก็ไม่ห้าม ฯ เพราะเหตุใด เพราะเหตุว่า ในจักรวาลเดียวพระเจ้าจักรพรรตเกิดขึ้น ๒ องค์ไม่ได้ ฯ ที่เกิดขึ้น ๒ องค์ไม่ได้ เพราะจะตัดความวิวาทย่างหนึ่ง เพราะอาณาภาพใหญ่ของจักรแก้วจักไม่อัสจรรย้อย่างหนึ่ง ด้วยว่าเมื่อพระเจ้าจักรพรรตเกิดขึ้นพร้อมกัน ๒ องค์ ก็จักเกิดความวิวานกันว่า พระราชาของเราเป็นใหญ่ ข้างโน้นก็จักว่าพระราชาของเราเป็นใหญ่ ข้างนี้ก็จักว่าพระราชาของเราเป็นใหญ่ ฯ พระเจ้าจักรพรรตนั้นจะไม่อัสจรรย เพราะในทวีปหนึ่ง ก็มีพระเจ้าจักรพรรตองค์หนึ่ง อีกในทวีปหนึ่งก็มีพระเจ้าจักรพรรตอีกองค์หนึ่ง ฯ ทว่าพระเจ้าจักรพรรดิมหาอนุภาพมาก สามารถครอบครองทวีปใหญ่ทั้ง ๔ มีทวีปน้อย ๒๐๐๐ เป็นบริวาร ด้วยอาณาภาพจักรแก้วนั้นก็จักหายไป ฯ เป็นอันว่าพระเจ้าจักรพรรตเกิดขึ้นในจักรวาลเดียวกันพร้อมกัน ๒ องค์ไม่ได้ ด้วยเหตุดังที่มานี้

ในข้อว่า ผู้หญิงเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้ นั้น มีคำอธิบายว่าความเป็นพระพุทธรเจ้าอันสามารถทำให้พระศัพทัญญุตญาณเกิดขึ้น แล้วช่วยโลกให้ข้ามโสมสสารได้นั้น จงยกไว้ก่อน ฯ แม้แต่เพียงเหตุสักว่าปถิธาน คือ การตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธรเจ้า ก็ย่อมไม่สำเร็จแก่สตรี ฯ เพราะเหตุว่าเหตุที่จะให้สำเร็จปถิธานนั้นมีอยู่ ๘ ประการ คือ มานสฺสคตฺ คือ ความเป็นมนุษย์ ๑ ลิงฺคสมฺปตฺติ คือ ความสมบูรณ์ด้วยเพศแห่งบุรุษ ๑ แกตุ คือ ความสมบูรณ์ด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ ๑ สตุถารทสฺสนํ คือ การได้เห็นพระพุทธรเจ้า ๑ ปพพชฺชา คือ การได้บรรพชา ๑ คุณสมฺปตฺติ คือ การสมบูรณ์ด้วยคุณ ๑ อธิกาโร คือ มีอธิการกุศล ๑ ฉนฺนุตา มีความพอใจที่จะเป็นพระพุทธรเจ้าเต็มที่ ๑ ดังนี้ เพราะฉะนั้นที่จะเป็นพระพุทธรเจ้าได้นั้น จึงมีแต่บุรุษซึ่งสมบูรณ์ด้วยองค์คุณ ๘ ประการนี้เท่านั้น ส่วนสตรีนั้นเป็นพระพุทธรเจ้าไม่ได้ ฯ การที่พระพุทธรเจ้าทรงทราบดังนี้แน่นอนก็จัดเป็นฐานาฐานาญาณข้อที่ ๑

ในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า สตรเป็นพระเจ้าจักรพรรดิไม่ได้^๕ มีคำอธิบายว่า สตรไม่มีลักษณะแห่งมหาบุรุษครบทั้ง ๓๒ ประการ คือ ขาดข้อที่ ๖ มีของลับเข้าฝัก^๕ นั้นเสียข้อ ๑ ขาดความสมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๑ ในข้อว่า นางแก้วนั้นเสียข้อ ๑ ขาดความมีร่างกายอันยิ่งกว่ามนุษย์ทั้งปวงข้อ ๑ จึงว่าสตรเป็นพระเจ้าจักรพรรดิไม่ได้^๕ ข้อที่ ๖ สตรเป็นพระอินทร์ เป็นมาร เป็นพราหมณ์ไม่ได้^๕ มีคำอธิบายว่า เพศหญิงเป็นเพศต่ำช้า ส่วนความเป็นพระอินทร์ เป็นมาร เป็นพราหมณ์ ๓ อย่างนั้น เป็นฐานะสูง เพราะฉะนั้น สตรทั้งหลายจึงเป็นพระอินทร์ เป็นมาร เป็นพราหมณ์ไม่ได้^๕ ในพรหมโลกไม่มีเพศหญิงเพศชายเหมือนกันมิใช่หรือ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า บุรุษจำพวกเดียวเกิดเป็นพราหมณ์ได้^๕ ข้อนี้ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะเหตุว่า คำว่า พรหมในที่นี้^๕ หมายมหาพรหม^๕ สตรทั้งหลายได้สำเร็จญาณแล้วได้ขึ้นไปเกิดเพียงในพรหมโลกชั้นพรหมปารีสัชชา คือ เป็นบริวารของมหาพรหมเท่านั้น เกิดเป็นมหาพรหมไม่ได้^๕ ส่วนบุรุษเกิดเป็นมหาพรหมได้^๕ พรหมในพรหมโลกนั้นมืทรวดทรงดังบุรุษ ไม่ได้มืทรวดทรงดังสตร^๕ การที่พระพุทธเจ้าทรงกำหนดแน่นอนว่า สตรเกิดเป็นพระอินทร์ไม่ได้ ก็เป็นฐานาฐานญาณอย่างหนึ่ง ที่ทรงรู้แน่^๕ว่า สตรเกิดเป็นมารในสวรรค์ชั้นที่ ๖ ไม่ได้ ก็เป็นฐานาฐานญาณอย่างหนึ่ง ที่ทรงรู้แน่^๕ว่า สตรเกิดเป็นพรหมไม่ได้ ก็เป็นฐานาฐานญาณอย่างหนึ่ง

ยังมีฐานาฐานญาณอย่างอื่นอีกต่อไป คือ พระพุทธเจ้าย่อมทรงทราบแน่^๕ว่า ผลแห่งกุศลที่ข่มเป็นผลดีไม่ได้ เป็นได้แต่ผลไม่ดีเท่านั้น^๕ ๑ ผลแห่งสุจริตเป็นผลร้ายไม่ได้ เป็นได้แต่ผลดี^๕ ผู้ทำกุศลเกิดในสุคติโลกสวรรค์ไม่ได้ เกิดได้แต่ในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^๕ ๑ ผู้ทำสุจริตเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกไม่ได้ เกิดได้แต่ในสุคติสวรรค์^๕ ๑ ดังนี้ คำเหล่านี้มีคำอธิบายว่า ผลที่มีรสอร่อยจะเกิดขึ้นจากต้นสะเดาหรือเครือบวบขมเป็นต้นนั้น ย่อมไม่ได้ฉันใด ผลอันดีงามจักเกิดจากกุศลที่ไม่ได้ฉันนั้น จะเกิดได้ก็แต่ผลที่ไม่ดีไม่งามเท่านั้น ข้อนี้สมกับประพจน์คาถาว่า ยาหิสี วปะเต พิชํ บุคคลหว่านพืชเช่นใด ตาหิสี ลภเต ผลํ ก็ได้ผลเช่นนั้น กลยานการํ กลยานํ ผู้ทำความดีก็ได้ผลดี ปาปการํ จ ปาปกํ ผู้ทำความชั่วก็ได้ผลชั่ว ดังนี้

คำว่า ผู้พร้อมเพรียงด้วยกายหจรีตเป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า ความ
พร้อมเพรียงนั้นมีอยู่ ๕ ประการ คือ ความพร้อมเพรียงด้วยการประมวณมา ๑
ความพร้อมเพรียงด้วยเจตนา ๑ ความพร้อมเพรียงด้วยกรรม ๑ ความพร้อม
เพรียงด้วยวิบาก ๑ ความพร้อมเพรียงด้วยความปรากฏ ๑ ๑ ความพร้อมเพรียง
ด้วยการประมวณมานั้น ได้แก่การประมวณมาซึ่งสิ่งที่เป็นกุศลและอกุศล ๑
ความพร้อมเพรียงด้วยเจตนา นั้น ได้แก่เจตนาในการทำสิ่งที่เป็นกุศลและ
อกุศล ๑ ความพร้อมเพรียงด้วยกรรมนั้น ได้แก่การที่สัตว์ทั้งปวงยังต้องได้รับ
ผลกระทบที่ตนทำไว้ในปางก่อนอยู่เสมอ จนกว่าจะได้สำเร็จพระอรหัต ๑ คำว่า
ความพร้อมเพรียงด้วยวิบากนั้น หมายความว่าความเกิดขึ้นแห่งวิบาก ๑ สัตว์โลก
ทั้งหลายยังไม่สำเร็จพระอรหัตตราบใด นิमितแห่งการเกิดย่อมปรากฏอยู่ตราบ
นั้น คือ ผู้จะไปเกิดในนรก ก็ปรากฏเป็นเปลวเพลิงในนรกเป็นต้น ผู้จะมา
เกิดเป็นมนุษย์ ก็ปรากฏเห็นครรภ์แห่งมารดา ผู้จะขึ้นไปเกิดในสวรรค์ ก็
ปรากฏเห็นต้นไม้กลีบพฤกษ์และวิมานเป็นต้น ๑ เมื่อนรกปรากฏแล้ว เทวโลก
ปรากฏขึ้นอีกก็มี เมื่อเทวโลกปรากฏแล้ว นรกปรากฏขึ้นอีกก็มี เมื่อมนุษย์โลก
ปรากฏแล้ว กำเนิดเดิยรจนาปรากฏขึ้นอีกก็มี เมื่อกำเนิดเดิยรจนาปรากฏขึ้น
แล้ว มนุษย์โลกปรากฏขึ้นอีกก็มี เรื่องนี้เรื่องปรากฏมาว่า มีพระเถระเจ้าอยู่
องค์หนึ่ง ในปีปลิววิหารที่โสณครีบาท พระเถระเจ้าองค์นั้นชื่อว่าพระโสณเถระเจ้า
เป็นผู้เชี่ยวชาญในทางธรรมกถิกอาจารย์ ๑ บิดาของท่านเป็นนายพรานที่แวดล้อม
ด้วยสุนัข ท่านห้ามปรามบิดาสักเท่าไรก็ไม่เชื่อฟัง ในเวลาที่บิดาแก่ลง ท่าน
ก็ฝืนใจให้บิดาบรรพชาในพระพุทธศาสนา ๑ ครั้นอยู่ต่อมา เวลาบิดาท่านนอน
เป็นไข้หนักอยู่ ก็มีนรกปรากฏขึ้น มีฝูงสุนัขป่าตัวใหญ่ ๆ มาจากเชิงภูเขา
โสณครี มาแวดล้อมจะกัดกิน บิดาก็กว้างใหญ่ได้ร้องขึ้นว่า ท่านโสณะ ท่านจง
ช่วยไล่สุนัขเถิด ท่านจงช่วยไล่สุนัขเถิด ๑ ท่านจึงถามว่า อะไรมหาเถระ ?
บิดาตอบว่า ท่านโสณะไม่เห็นหรือ ฝูงสุนัขตัวใหญ่ ๆ ได้มาล้อมจะกัดบิดาอยู่
เดี๋ยวนี้ ๑ พระโสณเถระเจ้าจึงคิดว่า บิดาของผู้เช่นเราก็คงต้องเกิดในนรก
เราก็คงเป็นทาสของบิดาไม่ได้อย่างไร คิดดังนี้แล้ว ก็ให้พวกสามเณรไปเที่ยว

เก็บดอกไม้ต่าง ๆ มา ให้ทำเป็นดอกไม้สำหรับบูชาพระเจดีย์และไม้ศรีมหาโพธิ์ แล้วให้หามบิดาไปทูลถามพระเจดีย์ บอกบิดาว่า การบูชา^๕ได้ทำเพื่อบิดา ขอพระพุทธรเจ้าจงทรงรับเครื่องบูชาอัน^๕นี้เถิด ว่าดังนี้แล้ว ก็กราบลงตรงหน้าพระเจดีย์แล้วบอกบิดาว่า ขอบิดาจงทำใจให้เลื่อมใส^๕เถิด บิดาได้เห็นเครื่องบูชา^๕นั้นแล้วก็มีใจเลื่อมใส ๑ ในขณะนั้นเทวโลกก็ปรากฏขึ้น คือ บิดาปรากฏแลเห็นสวนนันทวัน สวนจิตรลดาวัน สวนมิสกวัน สวนปารุสกวัน และวิมานทั้งหลาย พร้อมทั้งนางสวรรค์มาห้อมล้อมตนอยู่ จึงได้บอกพระโสณเถระเจ้าว่า หลีกไปโสณะ ๆ ๑ พระเถระเจ้าถามว่า อะไรบิดา ? บิดาตอบว่า โน่นแน่พวกมารดาของเจ้ากำลังมา ๑ พระเถระเจ้าจึงคิดว่า สวรรค์ได้ปรากฏ^๕ขึ้นกับบิดาแล้ว ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้ใจความว่า ความพร้อมเพรียงแห่งการปรากฏนั้น เป็นของไม่แน่นอน เพราะเป็นของเปลี่ยนแปลงได้ ส่วนที่แน่นอน^๕นั้น คือความพร้อมเพรียงด้วยการประมวลมา และด้วยเจตนา ด้วยกรรมเท่านั้น สันเนอความในคำอธิบายขงทศพลญาณข้อที่ ๑ เพียงเท่านั้น.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๘๔

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำอธิบายในทศพลญาณข้อที่ ๒

ตตฺถ กตมํ ตถาคตสฺส อตฺตทานาคตปจฺจุปปนฺนํ กมฺมสมาทานาณิ จานโส เหตุโส วิปากํ ขถากุํ ญาณํ ๑ อธิ ตถาคโต ปชานาติ อตุเถกจฺจานิ ปาปกาณิ กมฺมสมาทานานิ คคิสฺมปตฺติปฏิพาฬุหาณิ น วิปจฺเจตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๘๔ ว่าด้วยคำอธิบายในทศพลญาณ ข้อที่ ๒ คือ วิปากญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระวุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า
 วิปากญาณนั้น ได้แก่การที่พระพุทธเจ้าทรงทราบผลแห่งกรรม ในอดีต อนาคต
 ปัจจุบัน ตามฐานะ ตามเหตุ คือ พระพุทธเจ้าย่อมทรงทราบว่ากรรมสมათาน คือ
 การทำกรรมที่เป็นบาปบางอย่าง ถูกคติสมบัตินั้นทาง จึงให้ผลไม่ได้ก็มี บาง
 อย่างถูกอุปธิสมบัตินั้นทางจึงไม่ให้เกิดผลก็มี บางอย่างถูกกาลสมบัตินั้นทางจึงไม่
 ให้ผลก็มี บางอย่างถูกประโยคสมบัตินั้นทางจึงไม่ให้ผลก็มี บางอย่างให้ผล
 เพราะอาศัยคติวิบัติก็มี บางอย่างให้ผลเพราะอาศัยอุปธิวิบัติก็มี บางอย่างให้ผล
 เพราะอาศัยกาลวิบัติก็มี บางอย่างให้ผลเพราะอาศัยประโยควิบัติก็มี ส่วนกรรม-
 สมათาน คือ การทำกรรมที่ใดบางอย่าง ถูกคติวิบัติทางก็มี บางอย่างถูก
 อุปธิวิบัติทางก็มี บางอย่างถูกกาลวิบัติทางก็มี บางอย่างถูกประโยค
 วิบัติทางก็มี บางอย่างได้ผลเพราะอาศัยคติสมบัตินั้น ได้ผลเพราะอาศัยอุปธิ-
 สมบัตินั้น ได้ผลเพราะอาศัยกาลสมบัตินั้น ได้ผลเพราะอาศัยประโยคสมบัตินั้น
 อันเป็นเนื้อความในวาระพระบาลีที่เป็นนิเทศ

ส่วนเนื้อความในอรรถกถาว่า คำว่า ถูกคติสมบัตินั้น ได้แก่ถูก
 คติสมบัติห้ามเสีย ฯ ถึงแม้ในคำอื่นก็หมายความว่าเหมือนกัน ฯ คำว่า คติสมบัตินั้น
 ได้แก่เทวโลก มนุษยโลก ๑ ฯ คำว่า คติวิบัตินั้น ได้แก่อบาย ๔ คำว่า
 อุปธิสมบัตินั้น ได้แก่ความสำเร็จแห่งอรรถภาพ คำว่า อุปธิวิบัตินั้น ได้แก่ความ
 มีอรรถภาพเลวทราม ฯ คำว่า กาลสมบัตินั้น ได้แก่คร้ามมีพระราชาที่ดี คราวที่
 มีมนุษย์ที่ดี ฯ คำว่า กาลวิบัตินั้น ได้แก่คร้ามมีพระราชาที่ไม่ดี คราวที่มีมนุษย์
 ที่ไม่ดี ฯ คำว่า ประโยคสมบัตินั้น ได้แก่ประกอบในทางชอบ ฯ คำว่า
 ประโยควิบัตินั้น ได้แก่การประกอบในทางผิด ฯ บางคนมีบาปกรรมมาก บาป
 กรรมเหล่านั้นย่อมให้ผลแก่เขา เวลาตั้งอยู่ในคติวิบัติ แต่เมื่อเขาเกิดในคติสมบัตินั้น
 คือ เกิดในสวรรค์หรือมนุษย์ด้วยกรรมดีอย่างใดอย่างหนึ่ง บาปกรรมก็ไม่ได้ชอง
 ที่จะให้ผลแก่เขา

บางคนมีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้นให้ผลแก่เขาในเวลาตั้งอยู่ใน
อุปธิวิบัติ แต่เมื่อเขาตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ ด้วยกรรมตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เขา
เป็นผู้มีอวัยวะงาม มีรูปร่างสวยงาม เช่นกับพราหมณ์வேஜจะเป็นตัวอย่าง คือ ถึงแม้
ว่าเขาจะเกิดบนลูกหาสกิด เขาก็มีอวัยวะสวยงามยิ่ง ไม่สมควรแก่การงานต่ำช้า
คนทั้งหลายจึงไม่ให้เขาทำการงานที่ต่ำช้า มีการเลี้ยงช้าง เลี้ยงม้า เลี้ยงโค
 เป็นต้น มีแต่ให้เขานั่งห่มผ้าหัดแล้ว ให้ดูแลเรือนคลัง เป็นต้น ถ้าผู้ตั้งอยู่ในอุปธิ-
สมบัติด้วยกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ไปเกิดเป็นสตรี ก็ไม่ต้องได้ทำการหุงข้าวต้ม
แกง เป็นต้น มีแต่ได้ทำการงานที่สะอาด เช่นรักษาห้องนอน เป็นต้น คนทั้งหลาย
ย่อมแต่งตั้งเขาไว้ในที่โปรดปรานของพระราชา เหมือนกับนางโสณเทวี ฉะนั้น

กล่าวคือ ในครั้งพระราชาภาติกราชนั้น คนทั้งหลายได้จับคนเป็นอันมาก
ทั้งชายโคไปฆ่ากิน ไปถวายพระราชา ฯ เมื่อพระราชาตรัสถามว่า พวกเจ้า
อาจเสียค่าปรับไหมหรือไม่ เขาก็พร้อมกันทูลว่าไม่อาจ ในลำดับนั้น พวกราช-
บริษัจึงได้นำไปผูกไว้ที่พระลานหลวง ในจำพวกคนทั้งปวงนั้นมีหญิงสาวคนหนึ่ง
ซึ่งเป็นผู้มีรูปร่างสวยงาม เมื่อพระราชาได้ทอดพระเนตรเห็น ก็โปรดให้นำไปตั้ง
ให้เป็นนางสนมที่โปรดปรานในพระราชฐาน ส่วนพวกญาติของเขาก็พลอยเป็น
สุขไปด้วย ดังนี้

บางคนมีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้นให้ผลแก่เขาในเวลาตั้งอยู่ใน
กาลวิบัติ ฯ แต่เมื่อเขาได้เกิดในคราวมีพระราชาดี หรือในคราวมีมนุษย์ดี ด้วย
กรรมตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นได้เกิดในคราวปฐมกัลปะ หรือในคราวมีพระเจ้า
จักรพรรดิ หรือในคราวมีพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น บาปกรรมเหล่านั้นก็ไม่ได้โอกาสที่
จะให้ผลแก่เขา

บางคนมีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้นอาจให้ผลแก่เขา เวลาตั้งอยู่
ในประโยชน์วิบัติ แต่เมื่อเขาตั้งอยู่ในประโยชน์สมบัติด้วยการทำตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง
คือ งดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น บำเพ็ญซึ่งกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต
ให้บริบูรณ์ บาปกรรมเหล่านั้นก็ให้ผลแก่เขาไม่ได้

บางคนมีบาปกรรมมาก แต่ไม่อาจให้ผลแก่เขาในเวลาตั้งอยู่ในคติสมบัติ
แต่เมื่อเขาเกิดในคติวิบัติด้วยบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ บาปกรรมเหล่านั้น

ก็ผลักดันมาให้ผล คือ ให้เกิดในนรกบ้าง ให้เกิดในกำเนิดเดียรถยานบ้าง ให้เกิด
ในกำเนิดเปรตวิสัยบ้าง ให้เกิดในกำเนิดอสุรกายบ้าง ไม่ให้ยกศีรษะขึ้นจาก
อบายได้ตลอดกาลนาน

บางคนมีบาปกรรมมาก แต่ไม่อาจให้ผลแก่เขาในเวลาเขาอยู่ในอุปธิสมบัติ
แต่เมื่อเขาอยู่ในอุปธิวิบัติด้วยบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เขามีรูปร่างผิวพรรณ
วรรณะ น่าเกลียดน่ากลัวดังปีศาจ ๆ ถ้าเขาเกิดเป็นลูกทาส ก็ต้องได้ทำการงาน
ที่ต่ำช้า มีเหตุผลผ่อนเบียดเบียน ถ้าเขาเกิดเป็นสตรีก็ต้องได้ทำการงานที่ต่ำช้า มีเสียง
ซำซำเป็นต้น ๆ เวลาพวกราชบุรุษที่เร่ร่อนตามตระกูลต่าง ๆ มาถึง เห็น
ว่าเขาเป็นทาสในบ้าน ก็จกผูกมัดไปเหมือนกับหญิงแม่เรือนแห่งกุ่มผู้ใหญ่คน
หนึ่งในบ้านโกตวาศคาม เป็นตัวอย่างฉะฉาน

บางคนรู้บาปกรรมว่า บาปกรรมเหล่านั้น ไม่อาจให้ผลในเวลาที่เขาตั้งอยู่
ในกาลสมบัติ แต่ในเวลาเขาตั้งอยู่ในกาลวิบัติด้วยบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง
คือ เขาเกิดในเวลามีพระราชาที่ไม่ดี หรือมีมนุษย์ที่ไม่ดี หรือในคราวที่โลกไม่มี
พระราชา คือ คราวที่โลกมีอายุ ๑๐ ปี เป็นอายุโง่เขลา ๆ ครอบนั้นอาหารที่ดี ๆ ก็หาย
ไป ยังเหลือแต่อาหารที่เลวทราม คราวนั้นบาปกรรมเหล่านั้นก็ได้โอกาสให้ผล

บางคนมีบาปกรรมมาก แต่ไม่อาจให้ผลในเวลาเขาตั้งอยู่ในประโยคสมบัติ
แต่ในเวลาเขาตั้งอยู่ในประโยควิบัติ แล้วทำอกุศลกรรม ๑๐ ประการ มีฆ่าผู้อื่น
เป็นต้น บาปกรรมเหล่านั้น ก็ให้ผล

บาปกรรมที่ถูกสมบัติ ๔ ก็แกงอย่างนั้นก็ไม่ให้ผล แต่ให้ผลได้เพราะ
อาศัยวิบัติ ๔

เหมือนอย่างว่าบุรุษคนหนึ่ง ทำให้พระราชาโปรดปรานด้วยการกระทำ
อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพระราชาได้ประทานตำแหน่งให้เขาไปปกครองหัวเมือง ๆ
เขาไม่อาจปกครองได้ดี เขาก็ทำลายบ้านเมืองนั้นเสีย เหมือนกับวานรที่
แก้ห่อข้าวฉะฉาน ๆ คือ เขาเห็นสิ่งใด ๆ ที่พอใจของเขา เช่น เห็นยานพาหนะ
หรือทาสทาสี ที่สวน ที่นา บ้านช่องของผู้อื่น เขาก็กดขี่ข่มเหงเอาโดยไม่เกรงใจใคร
คนทั้งหลายก็ไม่อาจว่ากล่าว เขาก็กำเริบใจหนักขึ้น จนถึงทำผิดต่อมหาอำมาตย์
มหาอำมาตย์ก็ให้จับตัวเขาโดยที่ผูกมัดจองจำ นำไป เฝ้าพระราชาว่า ผู้นี้ได้ทำลาย

ความร่มเย็นเป็นสุขของบ้านเมืองนั้นแล้ว พระเจ้าข้า ฯ พระราชาก็ให้จำเขาไว้แล้วให้คนทั้งหลายมาร้องเรียกเอาของ ๆ เขา ที่ถูกผู้นั้นข่มเหงเอามา ครั้นแล้วพระราชาก็ตรัสสั่งให้ฆ่าเสีย ข้อนั้นกับใด ข้อนั้นกับใด คือ เวลาที่ปุถุชนเกิดในสวรรค์ด้วยบุญอันใดอันหนึ่งนั้น เปรียบเหมือนเวลาบุรุษนั้นทำให้พระราชาโปรดปรานแล้วได้รับฐานันดร ฯ การที่อกุศลไม่ได้โอกาสให้ผลในเวลาที่เขาอยู่ในสวรรค์นั้น เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นแย่งชิงเอาของบ้านเมืองแล้วไม่มีใครอาจกล่าวได้ ฯ เวลาที่ทำบาปนั้น จิตจากสวรรค์ลงมาเกิดในนรก เหมือนกับในวันเวลาที่บุรุษนั้นทำผิดต่อมหากษัตริย์แล้วถูกจับตัวไปถวายพระราชา พระราชาตรัสสั่งให้ลงโทษต่อไป ฯ เวลาที่อกุศลกรรมทั้งสี่ประชุมกันลงโทษเขาในเวลาเขาเกิดในนรกนั้น เปรียบเหมือนในเวลาที่คนทั้งหลายมาฟ้องร้องเอาของ ๆ เขา ฯ ในเวลาบาปกรรมให้ผลแก่เขา ทำให้เขาไปหม้อยู่ในนรกตลอดกาลป็นนั้น เปรียบเหมือนในเวลาบุรุษนั้นถูกจองจำด้วยโซ่ตรวน ฯ ผู้ที่ทำความชั่วให้เกิดในนรกอยู่ตลอดกาลป็นนั้นมาก พันที่จะพรรณนา

ในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า กรรมสมათานที่ติดบางอย่างข่มขวางกันคติวิบัติไม่ให้ผล ดังนี้ ก็ควรทราบคำอธิบายคล้ายกับที่กล่าวมาแล้วนี้ ฯ แต่ในการทำกรรมที่ติด บางคนได้ทำกรรมที่ติดไว้มาก กรรมที่ติดเหล่านั้นอาจให้ผลแก่เขาเวลาอยู่ในคติสมบัติ แต่เมื่อเขาอยู่ในคติวิบัติด้วยบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เขาเกิดในนรก หรือในอสุรกาย กรรมที่ติดเหล่านั้นก็ไม่อาจให้ผลแก่เขา จึงว่ากรรมเหล่านั้นถูกคติวิบัติกั้นทางไว้ จึงให้ผลไม่ได้

บางคนมีบาปกรรมมาก กรรมที่ติดเหล่านั้น ก็ไม่อาจให้ผลแก่เขาผู้ตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ แต่เมื่อเขาอยู่ในอุปธิวิบัติ คือ มีร่างกายฉิบพรณดังใบสาง ถึงแม้ว่าเขาได้เกิดในตระกูลที่ดี ก็ไม่ได้รับราชสมบัติ ถึงแม้ว่าเขาเกิดในตระกูลเสนาบดีเป็นต้น ก็ไม่ได้รับตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น เหมือนกับเรื่องพระราชาที่ปราชเป็นตัวอย่างฉะนั้น ฯ กล่าวคือ เมื่อพระราชาโอรสของพระราชาองค์หนึ่งประสูติ พระราชาพระองค์นั้น ก็ได้พระราชทานพรแก่พระเทวีว่า ประสงค์สิ่งใดจงให้ดังประสงค์ ฯ เวลาพระราชาโอรสมีพระชนม์ ๗ ขวบ หรือ ๘ ขวบ พระราชาโอรสนั้นก็ให้มีการชนไก่กันที่พระลานหลวง ไก่ตัวหนึ่งได้กระโดดจิกตาของพระราชกุมาร

นั้นแตกออกทั้ง ๒ ข้าง ๆ เวลาพระราชกมารนั้นมีพระชนมายุได้ ๑๕ ปี หรือ ๑๖ ปี พระมารดาก็ทูลขอราชสมบัติ แต่ถูกปฏิเสธว่า โอรสของเรามีจักขุพิการทั้ง ๒ ข้าง ไม่สมควรแก่ราชสมบัติ ๆ แต่เมื่อถูกพระเทวีทูลรบเร้ายิ่งขึ้น พระราชาพระองค์นั้น ก็ได้ทรงสั่งพระราชโอรสนั้นให้ไปเป็นพระราชาอยู่ในนาคทวีป ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งลังกาทวีป ๆ พระราชโอรสพระองค์นั้นจึงทรงพระนามว่า ทิปราช ๆ ถ้าพระราชโอรสนั้นจักไม่มีจักขุพิการก็จักได้เป็นพระราชาในตามพ-
 บัณณิทวีปทั้งสิ้น ซึ่งมีกำหนดกว้างใหญ่ ๑๕๐ โยชน์ จึงว่ากรรมคตินั้นถูกอุปธิวิบัติ
 กันทางไว้อจึงไม่ให้ผล ดังนี้ สันเนอความในเทศนาภังคคัมภีร์เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณท์ที่ ๘๕

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำอธิบายในทศพลญาณข้อที่ ๒ อีก

อปรสุสาปี้ พหุณี กลุขาทกมฺมานิ โหนติ ๆ ตานิ กาลสมปตฺติขั
 จิตฺตสฺส วิปฺจุเจยฺยํ ๆ โส ปนฺ เอนฺน ปาปกมฺเมน กาลวิปตฺติขั ทูราชา-
 หุมนุสฺสกาเล กสฺสเณ นิโรเช อปฺปายุเก คติโกฏฺฐโก นิพฺพุตโตติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักแสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณท์ที่ ๘๕ ว่าด้วยคำอธิบาย
 ในทศพลญาณข้อที่ ๒ อีก สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
 และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
 บางคนทำกรรมดีไว้มาก ๆ กรรมดีเหล่านั้น ควรให้ผลแก่เขาผู้ตั้งอยู่ในกาลสมบัติ
 แต่เมื่อเขาตั้งอยู่ในกาลวิบัติ ด้วยบาปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เขาเกิดใน

เวลามีพระราชาไม่คิ หรือในเวลามีมนุษย์ไม่คิ หรือในเวลาไม่มีพระราชา หรือ
ในเวลามนุษย์มีอายุน้อยสืบ กรรมดีเหล่านั้นก็ไม่อาจให้ผลแก่เขาได้ ฯ อย่างนี้
เรียกว่ากรรมดีถูกกาลวิบัติในทางจึงให้ผลไม่ได้

บางคนทำกรรมดีไว้มาก ฯ กรรมดีเหล่านั้นควรให้ผลแก่เขาผู้ตั้งอยู่ใน
ประโยชน์สมบัติ ฯ แต่เมื่อเขาตั้งอยู่ในประโยชน์วิบัติมีการฆ่าผู้อื่นเป็นต้น กรรมดี
เหล่านั้นก็ไม่อาจให้ผลแก่เขา ฯ อย่างนี้เรียกว่าประโยชน์วิบัติในทาง จึงให้
ผลไม่ได้

กรรมดีที่จักต้องให้ผลเพราะอาศัยสมบัติ ๔ ก็ให้ผลไม่ได้ เพราะถูกวิบัติ
๔ ในทางอย่างนี้ ฯ วิบัติ ๔ นั้น ได้ว่าไว้ในท้ายกณฑ์ก่อนแล้ว ๒ วิบัติ ส่วน
ในกณฑ์นี้จะได้อีก ๒ วิบัติ คือ กาลวิบัติ ประโยควิบัติ ดังที่ว่ามา

แม้บางคนได้ทำกรรมดีไว้มาก ฯ กรรมดีเหล่านั้นไม่ควรให้ผลแก่เขา
ผู้ตั้งอยู่ในคติวิบัติ ฯ แต่เมื่อเขาตั้งอยู่ในคติสมบัติด้วยกรรมดีอย่างใดอย่างหนึ่ง
กรรมดีเหล่านั้น ก็เปลี่ยนกันให้ผล คือ ให้เกิดในมนุษยโลกบ้าง ให้เกิด
ในเทวโลกบ้าง ฯ อย่างนี้เรียกว่ากรรมดีให้ผลเพราะอาศัยคติสมบัติ

บางคนทำกรรมดีไว้มาก กรรมดีเหล่านั้นไม่อาจให้ผลแก่เขาผู้ตั้งอยู่ใน
อุปธิวิบัติ แต่เมื่อเขาอยู่ในอุปธิสมบัติ ด้วยกรรมดีอย่างใดอย่างหนึ่ง
คือ เขามีรูปร่างสวยงามเช่นกับพรหมวิจจะนั้น ฯ กรรมดีเหล่านั้น ก็ให้ผล
แก่เขา ฯ ถ้าเขาเกิดในราชตระกูลเมื่อพระเจ้าพ่อองค์ใหญ่อื่น ๆ ยังมีอยู่
เขาก็ได้รับราชสมบัติ ถ้าเขาเกิดในตระกูลอุปราชาเป็นต้น ก็ได้รับตำแหน่ง
อุปราชาเป็นต้น ฯ อย่างนี้เรียกว่ากรรมดีให้ผล เพราะอาศัยอุปธิสมบัติ

บางคนทำกรรมดีไว้มาก แต่กรรมดีเหล่านั้นไม่อาจให้ผลแก่เขาผู้ตั้งอยู่
ในกาลวิบัติ แต่เมื่อเขาตั้งอยู่ในกาลสมบัติด้วยกรรมดีอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
เขาเกิดในคราวที่มีพระราชา มีมนุษย์ดี กรรมดีก็ให้ผลแก่เขา เหมือน
กับเรื่องพระมหาโสณเถระเจ้าเป็นอาทิ

กล่าวคือ เมื่อภยันต์เกิดจากเขราหมณตีสสะเกิดขึ้น ได้มีภิกษุถึง ๑ หมื่น
๒ พัน ไปอาศัยอยู่ที่ภูเขาคิตตบรรพตบ้าง ที่ตีสสมหาวิหารบ้าง ฯ ใน
มหาวิหารทั้ง ๒ นั้นมีหนูใหญ่ ๆ กัดผ้าเสื้สน เพราะว่างภิกษุอยู่ตลอด ๓ ปี ฯ

พวกภิกษุที่อยู่ในภูเขาคิณทบรรพท ก็พากันออกไปจากวิหารด้วยเห็นว่า ผ่าใน
 ดิสมหาวิหารจักยังเหลืออยู่ พวกเราก็จักไปอยู่ในที่นั้น ฝ่ายพวกภิกษุที่อยู่
 ดิสมหาวิหารก็พากันออกไปจากวิหาร ด้วยคิดว่า ผ่าในคิณทบรรพทจะเหลือ
 อยู่ พวกเราก็จักพากันไปอยู่ในที่นั้น ฯ ภิกษุทั้ง ๒ พวกนั้นได้มาพบกันที่ริมลำธาร
 ลึกแห่งหนึ่ง ต่างก็ไต่ถามกัน แลว่าผ่าหมดแล้วก็กล่าวกันว่า พวกเราก็จักไป
 ที่นั้นทำไม แล้วภิกษุทั้ง ๒ พวกซึ่งรวมเป็น ๒ หมื่น ๔ พันนั้น ก็พากันเข้าไป
 พักอยู่ที่ป่าริมลำธารนั้น แล้วพากันปรินิพพานไปด้วยอาการที่นิ่งกันอยู่อย่างนั้น

ต่อมาภายหลัง เมื่อภิกษุเหล่านั้นสงบลงแล้ว พระภิกษุสงฆ์จึงพากันไปเชื่อเชิญ
 ท้าวสักกเทวราช มารวบรวมพระธาตุของพระภิกษุทั้งหลายที่ปรินิพพาน ณ ป่า
 ริมลำธารนั้นมาก่อเป็นพระเจดีย์ไว้ ฯ ฝ่ายว่าพราหมณ์คัสสโอรสนั้นก็ได้ทำลาย
 บ้านเมืองนี้ พระภิกษุสงฆ์ได้ประชุมปรึกษากันแล้วจึงส่งพระเถระเจ้า ๘ องค์
 ไปหาท้าวสักกเทวราชขอให้กำจัดพราหมณ์คัสสโอรสนั้นเสีย ฯ ท้าวสักกเทวราช
 ตรัสสั่งว่า ข้าพเจ้าไม่อาจกำจัดโจรนั้นได้ ขอพระสงฆ์จงข้ามไปอยู่ฟากสมุทร
 ข้างโน้นเถิด ข้าพเจ้าจักทำการรักษาสมุทรไว้ ฯ พระสงฆ์ก็พากันไปจากทิศ
 ต่าง ๆ ไปสู่ภาคทวีป พอไปถึงท่าข้ามพโกลาฏฐณะ ก็ให้ผูกแพใหญ่ ๓ ชั้นขึ้น
 ชั้นแรกจมอยู่ในน้ำ ชั้น ๑ เป็นที่นั่งของภิกษุสงฆ์ ชั้น ๒ เป็นที่เก็บบาตร
 จีวรไว้ ฯ พระภิกษุสงฆ์ที่ไปนั้น มีพระเถระเจ้าที่เป็นหัวหน้าอยู่ ๓ องค์ ชื่อว่า
 พระสังขตตภาณเกอุฬสวเถระเจ้าองค์ ๑ ชื่อว่าอสิทตเถระเจ้าองค์ ๑ ชื่อว่า
 มหาโสณเถระเจ้าองค์ ๑ ฯ พระเถระเจ้า ๒ องค์ ได้กล่าวต่อพระมหาโสณเถระเจ้า
 ว่า ท่านมหาโสณะ ขอท่านจงขึ้นแพใหญ่เถิด ฯ พระเถระเจ้าจึงถามว่า ก็
 พวกท่านเล่า ฯ พระเถระเจ้าทั้ง ๒ นั้นตอบว่า ข้าแต่ท่านมหาโสณะ การตายใน
 น้ำก็ดี ตายบนบกก็ดี ก็เป็นการตายเหมือนกัน พวกข้าพเจ้าจักไม่ไป แต่พระ
 ศาสนาจักดำรงต่อไปได้เพราะอาศัยท่าน ขอท่านจงไปเถิด พระมหาโสณเถระเจ้า
 ตอบว่า เมื่อพวกท่านไม่ไป ข้าพเจ้าก็จักไม่ไป ถึงภิกษุทั้งหลายจะอ่อนวอนอยู่
 ถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่อาจให้พระมหาโสณเถระเจ้าขึ้นแพได้ จึงได้พากันกลับไป

ลำดับนั้น พระอุฬสวัณเณรเจ้าจึงบอกพระอิสิทัตตเณรเจ้าว่า นี่แน่ท่าน
อิสิทัตต ต่อไปในอนาคตข้างหน้าพระพุทฺธศาสนา จะดำรงอยู่ได้ก็เพราะอาศัย
พระมหาโสณะ ขอให้ท่านอย่าปล่อยพระมหาโสณะให้หลุดจากมือเลย พระอิสิทัตต-
เณรเจ้าจึงถามขึ้นว่าท่านเล่าจักไปไหน ฯ พระอุฬสวัณเณรเจ้าตอบว่า ข้าพเจ้า
จักไปไหว้พระมหาเจดีย์ ว่าคงแล้ว ก็สั่งสอนพระเณรเจ้าทั้ง ๒ แล้ว ก็อำลา
ไป เดินทางไปโดยลำดับจนกระทั่งถึงมหาวิหาร ฯ ในคราวนั้น มหาวิหาร
ได้ว่างเปล่า ฯ มีแต่ต้นละหุ่งเกิดตามลานพระเจดีย์ ฯ มีกอไม้เกิดล้อมพระ-
เจดีย์ทั้งมีเครื่องต่าง ๆ พัวพันด้วย พระอุฬสวัณเณรเจ้าก็ได้ไหว้พระมหาเจดีย์ด้วย
กิริยาอาการปานประหนึ่งว่าไหว้พระพุทฺธเจ้าที่ยังทรงพระชนม์อยู่ แล้วก็เข้าไปสู่
ศาลาทางทิศตะวันตก มองดูแล้วก็นั่งคิดอยู่ว่า เจดีย์สถานที่บรรจุพระสรีระ
ของพระพุทฺธเจ้าผู้เลิศด้วยลาภและยศถึงเพียงนั้นแล้วยังเป็นอย่างนี้ได้

ลำดับนั้น เทวดาองค์หนึ่งซึ่งสิงสถิตอยู่ในที่ใกล้นั้น ก็ได้จำแลงตัวเป็น
คนเดินทาง ถือข้าวสารเหนาน ๑ น้าอ้อยงบทะนาน ๑ มาหาพระเณรเจ้าแล้ว
ถามว่า พระผู้เป็นเจ้าจักไปไหน พระเณรเจ้าตอบว่า เราจะไปทิศทักษิณ เทวดา
นั้นก็กล่าวว่า ถึงข้าพเจ้าก็อยากจะไปทิศทักษิณเหมือนกัน เราไปด้วยกันเถิด ฯ
พระเณรเจ้าตอบว่า เราไม่มีกำลังพอที่จะไปกับอุบาสกได้ อุบาสกจงไปก่อน
เถิด ฯ เทวดานั้นตอบว่า ข้าพเจ้าประสงค์จะไปกับท่าน แล้วก็รับบาตรจีวรของ
พระเณรเจ้าไปช่วยถือ พอจะขึ้นเขื่อนบังอันชื่อว่าติสสวาปี พระเณรเจ้าก็ให้
เทวดานั้นส่งบาตรให้ เทวดานั้นก็ได้ส่งบาตรพร้อมทั้งน้าให้ ฯ พอพระเณรเจ้า
คืบมาในบาตรเท่านั้นก็เกิดกำลังแข็งแรงขึ้น ฯ เทวดานั้นก็ยื่นแผ่นดินให้ใกล้เข้า
ได้ไปถึงวิหารร้างแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้แม่น้ำเวณที แล้วก็ทำที่พักถวายพระ
เณรเจ้า ฯ รุ่งเช้าขอพระเณรเจ้าล้างหน้าบ้วนปากแล้ว เทวดานั้นก็ได้
ถวายข้าวต้ม ฯ พอพระเณรเจ้าดื่มข้าวต้มแล้วก็ได้หุงข้าวถวาย ฯ พระเณรเจ้า
ได้บอกให้เทวดานั้นเหลือไว้เป็นส่วนตัว แต่เทวดานั้นบอกว่า ข้าพเจ้าจักไปไม่
ไกล แล้วก็ได้อวยข้าวนั้นแก่พระเณรเจ้าसन เวลาพระเณรเจ้าฉันเสร็จหันเสร็จ
แล้ว ก็ได้ถือเอาบาตรจีวรของพระเณรเจ้าออกเดินทางต่อไป เวลาไปถึงที่ใกล้
แม่น้ำแห่งหนึ่งซึ่งมีชื่อว่า ชัชชวเนถิ แล้วบอกว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า ทน

เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์กินใบไม้ ดุจยังมีควันไฟปรากฏอยู่โน้น ข้าพเจ้าจักไป
ก่อน ว่าแล้วก็อาลาพระเถระเจ้ากลับไปสู่ที่อยู่ของตน ฯ พระเถระเจ้าก็ได้อาศัย
พวกมนุษย์กินใบไม้นั้นอยู่ จนตลอดสมัยมีภัย

ฝ่ายพระอสีตเถระเจ้าก็ได้เดินทางไปถึงอพชนบท ฯ คนทั้งหลายใน
ชนบทนั้นได้พากันทำลายผลไม้ซึ่งมีรสอร่อยที่ยังสุกแล้ว ก็ถือเอาเมล็ดไป ได้ทั้ง
แต่เปลือกไว้ ฯ พระเถระเจ้าบอกว่า นี่แน่ท่านมหาโสณะ ภิกษุหารประทัญจน
แล้ว ว่าแล้วก็ให้พระมหาโสณะเถระเจ้านำบาตรจีวรมาให้ ท่านครองบาตรจีวรแล้ว
ก็ยืนอยู่ มีกุมาริกาคนหนึ่งได้เห็นพระเถระเจ้ายืนอยู่ ก็คิดว่า พระเถระเจ้าองค์นี้คง
ต้องการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จึงได้นำเอาเปลือกผลมะขางใส่ลงในบาตรของท่าน ฯ แล้ว
พระเถระเจ้าทั้ง ๒ ก็พากันฉัน ฯ ผลมะขางนั้นได้เป็นอาหาร เลี้ยงร่างกายของ
พระเถระเจ้าทั้ง ๒ อยู่ได้ถึง ๑ วัน แล้วพระเถระเจ้าทั้ง ๒ ก็พ้อดีไปถึงสระแห่ง
หนึ่งอันชื่อว่าโจริยะ ฯ คนทั้งหลายได้พากันไปเก็บดอกบัวที่สระนั้นได้เด็ดก้านบัว
ทิ้งไว้ ฯ พระเถระเจ้าได้บอกพระมหาโสณะว่า ภิกษุหารปรากฏอีกแล้ว ก็
ครองบาตรจีวรไปยืนอยู่ในที่ใกล้ก้านบัวนั้น ฯ พวกเด็กชาวบ้านได้พากันเก็บ
เอาก้านบัวไปล้างน้ำแล้วใส่บาตร ฯ พระเถระเจ้าทั้ง ๒ ก็พากันฉัน ต่อจาก
นั้นไปอีก ๑ วัน ก็ไม่ได้ฉันสิ่งใดอีก ได้พากันเดินทางไปจนกระทั่งถึงประตูบ้าน
แห่งหนึ่งซึ่งมีในที่อยู่แห่งมนุษย์กินใบไม้

เมื่อมารดาบิดาของทารกคนหนึ่ง ในหมู่บ้านนั้น จะออกไปป่า ก็ได้สั่ง
ลูกไว้ว่า ถ้ามีพระองค์ใดองค์หนึ่งมาอย่าได้ให้ไปที่ไหน เจ้าจงบอกให้ท่าน
อยู่ที่นั่น ฯ ทารกนั้นได้เห็นพระเถระทั้งหลายแล้วก็รับบาตรจีวร นิมนต์ให้
ท่านนั่งพักอยู่ในที่นั้น ฯ แต่ที่บ้านเรือนนั้นไม่มีข้าวสกกอย่างเดียว ฯ ทารกา
นั้นได้ถือเอาเมล็ดไปสับเปลือกไม้กับใบไม้คลุกเข้าด้วยกันเป็น ๓ ก้อน แล้วใส่
บาตรพระอสีตเถระเจ้าคนหนึ่ง ใส่บาตรพระมหาโสณะเถระเจ้าคนหนึ่ง ที่ยัง
เหลืออีกคนหนึ่งนั้นได้เอ้อมมือไปหมายจะใส่บาตรพระอสีตเถระเจ้า แต่มือได้
พลัดตกลงที่บาตรของพระมหาโสณะเถระเจ้า ฯ พระอสีตเถระเจ้าจึงกล่าว
ขึ้นว่า ในคราวภยันันเกิดจากพราหมณ์เตีสสโจรนี้ อาหารที่เขาทำด้วยเปลือก
ไม้และใบไม้จักให้ผลเท่าไรหนอ ฯ พระเถระเจ้าทั้ง ๒ นั้น ได้ฉันอาหาร

นั้น แล้วก็ได้พากันไปสัณฑ์พัก ๑ ฝ่ายทายกนั้นก็ได้บอกมารดาบิดาทักถาม
มาจากบ่าให้ทราบว่า มีพระเถระเจ้า ๒ องค์มาถึงทน มารดาบิดาก็ได้ตามไป
ไหว้พระเถระเจ้าทั้ง ๒ นั้น แล้วนิมนต์ให้อยู่ในที่นั้น ๑ พระเถระเจ้าทั้ง ๒
นั้นก็อยู่ในที่นั้นตลอดสมัยมีภัย

เมื่อพราหมณ์ตีสสโจรตายแล้ว ปิตุมหาราช ก็ได้ขึ้นเสวยราชสมบัติ ๑
พระภิกษุสงฆ์ที่อยู่ป่ากสมุทราชังโน้นได้ทราบว่า ภัยสงบแล้ว บ้านเมืองสมบูรณ
ดีแล้ว ก็ได้พากันลงเรือที่ท่าเรือใหญ่แล้วถามว่า พระมหาโสณเถระเจ้าอยู่ที่ไหนแล้ว
ก็พากันไปหาพระมหาโสณเถระเจ้า ๑ พระมหาโสณเถระเจ้ากับภิกษุบริวาร ๕๐๐ องค์
ก็ได้พากันไปที่มณฑลารามวิหารในกาลกคาม ๑ ในคราวนั้น ที่กาลกคามนั้น
มีคนเหลืออยู่ประมาณ ๑๐๐ ตระกูล ๑ พอถึงเวลารাত্রีก็มเหวตามาบอกคน
ทั้งหลายว่า พระมหาโสณเถระเจ้ากับภิกษุบริวาร ๕๐๐ องค์ ได้มาถึงมณฑลาราม
วิหารแล้ว พวกเจ้าทุกคนจงถือเอาผ้าขาวยาว ๕ ศอก กับอาหารราคา ๑ กหาปณะ
ออกไปถวาย รุ่งเช้าขึ้น พระเถระเจ้าทั้ง ๒ ก็พากันเข้าไปบิณฑบาตที่กาลกคามนั้น ๑
คนทั้งหลายก็ได้นิมนต์ให้นั่งแล้วถวายข้าวต้ม ๑ พระตีสสกุตเถระเจ้าที่อยู่ในมณฑลา-
รามได้เป็นหัวหน้าในที่นั้น

มีอุบาสกใหญ่ผู้หนึ่งได้ถามขึ้นว่า พระมหาโสณเถระเจ้าองค์ไหน ๑
แต่ในเวลานั้น พระมหาโสณเถระเจ้าอ่อนกว่าภิกษุทั้งหลายได้นั่งอยู่ในท้ายแถว ๑
พระตีสสกุตเถระเจ้าได้ขม้อบอกว่า โนนแน่นะพระมหาโสณะ ๑ อุบาสกนั้นก็ไป
ไหว้แล้วขอรับบาตร แต่ท่านไม่ให้ ๑ พระตีสสกุตเถระเจ้าจึงบอกว่า ท่าน
โสณะ ท่านไม่รู้ฉันใด ถึงแม้ว่าข้าพเจ้าก็ไม่รู้ฉันนั้น เหวดทั้งหลายได้จัดแจง
อาหารไว้เพื่อท่านผู้บุญ ขอท่านจงส่งบาตรให้เกิด จงสงเคราะห์เพื่อนพรหมจรรย์
เกิด ๑ อุบาสกนั้น ก็ได้รับบาตรไปใส่อาหารอันมีค่า ๑ กหาปณะ แล้วเอา
ผ้าขาวยาว ๕ ศอก นั้นวางรองบาตร นำมาถวายพระเถระเจ้า ๑ มีอุบาสก
อีกคนหนึ่ง ได้ถวายอาหารบิณฑบาต ๑๐๐ เล่มเกวียนแก่พระเถระเจ้าอีก

พระเถระเจ้าก็ได้แบ่งอาหารบิณฑบาตเหล่านั้น ถวายแก่ภิกษุสงฆ์ แล้ว
ออกเดินทางไปในนครทั้งถึงมหาวิหาร ได้ไหว้มหาโพธิและพระมหาเจดีย์ แล้วก็ไปที่
กุปาราม แล้วพาภิกษุสงฆ์บริวารเข้าไปสู่พระนครทางทิศทักษิณ ได้รับอาหารบิณฑ-

บาตอันมีค่า ๖๐ กหาปณะเรื่อยไป ตั้งแต่ประตูพระนคร ฯ จำเดิมแต่นั้นไป
ก็มีผู้ถวายสักการะหาประมาณมิได้

ในเวลากาลวิบัติเช่นนี้ แม้แต่เปลือกผลมะขาง และก้านบัว ก็ยังหาได้
ยาก ส่วนในเวลากาลสมบัติ ลาภอันมากถึงเพียงนั้นก็ยังเกิดขึ้นโดยง่าย ฯ
การที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทราบชัดซึ่งผลแห่งกรรมที่ถูกรับติดทางกัน
แล้วไม่อาจให้ผลได้ แต่เมื่อได้โอกาสกาลสมบัติแล้วจึงอาจให้ผลดังที่วามาน
ได้ชัดเจน จัดเป็นวิปากญาณข้อที่ ๒ แต่ว่าวิปากญาณข้อที่ ๒ นี้ ยังมีเหลือ
อยู่อีก แต่ได้ใจความว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นได้ชัดเจนว่า กรรมอย่างไร
จักให้ผลในเวลาใด จะให้ผลเป็นอย่างไร แก่ใคร จัดเป็นวิปากญาณซึ่งเป็น
ทศพลญาณที่ ๒ ดังนี้ สันเนอความในกัณฑ์เพ็ญเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๖

คัมภีร์พระวิมังก์

ว่าด้วยทศพลญาณข้อที่ ๓-๔-๕

ตตถ กตมึ ตถาคตสฺส สพฺพตฺถคามินี ปฏิปทึ ยถาภูตญาณั ฯ อิธ
ตถาคโต อยั มคฺโค อยั ปฏิปทา นิรยคามินิตี ปชานาติ อยั มคฺโค อยั
ปฏิปทา ตีรจฺญาณคามินีตี ปชานาติ อยั มคฺโคติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิมังก์ กัณฑ์ที่ ๘๖ ว่าด้วยทศพล-
ญาณ ข้อที่ ๓ ข้อที่ ๔ ข้อที่ ๕ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ซึ่งเป็นทศพลญาณข้อที่ ๓ ของพระพุทธเจ้านั้น

ได้แก่สิ่งใด แก้ว ได้แก่การที่พระพุทธเจ้าทรงทราบชัดว่า ทางนี้เป็นทางไปนรก
 ทางนี้เป็นทางไปศิริจรรย์ ทางนี้เป็นทางไปเปรตวิสัย ทางนี้เป็นทางไปมนุษย์
 ทางนี้เป็นทางไปเทวโลก ทางนี้เป็นทางไปนิพพาน ดังนั้น อันนี้เป็นเนื้อความ
 ในพระบาลี

อรรถกถา

ส่วนเนื้อความในอรรถกถาว่า คำว่า ทางนี้ หมายความว่า นรก
 นั้น หมายความว่า ไม่มีความสุข ฯ คำว่า ศิริจรรย์นั้น แปลว่า ไปทางขวาง ฯ
 คำว่า เปรตวิสัยนั้น แปลว่า ไล่ไป ฯ คำว่า มนุषยนั้น แปลว่า ผู้มีใจสูง ฯ
 คำว่า เทวโลกนั้น แปลว่า เสร็จแรงด้วยกามคุณ ๕ หรือด้วยฐานะสมบัติอันยิ่ง ฯ
 คำว่า นิพพานนั้น แปลว่า ไม่มีติดเหาเครื่องร้อยรัด

พระพุทธเจ้าทรงรู้ทางไปนรกเป็นต้นอย่างไร ? แก้ว ทรงรู้อย่างนี้ คือ
 ทรงรู้ว่า เมื่อชาวบ้านทั้งสนพวกร่วมกันฆ่าสัตว์หนึ่งหรือฆ่าเนื้อปาดัวหนึ่ง เจตนา
 ของคนทั้งปวงนั้นล้วนเต็มชีวิตต้องการของผู้อื่นเป็นอารมณ์ แต่ว่ากรรมนั้นย่อม
 ต่างกันในเวลาให้ผล ฯ เพราะว่าบางคนก็ทำด้วยความเต็มใจ บางคน
 ก็ทำด้วยผู้อื่นบังคับ บางคนก็ทำเหมือนกับเต็มใจ แล้วคนเหล่านั้นก็ได้ไปเกิดใน
 ที่ต่าง ๆ กัน คือ บางคนได้ไปเกิดในนรก บางคนได้ไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน
 บางคนได้ไปเกิดเป็นเปรตวิสัย ฯ พระพุทธเจ้าขอมองทรงทราบชัดว่า คนไหนจักไป
 เกิดที่ไหน ฯ ถึงแม้ว่าคนเหล่านั้นกำลังเกิดอยู่ในนรกก็ดี พระพุทธเจ้าก็ทรง
 ทราบชัดว่า ใครจะไปเกิดในนรกใหญ่ทั้ง ๘ ใครจะไปเกิดในนรกบริวารทั้ง ๑๖ ฯ
 ในจำพวกที่จะไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบชัดว่า ผู้
 จักไปเกิดเป็นสัตว์ไม่มีเท้า ๓ ผู้จักไปเกิดเป็นสัตว์ ๒ เท้า ผู้จักไปเกิดเป็น
 สัตว์ ๔ เท้า ผู้จักไปเกิดเป็นสัตว์เท้ามาก ฯ ในจำพวกที่จะไปเกิดเป็นเปรตนั้น
 พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบชัดว่า ผู้จักไปเกิดเป็นเปรตจำพวกที่มีความอยากอาหาร
 แรงกล้าจนเกิดเป็นไฟไหม้ได้ทั้ง ๓ ผู้จักไปเกิดเป็นเปรตอดอยาก ผู้จักไป
 เป็นเปรตอาศัยผู้อื่นเลี้ยงชีพ ฯ ในกรรมเหล่านี้ พระพุทธเจ้าทรงทราบชัดว่า

กรรมจักไม่อาจนำปฏิสนธิมา กรรมไม่มีกำลัง เมื่อให้ปฏิสนธิแล้วก็จักหมดกำลัง ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อชาวบ้านทั้งสนพากันถวายอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ เจตนาของชาวบ้านทั้งสนพาก็มีอาหารที่ถวายนั้นเป็นอารมณ์เหมือนกัน แต่ว่าเวลาให้ผลนั้นต่างกัน กล่าวคือ บางคนก็เกิดในเทวโลก บางคนก็เกิดในมนุษยโลก ฯ พระพุทธเจ้าทรงทราบชัดว่า ผู้นี้จักเกิดในมนุษยโลก ผู้นี้จักเกิดในเทวโลก ฯ พวกที่จะไปเกิดในเทวโลกนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงทราบชัดว่า ผู้นี้จะเกิดในปรินิพพาน สวรรค์ ผู้นี้จะเกิดในนิมมานรดี ผู้นี้จะเกิดในดุสิต ผู้นี้จะเกิดในมาหา ผู้นี้จะเกิดในดาวดึงส์ ผู้นี้จะเกิดในจาตุมหาราชิกา ผู้นี้จะเกิดเป็นภุมมเทวดา ผู้นี้จะเกิดเป็นเทวราชผู้ใหญ่ ผู้นี้จักได้รับฐานันดรที่ ๒ หรือที่ ๓ ของเทวราชผู้ใหญ่นั้น ฯ ในจำพวกที่จะไปเกิดในมนุษยโลกนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบชัดว่า ผู้นี้จักเกิดในตระกูลกษัตริย์ ผู้นี้จะเกิดในตระกูลพราหมณ์ ผู้นี้จะเกิดในตระกูลพ่อค้า พ่อนา ผู้นี้จะเกิดในตระกูลพ่อครัว ผู้นี้จักได้เป็นพระราชา ผู้นี้จักได้รับฐานันดรที่ ๒ หรือที่ ๓ ของพระราชาานั้น ฯ ในกรรมเหล่านั้น พระพุทธเจ้าทรงทราบชัดว่า กรรมจักไม่อาจนำปฏิสนธิมา กรรมไม่มีกำลัง เมื่อให้ปฏิสนธิแล้วก็จะหมดกำลังไป

ในจำพวกผู้เจริญวิปัสสนาก็เหมือนกัน คือ พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบชัดว่า ผู้เจริญวิปัสสนาตามแบบนั้น จักได้สำเร็จพระอรหัต แต่ผู้นี้จักไม่อาจสำเร็จพระอรหัต ผู้นี้จักเป็นพระอนาคามี ผู้นี้จักเป็นพระสกทาคามี ผู้นี้จักเป็นพระโสดาบัน ผู้นี้จักไม่อาจสำเร็จมรรคผล จักตั้งอยู่ในวิปัสสนา ที่มีลักษณะเป็นอารมณ์เท่านั้น ผู้นี้จักตั้งอยู่ในวิปัสสนาอันพิจารณาบังจย ผู้นี้จักตั้งอยู่ในวิปัสสนาอันพิจารณานามรูป ผู้นี้จักตั้งอยู่ในวิปัสสนาอันพิจารณาอรูปธรรม ผู้นี้จักตั้งอยู่ในวิปัสสนา อันตั้งอยู่ในอรูปธรรม ผู้นี้จักตั้งอยู่ในวิปัสสนาอันกำหนดมหาภูตรูป ผู้นี้จักไม่อาจกำหนดสิ่งใด ๆ ได้ ดังนี้

ในจำพวกผู้ทำกสิณบริกรรม พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบชัดว่า ผู้นี้จักมีแต่เพียงบริกรรมเท่านั้น จักไม่อาจนำให้เกิดนิมิตได้ ส่วนผู้นี้จักอาจทำให้เกิดนิมิตได้ แต่จักไม่อาจให้ถึงความแนบแน่น ผู้นี้ให้ถึงความแนบแน่นแล้วทำมาน

ให้เป็นเหตุแล้ว เจริญวิปัสสนาต่อแล้ว จักถือเอาซึ่งความเป็นพระอรหันต์
 สันเนอความในสัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ซึ่งเป็นเหตุผลญาณที่ ๓ เพียงเท่านั้น

ในเหตุผลญาณที่ ๔ ซึ่งมิชื่อว่ามานาชาตญาณนั้น มีเนื้อความในพระบาลีว่า
 พระตถาคตเจ้าย่อมทราบชัดซึ่งความต่างกันแห่งขันธ์ อายตนะ ธาตุ ดังนี้

ส่วนในอรรถกถาว่า ขันธ์นั้น ได้แก่ ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์
 สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ ฯ ในขันธ์ ๕ นั้น ก็แตกต่างกันออกไป
 อีก คือ แต่ละอย่าง ๆ ย่อมแตกต่างกันออกไปหลายชนิด คือ รูปขันธ์ ๑ ก็มี รูป-
 ขันธ์ ๒ ก็มี รูปขันธ์ ๓ ก็มี รูปขันธ์ ๔ ก็มี รูปขันธ์ ๕ ก็มี รูปขันธ์ ๖ ก็มี
 รูปขันธ์ ๗ ก็มี รูปขันธ์ ๘ ก็มี รูปขันธ์ ๙ ก็มี รูปขันธ์ ๑๐ ก็มี รูปขันธ์ ๑๑ ก็มี ฯ
 เวทนาขันธ์นั้นก็มีหลายอย่างต่าง ๆ กันเหมือนกับรูปขันธ์ แต่แปลกออกไปอีกว่า
 เวทนาขันธ์หลายอย่างก็มี ส่วนสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญานขันธ์ ก็มี
 หลายอย่างต่าง ๆ กัน เหมือนกับรูปขันธ์ ฯ คำว่า ความต่างกันแห่งอายตนะนั้น
 ได้แก่ความต่างกันแห่งอายตนะทั้งหลายว่าอย่างไรเป็นภูมิไหน คือ อายตนะ ๑๒
 อันได้แก่ จักขวยตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ
 มนายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และได้แก่อายตนะ คือ รูป
 เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ฯ อายตนะ ๑๐ เบื้องต้นเป็นกามาวจร
 ส่วนอายตนะเบื้องปลายเป็นได้ทั้ง ๕ ภูมิ คือ เป็นได้ทั้งกามาวจร รูปาวจร
 อรูปาวจร โลกุตตระ ฯ คำว่า ธาตุ นั้น ได้แก่ธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น
 ธาตุ ๑๖ ตอนต้น เป็นกามาวจร ส่วนธาตุ ๒ เบื้องปลายเป็นได้ทั้ง ๔ ภูมิ ฯ
 ธาตุนี้แยกออกไปอีกทำไร พระตถาคตเจ้าก็ทรงทราบได้ชัดเจน โลก คือ หมู่สัตว์
 กิติ คือ ต้นไม้ภูเขา กิติ อย่างไหนมีธาตุอย่างไร พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบได้สิ้น

พระบิณฑกะพุทธเจ้า กับพระอัครสาวกเจ้าทั้งหลาย ย่อมรู้จักความต่างกัน
 แห่งโลกที่มีจิตวิญญาณได้เป็นบางส่วนไม่ได้สิ้นเชิง ส่วนโลกที่ไม่มีจิตวิญญาณ
 นั้น พระบิณฑกะพุทธเจ้ากับพระอัครสาวกย่อมไม่รู้จักความแตกต่างกัน ฯ พระ
 สัพพัญญูพุทธเจ้า ย่อมรู้จักได้สิ้นว่า เมื่อธาตุนี้มาก ต้นไม้ชนิดนี้ต้องมีลำต้นขาว
 ต้นไม้ชนิดนี้ต้องมีลำต้นดำ ต้นไม้ชนิดนี้ต้องมีลำต้นเกลี้ยง ต้นไม้ชนิดนี้ต้องมี
 เปลือกหนา ต้นไม้ชนิดนี้ต้องมีเปลือกบาง ฯ เมื่อธาตุชนิดนี้มาก ใบของต้นไม้

หม่อมมัสและทรวงทรงเป็นต้นอย่างนั้น เมื่อธาตุอย่างนั้นมาก ดอกของต้นไม้หม่อม
มัสเขียว เมื่อธาตุชนิดนั้นมากใบของต้นไม้หม่อมมัสเหลือง หรือสีขาว มีกลิ่นหอม
กลิ่นไม่หอม มีผลเล็ก มีผลใหญ่ มีผลยาว มีผลสั้น มีผลกลม มีผลแบน
มีผลฐานไม่กั เป็นต้นไม้เกลี้ยง เป็นต้นไม้หยาบ เป็นต้นไม้มีกลิ่นหอม เป็น
ต้นไม้ไม่มีกลิ่นหอม เป็นต้นไม้มีผลหวาน เป็นต้นไม้มีผลขม มีผลเปรี้ยว
มีผลเผ็ด มีผลฝาด เมื่อธาตุชนิดนั้นมาก หนามของต้นไม้หม่อมเป็นหนามคม
หรือเป็นหนามไม่คม เป็นต้นตรง เป็นต้นคด เป็นต้นไม้แดง เป็นต้นไม้ดำ
เป็นต้นไม้เขียว เป็นต้นไม้ขาว ดังนี้ พระตถาคตเจ้าทรงทราบอย่างนี้ได้ชัดเจน
สนเนอความที่ควรอธิบายในทศพลญาณข้อที่ ๔ เพียงเท่านั้น

ในทศพลญาณข้อที่ ๕ คือ นานาธิมุตติญาณนั้น มีเนื้อความตามพระบาลีว่า
พระตถาคตเจ้าย่อมทราบชัดว่า ผู้มีอริมุตติเลวทรามก็มี ผู้มีอริมุตติประณีตก็มี
ผู้มีอริมุตติเลวทรามคบผู้มีอริมุตติเลวทรามก็มี ผู้มีอริมุตติประณีตคบผู้มีอริมุตติประณีต
ก็มี ผู้มีอริมุตติเลวทรามมานานคบอริมุตติเลวทรามก็มี ผู้มีอริมุตติประณีต คบผู้มี
อริมุตติประณีตก็มี แม้ในอนาคตก็เหมือนกัน

ส่วนในอรรถกถาว่า อริมุตตินั้นได้แก่อชฌาสัย คำว่า อริมุตติเลวทรามนั้น
ได้แก่อชฌาสัยเลวทราม ฯ คำว่า อริมุตติประณีตนั้น ได้แก่อชฌาสัยดี ฯ
ถ้าอาจารย์และอุปัชฌาย์ไม่มีศีล ส่วนสัทธวัหาริกมีศีล สัทธวัหาริกเหล่านั้นก็ไม่
คบอาจารย์และอุปัชฌาย์ของตน คบแต่ภิกษุทั้งหลายที่เหมือนกันตน ฯ ถ้า
อาจารย์และอุปัชฌาย์เป็นผู้มีศีล ส่วนสัทธวัหาริกไม่มีศีล สัทธวัหาริกเหล่านั้น
ก็ชอบคบแต่ผู้ไม่มีศีลเหมือนกันตน ย่อมเป็นอย่างนั้นเหมือนกันทั้งอดีต อนาคต
ปัจจุบัน แต่การคบกันนั้น ย่อมไม่แน่นอน ที่แน่นอนนั้น คือ อชฌาสัย ได้ยิน
มาว่า มีภิกษุหลายองค์ด้วยกันพากันเข้าไปบิณฑบาตที่บ้านค้ำบลหนึ่ง ฯ ชาวบ้าน
ได้นำอาหารมาใส่บาตรเป็นอันมาก แล้วบอกว่า ขอท่านทั้งหลาย จงฉันตาม
เพื่อนฝูงที่ชอบพอกันเถิด ฯ ฝ่ายภิกษุทั้งหลายก็กล่าวกันว่า คนทั้งหลายย่อม
ทำการงานตามอัธยาศัยของตน ฯ ส่วนพระอุपाภิเษกเจ้าผู้ทรงพระไตรปิฎก
ที่ไปนาทวิปเพื่อจะไหว้พระเจดีย์ กับพระภิกษุ ๕๐๐ องค์ ได้มีคนทั้งหลายนิมนต์

ไว้ในบ้านตำบลหนึ่ง ๑ แต่ภิกษุที่สมควรมีอยู่คนหนึ่ง ซึ่งอยู่กับพระเถระเจ้า ๑
ในวิหารใกล้ๆ นั้นไม่มีภิกษุที่สมควรสักองค์ ๑ เมื่อพระภิกษุสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวก
ได้ไปรวมกันอยู่ที่บ้านนั้น ภิกษุทั้ง ๒ จำพวกนั้น ถึงแม้ว่าไม่เคยเห็นกันก็ดี แต่
ก็มีความร่าเริงยินดีต่อกัน ๑ พระเถระเจ้าได้เห็นแล้วจึงกล่าวขึ้นว่า พระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าทรงทราบชัด แล้วจึงทรงแสดงธาตุสังขตไว้

เพื่อจะแสดงเนื่อความว่า อชมาสัยเป็นกำหนดแน่นอนนั้น ควรแสดงเรื่อง
ต่อไป คือ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพระอาพาธอยู่ทกุเขาคิชฌกูฏนั้น ภิกษุทั้งหลาย
มีพระสารีบุตรโมคคัลลาน์ เป็นต้น ได้พากันมาเฝ้าแทนแวดล้อม พระพุทธองค์
ได้ทอดพระเนตรเห็นพระเถระเจ้าองค์หนึ่งๆ ซึ่งเดินจงกรมอยู่กับบริวารของตนจึงตรัส
แก่ภิกษุทั้งหลายว่า เธอเห็นไหมพระสารีบุตรเดินจงกรมอยู่กับภิกษุเป็นอันมาก ฯ
ภิกษุทั้งหลายก็ทูลว่า ได้เห็น พระเจ้าข้า ฯ จึงตรัสว่า ภิกษุเหล่านั้นล้วนแต่ผู้
บุญญาหงนง คึงน สมนเนื่อความในทศพลญาณข้อที่ ๕ เพียงเท่านั้น.

เฮว่ กิม ค้วยประการฉะนี้ ฯ

កម្ពុជា ឆ្នាំ
កំណត់ ៨៧

๒๓๕ ๒๓๕
คัมภีรพระวรวงศ์

วาทะบทสัพพัญญานข้อที่ ๖

ตถฺก กตมํ ตถาคคสฺส ปสฺสตุตถํ ปฺรปฺกฺกถํ อินฺทฺริยปโรปฺริยคํ
 ขณิกํ ฌานํ ฯ อีธ ตถาคโค สตฺถาณํ อาสยํ ปชานาติ อนุสยํ
 ปชานาติติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๘๗ ว่าด้วยบทสวดภาณ
ข้อที่ ๖ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชน
ทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนานี้ว่า
 ทศพลญาณข้อที่ ๖ นั้น ได้แก่อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ ฯ อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ
 นั้น ได้แก่ การที่พระตถาคตเจ้ารู้ตามเป็นจริงซึ่งความแปลกกัน แห่งอินทรีย์ ของ
 สัตว์อื่น ของบุคคลอื่น ฯ คือ พระตถาคตเจ้าย่อมทรงทราบชัดซึ่งอาสยะของสัตว์
 ทั้งหลาย ซึ่งอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งจริตของสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งอหิมุติ
 ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทรงทราบชัด ซึ่งสัตว์ทั้งหลายที่มีธุลีในจักษุน้อย มีธุลีใน
 จักษุมาก มีอินทรีย์กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการไม่ดี ควรให้
 รู้ได้ง่าย ควรให้รู้ได้ยาก เป็นผู้สมควรและไม่สมควร ที่อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย
 นั้น ได้แก่สิ่งใด ฯ ได้แก่การที่สัตว์ทั้งหลายมีความเห็นผิดต่าง ๆ คือ เห็นว่า
 โลกยังยืนก็มี เห็นว่าโลกไม่ยังยืนก็มี เห็นว่าโลกมีที่สุดก็มี เห็นว่าโลกไม่มี
 ที่สุดก็มี เห็นว่าชีวิตกับสรีระเป็นอันเดียวกันก็มี เห็นว่าชีวิตกับสรีระต่างกัน
 ก็มี เห็นว่าสัตว์ตายแล้วเกิดก็มี เห็นว่าสัตว์ตายแล้วไม่เกิดก็มี เห็นว่าสัตว์
 ตายแล้วทั้งเกิดอีกและไม่เกิดอีกก็มี เห็นว่าสัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิด
 อีกก็ไม่ใช่ก็มี สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้อาศัยซึ่งความเห็นในภพบ้าง อาศัยซึ่ง
 ความเห็นในความไม่มีภพบ้าง พระตถาคตเจ้าทรงได้ความรู้อันอนุโลมเข้าในธรรม
 ทั้งหลายที่อาศัยเหตุปัจจัยไม่เกี่ยวกับความเห็นผิดต่าง ๆ ดังที่มาแล้วนี้ ความรู้
 ของพระตถาคตเจ้านั้นเป็นความรู้ตามเป็นจริง อันนั้นแหละเรียกว่าอาสยะของสัตว์
 ทั้งหลาย ฯ ก้อนุสัยของสัตว์ทั้งหลายนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่สิ่งที่มีประจำใจของ
 สัตว์ทั้งหลาย ๑ ประการ คือ กามราคะ ความยินดีในกามารมณ์ ๑ ปฏิฆะ ความ
 ขัดเคือง ๑ มานะ ความถือตัว ๑ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ๑ วิจิกิจฉา ความ
 สงสัย ๑ ภวราคะ ความยินดีในความมีความเป็น ๑ อวิชชา ความไม่รู้ ๑ ฯ
 ราคะ ย่อมมีประจำใจของสัตว์ทั้งหลายในสิ่งที่รักใคร่พอใจ ฯ ปฏิฆะ ย่อมมี
 ในสิ่งที่ไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ อวิชชา ย่อมมีอยู่ในสิ่งทั้ง ๒ นี้ ฯ มานะ ทิฏฐิ
 วิจิกิจฉา ย่อมเนื่องอยู่กับอวิชชา ฯ จริตของสัตว์ทั้งหลายนั้นได้แก่สิ่งใด ฯ ได้แก่

ปญฺญากิสังขาเร เครื่องตกแต่งที่เป็นบุญ ๑ อปญฺญากิสังขาเร เครื่องตกแต่งที่ไม่เป็นบุญ ๑ อเนญซากิสังขาเร เครื่องตกแต่งที่ไม่ห้วนไหว ๑ ฯ ปรีตคณฺมกะ ภูมิ น้อย ๑ มหาคณฺมกะ ภูมิใหญ่ ๑ ฯ อริมุตฺติของสัตว์ทั้งหลายนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ การที่สัตว์ทั้งหลายมีอักษณาสัยเลวทรามและประณีต คือ สัตว์ทั้งหลายที่มีอักษณาสัยเลวทรามก็มี มีอักษณาสัยประณีตก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอักษณาสัยเลวทรามก็คบผู้ที่มีอักษณาสัยเลวทราม ส่วนผู้มีอักษณาสัยดี ก็คบผู้ที่มีอักษณาสัยดี เป็นอย่างนี้เหมือนกันทั้งอดีตอนาคต ฯ สัตว์จำพวกไหนมีริฐลีในจักษุมาก ฯ วัตถุแห่งกิเลส มีอยู่ ๑๐ ประการ คือ โลกะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ วิจิกิฉา ๑ ถีนะ คือ ใจเหตุน้อย ๑ อหังคะ คือ ใจฟุ้งซ่าน ๑ อหิริกะ คือ ใจไม่ละอายบาปอกุศล ๑ อโนตตปฺปะ คือ ใจไม่กลัวบาปอกุศล ๑ ฯ วัตถุแห่งกิเลส ๑๐ ประการนี้ มีอยู่ในสัตว์จำพวกใดมาก สัตว์จำพวกนั้น ชื่อว่า มีริฐลีในจักษุมาก ฯ สัตว์จำพวกใดไม่มีวัตถุแห่งกิเลส ๑๐ ประการนี้มาก สัตว์จำพวกนั้นชื่อว่า มีริฐลีในจักษุน้อย ฯ สัตว์จำพวกไหนชื่อว่า มีอินทรีย์อ่อน ฯ สัตว์จำพวกที่มีศรัทธาอ่อน มีวิริยะน้อย มีสติน้อย มีสมาธิน้อย มีปัญญาอ่อน ชื่อว่า มีอินทรีย์อ่อน จำพวกที่มีศรัทธามาก มีวิริยะมาก มีสติมาก มีสมาธิมาก มีปัญญามาก ชื่อว่า มีอินทรีย์กล้า ฯ สัตว์จำพวกใดมีอาสยะลามก มีอนุสยลามก มีจริตลามก มีอริมุตติลามก มีริฐลีในจักษุมาก มีอินทรีย์อ่อน สัตว์จำพวกนั้นชื่อว่า มีอาการไม่ดี ฯ สัตว์จำพวกใดมีอาสยะดี มีจริตดี มีอริมุตติดี มีริฐลีในจักษุน้อย มีอินทรีย์กล้า สัตว์จำพวกนั้นชื่อว่า มีอาการดี ฯ สัตว์จำพวกใดมีอาการไม่ดี สัตว์จำพวกนั้นชื่อว่า ให้รู้ได้ยาก ฯ สัตว์จำพวกใดมีอาการดี สัตว์จำพวกนั้นให้รู้ได้ง่าย ฯ สัตว์จำพวกใดประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ ธรรม ๑ กิเลส ๑ วิบาก ๑ ไม่มีศรัทธา ๑ ไม่มีฉันทะ ๑ ไม่มีปัญญา ๑ ไม่ควรแก่การก้าวลงสู่ความแน่นอน สักความถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย สัตว์จำพวกนั้นชื่อว่า ไม่ควร ชื่อว่า อากัฬ ฯ สัตว์จำพวกใดไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ ธรรม และกิเลส วิบาก ที่มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ควรก้าวลงสู่ความแน่นอนได้ ก้าวลงสู่ความถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลายได้ สัตว์จำพวกนั้น ชื่อว่า ผู้ควร ชื่อว่า ภัพฺพสัตว์ ฯ พระตถาคตเจ้าทรงทราบชัด ที่แสดงมาแล้วนี้ เรียกว่าอินทรีย์ปโรปริยัตถญาณ สันแน่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายตามหลักอรรถกถาว่า อาสยะนั้น ได้แก่ที่
อาศัยแห่งจิตใจของสัตว์ทั้งหลาย ฯ อนสฺยนั้น ได้แก่กิเลสที่ยังละไม่ได้ ฯ จิตฺตํ
ได้แก่กุศลและอกุศลที่ทำด้วยกายเป็นต้น ฯ อธิมุตฺตํ ได้แก่อวิชฌาสัย ฯ คำว่า
มฺริตฺตํในจักขุณ้อยนั้น ได้แก่ มฺริาคะ โทสะ โมหะ อยู่ในบัญญัติณ้อย ฯ คำว่า มฺริ
ตฺตํในจักขุมากนฺตํ ได้แก่ มฺริาคะ โทสะ โมหะนั้นมาก ฯ คำว่า มฺริอินทฺรียกถํ
ได้แก่มิธรรมอันเป็นใหญ่ ๕ ประการ มีสรีรธาเป็นต้นนั้นกล่าวแจ้ง ฯ คำว่า มฺริอินทฺรีย
อณํ ได้แก่มิธรรม ๕ ประการนั้นอ่อน ฯ ผู้มีอาสยะเป็นต้นคิงาม ชื่อว่า ผู้มี
อาการดี ฯ ผู้มีอาสยะเป็นต้นนั้นไม่คิงาม ชื่อว่า มีอาการไม่ดี ฯ ผู้อาจเข้าใจ
เหตุการณ์ได้ง่าย ชื่อว่า ผู้รู้ได้ง่าย ฯ ผู้ไม่อาจเข้าใจเหตุการณ์ได้ง่าย ชื่อว่า
ผู้รู้ได้ยาก ฯ ผู้สมบูรณ์ด้วยอุปนิสัยสมควรแก่การรู้แจ้งซึ่งอริยมรรค ชื่อว่า
ภัพพสํวิทฺผู้สมควร ฯ ผู้ไม่สมบูรณ์ด้วยอุปนิสัย สมควรแก่การรู้แจ้งอริยมรรค
ชื่อว่า อภัพพสํวิทฺ

คำว่า โลกยังขึ้นเป็นต้นนั้น ได้มีมาแล้วในอรรถกถาแห่งนิกเขปกัณฑ์ข้างต้น
โน้น ฯ คำว่า ความเห็นในภพนั้น ได้แก่ความเห็นว่าเป็นโลกยังขึ้น ฯ คำว่า ความ
เห็นในความไม่มีภพนั้น ได้แก่ความเห็นว่าเป็นโลกไม่ยังขึ้น คือ สัตว์โลกตายแล้วไม่
เกิด ความเห็นต่าง ๆ รวมอยู่ในความเห็น ๒ ประการนี้ ขึ้นสมกับคำว่า โลกคือ
ความมีและความไม่มีโดยมาก ความมีนั้น ได้แก่ความเห็นโลกยังขึ้น คือ เห็นว่า
จิตวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายเป็นของไม่รู้จักตาย ฯ ความไม่มีนั้น ได้แก่ความขาด
สูญ คือ เห็นว่า สัตว์โลกทั้งหลายตายแล้วขาดสูญ.

พระพุทธเจ้าข่มมทรหยาบ ซึ่งอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย แม้แต่ในขณะไม่
เป็นไปแห่งวิปัสสนาญาณและมรรคญาณว่า ผู้หนักในกาม อาศัยในกาม น้อมไป
ในกาม ฯ ผู้หนักไปในการออกจากกาม อาศัยการออกจากกาม น้อมไปในการ
ออกจากกาม ผู้หนักไปในพยาบาท ผู้หนักไปในความไม่พยาบาท ผู้หนักไป
ในถีนมิตฺตํ ผู้ไม่หนักไปในถีนมิตฺตํ ผู้หนักไปในความนึกถึงแสงสว่าง อาศัย
การนึกถึงแสงสว่าง น้อมไปในความนึกถึงแสงสว่าง.

คำว่า อนุสัยนั้น หมายถึงกิเลสที่ไม่ละไปจากใจ ฯ เมื่อว่าด้วยประเภทก็มี อยู่ ๑ ดังที่แสดงมาแล้วนั้น ฯ ทั้ง ๑ ประเภทนั้นเกิดเพราะเหตุต่างๆ กัน คือ กามราคานุสัย อันได้แก่ความยินดีในกามนั้น เกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่ารักใคร่ ฯ ปฏิฆานุสัย คือ ความขัดเคืองนั้น เกิดขึ้นในอารมณ์ที่ไม่น่ารักใคร่ ฯ อวิชขานุสัย คือ ความไม่รู้ นั้น เกี่ยวกับอารมณ์ที่น่ารักใคร่ก็มี ที่ไม่น่ารักใคร่ก็มี ฯ ส่วนมานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา คือ ความถือตัว ๕ อย่าง ความเห็น ๖๒ อย่าง ความสงสัย ๘ อย่าง นั้น เกี่ยวข้องกับอวิชา ฯ ภวราคานุสัย คือ ความยินดีในภพนั้น จัดเข้าใน กามราคานุสัย

ปฏญญากิสังขาร ได้แก่เจตนาที่เป็นบุญกุศลนั้น ๑๓ ประการ ฯ อปฏญญากิสังขารนั้น ได้แก่เจตนาที่ไม่เป็นบุญ ๑๒ ประการ อเนญชากิสังขารนั้น ได้แก่เจตนา ๔ ประการ ฯ ที่ว่ามีภุมมียน้อยนั้น ได้แก่กามาวจร ที่ว่ามีภุมมียใหญ่นั้น ได้แก่รูปาวจรและอรุปาวจร ฯ อีกอย่างหนึ่ง สิ่งใดมีผลน้อย สิ่งนั้นชื่อว่า มีภุมมียน้อย สิ่งใดมีผลมาก สิ่งนั้นชื่อว่า มีภุมมียใหญ่

คำว่า เครื่องกั้นทาง คือ กรรมนั้น ได้แก่อนันตริยกรรม ๕ ประการ ฯ เครื่องกั้นทาง คือ กิเลสนั้น ได้แก่นิชฌมิจฉาทิฏฐิ อันได้แก่ความเห็นแน่วลงไปว่า ขาปบุญ นรก สวรรค์ นิพพานไม่มี ฯ เครื่องกั้นทาง คือ วิวาสนั้น ได้แก่อกุศลปฏิสนธิ คือ การเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ถึงแม้ว่าเหตุกปฏิสนธิ ก็เรียกว่าเครื่องกั้นทาง คือ วิวาสนี้เหมือนกัน เพราะไม่ทำให้ตรัสรู้ริบมรรคได้ คำว่า ไม่มีศรัทธานั้น คือ ไม่เชื่อถือพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฯ คำว่า ไม่มีฉันทะนั้น คือ ไม่มีฉันทะในกุศล ฯ คำว่า ไม่มีปัญญานั้น คือ ไม่มีปัญญาที่จะละภพละชาติ ฯ สมเด็จพระโลกนาถเจ้า ทรงทราบซึ่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายซึ่งมีต่าง ๆ กัน อย่างที่ว่ามัน เรียกว่าเป็น อินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ จัดเป็นทศพลญาณข้อที่ ๖ ซึ่งได้มีแก่พระสาวกทั้งหลาย สันเนือความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านั้น.

เอวํ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยทศพลญาณข้อที่ ๗-๘-๙-๑๐

ตฤถ กตมํ ตถาคตสุส ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตํ สงฺกิลสํ โวทานํ
วุฏฺฐานํ ขณิกํ ฌานนติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๘๘ ว่าด้วยทศพลญาณที่ ๗ ที่ ๘ ที่ ๙ ที่ ๑๐ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า
ทศพลญาณข้อที่ ๗ คือ ฌานาสังกิลสาทิญาณ คือ การรู้จักความเศร้าหมอง
แห่งฌานเป็นต้นนั้นว่า การรู้จักตามเป็นจริงซึ่งความเศร้าหมอง และความผ่อง
แผ้ว ความออกแห่งฌาน และวิโมกข์ สมาธิ สมบัติทั้งหลาย ของพระ
ตถาคตเจ้านั้น เป็นอย่างไร ? แก้ว เป็นอย่างนี้ คือ บุคคลผู้เจริญฌานมี ๔
จำพวก คือ จำพวกหนึ่ง เข้าใจซึ่งสมบัติที่มีอยู่ว่า วิบัติไป อีกจำพวกหนึ่ง
เข้าใจซึ่งวิบัติว่าเป็นสมบัติ จำพวกหนึ่ง เข้าใจซึ่งสมบัติว่าเป็นสมบัติ จำพวกหนึ่ง
เข้าใจซึ่งวิบัติว่าเป็นวิบัติ ยังมีอีก ๔ จำพวก คือ จำพวกหนึ่งเข้าฌานช้า แต่
ออกเร็ว จำพวกหนึ่งเข้าเร็ว แต่ออกช้า จำพวกหนึ่งเข้าช้าออกช้า จำพวก
หนึ่งเข้าเร็วออกเร็ว ฯ ยังมีอีก ๔ จำพวก คือ จำพวกหนึ่งฉลาดในสมาธิ
แต่ไม่ฉลาดในสมานัตติ จำพวกหนึ่งฉลาดในสมานัตติ แต่ไม่ฉลาดในสมาธิ
จำพวกหนึ่งฉลาดในสมาธิด้วย ฉลาดในสมานัตติด้วย จำพวกหนึ่งไม่ฉลาดทั้งในสมาธิ
สมานัตติ ฯ ฌานมีอยู่ ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน คติยฌาน จตุตถ-

ฌาน ๑ วิโมกข์มีอยู่ ๘ คือ ปฐมวิโมกข์ อันได้แก่ผู้มีรูป เห็นรูป ทุติยวิโมกข์ อันได้แก่ผู้ถืออรูปธรรมภายในเป็นอารมณ์ แล้วแลเห็นรูปธรรมภายนอก ตติยวิโมกข์ อันได้แก่น้อมใจไปว่าสวขาม จตุตถวิโมกข์ อันได้แก่อาภาสานัญญาตนณาน ๑ ปัญจมวิโมกข์ อันได้แก่วิญญานัญญาตนณาน ฉกฺขวิโมกข์ อันได้แก่อาภิญญัญญาตนณาน สักตมวิโมกข์ อันได้แก่เนวสัญญานาสัญญาตนณาน อฏฺฐมวิโมกข์ อันได้แก่สัญญาเวทิตนโรธ ๑ คำว่า สมาธินั้น มีอยู่ ๓ คือ สมาธิที่มีทั้งวิตก วิจารณ์ ๑ สมาธิที่ไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจารณ์ ๑ สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตก วิจารณ์ ๑ ๑ คำว่า สมาบัตินี้มีอยู่ ๘ คือ อนุบุพพิหารสมาบัติ ๘ ๑ คำว่า ความเศร้าหมองนั้น ได้แก่ ธรรมฝ่ายเสื่อม ๑ คำว่า ความผ่องใส นั้น ได้แก่ ธรรมฝ่ายดีขึ้น ๑ คำว่า ความออกนั้น ได้แก่ ความออกจากสมาธินั้น ๆ ๑ การที่พระตถาคตเจ้าทรงรู้เห็นตามเป็นจริง ซึ่งความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติทั้งหลายนั้น จัดเป็นทศพลญาณที่ ๗

ทศพลญาณที่ ๘ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้น ได้แก่การที่พระตถาคตเจ้าทรงระลึกได้ซึ่งชาติก่อน ภพก่อน ตั้งแต่ ๑ ชาติไป จนถึงหลายแสนชาติ หลายกัลป์ ว่าในชาติไหน เรามีชื่อ โคตร ผิวพรรณ วรรณะ อาหาร สุขทุกข์อย่างไร มีกำหนดอายุเท่าไร

ทศพลญาณที่ ๙ คือ จุตูปปาตญาณ อันได้แก่การรู้จักจุติปฏิสนธิ นั้น คือ พระตถาคตเจ้า บอรรถรู้เห็นตามเป็นจริง ซึ่งสัตว์โลกทั้งหลายที่ตาย ที่เกิด ที่เลว ที่ดี ที่มีวรรณะดี ไม่ดี ที่ไปดี ไปไม่ดี ได้ด้วยทิพพจักขุ อันบริสุทธิ์ ยิ่งกว่าจักขุมนุษย์ธรรมดา สัตว์โลกจำพวกไหนทำกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต เติบ้นพระอริยเจ้า เป็นมิงฉาติฏฐิ ตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก จำพวกไหนทำกายสุจริต วาจสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาติฏฐิ ถิ่นมั่นสัมมาติฏฐิ ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ พระตถาคตเจ้าก็ทรงรู้เห็นได้สิ้น ด้วยทิพพจักขุนั้น

ทศพลญาณที่ ๑๐ คือ อาสวักขณญาณนั้น ได้แก่การที่พระตถาคตเจ้าได้สำเร็จเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไป เป็นเนื้อความอธิบายตามอรรถกถาว่า บุคคลที่ได้มาน ๔ จำพวก แรกนั้น มีแตกต่างกันออกไปว่า คนที่ ๑ ได้สมบัติ แต่เข้าใจว่า ไม่ได้กรรมฐาน ที่มีอยู่ ก็เข้าใจว่า ไม่เป็นกรรมฐาน จำพวกนี้เป็นจำพวกที่ได้มานไม่คล่องแคล่ว ๑ จำพวกที่ ๒ ไม่ได้สมบัติ แต่เข้าใจว่า ได้กรรมฐานที่ไม่มีอยู่ ก็เข้าใจว่ามีอยู่ ๑ จำพวกนี้ชื่อว่า จำพวกเจริญญาณนอน คือ นอนหลับแล้วตื่นขึ้นก็เข้าใจว่าเป็นอย่างนั้น ๑ จำพวกที่ ๓ ได้สมบัติ ก็เข้าใจว่า ได้สมบัติ กรรมฐานที่มีอยู่ก็เข้าใจว่ามีอยู่ ๑ จำพวกนี้เป็นจำพวกที่ได้มานคล่องแคล่ว ๑ จำพวกที่ ๔ ไม่ได้สมบัติ ก็เข้าใจว่าไม่ได้ ไม่เป็นกรรมฐาน ก็เข้าใจว่าไม่เป็น ๑ ๒ จำพวกนั้น ไม่ใช่ผู้ได้มาน แต่ได้ชื่อว่า ผู้เจริญญาณ เพราะเข้าอยู่ในภายในของผู้เจริญญาณ ๑ ๔ จำพวกที่ ๒ นั้น มีคำอธิบายว่า ผู้ข่มธรรมอันเกินทางสมาธิไว้ด้วยความเพียร ชื่อว่า เข้าสมาบัติช้า ๑ ผู้ตั้งอยู่ในวาระแห่งจิตเพียง ๑ วาระ หรือ ๒ วาระ แล้วก็ออกได้โดยเร็วพลัน ชื่อว่า ออกเร็ว ๑ ผู้กำจัดสิ่งอันเป็นศัตรูแก่สมาธิได้ง่าย ชื่อว่า เข้าเร็ว ๑ ผู้ออกไม่ได้ตามกำหนด ต้องเลิखเวลากำหนดไปจึงออกได้ ชื่อว่า ออกช้า ๑ อีก ๒ จำพวกนอกจากนี้ ควรทราบตามนัยนี้ ๑ ทั้ง ๔ จำพวกนี้เป็นจำพวกได้สมบัติทั้งนั้น ๑ ใน ๔ จำพวกที่ ๓ นั้น มีคำอธิบายว่า ผู้ฉลาดในการกำหนดองค์ญาณ ชื่อว่า ผู้ฉลาดในสมาธิ ๑ ผู้ไม่ฉลาดในการข่มนิวรณ์ไว้ แล้วให้จิตตั้งอยู่ได้ดี ชื่อว่า ไม่ฉลาดในสมาธิ ๑ อีก ๓ จำพวกควรทราบตามนัยนี้ ๑ ทั้ง ๔ จำพวกนี้ ก็เป็นจำพวกได้สมบัติทั้งนั้น

คำว่า วิโมกข์นั้น ๑ แปลว่า หลุดพ้นจากสิ่งอันเป็นข้าศึกแก่ญาณ และน้อมใจไปในอารมณ์ ๑ สมาธิในปฐมฌานชื่อว่า มีทั้งวิตก วิจาร ๑ สมาธิในทุติยฌาน หมวตบัญญัติกนัย ชื่อว่า ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร ๑ สมาธิในฌานอีก ๓ ชั้น ทั้งในจตุกกนัย และบัญญัติกนัยนั้น ชื่อว่า ไม่มีทั้งวิตก วิจาร ๑ ธรรมฝ่ายเสื่อมนั้น ได้แก่ การนึกถึงอารมณ์ อันเป็นเหตุให้เกิดความรำไกรเป็นต้น ๑

ธรรมฝ่ายคชินัน ^๕ ได้แก่ การไม่นึกถึงอารมณ์ อันเป็นเหตุให้เกิดความรักใคร่
เป็นต้น ของผู้ออกจากปฐมฌานเป็นต้น ที่คล่องแคล่วแล้ว ฯ ฌานอันชำนาญ
ขึ้นต่ำ ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งฌานชั้นสูง ฯ การออกจากสมาธินั้น ได้แก่ การออก
ด้วยภวังคจิต ส่วนการออกจากนิโรธนั้น ได้แก่การออกด้วยผลสมบัติ สัน
คำอธิบายในทศพลญาณที่ ๗ เพียงเท่านั้น

ทศพลญาณที่ ๘ และที่ ๙ นั้น เคยได้แสดงพิสดารมาแล้วในคัมภีร์ต่าง ๆ
มีคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น

ทศพลญาณที่ ๑๐ นั้น มีคำที่ควรยกขึ้นอธิบายเพียงคำว่า เจโตวิมุตติ
และปัญญาวิมุตติเท่านั้น คือ คำว่า เจโตวิมุตตินั้น ได้แก่ ผลสมาธิ ฯ ปัญญา-
วิมุตตินั้น ได้แก่ ผลญาณ ดังนี้

ต่อไปนี้ เป็นคำปจฉาวิสัชนาในเรื่องทศพลญาณว่า พระปรวาทีกล่าวว่า
อันทศพลญาณอีกแผนกหนึ่งนั้นไม่มี มีแต่สัพพัญญุตญาณเท่านั้น ฯ ข้างพระ
สกวาทีกล่าวว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น คือ ทศพลญาณก็อย่างหนึ่ง สัพพัญญุตญาณ
ก็อย่างหนึ่ง ฯ คือ ทศพลญาณรู้ได้เฉพาะหน้าที่ของตน ๆ เท่านั้น ส่วนสัพ-
พัญญุตญาณรู้ได้สิ้น ฯ อธิบายว่า ทศพลญาณข้อแรก รู้สิ่งที่เป็นเหตุและไม่ใช่
เป็นเหตุ ฯ ข้อที่ ๒ รู้กรรมและผลของกรรม ที่มีในลำดับต่อไป ฯ ข้อที่ ๓ รู้
กำหนดกรรม ฯ ข้อที่ ๔ รู้จักความต่างกันแห่งธาตุ ฯ ข้อที่ ๕ รู้จักอริยาศัย
ของสัตว์โลกทั้งหลาย ฯ ข้อที่ ๖ รู้จักความแก่อ่อนแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ฯ
ข้อที่ ๗ รู้จักความเศร้าหมองเป็นต้น พร้อมด้วยฌานเป็นต้น ฯ ข้อที่ ๘ รู้จัก
ความสืบทอดแห่งขันธที่มีอยู่แล้วในปางก่อน ฯ ข้อที่ ๙ รู้จักจุติปฏิสนธิของ
สัตว์ทั้งหลาย ฯ ข้อที่ ๑๐ รู้จักกำหนดสัจจธรรม ๔ ประการ ส่วนสัพพัญ-
ญุตญาณ รู้สิ่งที่เป็นหน้าที่ของทศพลญาณเหล่านั้นด้วย ร้อยกว่านั้นด้วย แต่
ไม่ทำกิจทั้งปวง คือ เป็นฌาน แต่ไม่อาจแนบแน่น เป็นกุศล แต่ไม่อาจแสดงได้
เป็นมรรค แต่ไม่อาจทำให้สันนิเลศได้

อีกอย่างหนึ่ง ควรถามพระปรวาทีกว่า ทศพลญาณนี้มีวิตก วิจาร หรือ
ไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจาร หรือไม่มีทั้งวิตก วิจาร เป็นกามาวจร หรือรูปาวจร
อรุปาวจร โลภีย โลกุตตระอย่างไร ? เมื่อพระปรวาทีกูจะตอบว่า ญาณ ๗

ตามลำดับ มีทั้งวิตก วิจารณ์ ฌานอีก ๒ ต่อไป ไม่มีทั้งวิตก วิจารณ์ อาสวก-
ขยญาณ มีทั้งวิตก วิจารณ์ ไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตก วิจารณ์
ก็มี ฯ ญาณ ๗ ตามลำดับ เป็นกามาวจร ญาณ ๘ ต่อไป เป็นรูปาวจร ญาณ
สุดท้ายเป็นโลกุตตระ ส่วนสัพพัญญุตญาณ มีทั้งวิตก วิจารณ์ เป็นกามาวจร
อย่างเดียว เป็นโลกีย์อย่างเดียว ดังนี้ ฯ โดยเหตุนี้จึงว่า ทศพลญาณกับสัพ-
พัญญุตญาณต่างกัน สันเนอความในญาณวิงค์ อันจำแนกแจกญาณเพียงเท่านั้น.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘๘

คัมภีร์พระวิงค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๑

ชาติมโท โศคสมโท อาโรคฺยมโท โขพฺพนมโท ชีวิตมโท ลากมโท
สกุการมโท ฌการมโท ปุเรกฺขารมโท ปรีวารมโท โภคมโท วณฺณมโท
สฺตมโท ปฏิภาณมโท รตตณฺณมโท ปันฺธุปาทิกมโท อนวณฺณตฺตมโท อิริยาปก-
มโทติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิงค์ กัณฑ์ที่ ๘๘ ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๑ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธ-
ศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้น แห่งเทศนา
นั้นว่า ธรรมหมวด ๑ นั้น ได้แก่ ความเมื่อด้วยชาติ . ความเมื่อด้วยโคตร .
ความเมื่อด้วยความไม่มีโรค . ความเมื่อด้วยความหนุ่มสาว . ความเมื่อด้วย
ชีวิต . ความเมื่อด้วยลาภ . ความเมื่อด้วยสักการะ . ความเมื่อด้วยความ

เคารพ • ความเมาคับความเป็นหัวหน้า • ความเมาคับบริวาร ๑ ความ
 เมาคับทรัพย์ • ความเมาคับวรรณะ • ความเมาคับการสดับฟัง ๑ ความ
 เมาคับปฏิภาณ • ความเมาคับเป็นผู้ราตรี • ความเมาคับบิณฑบาต ๑
 ความเมาคับผู้มีผู้เห็นดี • ความเมาคับอริยาบถ • ความเมาคับฤทธิ ๑
 ความเมาคับยศ • ความเมาคับศัล • ความเมาคับกาน ๑ ความเม
 คับศัลปะ • ความเมาคับความสูง • ความเมาคับความกลมกล่อม ๑
 ความเมาคับสัณฐาน • ความเมาคับความบริบูรณ์ • ความเม ๑ ความ
 ประมาท • ความตอင့် • ความแข็งดี • ความอยากเกินไป ๑ ความ
 อยากใหญ่ ๑ ความอยากลามก • ความเขลา ๑ ความติเตียน • ความประคับ •
 ความประพฤติกไม่ถูกต้องผู้อื่น ๑ ความไม่ยินดี ๑ ความเกียจคร้าน • ความ
 เมื่อยกาย • ความเมืออาหาร • ความมีใจหตุ • การหลอกลวง •
 การพูด • การทำนินิต • การเหยียดผู้อื่น • การเลกเลิกด้วยลาภ ๑ การ
 ถือว่าเรามากกว่าผู้อื่น • การถือว่า เราเสมอกับผู้อื่น • การถือว่า เราเลวกว่าผู้อื่น •
 เมื่อเรามากกว่าผู้อื่น ถือว่าเรามากกว่าผู้อื่น • เมื่อเรามากกว่าผู้อื่น ถือว่าเราเสมอผู้
 อื่น • เมื่อเรามากกว่าผู้อื่น ถือว่าเราเลวกว่าผู้อื่น • เมื่อเราเสมอผู้อื่น ถือว่า
 เรามากกว่าผู้อื่น • เมื่อเราเสมอผู้อื่น ถือว่าเราเสมอกับผู้อื่น • เมื่อเราเสมอกับ
 ผู้อื่น ถือว่าเราเลวกว่าผู้อื่น • เมื่อเราเลวกว่าผู้อื่น ถือว่าเรามากกว่าผู้อื่น • เมื่อ
 เราเลวกว่าผู้อื่น ถือว่าเราเสมอผู้อื่น • เมื่อเราเลวกว่าผู้อื่น ถือว่าเราเลวกว่า
 ผู้อื่น • มานะ • มานะเกิน • มานะเกินมานะ • ถือลง • ถือย้ง • ถือ
 ว่าของเรา • ถือผิด • วิตกกังญาติ ๑ วิตกกังบ้านเมือง • วิตกกังเทวดา •
 วิตกกังเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น • วิตกกังเกี่ยวกับลาภ สักการะ สรรเสริญ ๑ วิตก
 เกี่ยวกับความรู ๑ คังน สันหวัข้อในหมวด • เพียงเท่านั้น

ส่วนคำกระจายหวัข้อในหมวด • นั ยังมีอยู่อีก คือ คำว่า ความเม
 คับชาตินั้น ได้แก่ ความเม การเม กิริยาเม ความถือ การถือ กิริยาถือ
 ความฟูขึ้น การฟูขึ้น ชง การประคอง ความทำเป็นชงแห่งจิต เพราะอาศัย
 ชาติตระกูล ความเมาคับโคตรเป็นต้นนั้น ได้แก่ ความเม การเม กิริยา
 เม ความถือ การถือ กิริยาถือ ความฟูขึ้น การฟูขึ้น ความเป็นชง ความ

ประกอบ ความทำเป็นธงแห่งจิต ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยโคตรวงศ์ อาศัยความไม่มีโรค อาศัยความหนุ่มสาว อาศัยชีวิต อาศัยลาภ อาศัยสักการะ อาศัยความเคารพ อาศัยความเป็นหัวหน้า อาศัยบริวาร อาศัยทรัพย์ อาศัยวรรณะ อาศัยการสดับฟัง อาศัยปฏิภาณ อาศัยการบวชนาน อาศัยวิเนชบาต อาศัยความรู้ อาศัยอิริยาบถ อาศัยฤทธิ์ อาศัยยศ อาศัยศีล อาศัยฉาน อาศัยศิลป์ อาศัยทรวดทรง อาศัยลักษณะ อาศัยสัณฐาน อาศัยความบริบูรณ์ ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า กรรมหมวด ๑ มีอยู่ ๑๓ ข้อ ทั้ง ๑๓ ข้อนี้ มีคำอธิบายว่า วรรณะนั้น มีอยู่ ๔ อย่าง มีจิตตยวรรณะ คือ จำพวกกษัตริย์ เป็นต้น ๆ ที่ผู้สมบุรณ์ด้วยชาติตระกูล ย่อมมีมานะว่า ผู้นั้นเสมอด้วยเราไม่มี ผู้นั้นมีแต่เป็นกษัตริย์ที่ตั้งอยู่ในระหว่าง ๆ ส่วนเราเป็นกษัตริย์ที่มาตามวงศ์ ไม่ขาดสาย ๆ แม้ในพวกที่เป็นพราหมณ์ เป็นต้น ก็เหมือนกัน ๆ ควรทราบเนื้อความ แม้ในนิเทศแห่งความเมาด้วยโคตรเป็นต้น ตามนัยนี้ คือ กษัตริย์ก็ย่อมมีมานะว่า เราเป็นโกณฑัญญโคตร อาทิจอโคตร ๆ ฝ่ายพราหมณ์ก็มีมานะว่า เราเป็นกัสสปโคตร เราเป็นภารทวาชโคตร ๆ ฝ่ายพ่อค้าพ่อนา และพ่อครัวก็มีมานะตามโคตรตระกูลของตน ๆ ๆ เสนี ๑๘ เหล่าก็มีมานะว่า เราเกิดจากเสนีเหล่าหนึ่ง ซึ่งไม่ปะปนกับใคร

ในความเมาด้วยความไม่มีโรคเป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า ความถือตัวอันเกิดขึ้นด้วยความเมาว่า เราไม่มีโรค พวกอื่นมีโรครมาก ความเจ็บไข้ของเราไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยความไม่มีโรค ๆ ความถือตัว อันเกิดขึ้นด้วยความเมาว่า เรายังหนุ่มสาว พวกอื่นเป็นเหมือนกบตันไม้ที่ใกล้ฝั่ง เรายังตั้งอยู่ในปฐมวัย ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยความเป็นหนุ่มสาว ๆ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า เรามีชีวิตอยู่ยาวนานแล้ว เรายังมีชีวิตอยู่ยาวนาน เรายังมีชีวิตเป็นสุขมาแล้ว เรายังมีชีวิตเป็นสุขอยู่ เรายังมีชีวิตเป็นสุขข้างหน้า ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยชีวิต ๆ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า เรามีลาภมาก พวกอื่นมีลาภน้อย ประมาณแห่งลาภของเรา

ไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยลาภ ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความ
 เมาว่า พวกอื่นได้บังจยัมจรรเป็นต้น ตามมีตามได้ ส่วนเราได้บังจยัมจรร
 เป็นต้น ล้วนแต่ดี ๆ ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาแห่งสักการะ ฯ ความถือตัวที่
 เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า เมื่อคนทั้งหลายเดินไปตามหลังภิกษุเหล่านั้น ก็
 ไม่ไหว โดยเห็นว่าผู้เป็นสมณะ ส่วนเราขี้อ่อนเห็นเข้าก็ไหว เขาเคารพ
 เราประหนึ่งว่า เสวตฉัตร หรือประหนึ่งว่า กองเพลิง หรือประหนึ่งว่า อสรพิษ
 ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยความเคารพ ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจ
 ความเมาว่า ปัญหาที่เกิดขึ้น ย่อมขาดไปด้วยปากของเรา แม้เมื่อพวกภิกษุจะ
 ไปบิณฑบาต ก็ให้เราออกหน้า ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยความเป็นหัวหน้า ฯ
 ความถือตัวที่เกิดขึ้นแก่ภคฤหัสถ์ ผู้มีบริวารมากกว่า บรมขจรร้อยตังพัน ก็ห้อม
 ล้อมเรา ชื่อว่า ความเมาด้วยบริวาร ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นแก่บรรพชิตด้วย
 อำนาจความเมาว่า สมณะขจรร้อยตังพัน ก็ห้อมล้อมเรา ผู้นับบริวารน้อย เรา
 มีบริวารมากด้วย มีบริวารดีด้วย ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยบริวาร ฯ ส่วน
 โภคทรัพย์ ถึงแม้ว่า เป็นอันพลึง ด้วยคำว่า ลาภแล้วก็ดี แต่ในทันทีหมายถึง
 ทรัพย์ที่เก็บไว้ เพราะฉะนั้น ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า ผู้น
 แม้แต่เพียงทรัพย์ที่จะใช้สอยก็ไม่มี ส่วนเราทรัพย์ที่เก็บไว้ ก็หาประมาณมิได้
 ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยทรัพย์

คำว่า ความเมาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวรรณะเป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า
 วรรณะนั้น ได้แก่ ศรัยวรรณะ คือ สักกาย คุณวรรณะ คือ ความดี ๑ ฯ ความถือ
 ตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า ผู้นมีวรรณะไม่ดี มีรูปร่างไม่ดี ส่วนเรามี
 รูปร่างสวยงาม ผู้นไม่มีความดีปรากฏ ส่วนเรามีความดีปรากฏ คือ มีชื่อเสียง
 ว่า เราเป็นพระเถระ เป็นพหูสูตร เป็นผู้สกล เป็นผู้ประกอบด้วยคุณ อันกำจัด
 ความชั่ว ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยวรรณะ ฯ ความถือตัวด้วยอำนาจที่เกิด
 เกิดขึ้นด้วยความเมาว่า ผู้นได้สดับเล่าเรียนน้อย ส่วนเราได้สดับเล่าเรียนมาก
 ดังนี้ ชื่อว่า ความเมาด้วยการสดับฟัง ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความ
 เมาว่า ผู้นมีปฏิภาณน้อย เรามีปฏิภาณหาประมาณมิได้ ชื่อว่า ความเมาด้วย
 ปฏิภาณ ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า เราจักกราตริ คือ ร
 จักวงศ์พระพุทธเจ้าองค์โน้น รู้จักวงศ์พระราชาองค์โน้น รู้จักวงศ์ชนบทโน้น

รู้จักบ้านโน้น รู้กำหนดวัน คือ รู้ฤกษ์ยาม ดังนั้น ชื่อว่า ความเม
 ด้วยความรู้จักราตรี ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้น โดยอำนาจความเมาว่า ภิกษุ
 เหล่าอนันตบาตเป็นกรังคราว ส่วนตัวเราบิณฑบาตอยู่เสมอ ชื่อว่า ความ
 เมาด้วยบิณฑบาต ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า ผอมนมผ
 ทุกคุดหมิ่น ส่วนตัวเรามีผู้เห็นด้วยดีด้วย ชื่อว่า ความเมาด้วยความเห็นดีด้วย ฯ
 ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า อริยาบถผอมนมไม่น่าเลื่อมใส ส่วน
 อริยาบถของเราน่าเลื่อมใส ชื่อว่า ความเมาด้วยอริยาบถ ฯ ความถือตัวที่
 เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า ผอมน้ำกับกาบหัก ส่วนตัวเราเป็นผู้มฤต
 มากมี อานุภาพมาก หรือว่า ด้วยความเมาว่า เรา รู้จักทำสิ่งใด ๆ สิ่งนั้น ๆ ก็สำเร็จ
 ชื่อว่า ความเมาด้วยฤทธิ์ ฯ ส่วนความเมาด้วยยศ ได้กล่าวไว้ด้วยความเมา
 ด้วยบริวารแล้ว แต่ในที่นี้ จะกล่าวถึงความเมาที่ปรากฏเท่านั้น ฯ ความเมา
 นั้น ควรแสดงด้วยคุณศัพท์ และบรรพชิต คือ คุณศัพท์บางคนเป็นใหญ่ในเสนี ๑
 ซึ่งมีในเสนี ๑๔ เหล่า ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นแก่คุณศัพท์ ด้วยอำนาจความเมา
 ว่า บุรุษอื่น ๆ เราเป็นผู้ตั้ง เราเป็นผู้จัดแจง ชื่อว่า ความเมาด้วยยศ ฯ ความ
 ถือตัวที่เกิดขึ้นแก่บรรพชิต ผู้เป็นใหญ่ในที่ใดที่หนึ่งว่า ภิกษุทั้งหลาย บ่อ
 ประพต้อยในโอวาทของเรา เป็นผู้ใหญ่ ชื่อว่า ความเมาด้วยยศ ฯ ความถือ
 ตัวที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจความเมาว่า พวกอื่นไม่มีศีล ส่วนเรามีศีล ชื่อว่า ความ
 เมาด้วยศีล ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า พวกอื่นแม้แต่
 เพียงชั่วไวกินน้ำ ก็ไม่มีใจเป็นสมาธิ ส่วนตัวเราเป็นผู้ได้มาน ทั้งเป็นอุปจาร
 และอัปปนา ชื่อว่า ความเมาด้วยฌาน ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความ
 เมาว่า พวกอื่นไม่มีศีลปะ ส่วนตัวเรามีศีลปะ ชื่อว่า ความเมาด้วยศีลปะ ฯ
 ความถือตัวที่เกิดขึ้น ด้วยอำนาจความเมาว่า พวกอื่นเป็นคนเตี้ย เราเป็นคนสูง
 ชื่อว่า ความเมาด้วยความสูง ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า ผู้
 อื่นเป็นคนต่ำบาง เป็นคนสูงบ้าง ส่วนตัวเรามีร่างกายเป็นปริมณฑล เหมือนกับ
 ต้นไทร ชื่อว่า ความเมาด้วยความเป็นปริมณฑล ฯ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วย
 อำนาจความเมา ด้วยสรรพสัทธาน คือ ทรวดทรงร่างกายของผู้อื่นไม่ดีไม่งาม
 ส่วนทรวดทรงร่างกายของเราดีงาม ชื่อว่า ความเมาด้วยสัทธาน ฯ ความถือ

ตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความเมาว่า ในร่างกายของผู้นั้นมีสิ่งที่น่าตีมาก ส่วนใน
 ร่างกายของเราไม่มีสิ่งที่น่าตี แม้สักเท่าเส้นผม ชื่อว่า ความเมาด้วยความบริ-
 บุรณ์ ฯ มานะคั่งที่แสดงมาแล้ว เป็นมานะที่เกิดขึ้นโดยมีวัตถุทั้งนั้น ส่วน
 มานะที่เกิดขึ้นโดยไม่มีวัตถุทั้งนั้น ได้แก่ มหะ ปมหะ คือ ความเมาความประมาท
 และความค่อคัง ความแข็งค้ำเป็นต้น ดังจักแสดงต่อไปในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วน
 ในกัณฑ์ของคไว์เพียงเท่านั้น. เอว ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๐

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยมานะที่เกิดขึ้นโดยไม่มีวัตถุ

คคฺค กโม มโท โย มโท มชฺชนา มชฺชิตตฺตํ มาโน
 มณฺณนา มณฺณิตตฺตํ อณฺณคิ อณฺณนาโม ธโซ สมฺปคฺคาโห เกตุ-
 กมฺบคา จิตฺตสฺส อยฺ วุจฺจคิ มโทติ.

ณ บัณฑิต อาคตภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๕๐ ว่าด้วยมานะที่เกิด
 ขึ้นโดยไม่มีวัตถุ มีมหะปมาหะ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ
 พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
 มหะนั้น ได้แก่ ความเมา การเมา กิริยาเมา ความถือตัว การถือตัว กิริยา
 ถือตัว ความฟูขึ้นแห่งจิต การฟูขึ้นแห่งจิต ความเป็นชงแห่งจิต ความ
 ประคองแห่งจิต ความอยากเป็นชงแห่งจิต

ปมาหะนั้น ได้แก่ ความปล่อยจิตไปในกายทุจริต หรือวจีทุจริต หรือ
 มโนทุจริต หรือในกามคุณ • ความทำโดยไม่เคารพ ความไม่ทำเนือง ๆ

ความไม่ทำมันคง ความทำอ่อนแอ ความทอดฉันทะ ความทอดธุระ
 ความไม่สอ่งเสพ ความไม่อบรม ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น
 ความไม่ทำเนื่อง ๆ ในการบำเพ็ญกุศลธรรม ๑ ในอรรถกถาว่า ความปล่อยจิต
 ไปนั้น ได้แก่ความไม่ข่มจิตไว้ด้วยสติ ปล่อยให้จิตไปในสิ่งเหล่านั้น ใจ
 ความก็คือความไม่มีสติ ๆ คำว่า ความไม่ทำโดยเคารพนั้น คือ ความไม่เคารพ
 ต่อบุคคลหรือต่อไทยธรรม ในเวลาทำบุญมีให้ทาน เป็นต้น ๆ คำว่า ความทำ
 ไม่มันคงนั้น ได้แก่ความทำหยุด ๆ หย่อน ๆ ความทำเหมือนงั่งก่า คือ
 ธรรมดาก่งก่าไปสักหน่อยหนึ่งแล้วก็หยุดเสีย พอหยุดสักหน่อยหนึ่งแล้ว ก็ไป
 อีก ข้อนั้นใด ผู้ใดให้ทาน หรือทำการบูชาหรือ พังกรรม หรือกระทำ
 สมถธรรมสักวันหนึ่งแล้วก็หยุดเสีย นาน ๆ จึงทำอีก ไม่ทำเรื่อยไป กิริยา
 ของผู้นั้นเรียกว่าหยุด ๆ หย่อน ๆ คำว่า ความทำอ่อนแอนั้น ได้แก่ความทำโดยไม่
 กล้าหาญ ๆ คำว่า ความทอดฉันทะนั้น ได้แก่ความทอดฉันทะในการทำ
 กุศล ๆ คำว่าความทอดธุระนั้น ได้แก่การวางลงซึ่งธุระคือความเพียร ใจ
 ความก็คือ ความมีใจย่อท้อ ๆ คำว่า ไม่ตั้งมั่นนั้น คือ ไม่ตั้งมั่นในการทำกุศล ๆ
 ความประมาทซึ่งได้แก่สิ่งต่าง ๆ ดังที่ว่ามัน เมื่อว่าโดยลักษณะก็ได้แก่ความ
 ปล่อยสติไปในกามคุณ ๕ ดังที่ว่ามัน

คำว่า ถัมกะ ซึ่งแปลว่าความตึงตังนั้น ได้แก่ความกระต้างแห่งจิต เหมือน
 ฝ่าขาวที่แข็งกระด้างด้วยน้ำข้าวฉะน่น ๆ ความเป็นผู้กล้าแข็งกิด ความเป็น
 ผู้หยาบช้ากิด ความไม่เคารพต่อผู้ที่ควรเคารพกิด ความไม่อ่อนโยนกิด
 เหล่านั้น เรียกว่าความตึงตังทั้งนั้น ๆ บุคคลประกอบด้วยสิ่งใดจึงเป็นเหมือน
 ศีรษะงอนโกที่พลาด และเป็นเหมือนกระสอบที่เต็มด้วยลม เวลาได้เห็น
 พระเจดีย์หรือเห็นภิกษุที่แก่กว่า ก็ไม่อาจโน้มตัวลงได้ อาการอันนั้นควร
 ทราบว่าเป็นลักษณะแห่งความฟุ้งขึ้นแห่งจิต

คำว่า ความแข็งคือนั้น มีคำอธิบายว่า ได้แก่การทำให้เกินกว่าเหตุ คือ
 บุคคลประกอบด้วยสิ่งใดจึงทำสิ่งนั้นให้เป็นวัตถุ ๆ ผู้เป็นภคุหสดีเมื่อมีผู้
 หนึ่งจิตแข็งที่บ้านเรือนชนแห่งหนึ่ง อีกผู้หนึ่งก็จิตแข็งชนถึง ๒ แห่ง อีกผู้

หนึ่งก็จัดแจงขึ้นถึง ๔ แห่ง อีกผู้หนึ่งก็จัดแจงขึ้นถึง ๘ แห่ง อีกผู้หนึ่งก็จัดแจงขึ้นถึง ๑๖ แห่ง ๑ สำหรับบรรพชิตมีคำอธิบายว่า เมื่อผู้หนึ่งเรียนได้

๑ นิกาย ค่อยคิดว่าเรายังไม่อยู่ข้างหลังเขา อีกผู้หนึ่งก็เรียนให้ได้ ๒ นิกาย อีกผู้หนึ่งก็เรียนให้ได้ ๓ นิกาย อีกผู้หนึ่งก็เรียนให้ได้ ๔ นิกาย อีกผู้หนึ่งก็เรียนให้ได้ ๕ นิกาย ๑ การทำอย่างนี้ด้วยตั้งใจคิดแข่งกันเป็นการไม่ดี เพราะเป็นฝ่ายอกุศล เป็นทางไปนรก แต่เมื่อทำด้วยจิตคิดเป็นกุศลก็สมควร เช่นเมื่อผู้หนึ่งถวายสลากภัตต์ ๑ ที่ อีกคนหนึ่งถวายถึง ๒ ที่ คือ ๒ องค์ อีกคนหนึ่งถวายถึง ๔ องค์ ดังนั้นสมควร ส่วนภิกษุที่เล่าเรียนก็เหมือนกัน คือ ถ้าเล่าเรียนเพื่อให้ได้มากด้วยจิตเป็นกุศล ไม่ใช่ด้วยจิตคิดแข่งดีกับผู้อื่นก็เป็นการสมควร

คำว่า ความอยากเกินไปนั้น มีคำอธิบายว่า ได้แก่ความอยากยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งที่ตนมีอยู่ คือ ถ้าตนเป็นบรรพชิต ได้บิณฑบาต ๆ มาแล้ว ก็ไม่พอใจด้วยบิณฑบาตนั้น ๆ ถ้าตนเป็นคฤหัสถ์ได้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะใด ๆ แล้ว ก็ไม่พอใจด้วยสิ่งนั้น ๆ ดังนั้น ๑ ผู้ที่มีความอยากเกินไปถึงตนได้ของตนดี ก็เห็นเป็นของไม่ดี ผู้อื่นได้ของตนดีก็เห็นเป็นของดี ความอยากเกินไปย่อมมีแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ตลอดถึงสัตว์วิเศษอื่น มีวัตถุนิทานดังจักแสดงต่อไป

กล่าวคือ มีกุฎุมพิกคนหนึ่งได้ถวายอาหารพร้อมทั้งขนมแก่พระภิกษุณี ๓๐ องค์ ภิกษุณีที่เป็นหัวหน้า ให้เปลี่ยนขนมในบาตรของภิกษุณีทั้งปวงแล้วภายหลังก็ไม่ฉันขนมนั้น ๑ ฝ่ายพระเจ้าพาราณสี ทรงพระดำริว่า จักเสวยเนอบงจึงพาพระราชเทวีเสด็จไปป่า ได้ทอดพระเนตรเห็นนางกนิริผู้หนึ่งก็ทรงสละพระราชเทวีเสียบ ได้เสด็จติดตามนางกนิรินั้นไป ๑ ฝ่ายพระราชเทวีได้เสด็จกลับไปถึงอาศรมแล้วทรงทำกสิณบริกรรมจนได้สำเร็จอภิญญา ๕ สมบัติ ๘ พอเห็นพระราชเทวีกลับมา ก็ได้เหาะขึ้นไปนั่งอยู่บนอากาศ รุกขเทวดาได้กล่าวขึ้นว่า ผู้ที่มีความอยากเกินไปย่อมสละตนเสียบด้วยความโลภเกินไป ด้วยความเมาในความโลภเกินไป เหมือนกับพระราชเทวีที่ทรงพระประสงค์นางกนิริ ก็ได้เสียบพระนางอสิตภาซึ่งเป็นพระราชธิดาของกษัตริย์ผู้ประเสริฐดั่งนั้น ดังนั้น.

ในครั้งศาสนาพระพุทธกัสสปโน้น มีบุตรเศรษฐีคนหนึ่ง ชื่อว่ามิตต-
วันทกะ เป็นผู้ไม่มีความเชื่อความเลื่อมใส มารดาบอกว่า ถ้าเจ้าไปรักษา
อุโบสถและฟังธรรมตลอดคืน เราจักให้ทรัพย์เจ้า ๑ พัน ก็ไปสมาทานองค์
อุโบสถ ด้วยความโลภในทรัพย์แล้วก็ออกไปสู่วิหาร เห็นว่าที่ไหนไม่มีภิกษุแล้ว
ก็นอนจนตลอดราตรี เข้าขึ้นก็กลับบ้าน ฯ มารดาได้ยกข้าวต้มร้อนเข้าไปให้แด่
เจ้า ฯ พอเขาได้รับเงิน ๑ พันแล้วจึงดื่มข้าวต้ม ฯ ต่อมาภายหลังเขาคิด
ว่าเราจักหาทรัพย์ให้มากขึ้นจึงอยากไปค้าขายทางทะเล มารดาได้ห้ามเสียว่า อย่า
ไปเลย เพราะในตระกูลของเรามีทรัพย์อยู่ถึง ๕๐ โกฏิแล้ว ฯ เขาก็ไม่เชื่อฟัง
ได้ขึ้นออกจากบ้านไปเพื่อจะไปลงเรือ ฯ มารดาก็ออกไปยืนขวางหน้า ฯ เขา
โกรธว่ามาขวางหน้าทำไม จึงกับมารดาให้ล้มลงแล้วก็ไป ฯ มารดาลุกชน
แล้วก็กล่าวว่า เจ้าทำแก่มารดาเช่นนั้น เจ้าอย่าเข้าใจเลยว่าจะได้ความสุขใน
ที่เจ้าไปแล้วนั้น ฯ

เมื่อเขาลงเรือไปได้ ๗ วัน เรือก็หยุดนิ่งท่าอาการเหมือนจะจมลงในมหา-
สมุทร ฯ พวกมนุษย์ในเรือนจึงให้จับสลากกัน ว่าใครเบื่อกับบุรุษลามก
สลากลามกก็ได้ถูกแก่บุตรเศรษฐีนั้นถึง ๓ คน ฯ คนทั้งหลายก็จับลอยแพ
เสีย ฯ เขาได้ลอยแพไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง แล้วได้เสวยสมบัติกับพวกนาง
เปรตในเกาะนั้น เมื่อพวกนางเปรตห้ามไม่ให้ไปต่อไปข้างหน้า เขาก็ไม่เชื่อฟัง
เขาเห็นว่าจักได้พบดียิ่งกว่านั้นไปอีก จึงได้ลงแพลอยไปอีก แต่ในครั้งสุดท้าย
ได้พบบุรุษคนหนึ่งซึ่งมีกงจักรบดศีรษะอยู่ กงจักรนั้นได้ปรากฏแก่บุตรเศรษฐี
นั้นเหมือนกับดอกบัว ฯ เขาจึงขอตอบุรุษนั้น ฯ บุรุษนั้นก็บอกว่าไม่ใช่
ดอกบัว เป็นกงจักรต่างหาก ฯ เขาก็บอกว่า เธอโกหกเรา ดอกบัวแท้ ๆ
เธอกองจักร ด้วยเธอไม่ประสงค์จะให้เรา ฯ บุรุษนั้นก็คิดว่าถึงแม้ว่าบุรุษผู้
นี้คงจักทำบาปกรรมเหมือนกับเรา จึงได้ยกกงจักรนั้นวางบนศีรษะของบุตร
เศรษฐีนั้นแล้วก็หนีไป ฯ สมเด็จพระจอมไตรศาสดาได้ตรัสไว้ว่า บุตรเศรษฐี
นั้นได้ไปพบนางเวमाणกเปรตตรงแสด ๔ นาง ครึ่งที่สอง ๘ นาง ครึ่งที่สาม
๑๖ นาง ครึ่งที่สี่ ๓๒ นาง นางเปรตเหล่านั้นล้วนแต่มีทิพยสมบัติอยู่ในทิพย-
วิมานเหมือนกับนางเทพธิดาทั้งนั้น แต่ในเวลากลางคืนเท่านั้นจึงได้ทงทิพย-

วิมานไปเสวยทุกขเวทนาเหมือนกันนางเปอต ฯ บุตรเศรษฐีที่ไปพบนั้นคิดอยากพบให้มากกว่านั้นเป็นลำดับไป จึงไปพบกงจักรในที่สุด ดังนี้

ยังมีอำมาตย์มีความอยากเกินไปอีกคนหนึ่ง ได้ล่องเลียบเขตแดนของตนไป จนกระทั่งถึงเขตแดนของผู้อื่น ถูกเขาเบียดแล้วจึงหนีไปรักษาอุโบสถอยู่กับตาบสตนหนึ่ง เมื่อตาบสตนนั้นถามว่า เธอไปทำอะไรมา ก็ตอบว่า เมื่อข้าพเจ้าไม่ยินดีต่อเขตแดนของตน ก็ได้ไปตั้งบ้านคนปล้ำตำบลหนึ่งด้วยความอยากใหญ่ คนในตำบลนั้นก็ออกมาโบยตีข้าพเจ้าด้วยไม้ ข้าพเจ้ามีศีรษะแตกมีร่างกายแปดเปื้อนด้วยโลหิตจึงได้กลับมาที่อยู่ของตน เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะรักษาอุโบสถด้วยคิดว่า ความอยากเกินไปอย่าได้มีแก่ข้าพเจ้าอีก ดังนี้ สมนเอนความเอื้อนยามหะ ปมาหะ ถัมภะ สารัมภะ อติจฉตา คือ ความเมา ความประมาท ความดื้อดึง ความแข็งดี ความอยากเกินไปเพียงเท่านั้น ธรรมเหล่านี้จัดเป็นธรรมหมวดหนึ่งซึ่งในหัวข้อได้ยกขึ้นไว้แล้วในกัณฑ์ที่ ๔๘ นั้น และคำอธิบายในหัวข้อเหล่านี้ยังมีอยู่อีกตั้งฉกปรากฏในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์ของดไว้เพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๑

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยความอยากใหญ่เป็นต้น

คตฺถ กตฺมา มหิณฺดา อภิธิกรจิวรปิ่นชปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสัชช-
ชปริกฺขารเหติ ปญฺจเหติ วา กามคฺเชนฺติ อสมตฺตฺตฺตฺส กิโยโยกมฺมฺเตา ขา เอวรูปา
อิณฺดา อิณฺดาจฺจ มหิณฺดา ราโค สารวโคติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๕๑ ว่าด้วยความ
อยากใหญ่ ความอยากลามก และความภักดีอื่น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า ความอยากใหญ่^๕นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความยิ่ง ๆ ขึ้นไป ความยิ่ง^๕ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ของผู้ไม่รู้จักพอใจด้วยจิวร บิดเหบาท เสนาสนะ กิลานปัจฉัย เกสัชชบริวาร หรือไม่รู้จักพอใจด้วยกามคุณ ๕

ความอยากลามก^๕นั้น ได้แก่สิ่งใด แก้วว่า ได้แก่การที่บางคนซึ่งไม่มีศรัทธา อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตนมีศรัทธา ตัวไม่มีศรัทธาอยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตนมีศรัทธา ตัวได้ระดับเล่าเรียนน้อย อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวได้ระดับเล่าเรียนมาก ตัวเป็นผู้ขึ้นดีในการคลุกคลีกับหมู่คณะ อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวเป็นผู้ชอบอยู่ในที่สงัด ตัวเป็นคนเกียจคร้าน อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตนเป็นคนขยัน ตัวไม่มีสติมั่นคง อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวมีสติมั่นคง ตัวมีใจไม่ตั้งมั่น อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวมีใจตั้งมั่น ตัวไม่มีปัญญา อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวมีปัญญา ตัวยังมีอาสวะอยู่ อยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวสิ้นอาสวะแล้ว

เขานั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่กิเลสอันเสียบแทง

ความติดैनนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่สิ่งที่น่าติดैन คือ ความโลภ ความ เป็นแห่งความโลภ กิรียาโลก ความทำให้เป็นกอง ความอยากได้ดี ดังนี้ อันนั้น เป็นเนื้อความในบาลี

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถา อธิบายคำเหล่านั้นออกไปว่า ความอยากใหญ่^๕นั้น ได้แก่ความอยากได้วัตถุใหญ่ ๆ เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ได้แก่ ความไม่รู้จักประมาณในการรับการบริโภคน ๑ บุคคลผู้มีความอยากใหญ่ย่อมมีความประสงค์อยากให้คนอื่น ๆ รู้ ซึ่งศีล หรือคัมภีร์ หรือคุณธรรม อันเล็กน้อยของตน แม้แต่ตนอยู่ในป่าเพียงเล็กน้อย ก็อยากให้มนุษย์ เหมือนกับพ่อค้าที่มีสินค้า คือ เครื่องประดับเพียงเล็กน้อยที่หนีบรักแร้ไปขาย หรือใส่พกไปขาย

แล้วตะโกนบอกคนทั้งหลายให้ชื้อ ประหนึ่งว่าตนมีมากฉะนั้น ๑ ครั้นประกาศแล้ว เมื่อมีผู้นำของมาแลกตั้งแถวขึ้น ก็ไม่บอกว่าย่ำเลย บอกแต่ว่าจงแลกเถิด ๑ ของ ๓ อย่างไม่อาจให้เต็มความอยากได้ คือ ไฟ ไม่อาจให้เต็มความอยากด้วยเชื้อไฟได้ สมุทร ไม่อาจให้เต็มด้วยน้ำได้ ผู้มีความอยากใหญ่ ไม่อาจให้เต็มด้วยปัจจัยได้ ๑ บุคคลผู้มีความอยากใหญ่ แม้แต่มารดาที่คลอดมาก็ไม่อาจเอาใจได้ ไม่ต้องพูดถึงผู้ปฏิบัติอื่น ๆ ดังเรื่องซึ่งจักแสดงต่อไป

กล่าวคือ มีภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งอยากฉิมขนม มารดาของภิกษุนั้นเพื่อจะลองดูด้วยคิดว่า ถ้าบุตรของเราจักประมาณในการรับ เราก็จักทำขนมถวายจนตลอดพรรษา พอถึงวันเข้าพรรษาก็ส่งขนมไปถวายก่อนหนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นฉิมขนมนั้นหมดแล้ว ก็ส่งไปถวายอีกเป็นก้อนที่ ๒ เมื่อฉิมก้อนที่ ๒ นั้นหมดแล้ว ก็ส่งไปถวายอีกเป็นก้อนที่ ๓ ๑ ภิกษุนั้นนั้นก็ไม่ได้บอกว่า พอละ มีแต่ฉิมเรื่อยไป ๑ มารดาเห็นว่าไม่รู้จักประมาณ รุ่งขึ้นวันที่ ๒ ก็ไม่ส่งขนมไปถวายแม้สักก้อนเดียว

อีกเรื่องหนึ่งว่า เมื่อพระเจ้าติสสสมหาราช จักถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์ที่อยู่ ในภูเขาคติยบรรพตให้ได้ทุกวันไป ก็มีชาวเมืองกราบทูลว่า ข้าแต่สมหาราชเจ้า พระองค์จะทรงโปรดประทานแต่สถานที่แห่งเดียวหรือ พระองค์จะถวายทานในที่อื่นไม่สมควรหรือ รุ่งขึ้นวันที่ ๒ ท้าวเธอจึงโปรดให้ถวายมหาทานในอนุราชบุรี ๑ ภิกษุแม้สักองค์หนึ่งก็ไม่รู้จักประมาณในการรับ ๑ ของหวานของคาวที่ภิกษุองค์หนึ่ง ๆ รับนั้น ต้องมีคนขนไปให้ถึง ๒ คน ๓ คน รุ่งขึ้นวันที่ ๒ พระราชาให้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในภูเขาคติยบรรพต ในเวลาที่พระภิกษุสงฆ์มาถึง พระราชวังแล้ว พระราชาก็ทรงขอบาตร ๑ แต่ไม่มีภิกษุสักองค์จะส่งบาตรให้ มีแต่กล่าวว่าอย่าเลยมหาบพิตร ภิกษุทั้งหลายจกัรบภิกษาพอประมาณแก่ตน ๑ ภิกษุทั้งปวงได้รับภิกษาพอประมาณแก่ตนทั้งนั้น ๑ ลำดับนั้น พระราชาจึงตรัสชวนว่า คุณก่อนท่านทั้งหลาย ภิกษุของพวกท่านรู้จักประมาณสักองค์เดียว เมื่อวานนี้มีสิ่งใดเหลือเลย วันนั้นภิกษุรับของไปเพียงเล็กน้อยยังมีของเหลืออยู่มาก พระราชาทรงพอพระทัยด้วยภิกษุเหล่านั้นรู้จักประมาณ และทรงเสียดพระทัยด้วยภิกษุอีกพวกหนึ่งไม่รู้จักประมาณ สันคำอธิบายในความอยากใหญ่เพียงเท่านั้น.

ต่อไปนี้ ว่าด้วยคำอธิบายในคำว่าความอยากลามก กล่าวคือ คำว่า ตัวไม่มีศรัทธาอยากให้คนอื่นทั้งหลายรู้ว่าตัวมีศรัทธาเป็นต้นนั้น ได้แก่ทำอะไร ๗ ได้แก่ทำอย่างนี้ คือ ผู้ไม่มีศรัทธาย่อมแสดงอาการผู้ไม่มีศรัทธา ๗ ผู้ไม่มีศีลเป็นต้น ย่อมแสดงอาการแห่งผู้ไม่มีศีลเป็นต้น ๗ แสดงอย่างไร ๗ แสดงอย่างนี้ คือ ในเวลาที่คนอื่นทั้งหลายไปวัด ในเวลามีการทำบุญใหญ่ ผู้ไม่มีศรัทธาก็ถือเอาไม้กวาด ๗ วัด เทหยากเขื่อ พอคนอื่นทั้งหลายได้เห็นแล้วก็ไปปักกวาดที่ลานเจดีย์ ขนหยากเขื่อไปเททิ้ง เกลี่ยทรายให้เสมอ ล้างอาสนะ ตักการด้นโพธิ์ ๗ คนทั้งหลายได้เห็นแล้วก็คิดว่า ภิกษุอื่นที่ปฏิบัติวัดเห็นจะไม่มี มีแต่ภิกษุนี้เองค้เดี๋ยวเท่านั้น ภิกษุนี้เป็นผู้ไม่มีศรัทธา เวลาเขาจะกลับไปเขาก็กินมดภิกษุนั้น เพื่อให้ไปฉนในวันรุ่งขึ้น

ภิกษุไม่มีศีลเข้าไปหาพระวินัยธรต่อหน้าพวกอุปัชฌายาก แล้วถามว่า ท่านขอรับ เมื่อกระผมเดินไปมีโคตกใจ เวลาโค้งหนักก็เหยียบบหลู้าขาด เวลากระผมกวาดวัดหลู้าก็ขาด เวลากระผมเดินจงกรม สัตว์เล็ก ๆ ก็ตาย เวลากระผมบ้วนน้ำลายโดยไม่มีสติ น้ำลายก็ตกลงปลายหลู้า จะเป็นอย่างไร ๗ พระวินัยธรก็ตอบว่าทำโดยไม่มีสติ ไม่ต้องอาบัติ ภิกษุนั้นก็กล่าวขึ้นว่า แต่กระผมรู้สึกหนักใจ ขอท่านพิจารณาให้คิดเถิด คนทั้งหลายได้ฟังแล้วก็เกิดความเลื่อมใสว่า พระผู้เป็นเจ้าของเรา แม้แต่ของเพียงเล็กน้อยก็ยังรำคาญใจ ถ้าของใหญ่ยิ่งกว่านั้นจักเป็นอย่างไร ผู้ที่มีศีลเช่นกับพระผู้เป็นเจ้าองค์นี้ เป็นอันไม่มี

ผู้ที่ได้สดับเล่าเรียนน้อย เวลานั้นอยู่ในท่ามกลางอุปัชฌายาก ก็กล่าวขึ้นว่า ท่านองค์โน้นเป็นผู้ทรงไตรปิฎก องค์โน้นเป็นผู้ทรงนิกายทั้ง ๔ เป็นอันเทวาสิกของข้าพเจ้า ได้เล่าเรียนกับข้าพเจ้า ๗ คนทั้งหลายได้ยินแล้วก็เกิดความเลื่อมใสถวายสักการะว่า ผู้สดับเล่าเรียนมากเช่นกับพระผู้เป็นเจ้าของเราย่อมไม่มี เพราะท่านองค์โน้นกับองค์โน้นก็ได้เล่าเรียนกับพระผู้เป็นเจ้า

ผู้ที่ยินดีในการคลุกคลีกับหม่มคณะ พอถึงวันมีการทำบุญที่วัด ก็ให้ลูกศิษย์ถือเอาม้าหรือพนักงองไปนั่งอยู่ที่โคนต้นไม้ข้างวัด ๗ คนทั้งหลายมาถึงแล้วก็ถามว่า พระเถระเจ้าไปไหน ๗ ภิกษุทั้งหลายก็กล่าวว่า ธรรมคาบุตรผู้เล่าเรียนก็ต้องเล่าเรียน เพราะฉะนั้นในเวลาเช่นนั้น พระเถระเจ้าจึงไม่นั่งอยู่ในที่นี้ ไปอยู่ในที่

จงกรมขาว อันเป็นที่พักกลางวันข้างวัดโน้น ๆ ภิกษุหนึ่งพักอยู่ตลอดวันแล้วก็
ทำให้โยแมลงมุดติดที่หน้าผาก แล้วให้ลูกศิษย์ถือเอาตังมา พอมารถึงก็นั่งอยู่
ที่ประตูบริเวณ ๆ คนทั้งหลายก็ถามว่าท่านไปไหนมาจึงไม่เห็น ๆ ก็ให้คน
ทั้งหลายรู้ว่าตนไปอยู่ในที่สงัด ด้วยคำว่า นี่แน่ะอุบาสกทั้งหลาย ภายในวัดมี
ผู้คนมาก มีภิกษุหนุ่มสามเณรเที่ยวไปมาอยู่เสมอ เราได้ไปนั่งอยู่ในที่จงกรมอัน
ขาว ๖๐ ศอก ซึ่งเป็นที่พักกลางวันโน้น

ผู้ถามความเกียจคร้านเวลานั่งอยู่ในท่ามกลางอุปัฏฐากก็กล่าวขึ้นว่า พวกท่าน
ได้เห็นคบเพลิงตกหรือ เวลาเขาตอบว่าไม่เห็น แล้วเขาถามว่า ตกเวลาไหน
ก็ตอบเขาว่า ตกในเวลาเราเดินจงกรม แล้วเขาถามว่า พวกท่านได้ยินเสียง
แผ่นดินไหวไหม เวลาเขาถามว่า ไหวเวลาไหน พวกกระผมก็ได้ยิน ก็ตอบว่า
ไหวในเวลาเที่ยงคืน คือ ในเวลาที่เรานั่งฟังพระกัณฑ์อยู่ แล้วถามว่า ได้มีแสงสว่าง
ใหญ่ พวกท่านได้เห็นหรือ ๆ เมื่อเขาถามว่าแสงสว่างใหญ่นั้น มีในเวลาไหน
ก็บอกว่ามีในเวลาเราลงจากที่เดินจงกรม ๆ คนทั้งหลายก็เลื่อมใสสักการบูชา
โดยเห็นว่า พระเถระเจ้าของพวกเราเดินจงกรมอยู่ตลอด ๓ บาม ผู้ที่เหมือน
พระเถระเจ้าของเราย่อมไม่มี

ผู้มีสติไม่มั่นคง เวลานั่งอยู่ในท่ามกลางอุปัฏฐากก็กล่าวขึ้นว่า เราได้เรียน
คัมภีร์ที่หมื่นกาศตั้งแต่ครั้งโน้น ได้เรียนคัมภีร์มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย
ตั้งแต่ครั้งโน้น แล้วไม่ได้อีกเลย แต่พอเรานึกถึงเมื่อไรก็นึกได้เมื่อนั้น ภิกษุเหล่า
อื่นต้องท่องกันอยู่เสมอ ๆ คนทั้งหลายได้ยินแล้วก็เลื่อมใสว่า ผู้มีสติมั่นคง จดจำ
แม่นยำเหมือนท่านองค์นี้ไม่มี

ผู้มีใจตั้งมั่นก็ถามปัญหาต่อหน้าพวกอุปัฏฐากว่า เจริญกุศลอย่างไร
นิमितเกิดขึ้นด้วยเหตุเท่าไร อุปจารเกิดขึ้นด้วยเหตุเท่าไร อัปปมาเกิดขึ้นด้วยเหตุ
เท่าไร ฌานขึ้นไหนมีองค์เท่าไร ๆ เมื่อพวกอุปัฏฐากหัวเราะในเวลาทีกล่าว
ตามสมควรแก่การเรียนของตน แล้วกล่าวว่าไม่เป็นอย่างนั้น ท่านก็ทำให้เขาเห็นว่า
ตนได้สมาบัติ ด้วยคำว่าถูกแล้วขอรับ ๆ คนทั้งหลายก็เข้าใจว่าได้สมาบัติ
แล้วก็เลื่อมใสสักการบูชา

ผู้ไม่มีปัญญาเวลานั่งในท่ามกลางอุโบสถาก ก็แสดงให้เห็นว่าตนมีปัญญา
มาก ด้วยคำว่า เมื่อเราดูสิ่งที่ทำให้เงินเข้า ๓ อย่าง ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย
มรรคที่มาพร้อมด้วยอุทฺธชชื่อว่าปริยัติ การขวนขวายในปริยัติ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เรา
ทำได้ยาก แต่ไม่ทำให้พ้นจากทุกข์ เราจะต้องสละปริยัติเสีย ๆ แต่เมื่อเขากล่าว
อย่างนั้นก็เป็นการประหารศาสนา ๆ ผู้จะเป็นมหาโจรเช่นกับภิกษุที่ย่อมไม่มี ๆ
ผู้ทรงปริยัติจะไม่พ้นจากทุกข์ย่อมไม่มีเลย

ผู้ที่ยังมีอาสวะไม่สิ้นไป ได้เห็นเด็กชาวบ้านถามว่า มารดาบิดาของ
พวกเจ้าเรียกเราว่าอะไร ๆ พวกเด็กก็ตอบว่า เรียกกันว่าเบนอรหันต์ แล้วเขา
ก็แสดงให้เห็นว่า เขาเป็นพระอรหันต์ด้วยคำพูดว่า เราไม่อาจล่วงพวกคุณหาค
ที่ฉลาดได้ ๆ ถึงแม้ว่าคนทั้งหลายมีอรหันต์ตม อรหันต์ไทรย้อยเป็นต้น ก็ควร
เข้าใจว่าเป็นบุคคลจำพวกนี้เหมือนกัน

กล่าวคือ มีคนหลงโลกคนหนึ่งฝังตมไว้ในห้อง เวลาคนทั้งหลายมา
ก็เข้าไปอยู่ในตมนั้น ๆ คนทั้งหลายก็ถามว่าพระเถระเจ้าอยู่ที่ไหน เมื่อมี
บอกว่าอยู่ในห้อง เขาก็เข้าไปค้นดู เมื่อไม่เห็นก็ออกมา ๆ เมื่อมีผู้บอกว่า
พระเถระอยู่ในห้องก็เข้าไปอีก ๆ พระเถระก็ออกจากตมมานั่งอยู่บนตั่ง คนเหล
านั้นจึงได้เห็น เวลาเขาถามว่าท่านออกมาจากไหน ก็ตอบเขาว่าธรรมดาสมณะ
ทั้งหลายย่อมไปทันใจประสงค์ของตน คนทั้งหลายก็เข้าใจว่าเป็นอรหันต์ จึงได้
นามว่าอรหันต์ตม

อีกเรื่องหนึ่ง มีภิกษุองค์หนึ่งอยู่ที่บรรณศาลา ที่ภูเขาแห่งหนึ่ง ๆ ที่
หลังบรรณศาลานั้นมีต้นกุ่มต้นหนึ่ง ที่ต้นกุ่มนั้นมีไทรย้อยหย่อนไปไกลจนข้าม
ภูเขาฟากข้างโน้น ๆ เวลาคนทั้งหลายมานมัสสก็มาตามทาง แต่ภิกษุนั้น
ได้ถือเอาบาตรจีวรลงไปตามไทรย้อย ไปถึงบ้านก่อนพวกมานมัสส ทำให้คน
ทั้งหลายเข้าใจว่าตนเป็นอรหันต์ จึงได้นามว่าอรหันต์ไทรย้อย

เรื่องต่าง ๆ ดังที่มานี้ จัดเข้าในความอยากลามกทั้งนั้น แต่เมื่อว่าโดย
ลักษณะแล้ว ความอยากให้เขาขบถด้วยคุณธรรมที่ตนไม่มีอยู่ที่ดี ความไม่รู้จัก
ประมาณในการรับที่ดี เป็นลักษณะแห่งความอยากลามกทั้งนั้น ส่วนคำว่าเขาและ

คำว่า ตีเตียนนั้น หมายถึง กิเลส และการตีเตียนผู้นั้นด้วย อำนาจกิเลสเท่านั้น
จึงไม่มีคำอธิบายกว้างขวางเหมือนข้ออื่น ๆ

เอว ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๒

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยการประดับเป็นต้น

ตคฺค กคฺม จาปลยฺ จีวรมณฺฑนา ปคฺคมณฺฑนา เสนาสนมณฺฑนา อิมสฺส
วา ปุคฺคิยาสุส พาทิรณํ วา ปริกฺขารณํ มณฺฑนา วิภูสฺนา เกพฺพา ปริเกรฺภวา
คิหฺริกคา ถิหฺริกคฺค จปลตา จาปลยฺ อีหํ วุจฺจติ จาปลยฺนติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๔๒ ว่าด้วยการ
ประดับเป็นต้น จนถึงคำว่า การพูดเป็นที่สุด สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

ปาติ

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
การประดับนั้น ได้แก่สิ่งใด ฯ ได้แก่การตกแต่งจีวร ตกแต่งบาตร ตกแต่งเสนาสนะ
หรือตกแต่งกายบุคคลนั้น หรือตกแต่งบริวารภายนอก การแต่งนั้น คือ การประดับ
ประดา การเล่น การเล่นเสมอ การทำความดีใจ กิริยาทำความดีใจ

ความประพฤตินั้นได้แก่สิ่งใด ฯ ได้แก่ความประพฤตินั้น
ข้าศึก ความยินดีในความเป็นข้าศึก ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง
ต่อมารดา หรือต่อบิดา ต่อพี่ชาย หรือพี่สาว ต่ออาจารย์ หรืออุปัชฌาย์ ต่อพระพุทธเจ้า
หรือต่อพระสาวก หรือต่อผู้ใดคนหนึ่งซึ่งเป็นผู้ควรเคารพ

ความไม่ยินดีนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความไม่ยินดี ความไม่พอใจ
ในเสนาสนะที่สังกัด หรือในธรรมอันเป็นอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ความเกียจคร้าน
นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเกียจคร้านทางกาย ทางใจ

ความเมื่อยกายนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความไม่สบายกาย

ความเมืออาหารนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความรู้สึกลำบากใจ ใน
เวลาบริโภคอาหารแล้ว

ความมึนงงนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความมึนงงไม่กล้าหาญต่อการทำงาน

ความหลงงวุ่นนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิด
ของผู้น่าสงสัยการสรรเสริญด้วยการสอเสพบ้จจับ หรือด้วยการอยู่ในเสนาสนะ
ใกล้เคียง หรือด้วยการวางท่าทาง

การพูดเพ้อนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การพูดของผู้น่าสงสัย สักการะ สรรเสริญ

การทำนุมนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การพูดหรือการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง
เพื่อให้ผู้อื่นรู้ของผู้น่าสงสัย สักการะ สรรเสริญ

การเหยียดผู้อื่นนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การพูดปดคนอื่น ของผู้น่า
สงสัย สักการะ สรรเสริญ ของตนเองในความในกาล ที่ว่าด้วยหัวข้อเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ จะได้ว่าด้วยคำอธิบายตามหลักอรรถกถา เพื่อให้ข้อความที่ว่ามี
แล้วนั้นแจ่มแจ้งพิสดาร กล่าวคือ ข้อความที่ว่าด้วยการประดับนั้น มีคำอธิบายว่า
การตกแต่งจวรนั้น ได้แก่การห่มจีวรให้เรียบร้อยหลังเป็นต้น การตกแต่ง
บาตรนั้น ได้แก่การทำให้บาตรมีสีต่าง ๆ เช่น ให้มีสีเหมือนแก้วมณีเป็นต้น
การตกแต่งเสนาสนะนั้น ได้แก่การทำเสนาสนะส่วนตัว ให้วิจิตรงดงามด้วยรูป
วาดเขียนเป็นต้น ๆ การตกแต่งกายบุคคลนั้น ได้แก่การตกแต่งกายของมนุษย์
เรา ๆ ด้วยว่ากายของมนุษย์เรา ๆ นี้ จะมีผิวพรรณดังทองคำธรรมชาติก็ตาม
ก็เรียกว่ากายบุคคลนี้ เหมือนกับสุนัขจิ้งจอกถึงแม้ว่าจะเกิดในวันนั้นก็ตาม ก็เรียกว่า
สุนัขจิ้งจอกแก่ หรือเหมือนกับเถาวัลย์นั้น ถึงแม้ว่าจะมีประมาณเท่าซากก็ตาม

ก็เรียกว่าเกาหัวเน่าฉนั้น ๑ การตกแต่งกายบุตเน่าเนน ได้แก่การนุ่งห่มด้วย
ผ้าต่าง ๆ สี มีผ้าสีแดง สีเหลืองเป็นต้น ๑ การตกแต่งบริขารภายนอกนั้น
ได้แก่การตกแต่งบริขารนอกจากบาตรจีวร

อีกนัยหนึ่งว่า ผู้ที่ชอบตกแต่งซึ่งบาตร จีวร เสนาสนะร่างกายดังที่บรรยาย
มาแล้วนี้ ถึงแม้ว่าจะมีอายุคงร้อยปีก็ตาม ก็เปรียบเหมือนทารกที่เกิดในวันนั้น

ผู้ที่ประพฤติกว้างขวาง คือ ไม่เชื่อฟัง ไม่เอื้อเฟื้อต่อบิดามารดา หรือ
ต่อพี่ชายพี่สาว หรือต่ออุปัชฌาย์อาจารย์ หรือต่อพระพุทธเจ้า และพระสาวก
หรือต่อผู้ที่ควรเคารพคนใดคนหนึ่งนั้น ย่อมทะเลาะวิวาทกับมารดา เพราะทรัพย์-
สมบัติของบิดาบ้าง ย่อมทะเลาะกับบิดาเพราะทรัพย์สมบัติของมารดาบ้าง ย่อม
ทะเลาะวิวาทกับพี่ชายน้องชาย เพราะทรัพย์สมบัติของบิดามารดาบ้าง ย่อมไม่
ทำข้อวัตรปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์อาจารย์บ้าง ถึงอุปัชฌาย์อาจารย์เป็นไขก็ไม่ปฏิบัติ
ย่อมถ่มถุยของจระ บัสนาเว บ้วนเชษะ กินรุ่ม สวมรองเท้าในพื้นเลเห็นเจตีย์
ของพระพุทธเจ้าบ้าง ๑ ย่อมไม่ละอายต่อพระพุทธเจ้า และพระสาวกบ้าง
ย่อมไม่เคารพยำเกรงต่อพระสงฆ์บ้าง ย่อมไม่ละอายไม่กลัวต่อผู้ที่ควรเคารพ
ทั้งหลาย มีผู้ทรนราวดราวเดียวกันกับมารดาบิดาเป็นต้น ๑ การกระทำความ
วามาน เรียกว่าความประพฤติกว้างขวางกับผู้อื่นทั้งนั้น

คำว่า ความไม่ยินดีฉนั้น หมายความว่าความไม่ยินดีในเสนาสนะที่สงัด คือ ที่อยู่
ไกลบ้านเมือง หรือในธรรมที่เป็นอริกคุณ คือ สมถวิปัสสนา

คำว่า ความเกียจคร้านฉนั้น หมายความว่าความเกียจคร้านด้วยกิเลสเข้าครอบงำ

คำว่า ความเมื่อยกายฉนั้น ได้แก่ความเมื่อยด้วยกิเลสและด้วยความเจ็บไข้

คำว่า ความเมาอาหารฉนั้น ได้แก่ความรู้สึกไม่สบายกาย ในเมื่อบริโภค
อาหารแล้ว ส่วนความหดหู่แห่งจิตฉนั้น ได้มีมาแล้วในอรรถกถา แห่งธรรม-
สังคณีโน้น

คำว่า ความหลอกลวงฉนั้น ได้แก่ความทำให้ผู้อื่นหลงเข้าใจผิดว่า ตัวเป็น
ผู้วิเศษ เช่น ให้เขาหลงเข้าใจผิดว่าตัวเป็นผู้มีกนน้อย ไม่ประสงค์จะรับสิ่งใด ๆ
ด้วยอุบายต่าง ๆ ดังที่กล่าวไว้ในมหานิเทศ

กล่าวคือ โนมทานีเทศว่า อบาทหลอกลงอันได้แก่การส่องเสพบัจฉัยนั้น
คือ อย่างไร ๆ คือ พวกคฤหบดี ข้อมนิมเทภิกษุทั้งหลายให้รับจีวร บิณฑบาต
เสนาสนะ คิลานบัจฉัย เกสัชบริขาร ๆ ภิกษุผู้มีความปรารถนาตามก คือ
ปรารถนาอยากให้เราขบถว่าเป็นผู้พิเศษ อยากได้จีวร บิณฑบาต เสนา-
สนะ คิลานบัจฉัย เกสัชบริขารนั้นให้มาก ก็ไม่ยอมรับซึ่งจีวร บิณฑบาต เสนา-
สนะ คิลานบัจฉัย เกสัชบริขาร ที่เขาถวายนั้นโดยกล่าวว่า จีวรที่มีค่ามาก
จะสมควรแก่สมณะหรือ ธรรมดาสมณะ ข้อมไปเที่ยวเก็บเอาผ้าตามป่าช้า หรือ
กองหยากเยื่อ หรือที่เขาทิ้งตามตลาด มาทำเป็นผ้าบังหมื่น ๆ บิณฑบาตอันมีค่ามาก
จะสมควรแก่สมณะหรือ ธรรมดาสมณะข้อมเลี้ยงชีวิตด้วยการเที่ยวบิณฑบาต ๆ
เสนาสนะอันมีค่ามาก จะสมควรแก่สมณะหรือ เพราะธรรมดาสมณะต้องอยู่
ตามโคนต้นไม้หรือตามที่แจ้ง ๆ คิลานบัจฉัย เกสัชบริขารที่มีค่ามาก จะสม-
ควรแก่สมณะหรือ เพราะธรรมดาสมณะข้อมฉันยาที่คงด้วยน้ำมตรเน่า หรือต้อง
ด้วยสมอ ๆ กล่าวดังนี้แล้วก็นั่งหมิ่นผ้าที่เศร้าหมอง ฉะนั้นแต่อาหารที่เลว ๆ
อยู่แต่เสนาสนะที่เลว ๆ ใช้แต่คิลานบัจฉัย เกสัชบริขารที่เลว ๆ ๆ พวกคฤหบดี
ได้เห็นแล้วก็หลงเข้าใจผิดว่า สมณะเองก็เป็นผู้เล็กน้อย เป็นผู้สันโดษ เป็นผู้
สงัด เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับใคร เป็นผู้มีความเพียรกล้าแข็ง เป็นผู้มัธยมน้ำใจ
ก็เลย แล้วก็ถวายจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานบัจฉัย เกสัชบริขาร ให้ยิ่ง
ขึ้นไปกว่านั้น ๆ ภิกษุนั้นก็กล่าวต่อหน้าพวกนั้นว่า ธรรมดากลุบุตรผู้มึนศรัทธา
ข้อมได้บุญมาก เพราะพร้อมหน้าด้วยของ ๓ อย่าง คือ พร้อมหน้าไพบยธรรม ๑
พร้อมหน้าผู้รับไพบยธรรม ๑ พร้อมหน้าศรัทธา ๑ ส่วนพวกท่านศรัทธาก็มี ไพบยธรรม
ก็มี ผู้รับไพบยธรรมคือตัวเราก็มืด ถ้าเรายังไม่รับ พวกท่านก็จักไม่ได้บุญ เราไม่
ต้องการของนี้ แต่ว่าเรารับเพื่ออนุเคราะห์พวกท่าน ดังนี้ แล้วก็รับจีวร บิณฑบาต
เสนาสนะ คิลานบัจฉัย เกสัชบริขารนั้น ๆ ไว้ ๆ การทำอย่างนี้ เรียกว่าการ
หลอกลงให้ผู้อื่นหลงเข้าใจผิดด้วยการส่องเสพบัจฉัย

การหลอกลงให้ผู้อื่นหลงเข้าใจผิด คือ การกระชับกระซิบด้วยถ้อยคำ
ที่แสดงให้เห็นว่าตนได้บรรลุธรรมวิเศษนั้น ได้แก่การที่ภิกษุบางองค์กล่าววาทา
อิงอริยธรรมด้วยประสงค์จะให้เขาขบถเองตน ว่า พวกคณจักขบถของเราด้วยอาการ

อย่างนั้น ๆ ผู้ใดนั่งหมั้นเจ้าเข่นหมั้น ผู้เป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่ ๆ ผู้ใดใช้
บาตรเข่นหมั้น ใช้บาตรโลหะเข่นหมั้น ใช้กระบอกรองน้ำเข่นหมั้น ใช้ผ้ากรองน้ำเข่นหมั้น
ใช้เต้าน้ำเข่นหมั้น ใช้ผ้ารัดเอวเข่นหมั้น ใช้รองเท้าเข่นหมั้น ผู้เป็นสมณะผู้มีศักดิ์
ใหญ่ ๆ ผู้ใดมีอุบาสกเข่นหมั้น มีผู้เสมออุบาสกมาอาจารย์เข่นหมั้น มีมิตรสหาย
เข่นหมั้น ผู้ใดอยู่ในวิหาร หรือเพิง หรือปราสาทยอด หรือปราสาทโล้น หรือถ้ำ
หรือจอม หรือกุฎ หรือเรือนยอด หรือบ่อม หรือโรงกลม หรือโรงเก็บของ
หรือที่ประชุม หรือมณฑป หรือโคนต้นไม้เข่นหมั้น ผู้เป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่

อีกอย่างหนึ่ง ผู้ทำให้ผู้อื่นหลงเข้าใจผิดนั้น ย่อมกล่าวซึ่งถ้อยคำอันลึก
อันลับ อันละเอียด อันปกปิด อันเป็นโลกุตตระ อันประกอบด้วยความสุญจาก
กิเลสว่า สมณะนั้นย่อมได้วิหารสมบัติ อันละเอียดเข่นหมั้น การกล่าวของผู้ที่
เรียกว่า อุบายหลอกลวง อันได้แก่การกระชับทงนั้น

ส่วนการหลอกลวงด้วยอริยาบถ อันทำขึ้นด้วยความประสงค์ซึ่งการยก
ย่องนั้น ได้แก่การหลอกลวงเกี่ยวกับอริยาบถ คือ ภิกษุบางองค์เห็นว่า อริยาบถใด
จะทำให้ได้รับความยกย่องว่า เป็นผู้วิเศษ ก็ทำอริยาบถนั้นให้ดีขึ้น

คำว่า การสอเสพบังจรรย์นั้น ได้แก่การเกี่ยวข้องกับบังจรรย์ตั้งทั่วแล้ว ๆ
คำว่า การกระชับนั้น ได้แก่การพูดในที่ใกล้ คำว่า อริยาบถนั้น ได้แก่อริยาบถ ๔
ในข้อว่าด้วยการพูดนั้น มีคำอธิบายว่า ได้แก่การพูดเริ่มแต่ได้เห็นคน
ทั้งหลายมาทั่ว ๆ ว่า ท่านทั้งหลายมาเพื่ออะไร มาเพื่อนิมิตตภิณฑุทั้งหลายหรือ
อรรถาภิณฑุทั้งหลายไปอย่างนั้น เราจักพาภิณฑุทั้งหลายไปที่หลัง

อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่การพูดน้อมเข้ามาหาตัวว่า เราเชื่อว่าติสสะ พระ
ราชานะมหาอำมาตย์คนโน้น ๆ ได้เลื่อมใสต่อเรา

อีกอย่างหนึ่งว่า ได้เห็นคนถืออ้อยมาแล้วถามว่า นำมาจากไหนอุบาสก ๆ
เมื่อเขาตอบว่า นำมาจากไร่อ้อยขอรับ ๆ ก็ถามว่า อ้อยที่ไร่นั้นหวานดี หรือเวลา
เขาตอบว่า ต้องฉินดูจึงจะรู้ ก็บอกว่า ภิกษุจะบอกให้ถวายอ้อยย่อมไม่สมควร
คณ การกล่าวอย่างนั้นจัดเข้าในคำว่าพูดทั้งนั้น

ในเรื่องนี้ มีเรื่องปรากฏว่า มีภิกษุ ๒ องค์ไปที่บ้านตำบลหนึ่ง ไปนั่งอยู่
ที่ศาลาหนึ่ง เห็นกุมาริกาคนหนึ่งร้องเรียก ๆ ลำดับนั้น ภิกษุองค์

หนึ่งก็ถามอีกองค์หนึ่งว่า กุมาริกาเป็นธิดาของใคร ๆ องค์หนึ่งก็ตอบว่า เป็นธิดาของอุปัฏฐายิกาของข้าพเจ้า เมื่อข้าพเจ้าไปที่เรือนของเขา มารดาของกุมาริกา ก็ได้ยกเนยใสมาถวายข้าพเจ้าทั้งหมด ประหนึ่งว่าเป็นมารดาของข้าพเจ้า ดังนี้ สันเนอความอันว่าด้วยข้อธรรมทั้ง ๕ คือ ข้อว่าด้วยการประดับ และข้อว่าด้วยความประพฤติไม่ถูกกับใคร ข้อว่าด้วยความไม่ยินดี ว่าด้วยความเกียจคร้าน ว่าด้วยความเมื่อยกาย ว่าด้วยความเมาอาหาร ว่าด้วยใจหดหู่ ว่าด้วยการหลอกลวง ว่าด้วยการพูด เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๓

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยข้อธรรม ๔ ข้อ

ตตฺถ กตฺมา เนมิตฺติกตา ลภสกุการสฺสโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปฺปัจจุสฺส อิจฺฉापกตสฺส ยํ ปเรสํ นิमितฺตํ นิमितฺตกมฺมํ โอภาโส โอภาสกมฺมํ สามนฺตชปฺปา ปริกถา อยํ วุจฺจตี เนมิตฺติกตาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๔๓ ว่าด้วยข้อธรรม ๔ ข้อ คือ ข้อว่าด้วยการทำนิมิต ๑ การเหยียดผู้นอน ๑ การแลกแลกด้วยแลก ๑ มานะ ๑ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนาเห็นว่า การทำนิมิตนั้น ได้แก่การออกทำให้ผู้อื่นรู้ว่า ตัวเป็นผู้พิเศษของรุ่มงลางสักการะสรรเสริญ

การเหยียดผู้นั้น ได้แก่การเข้คคผู้นองม่งลวก สักการะ สรรเสริญ การกคผู้นั้น มีหลายอย่างต่าง ๆ กัน คือ การคำกมี การคูกกมี การคเตยนกมี การยกโทษกมี การว่าไ้เป็นคนเลวกมี

การแลกแลกด้วยลาภนั้น ได้แก่การม่งลวกสักการะสรรเสริญ นำลาภจากหนึ่งไปให้ที่โน้น นำลาภจากที่โน้นมาไ้ที่นี้

มานะนั้น แล็กใหญ่มีอยู่ ๓ อย่าง คือ บางคนยอมถืตัวด้วยชาติตระกูลกมี ด้วยโคตรวงศ์กมี ด้วยความเป็นบุตรของม่มตระกูลกมี ด้วยความสวยงามกมี ด้วยทรัพย์กมี ด้วยการมเชอเชญกมี ด้วยการงานกมี ด้วยศิลปวิทยากมี ด้วยการเล่าเรียนกมี ด้วยปฏิภาณกมี ว่าเรานคกว่าผู้น ๙ บางคนถืตัวด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของม่มตระกูล ความสวยงาม ทรัพย์สมบัติ การเชอเชญ การงาน ศิลปวิทยา การสคับเล่าเรียน การมีปฏิภาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล็กถืตัวว่าเสมอกับผู้น บางคนคูกกตัวเอง ด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของม่มตระกูล ความสวยงาม ทรัพย์สมบัติ การเชอเชญ การงาน ศิลปวิทยา การสคับเล่าเรียน การมีปฏิภาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง รวมเป็น ๓ อย่างด้วยกัน แล็กแยกออกไปเป็น ๕ อย่าง เรียกว่ามานะ ๕ มานะ ๕ นั้น คือ มานะข้อที่ ๑ คือ ข้อว่าตัวคกว่าผู้น ถืตัวคกว่าผู้นนั้น ได้แก่การที่บางคนคกว่าผู้น ด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของม่มตระกูล ความสวยงาม ทรัพย์สมบัติ การเชอเชญ การงาน ศิลปวิทยา การเล่าเรียน การมีปฏิภาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล็กถืตัวว่า ตัวคกว่าผู้น

มานะข้อที่ ๒ คือ ข้อว่าตัวคกว่าผู้น แต่ถืตัวว่าเสมอกับผู้นนั้น ได้แก่การที่บุคคลบางคนคกว่าผู้นด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของม่มตระกูล ความสวยงาม ทรัพย์สมบัติ การเชอเชญ การงาน ศิลปวิทยา การเล่าเรียน การมีปฏิภาณอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ถืตัวว่าตัวเสมอเขา

มานะข้อที่ ๓ คือ ข้อว่าตัวคกว่าเขา แต่ถืตัวว่าเลวกว่าเขา นั้น ได้แก่การที่บุคคลบางคนคกว่าเขาด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของม่มตระกูล ความสวยงาม ทรัพย์สมบัติ การมเชอเชญ การงาน ศิลปวิทยา การสคับเล่าเรียน การมีปฏิภาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เหยียดตัวลงไ้ว่าเราเลวกกว่าผู้น

มานะข้อที่ ๔ คือ ขอรว่าตัวเสมอกับผู้อื่น แต่ถือว่าตัวดีกว่าผู้อื่นนั้น ได้แก่ การที่บุคคลบางคน เสมอกับผู้อื่นด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของ ผู้มีตระกูล เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ถือว่าตัวดีกว่าผู้อื่น

มานะข้อที่ ๕ คือ ขอรว่าตัวเสมอกับผู้อื่น ถือว่าเสมอกับผู้อื่นนั้น ได้แก่ การที่บุคคลบางคนเสมอกับผู้อื่นด้วยชาติตระกูล โคตรวงศ์ ความเป็นบุตรของผู้ มีตระกูล เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งถือว่าตัวเสมอกับผู้อื่น

มานะข้อที่ ๖ คือ ขอรว่าตัวเสมอกับผู้อื่น แต่ถือว่าเลวกว่าผู้อื่นนั้น ได้แก่ การที่บุคคลบางคนเสมอกับผู้อื่นด้วยชาติ โคตร ความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เหยียดตัวเองลงไปว่าเลวกว่าผู้อื่น

มานะข้อที่ ๗ คือ ขอรว่าตัวเลวกว่าผู้อื่น แต่ถือว่าดีกว่าผู้อื่นนั้น ได้แก่ การที่บางคนเลวกว่าผู้อื่นด้วยชาติ โคตร ความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ยกตัวขึ้นไปว่าดีกว่าผู้อื่น

มานะข้อที่ ๘ คือ ขอรว่าตัวเลวกว่าผู้อื่น แต่ถือว่าเสมอผู้อื่นนั้น ได้แก่ การที่บางคนเลวกว่าผู้อื่นด้วยชาติ โคตร หรือด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ตั้งตัวเสมอกับผู้อื่น

มานะข้อที่ ๙ คือ ขอรว่าตัวเลวกว่าผู้อื่น ทั้งถือว่าเลวกว่าผู้อื่นนั้น ได้แก่ การที่บางคนเลวกว่าผู้อื่นด้วยชาติ โคตร หรือด้วยความเป็นบุตรผู้มีตระกูล เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งเหยียดตัวเองลงไปว่า เลวกว่าผู้อื่น สมนอกความในพระ บาลเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถา ตามหลักอรรถกถาว่า คำว่า การ ทำนุมิตร เพื่อหลอกลวงผู้อื่นนั้น มีเรื่องมาว่า ภิกษุผู้ถือบิณฑบาตถึงคฤงคค์ หนึ่ง ไปถึงประตูเรือนของช่างทองที่เป็นอุปัฏฐากของตน เวลาช่างทองถามว่า อะไรผู้เป็นเจ้า ก็เหยียดมือออกจากจีวร แสดงอาการพินด้วยมิต ๑ ช่างทอง

ก็บอกว่า ผมเข้าใจแล้ว แล้วก็ถวายมัต ๑ การกล่าวอันเกี่ยวข้องกับปัจจัย เรียกว่าการแบ้มพราย ๑ การแบ้มพรายหรือการพูดในที่ใกล้เพื่อหวังลาภนั้น มีเรื่องปรากฏว่า มีพระเถระเจ้าองค์หนึ่งซึ่งเป็นผู้ชำนาญในชาตก ได้เข้าไปนั่งอยู่ที่เรือนอุปัฏฐายิกา ๑ อุปัฏฐายิกาไม่ประสงค์จะถวายข้าวสาร จึงบอกว่าข้าวสารไม่มี แล้วได้ไปที่เรือนของเพื่อนบ้านกัน ทำเหมือนจะนำข้าวสารมา ๑ ภิกษุนั้นได้เข้าไปดูภายในห้อง ก็ได้เห็นอ้อยที่มมประตุนั้น เห็นน้ำอ้อยที่ภาชนะ เห็นเกลือ ปลา และเผือกที่กระเช้า เห็นข้าวสารที่หม้อข้าว เห็นเปรียงอยู่ที่เตียง แล้วก็ออกมานั่งอ้อย ๑ ฝ่ายอุบาลิกานั้น ก็กลับออกมาบอกว่าไม่ได้ข้าวสาร ๑ ภิกษุนั้นก็กล่าวขึ้นว่า อาตมาได้เห็นนิมิตเสียก่อนแล้วว่าวันนี้จักไม่ได้รักษาอาหาร ๑ อุบาลิกานั้นได้ถามว่า ได้เห็นสิ่งใด ๑ ภิกษุนั้นก็ตอบว่า ได้เห็นเนยใสเหมือนกับอ้อยอยู่ที่มมประตุนั้น ได้เห็นแผ่นศิลาเหมือนกับก้อนน้ำอ้อยที่ภาชนะ ได้เห็นแผ่นพังกาอยู่ที่กระเช้าเหมือนกับปลาเค็ม ได้เห็นงาช้างเหมือนกับข้าวสารอยู่ที่หม้อข้าว ได้เห็นน้ำลายเจือด้วยขี้ฟันที่ออกจากปาก คล้ายกับเปรียงที่เก็บไว้บนเตียง ดังนี้ อุบาลิกานั้นก็คิดว่า เราไม่อาจโกหกท่านได้ จึงได้ถวายอ้อย แล้วหุงข้าวถวายพร้อมทั้งเปรียง และน้ำอ้อยขบกับปลา ๑ การที่ภิกษุนั้นพูดอย่างนั้น จักเป็นการพูดหวังลาภในที่ใกล้ ๑ ยังมีการพูดอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าการพูดเลียบเคียง ๑ การพูดเลียบเคียงนั้น ได้แก่จะได้ลาภด้วยการพูดอย่างใด ก็พูดอย่างนั้น

ชื่อว่า ด้วยการเหยียดผู้อื่นนั้น ท่านจำแนกแจกอาการไว้หลายประการ คือ อาการคำด้วยอักโกสวัตถุ ๑ การกล่าวดูหมิ่น ๑ การติเตียนว่าไม่มีความเชื่อ ความเลื่อมใส ๑ การยกว่าท่านทั้งหลายอย่าพูดอย่างนั้นต่อผู้อื่น ๑ การยกมีวัตถุ มีเหตุพร้อมทุกประการ เรียกว่าการยกพร้อม

อีกอย่างหนึ่ง การยกนั้น ได้แก่การยกซึ่งผู้ที่ไม่เป็นทานบดี ว่าเป็นทานบดี ๑ การยกพร้อมนั้น ได้แก่การยกขึ้นว่าเป็นมหาทานบดี

การแลกแลกด้วยลาภนั้น ก็ได้แก่การนำลาภจากที่หนึ่งไปให้แก่ที่โน้น ดังภิกษุรูปหนึ่งได้รักษาอาหารจากที่แห่งหนึ่ง แล้วก็ไปแจกแก่พวกทหารก ในตระกูลอีกแห่งหนึ่ง เป็นตัวอย่างละนั้น

ข้อว่าด้วยการถือตัวว่า ด้วยชาติเป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า ถือตัวว่า
ตัวด้วยชาติกษัตริย์ หรือชาติพราหมณ์ ถือตัวว่าดีด้วยโคตรอย่างใดอย่างหนึ่ง
มีโคตรโคตรเป็นต้น ฯ ถือตัวว่าดีด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูลใหญ่ และ
ความสวยงามเป็นต้น ดังที่มาแล้วนั้น

ข้อว่า ด้วยการถือตัวว่าเสมอผู้อื่นนั้น ก็ได้แก่ถือว่า ตนเสมอผู้อื่นด้วย
ชาติ โคตรเป็นต้น

ข้อว่า ถือตัวว่าเลวกว่าผู้อื่นนั้น ก็ได้แก่ถือตัวว่าต่ำกว่าผู้อื่น ด้วยชาติ
โคตรเป็นต้น การถือตัวทั้ง ๓ อย่างนี้ แยกออกไปอย่างละ ๓ ๆ จึงเป็น ๘ ดังที่
แจกมาแล้วในพระบาลีนั้น

ข้อว่า ตัวดีกว่าเขา ถือตัวว่าดีกว่าเขานั้น ข้อมมีแก่พระราชาและบรรพชิต
ทั้งหลาย คือ พระราชาก็ข้อมทรงถือตัวว่า ไม่มีผู้ใดเสมอกับเราด้วยแว่นแคว้น
หรือทรัพย์สมบัติ พลพาหนะ ฯ ฝ่ายบรรพชิตก็ข้อมถือตัวว่า ไม่มีใครเสมอเรา
ด้วยคุณธรรมมีศีลและธุดงค์เป็นต้น ฯ แม้การถือตัวว่าเราเสมอเขา ของผู้ดีกว่า
เขานั้น ก็ข้อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิตเหมือนกัน ฯ คือ พระราชาก็ข้อมถือ
ตัวว่า เรากับพระราชาอื่น ๆ ก็ไม่แตกต่างอะไรกันในเรื่องแว่นแคว้น ทรัพย์-
สมบัติ พลพาหนะ ฯ ฝ่ายบรรพชิตก็ข้อมถือตัวว่า เรากับภิกษุอื่นก็ไม่แตกต่าง
อะไรกัน ด้วยคุณธรรม มีศีลและธุดงค์เป็นต้น ฯ ถึงแม้ว่าความถือตัวว่าเลว
กว่าเขา ของผู้ดีกว่าเขา ก็ข้อมเกิดแก่พระราชาและบรรพชิตเหมือนกัน คือ
พระราชาองค์ใดที่ไม่มีแว่นแคว้น ทรัพย์สมบัติ พลพาหนะเป็นต้น สมบูรณ์ พระ
ราชาพระองค์นั้นก็ข้อมทรงถือว่า เรานี้ สักแต่ว่าเป็นพระราชาเท่านั้น เราจะ
เป็นพระราชาได้อย่างไร ฯ ฝ่ายบรรพชิตที่มีลาภสักการะน้อย ก็ถือตัวว่าเรา
เพียงแต่ได้ชื่อว่า เป็นธรรมกถึก เป็นพหูสูตร เป็นพระเถระผู้ใหญ่เท่านั้น เราจะ
เป็นธรรมกถึกได้อย่างไร เป็นพหูสูตรได้อย่างไร เป็นพระเถระผู้ใหญ่ได้อย่างไร
เพราะเราไม่มีลาภสักการะ

ความถือตัวทั้งหลาย มีถือว่า ดีกว่าเขาของผู้เสมอเขา เป็นต้นนั้น ข้อม
เกิดแก่คนทั้งหลาย มีอำนาจเป็นต้น คือ อำนาจข้อมถือตัวว่า ใครจะเสมอกับ
เราด้วยโภคทรัพย์ หรือยานพาหนะเป็นต้น ราชบุรุษอื่นก็ไม่แตกต่างกันอย่างไร

เราได้ชื่อว่าเป็นอำมาตย์เท่านั้น เพราะแม้เพียงเครื่องกินเครื่องนุ่งห่มก็ไม่มี เรา
จักเป็นอำมาตย์ได้อย่างไร

มานะอีก ๕ มีความถือตัวว่าดีกว่าเขา ของผู้เลวกว่าเขาเป็นต้นนั้น ข้อม
เกิดแก่คนต่ำ มีทาสเป็นต้น คือ ทาสย่อมถือตัวว่าผู้อื่นใครเล่าที่เป็นทาสด้วยกัน
จะเสมอกับเรา ในทางมารดาบิดา ทาสพวกอื่นไม่สามารถจะเลี้ยงชีวิตได้แล้ว
ยอมเป็นทาส เพราะเห็นแก่ปากแก่ท้องก็มี ส่วนตัวเราชื่อว่าดีกว่าเขา เพราะ
เป็นทาสสืบเนื่องมาแต่ยาวนาน • ทาสย่อมถือตัวว่าเรากับทาสชื่อโน้น เป็นผู้
บริสุทธ ๕ ทั้งฝ่ายมารดาบิดาเหมือนกัน ด้วยว่ามารดาบิดาก็เป็นทาสสืบเนื่องมา
เหมือนกัน ไม่แตกต่างกันประการใด • ทาสย่อมถือตัวว่าเราเพียงแต่ได้เป็นทาส
ด้วยอำนาจเห็นแก่ปากแก่ท้องเท่านั้น มารดาบิดาของเราไม่ได้เคยเป็นทาส เรา
จะเป็นทาสได้อย่างไร • ดังนี้ ทาสย่อมมีมานะฉันท ๕ คนต่ำๆอื่น ๆ ก็มี
มานะฉันทนั้น

การถือตัวว่าดีกว่าเขา ของผู้ดีกว่าเขาก็ดี ถือตัวว่าเสมอเขาของผู้เสมอ
เขาก็ดี ถือตัวว่าเลวกว่าเขาของผู้เลวกว่าเขาก็ดี เป็นการถือตัวตามเป็นจริงทั้งนั้น
การถือตัวตามเป็นจริงนี้ หมดไปได้ด้วยอำนาจอรหัตมรรค ส่วนการถือตัวนอก
จากนี้ เป็นการถือตัวไม่เป็นจริง ๑ การถือตัวไม่เป็นจริงนี้จะหมดไปได้ด้วยอำนาจ
โศคาบัตติมรรค ดังนี้ สันเนอความในกัณฺฐนเพียงเท่านั้น.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฺฐที่ ๔๔

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยมานะ อติมานะ และมานาติมานะเป็นต้น

ตตฺถ กตฺโม มาโน โช มาโน มนุสฺสหา มนุสฺสิตตฺตํ อุกฺกฺเขติ อุกฺกฺเขาโม
ชฺโช สมฺปฺปคฺคาโห เกตฺตุมฺภตา จตฺตสฺส อํ วุจฺจติ มาโนติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิงค์ กัณชัท ๘๔ ว่าด้วย มานะและ
อติมานะ มานาติมานะ โอमानะ อธิมานะ อัสมีมานะ มิจฉามานะ วิตก สืบ
ต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย
ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
มานะนั้นได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ ความถือตัว การถือตัว กิริยาถือตัว การมีใจ
พองขึ้น ความมีใจพองขึ้น ความมีใจเป็นธง ความประคองขึ้นแห่งใจ ความที่มีใจ
ใคร่จะเป็นธง กิริยาเหล่านี้เรียกว่ามานะทั้งนั้น

อติมานะ นั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การที่บางคนดูหมิ่นผู้อื่นด้วยชาติ
หรือด้วยโคตร หรือด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล หรือด้วยความสวยงาม
ด้วยทรัพย์สมบัติ ด้วยการเชื่อเชิญ ด้วยการงาน ด้วยศิลปะ ด้วยวิชา ด้วยการ
เล่าเรียน ด้วยปฏิภาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้ใจความว่า อติมานะนั้น แปลว่า
ความดูหมิ่นผู้อื่น

มานาติมานะนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การที่บางคนตั้งตนว่าเสมอผู้อื่นใน
เบื้องต้น แต่ตอนปลายตั้งตนว่าดีกว่าผู้อื่น ไม่ตั้งตนว่าเลวกว่าผู้อื่น ซึ่งได้
ใจความว่า มานาติมานะ นี้ แปลว่า ถือตัวด้วย ดูหมิ่นผู้อื่นด้วย

โอमानะนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การที่บางคนเหยียดตัวเองลงด้วยชาติ
หรือด้วยโคตร หรือด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูล หรือด้วยความสวยงาม ด้วย
ทรัพย์สมบัติ ด้วยการมีผู้เชื่อเชิญ ด้วยการงาน ศิลปวิทยา การเล่าเรียน
การมีปฏิภาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ว่าเราต่ำกว่าเขา ซึ่งได้ใจความว่า โอमानะ
แปลว่า ความถือตัวลง

อธิมานะ นั้นได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การเข้าใจว่าถึงในสิ่งที่ตนยังไม่ได้ถึง เข้า
ใจว่าได้ทำแล้วในสิ่งที่ยังไม่ได้ทำ เข้าใจว่าได้แล้วในสิ่งที่ยังไม่ได้ เข้าใจว่า
ทำให้แจ้งแล้วในสิ่งที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง ซึ่งได้ใจความว่า อธิมานะนี้ แปลว่า
ถือตัวว่าได้ดีแล้ว

อัสมิमानะนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่เขาใจว่าเป็นเรา ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เต็มใจว่าในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีกิเลสนอนเนื่องว่าเราไปในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งได้ใจความว่า อัสมิमानะนี้ แปลว่า ความถือตัวว่าเราว่าเขา

มิจฉามาณะนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่การที่บางคนถือตัว ด้วยการทำงานที่ผิด หรือด้วยศิลปที่ผิด ด้วยวิชาที่ผิด ด้วยการเล่าเรียนที่ผิด ด้วยปฏิภาณที่ผิด ด้วยข้อวัตรที่ผิด ด้วยศีลและข้อวัตรที่ผิด ด้วยความเห็นที่ผิด อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้ใจความว่า มิจฉามาณะนี้ แปลว่า ความถือตัวในทางผิด

ญาคีวคกัณนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความนึกถึงหม่นญาติ

ชนปทวคกัณนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความนึกถึงบ้านเมืองในทางที่ผิด

อมรวคกัณนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความนึกผิดเกี่ยวกับการทำทุกกรกิริยา ในลัทธินอกพระพุทธศาสนา หรือเกี่ยวกับทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง

ความนึกอันเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่นนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่การที่ภิกษุ บางองค์คลุกคลีกับคฤหัสถ์ เพลิดเพลินกับคฤหัสถ์ โศกเศร้ากับคฤหัสถ์ เมื่อพวกคฤหัสถ์เป็นสุข ก็พลอยเป็นสุขด้วย เมื่อพวกคฤหัสถ์เป็นทุกข์ ก็พลอยเป็นทุกข์ด้วย เมื่อกิจที่ควรทำเกิดขึ้นแก่คฤหัสถ์ ก็ได้ทำเสียเอง ซึ่งได้ใจความว่า ได้แก่ความนึกเอ็นดูผู้อื่นในทางผิดหน้าที่ของตัว

ความนึกอันเกี่ยวกับลาภ สักการะ สรรเสริญนั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความนึกผิด โดยอยากได้ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ

ความนึกอันเกี่ยวกับมีผู้เห็นคตินั้น ได้แก่สิ่งใด ๆ ได้แก่ความนึกผิดว่า ขอผู้อื่นอย่าดูถูกเราด้วยชาติ หรือ โคตร ตระกูล ความสวยงาม ทรัพย์สมบัติ การมีผู้เชื่อเชิญ การงาน ศิลปวิทยา การเล่าเรียน การมีปฏิภาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้ใจความว่า ได้แก่ความนึกเกี่ยวกับไม่อยากให้ผู้อื่นดูถูก สิ้นเนื้อความ ในธรรมหมวด ๑ ตามพระบาลีเพียงเท่านั้น.

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายตามหลักอรรถกถาว่า คำว่า มาณะนั้น ได้แก่ความถือตัว ๆ อคิमानะนั้น ได้แก่ความคู้หมิ่นผู้อื่น ด้วยถือว่าเรามากกว่าผู้อื่น ๆ

มานาติมานะนั้น ได้แก่ว่าเมื่อก่อนเขาเสมอเรา บัดนี้เรามากกว่าเขา เขาเลวกว่าเรา ฯ โอมานะนั้น ได้แก่ว่าเราเลวกว่าเขา ฯ คือ ถือว่าชาติของเราเหมือนกับชาติกา คือ ถือว่าโคตรของเราเหมือนกับโคตรจันทาล เสียงของเราเหมือนกับเสียงกา

อติมานะนั้น ได้แก่ว่าเข้าใจว่าได้แล้ว ฯ ความเข้าใจว่าได้แล้วนั้นแยกออกเป็นหลายอย่าง คือ เข้าใจว่าถึงในสิ่งที่ยังไม่ถึง ซึ่งได้แก่ว่าเข้าใจว่ายังไม่ถึง สัจจะ ๔ แต่เข้าใจว่าได้ถึงแล้ว ๑ ยังไม่ได้ทำกิจที่ควรทำด้วยมรรค ๔ แต่เข้าใจว่าทำแล้ว ๑ ยังไม่สำเร็จธรรม ๔ แต่เข้าใจว่าได้สำเร็จแล้ว ๑ ยังไม่ได้ทำให้แจ้งด้วยความเป็นพระอรหันต์ แต่เข้าใจว่าได้ทำให้แจ้งแล้ว ๑ ฯ ความเข้าใจอย่างนี้ เรียกว่าอติมานะทั้งนั้น ฯ อติมานะเกิดขึ้นแก่ใคร ไม่เกิดแก่ใคร ฯ แก้วว่า ไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวก เพราะพระอริยสาวกนั้นเกิดโสมนัสในขณะพิจารณาภิเลสทีละไปด้วย มรรค ผล นิพพาน แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ เป็นผู้ไม่มีความสงสัยในการสำเร็จอริยคุณ ฯ เพราะฉะนั้น มานะจึงไม่เกิดแก่พระโสดาบันเป็นต้นว่า เราเป็นพระสกทาคามีเป็นต้น อติมานะย่อมไม่เกิดแก่ผู้ไม่มีศีล ด้วยว่าผู้ไม่มีศีล ย่อมไม่มีความหวังในการบรรลุอริยคุณ ฯ ถึงผู้มีศีลที่สละกรรมฐานแล้ว ทลแต่การนอนหลับเป็นใหญ่ อติมานะก็ไม่เกิดเหมือนกัน ฯ อติมานะย่อมเกิดแก่ผู้มีศีลบริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทในกรรมฐาน ผู้กำหนดนามรูป ผู้หมดสงสัยด้วยพิจารณาปัจจัย ผู้พิจารณาสังขารตามพระไตรลักษณ์ญาณ ผู้วิปัสสนาแก่กล้า ฯ ผู้ได้วิปัสสนาล้วนหรือผู้ได้สมณะล้วน ไม่เล็งเห็นความกำเริบแห่งกิเลสอยู่ ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ก็เข้าใจว่าเราเป็นพระโสดาบัน บางทีก็เข้าใจว่าเราเป็นพระสกทาคามี บางทีก็เข้าใจว่าเราเป็นพระอนาคามี ฯ ผู้ที่ข้ามกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิ พิจารณาสังขารด้วยกำลังวิปัสสนา ย่อมไม่มีกิเลสกำเริบ ๖๐ ปีก็มี ๘๐ ปีก็มี ๑๐๐ ปีก็มี เมื่อผู้นั้นไม่เห็นกิเลสกำเริบตลอดกาลนานอย่างนี้ ก็เข้าใจว่าตนเป็นพระอรหันต์ เหมือนกับพระมหานาคเดนมัจฉา และพระมหาตตคเณรเจ้า พระจุฬสมณเณรเจ้า เป็นต้นอย่างฉะฉาน

กล่าวคือ มีพระเณรเจ้าองค์หนึ่ง ชื่อว่าธรรมทินนเณรเจ้า อยู่ในตรังคชนบท เป็นผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา เป็นพระมหาจันตาสพ เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุ

สงฆ์เป็นอันมาก อยู่มาวันหนึ่ง ท่านนั่งอยู่ในที่พักกลางวัน แล้วพิจารณา
 ว่า สมณกิจของพระมหานาคเถรเจ้าผู้อยู่ในอุจจตสังกชนบท ซึ่งเป็นอาจารย์
 ของเรายังดีหรือไม่ ก็เห็นว่ายังไม่ดีที่สุด ทั้งเห็นว่าเมื่อเราไม่ไปอาจารย์
 ของเราก็คงต้องตายทั้งเป็นปลุชน จึงได้เหาะไปลงในที่ใกล้พระเถรเจ้า ผู้เป็น
 อาจารย์ซึ่งนั่งอยู่ในที่พักกลางวัน ไหว้แล้วก็นั่งในที่สมควรแก่ตน ฯ เมื่อ
 อาจารย์ถามว่า ชรรมทินนะมาทำไม ก็ตอบว่า มาเพื่อจะถามปัญหาท่าน เมื่อ
 อาจารย์บอกว่าจงถามมาเถิด ถ้าเรารู้เราก็คงตอบ แล้วก็ถามปัญหาดังธรรม
 เป็นข้อ ๆ พระเถรเจ้าผู้เป็นอาจารย์ก็แก้ได้ทั้ง ๑๐๐๐ ข้อ ฯ เมื่อท่านถามว่า
 ญาณของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่านอาจารย์ได้สำเร็จแต่เมื่อไร อาจารย์
 ก็ตอบว่า ได้สำเร็จแต่เมื่อเราได้ ๖๐ พรรษา ฯ จึงถามว่า อาจารย์ใช้สมาธิได้
 หรือ ฯ อาจารย์ก็ตอบว่า การใช้สมาธิไม่ใช่เป็นของยากอะไร ฯ จึงบอกอาจารย์
 ว่า ถ้าอย่างนั้นขอท่านอาจารย์จงนิรมิตให้เป็นช้างขนสีกตัวหนึ่งเถิด ฯ พระเถรเจ้า
 ผู้เป็นอาจารย์ ก็นิรมิตช้างเผือกขึ้น พระเถรเจ้าผู้เป็นศิษย์จึงว่าช้างตัวนี้จะ
 ยกหูชูหางสอดวงเข้าไปในปาก ร้องด้วยเสียงอันดังวิ่งตรงมาหาท่านด้วยอาการ
 อย่างไร ขอท่านจงทำอย่างนั้นเถิด พระเถระผู้เป็นอาจารย์ก็ทำอย่างนั้น แต่
 พอเห็นช้างตัวนั้นวิ่งมาโดยเร็วก็กลัวจึงลุกขึ้นเพื่อจะวิ่งหนี ฯ พระเถรเจ้าผู้เป็น
 ศิษย์จึงเอื้อมมือไปจับมุมจิ๋วไว้แล้วบอกว่า ท่านขอรับ อันความกล้าหาญย่อม
 มีแก่พระขีณาสพ ฯ ในเวลานั้น พระเถรเจ้าผู้เป็นอาจารย์นั้นจึงรู้สึกตัวว่าเราเป็น
 ปลุชน แล้วย่อตัวลงในที่ใกล้ศิษย์ว่าขอชรรมทินนะจงเป็นที่พักของเรา ฯ พระ
 เถรเจ้าผู้เป็นศิษย์จึงว่า กระผมมานักด้วยคิดว่าจะเป็นที่พักของท่าน ขอท่านอย่า
 กลัวเลย ว่าแล้วก็สอนกรรมฐานให้ ฯ พระเถรเจ้าผู้เป็นอาจารย์เรียนกรรมฐาน
 แล้วก็นอนหลับพักผ่อน พอเดินไปได้ ๓ ก้าว ก็ได้สำเร็จพระอรหัตผล ฯ ได้ยินว่า
 พระเถรเจ้าองค์นั้นเป็นโสดจริต สันเรื่องของพระเถรเจ้าผู้เข้าใจว่าตนเป็นพระอรหันต์
 เพียงเท่านั้น

คำว่า อัสมิมานะ ซึ่งแปลว่าความถือเราถือเขาเห็น ได้แก่ความถือความ
 พอใจกิเลสประจำใจว่า ฉัน ๕ เป็นเราเป็นตัวเรา

ในคำว่า มิจฉามานะ ซึ่งแปลว่า ความถือตัวในทางผิดนั้น ได้แก่การถือตัวในการทำงานที่ผิด เช่นการเป็นพรานเบ็ด เป็นชาวประมง เป็นพรานป่าเป็นต้น และความถือตัวในทางผิด ซึ่งเป็นศิลปะในทางผิด มีความฉลาดในการจับปลา จับกระชัง จับบ่วง คักแร้ว บักเล้าเป็นต้น และความฉลาดในวิชาที่ผิด คือ วิชาฆ่าผู้อื่น ฉลาดในการเล่าเรียนที่ผิดคือการเล่าเรียนเรื่องราวการทะเลาะและเรื่องนางสีดาเป็นต้น ฉลาดในปฏิภาณที่ผิด คือ ฉลาดในกาพย์กลอนที่ประกอบด้วยคำที่ไม่ดี เป็นต้น ฉลาดในศิลปะที่ไม่ดี คือ ถือเยี่ยงอย่างแพะ เยี่ยงอย่างโคเป็นแบบแผน ฉลาดในข้อวัตรที่ไม่ดี ฉลาดในทฤษฎีที่ไม่ดี คือ ทฤษฎี ๖๒ ถือทฤษฎี ๖๒ เป็นหลักสำคัญ

ความนึกถึงญาติเป็นต้นนั้น ได้แก่เห็นว่า พวกญาติของเราเป็นสุขสบายดีเท่านั้น ไม่ได้นึกถึงว่าพวกญาติของเราถึงซึ่งความสิ้นไป เสื่อมไปแล้ว พวกญาติของเราเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใส

การนึกถึงบ้านเมืองนั้น ได้แก่เห็นว่า บ้านเมืองของเราบริบูรณ์ด้วยข้าวปลาอาหารดี ไม่ได้เห็นว่า พวกคนในบ้านเมืองของเราเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใส เป็นผู้ถึงซึ่งความสิ้นไป เสื่อมไป

การนึกถึงเทวดานั้น ได้แก่การนึกอยากเป็นเทวดา หรือนึกถึงเทวดาแล้วตั้งใจทำตามลัทธินอกศาสนา ด้วยเข้าใจว่าตนจักได้เป็นเทวดา ในเมื่อตนตายแล้ว

การนึกถึงทฤษฎีนั้น ได้แก่การนึกถึงมิจฉาทฤษฎี ว่าเป็นของจริงของแท้

อีกอย่างหนึ่ง ปลาที่ยังไม่ตาย ใคร ๆ ไม่อาจจับฆ่าในน้ำได้ เพราะปลานั้นมีแต่หนิว่ายไปข้างโน้นข้างนี้ฉับไฉน ผู้ที่ไม่ตั้งมั่นอยู่ในฝ่ายเดียว ก็ชื่อว่าผู้ไม่ตายฉนั้น เพราะฉะนั้น ผู้นั้นจึงชื่อว่าอมร แปลว่า ผู้ไม่ตาย ฯ รวมเนื้อความทั้ง ๒ อย่างนี้เข้าด้วยกันก็เรียกว่าความนึกถึงเทวดา

ความนึกเกี่ยวกับความเอนดูผู้อื่นนั้น ได้แก่ความนึกของภิกษุเกี่ยวกับความเอนดูของฆราวาสซึ่งผิดหน้าที่ของตน คือ เมื่อพวกอุปัฏฐากของตน เพลิดเพลิน หรือโสกเศร้า ก็เพลิดเพลินหรือโสกเศร้าด้วย เมื่อเขามีกิจเกิดขึ้นจะเป็น

กิจใหญ่เรือกิจน้อยก็ตาม ก็ช่วยทำกิจนั้นให้สำเร็จไป โดยทั้งข้อปฏิบัติของตา
เสีย ไม่เอาใจใส่ต่อการปฏิบัติสมณธรรม

ความนึกเกี่ยวข้องกับ ลาก สักการะ สุข สรรเสริญนั้น ได้แก่นึกถึงสิ่งเหล่านี้
นั้นเป็นอารมณ์

ความนึกเกี่ยวกับไม่อย่าให้ผู้อื่นดูหมิ่นนั้น ได้แก่นึกว่า ขออย่าให้ผู้
อื่นดูเรา อย่าให้ผู้อื่นเบียดเบียนเรา ขอให้เราบริบูรณ์ด้วยกามคุณเกิด สำเนา
ความในคำอธิบายในหมวด ๑ เพียงเท่านั้น.

เอว ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๕

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๒ มีความโกรธเป็นต้น

เกโธ จ อุปมาโห จ มกุโข จ ปลาโส จ อีสสา จ มจฺฉริยณฺจ
มายา จ สาถยฺยณฺจ อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ ภวทฺธิจฺฉิ จ วิภวทฺธิจฺฉิ จ
สสฺสทฺธิจฺฉิ จ อจฺเจหทฺธิจฺฉิ จ อนตฺวาทฺธิจฺฉิ จ อนนตฺวาทฺธิจฺฉิ จ ปุพฺพทฺธา-
ทฺธิจฺฉิ จาคิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๔๕ ว่าด้วยธรรม
หมวด ๒ มีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์
แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนา นั้นว่า
ธรรมหมวด ๑๒ นั้น แยกเป็นคู่ ๆ กันว่า ความโกรธกับความผูกโกรธ ๑
ความลบหลู่กับความตีเสมอ ๑ ความริษยากับความตระหนี่ ๑ มารยากับรัก-

อวด • อวิชชากับภวตณหา • ภวทัญญูกับวิภวทัญญู • สัสสตทัญญูกับอุงเฉท-
ทัญญู • ความเห็นว่ามีที่สุดกับความเห็นว่ามีไม่ที่สุด • ความเห็นในอดีตกับ
ความเห็นในอนาคต • ความไม่ละเอียดกับความไม่กลัว • ความว่ายากกับความ
มีมิตรเลว • ความไม่ตรง กับความไม่อ่อนโยน • ความไม่ยศทน กับความ
ไม่สงบเสงี่ยม • ความไม่เรียบร้อยกับความไม่รู้จักต้อนรับ • ความไม่สมบูรณ์
อินทรีย์กับความไม่รู้จักประมาณในการบริโภค • ความไม่มีสติกับความไม่มีสัม-
ปชัญญะ • สลวิติกับทัญญูวิติ • สังโยชน์ภายในกับสังโยชน์ภายนอก •
ดังนี้ สันทวข้อเพียงเท่านั้น

ส่วนคำกระจายหัวข้อนี้ว่า ความโกรธนั้น ได้แก่ความขัดเคือง ๑ ความ
ผูกโกรธนั้น ได้แก่เกิดความขัดเคือง แล้วก็เก็บความขัดเคืองนั้นไว้

ความลบหลู่ ได้แก่ความลบหลู่ความดีของผู้อื่น ๑ ความตีเสมออื่น
ได้แก่ความยกตนเสมอผู้อื่น

ความริษยานั้น ได้แก่ความไม่ยินดีในเมื่อเห็นผู้อื่นได้ลาภสักการะ ความ
เคียดแค้น ความนับถือ การกราบไหว้บูชา ๑ ความตระหนี่นั้น ได้แก่ความหวง
แหนที่อยู่ ความหวงแหนตระกูล ความหวงแหนลาภ ความหวงแหนชื่อเสียง
ความหวงแหนธรรม

มารยานั้น ได้แก่การทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดในการทำของตน เช่น ตนทำ
การทอริตด้วย กาย วาจา จิตแล้ว ก็คิดไม่อยากให้ผู้อื่นรู้ พูดไม่ให้ผู้อื่นรู้ ทำ
ไม่ให้ผู้อื่นรู้ ๑ มักอวดนั้น ได้แก่กิริยาที่แสดงออกไป เพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจ
ว่า ตนมีคุณความดี ในเมื่อตนไม่มีคุณความดี กิริยาที่แสดงออกไปนั้น เป็น
กิริยาหยาบคายก็มี แต่ได้ใจความก็คือ แสดงคุณที่ไม่มีอยู่ในตน ให้เหมือนกับ
มีอยู่ในตน

อวิชชานั้น ได้แก่ความไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง ๑ ภวตณหานั้น ได้
แก่ความเพลิดเพลิดยินดีในความมีความเบง

ภวทัญญุนั้น ได้แก่เห็นว่าตน และโลกไม่รู้จักขาดสูญ ๑ วิภวทัญญุนั้น
ได้แก่เห็นว่า ตนและโลกจักไม่มีในข้างหน้า

สัสสตทัญญุนั้น ได้แก่เห็นว่า ตนและโลกยั่งยืน ๑ อุงเฉททัญญุนั้น ได้
แก่เห็นว่า ตนและโลกขาดสูญ

ความเห็นว่ามีที่สุดนั้น ได้แก่เห็นว่า ตนและโลกมีที่สุด ฯ เห็นว่ามีที่สุดนั้น ได้แก่เห็นว่า ตนและโลกไม่มีที่สุด.

ความเห็นในอกัตตนนั้น ได้แก่ความเห็นที่เกิดขึ้น เพราะปรารภอดีตเป็นอารมณ์ ฯ เห็นอนาคตนั้น ได้แก่ความเห็นที่เกิดขึ้น เพราะปรารภอนาคตเป็นอารมณ์

ความว่าขากนั้น ได้แก่ความค้ำคั่ง ไม่เชื่อฟังถ้อยคำที่ถูกต้อง ฯ ความมีมิตฺรเลวทรามนั้น ได้แก่ความคบคนที่ไม่มิตฺรทัธทา ไม่มีศีล ไม่ได้เล่าเรียน และมีความตระหนี่ มีความโง่เขลาประจำใจ

ความไม่ตรงนั้น ได้แก่ความคดความงอ ฯ ความไม่อ่อนโยนนั่น ได้แก่ความหยาบช้ากล้าแข็ง

ความไม่อดทนนั้น ได้แก่ความไม่อดกลั้น ความดื้อรั้น ความปลุกน้ำตา ความไม่มีใจเป็นของ ๆ ตน ฯ ความไม่สงบเสงี่ยมนั้น ได้แก่ความแคะกะทางกาย วาจา คือ ความทศิล

ความไม่เรียบร้อยนั้น ได้แก่ความไม่มีวาจาอ่อนหวานเรียบร้อย มีแต่วาจาที่เป็นปมคังปมไม้หั้นขระ คังกันบัว ที่เผ็ดร้อน ที่ขัดใจผู้อื่น ที่ทำให้ผู้อื่นเกิดความโกรธ ที่ทำให้เสียสมาธิ ฯ ความไม่รู้จักต้อนรับนั้น ได้แก่ความไม่รู้จักต้อนรับด้วยอามิสหรือด้วยธรรม

ความไม่สำรวมอินทรีย์นั้น ได้แก่ความปล่อยให้ความยินดียินร้าย ครอบงำหัวใจ ในเมื่อได้เห็นรูป ฟังเสียง คมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ นึกถึงธรรมารมณ์ ฯ ความไม่รู้จักประมาณในการบริโภคนั้น ได้แก่ความไม่รู้จักพอดีและความไม่พิจารณา ในการบริโภค บริโภคเพื่อให้เกิดความคะนอง ให้เกิดความมัวเมา ให้ร่างกายมืองไสยขงาม

ความไม่มีสตินั้น ได้แก่ความระลึกกจจำไม่ได้ ฯ ความไม่มีสัมปชัญญะนั้น ได้แก่ความไม่รู้ไม่เห็นตามเป็นจริง

สัทวิบัติ นั้น ได้แก่การทำชวด้วยกาย วาจา ฯ ทุญฺวิบัติ นั้น ได้แก่การเห็นผิด คือ เห็นว่า ผลแห่งฐาน ศีล ภาวนาไม่มี โลกนี้โลกหน้าไม่มี คุณแห่งมารดาบิดาไม่มี ผู้รู้แจ้งโลกนี้โลกหน้าไม่มี

สังโยชน์ภายในนั้น ได้แก่สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ๆ สังโยชน์ภายนอกนั้น ได้แก่สังโยชน์เบื้องบน ๕ สันเนือความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายตามอรรถกถาว่า ความโกรธนั้น ได้แก่ความขัดใจในเบื้องต้น ส่วนความผูกโกรธนั้น ได้แก่ความโกรธในภายหลัง คือเก็บความโกรธเบื้องต้นนั้นมารวมไว้ ๆ ผู้ที่มีความผูกโกรธประจําใจ บ่มไม่อาจสละเเวได้ คือ บ่มนึกเสมอว่า เขาไม่สมควรว่าเราอย่างนี้ ใจของผู้ผูกโกรธนั้น บ่มลุกโผลงอยู่เสมอ เหมือนกับเครื่องมือที่ไฟไหม้และบ่มไม่วิเศษ เหมือนกับหนังหมี่ที่ถูกชักฟอกแล้วก็ยังดำอยู่ หรือเหมือนเปลวมันแห้งหมี่ที่ไม่รู้จักแห้ง หรือเหมือนกับผ้าขรุตเบือนด้วยน้ำมันฉะนั้น.

ความลบหล่นนี้ ได้แก่ความลบหล้างความดีของผู้อื่น เหมือนกับล้างบุตรคุดให้หมดไปฉะนั้น ถึงผู้อื่นจะทำดีให้แก่ตัวสักเท่าไรก็ปกปิดไว้ไม่เปิดเผยให้ปรากฏ

ความกเสมนั้น ได้แก่การทำความดีของผู้อื่น ให้เสมอกับความดีของตัวเอง คือ ถือว่าตัวดีเสมอกับผู้อื่น ถึงแม้ว่าผู้อื่นดีกว่าตัวสักเท่าไรก็ตาม ก็ไม่ยอมให้ดีกว่าตัว ตั้งตัวเสมอกับผู้อื่นเสมอ เช่น ในการสนทนากัน เมื่อภิกษุองค์หนึ่งอ้างพระสูตรและเหตุผลมาเป็นอันมาก ก็กล่าวว่า ถ้อยคำของท่านกับของข้าพเจ้าไม่แตกต่างกันประการใด เป็นของเสมอกัน เหมือนกับแห่งทองคำอันเดียวกันฉะนั้น ส่วนความริษยาและความตระหนี่นั้น มีแจ้งอยู่ในพระบาลีแล้ว

คำว่า มารยานั้น คือ ผู้ที่ทำไม่ดีก็พูดเหมือนกับทำดี พยายามปิดบังไม่ให้ผู้อื่นรู้ถึงการทำไม่ดีของตัวเอง ใจความก็คือปกปิดโทษของตัวเอง ทำให้อื่นเข้าใจผิดในเรื่องความไม่ดีของตัวเอง ๆ บุคคลผู้ประกอบด้วยมารยานั้น บ่มเป็นเหมือนถ่านไฟที่ถ้าปกปิดไว้ และเป็นเหมือนตอไม้ที่น้ำท่วม หรือเป็นเหมือนสาคราที่พันไว้ด้วยผ้าขรุตฉะนั้น

ความโอ้อวดนั้น ได้แก่ประกาศความดีที่ไม่มีอยู่ในตน ๆ ผู้ที่ประกอบด้วยความโอ้อวดนี้ ใคร ๆ ไม่อาจที่จะเห็นหรือหลังได้ เปรียบเหมือนกับยักษ์ที่จำแลงเป็นสุกธฉะนั้น คือ มียักษ์ตนหนึ่งจำแลงตัวให้ข้างซ้ายเป็นสุกธ ข้างขวา

เป็นแพะ ร้องเสียงเหมือนแกะ มีเขาเหมือนโคแก่ ยักษ์ตนนี้ จัดเข้าใน
ลักษณะมารยา

ส่วนอวิชาเป็นคัมภีร์ ได้เคยแสดงมามากแล้ว

คำว่า ความไม่ซื่อตรงนั้น ได้แก่ความคดกายคตวาจาเหมือนกับความคิด
แห่งวงจันทร์ และเหมือนกับความคิดแห่งงอนไถฉะนั้น

คำว่า ความไม่อ่อนโยนนั่น ได้แก่ความแข็งกระด้างแห่งกายใจ ส่วนความ
ไม่อดทนนั้น ได้แก่ความไม่มีขันติ.

คำว่า สังโยชน์ภายในนั้น ได้แก่ความเกาะเกี่ยวในกามภพ ฯ คำว่า
สังโยชน์ภายนอกนั้น ได้แก่เครื่องเกาะเกี่ยวในรูปภพและอรุภพ ฯ ถึงแม้ว่า
สัตว์โลกทั้งหลายจะอยู่ในกามภพเพียงเล็กน้อย คือ เพียงส่วนที่ ๔ แห่งกลีบที่ ๔
อีก ๓ ส่วนแห่งกามภพนั้นก็ยังว่างอยู่ ฯ สัตว์โลกทั้งหลาย ย่อมอยู่ในรูปภพ
อรุภพนาน ฯ ถึงแม้ว่าอย่างนั้นก็ดี การจุติปฏิสนธิในกามภพย่อมมีมาก ส่วน
ในรูปภพและอรุภพมีน้อย ฯ จุติปฏิสนธิในที่ใดมีมาก ความอาลัย ความ
ปรารถนา ความติดใจ ก็มีอยู่ในที่นั้นมาก ฯ จุติปฏิสนธิในที่ใดมีน้อย ความอาลัย
ความปรารถนา ความติดใจ ในที่นั้นก็มีน้อย ฯ เพราะฉะนั้น กามภพจึงชื่อว่าภายใน
ส่วนรูปภพและอรุภพจึงชื่อว่าภายนอก ฯ โดยเหตุนี้เครื่องผูกในกามภพ อันจัด
ว่าเป็นภายในจึงชื่อว่าสังโยชน์ภายใน ฯ เครื่องผูกในรูปภพอรุภพอันจัดว่าเป็น
ภายนอกจึงชื่อว่าสังโยชน์ภายนอก ฯ สังโยชน์ทั้ง ๒ ประเภทนี้มีประเภทละ ๕

อีกอย่างหนึ่ง กามธาตุชื่อว่าเบื่องต่ำ ฯ สัตว์โลกทั้งหลายที่อยู่ในเบื่องต่ำ
ด้วยการเกิดในกามธาตุ เพราะสังโยชน์เหล่าใด สังโยชน์เหล่านั้นนี้ ชื่อว่า
โอรัมภาคิยสังโยชน์ ฯ แปลว่า สังโยชน์เบื่องต่ำ ฯ รูปธาตุและอรุธาตุ ชื่อ
ว่าเบื่องบน ฯ สัตว์โลกทั้งหลายย่อมขึ้นไปเบื่องบนด้วยการเกิด เพราะสังโยชน์
เหล่าใด สังโยชน์เหล่านั้นชื่อว่าอุทรมภาคิยสังโยชน์ แปลว่า สังโยชน์
เบื่องบน ดังนี้ สันเนอความตามอรรถกถาเพียงเท่านั้น.

เนื้อความที่แสดงมาแล้วในภักคัมภีร์นั้น เมื่อแยกออกไปเป็นข้อ ๆ ก็มี
อยู่ ๓๖ ข้อด้วยกัน ทั้ง ๓๖ ข้อนั้น แยกเป็น ๑๘ หมวด หมวดละ ๒ ฯ ที่
แยกเป็นหมวดละ ๒ นั้น ก็โดยเป็นของเกี่ยวเนื่องกัน คือ ความโกรธกับความผูก

โกรธก็เกี่ยวเนื่องกัน จึงจัดเป็นหมวด ๑ หรือจัดเป็นค ๑ ๑ ความลบหลู่กับความ
ดีเสมอกก็เกี่ยวเนื่องกัน ด้วยว่าผู้จะลบหลู่ความดีของผู้อื่น ก็ด้วยใจอยากจะทำดีเสมอ
ผู้อื่น ผู้อยากดีเสมอผู้อื่น ก็ต้องลบหลู่ความดีของผู้อื่น จึงได้จัดเป็นหมวด ๑
หรือค ๑ ๑ ความริษยากับความตระหนี่เกี่ยวเนื่องกัน คือ ความริษา
ซึ่งได้แก่ความขินดี ในเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี ก็เข้าลักษณะความเกียติกัน ความ
ไม่เอื้อเฟื้อเจือจาน ส่วนความตระหนี่ คือ ความไม่อยากให้อะไรของ ๆ ตนแก่ผู้อื่น
ก็เข้าลักษณะไม่เอื้อเฟื้อเหมือนกัน จึงจัดว่าเป็นหมวด ๑ หรือค ๑ ๑ ความมี
มารยา คือ ปกปิดความชั่วของตน กับความโอ้อวดซึ่งความดีที่ไม่มียู่ ก็
เกี่ยวเนื่องกัน คือ ผู้มีมารยากับผู้โอ้อวดซึ่งความดีที่ไม่มียู่ มีลักษณะอย่าง
เดียวกัน คือ มีลักษณะไม่อยากให้อื่นเห็นว่าตัวเอง อยากให้อื่นเห็นว่าตัว
ดีเสมอ จึงได้จัดเป็นหมวด ๑ หรือค ๑ ๑ อวิชากับภวตัณหาเกี่ยวเนื่องกัน คือ
มีอวิชาก็มีภวตัณหา เมื่อมีภวตัณหาก็มีอวิชา จึงจัดเป็นหมวด ๑ หรือค ๑ ดังนี้
เป็นต้น แต่ขอท่านผู้ฟังทั้งหลายจงเข้าใจว่า ธรรมหมวด ๒ ซึ่งแสดงในกัณฑ์
ล้วนแต่เป็นข้อที่ไม่ดีทั้งนั้น ใคร ๆ ไม่ควรให้เกิดมีในตน จนถึงกับเสียด
ประโยชน์ เสียดความสุข ความเจริญ เสียดศีล เสียดธรรม เช่นถึงแม้ว่าจะโกรธ
หรือจะผูกโกรธ ก็อย่าให้เสียดประโยชน์เสียดความสุข ความเจริญ เสียดศีล เสียด
ธรรม จึงจะเป็นการดี สันเนือความในธรรมเทศนาภิกษุเพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๘๖

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยกรรมหมวด ๓ เริ่มแต่ต้น

ติณิ จ อุตมุลานิ ตโย อุตสวัตถกา ติสฺโส อุตสสณฺณนา ติสฺโส
อุตสธากุโย ติณิ หุจจิทานิ ตโย อาสวา คณิ สณฺโณชนานิ ติสฺโส ตณฺหา
อปราปี ติสฺโส ตณฺหา อปราปี ติสฺโส ตณฺหา ติสฺโส เอสนาติ.

๓. บัณฑิต อาคตภาพักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์กัณฑ์ ๔๖ ว่าด้วยธรรมหมวด ๓ เริ่มแต่ต้นจนถึงคำว่า การแสวงหาเป็นที่สุด สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่ พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนา นั้นว่า ธรรมหมวด ๓ นั้นแยกออกไปอีกเป็นหลายหมวด คือ อกุศลมูล ๓ หมวด ๑ อกุศลวิสก ๓ หมวด ๑ อกุศลสัญญา ๓ หมวด ๑ อกุศลธาตุ ๓ หมวด ๑ พุจริต ๓ หมวด ๑ อาสวะ ๓ หมวด ๑ สังโยชน์ ๓ หมวด ๑ ตัณหา ๓ หมวด ๑ ตัณหาอีก ๓ หมวด ๑ ตัณหาอีก ๓ หมวด ๑ การแสวง ๓ หมวด ๑ วิธ ๓ หมวด ๑ ภัย ๓ หมวด ๑ มืด ๓ หมวด ๑ ถัทธิเคียรถีย์ ๓ หมวด ๑ ความกังวล ๓ หมวด ๑ เนิน ๓ หมวด ๑ มลทิน ๓ หมวด ๑ ความไม่เรียบร้อย ๓ หมวด ๑ ความไม่เรียบร้อยอีก ๓ หมวด ๑ ไฟ ๓ หมวด ๑ น้ำฟาด ๓ หมวด ๑ น้ำฟาดอีก ๓ หมวด ๑ ความเห็นในความยินดี ความเห็นในตน ความเห็นผิดหมวด ๑ ความไม่ยินดี ความเบียดเบียน ความประพฤติกไม่เป็นธรรมหมวด ๑ ความเป็นผู้ว่ายาก ความมีมิตรเลวทราม ความใส่ใจต่าง ๆ หมวด ๑ ความไม่ซ่าน ความเกียจคร้าน ความประมาทหมวด ๑ ความไม่สันโดษ ความไม่มีสัมปชัญญะ ความมักใหญ่หมวด ๑ ความไม่ละอาย ความไม่เกรงกลัว ความประมาทหมวด ๑ ความไม่เอื้อเฟื้อ ความว่ายาก ความมีมิตรเลวทราม หมวด ๑ ความไม่เชื่อฟัง ความรู้จักถ้อยคำ ความเกียจคร้าน หมวด ๑ ความฟุ้งซ่าน ความไม่สำรวม ความไม่มีศีล หมวด ๑ ความไม่อยากเห็นพระอริยเจ้า ความไม่อยากฟังพระสัทธรรม ความมีจิตชอบก่อเรื่อง หมวด ๑ ความไม่มีสติ ความไม่รู้สีกตัว ความฟุ้งซ่านแห่งจิต หมวด ๑ ความไม่ทำไว้ในใจโดยถูกทาง การเดินทางผิด การมีจิตหดหู่ หมวด ๑ ดังนี้ สันชื่อความในหมวด ๓ เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ ว่าด้วยถ้อยคำกระจายหวัชชื่อว่า อกุศลมูล ๓ นั้น ได้แก่ โลภะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ๑ โลกะนั้น ได้แก่ ความยินดี ความยินดีมาก ความเพเล็คเพเล็ค ความอยาก ความประสงค์ ความจงใจ ความติดใจ ความ

ข้องใจ ความมีกิเลสตั้งเนือกคม ความมีเครื่องหวนไหว ความมีมารยา
 ความมีสิ่งทำให้เกิด ธรรมชาติทำให้เกิด ธรรมชาติที่ร้อยรัด ธรรมชาติ
 ที่เป็นข้าบ ธรรมชาติที่แผ่ไป ธรรมชาติที่ชานไป ธรรมชาติที่ทำให้หลับ
 ธรรมชาติที่ปกคลุม ธรรมชาติที่ประมวลมา ธรรมชาติที่เป็นเพื่อนสอง การ
 ตั้งความปรารถนา การนำไปในภพ ธรรมชาติที่เป็นค้ำบ้าน้อย ธรรมชาติ
 เป็นค้ำบ้านใหญ่ ความสนิทสนม ความมีเชื้อไข ความโยคี ความผูกพัน
 ความหวัง การหวัง กิริยาหวัง ความหวังในรูป ความหวังในเสียง ความหวัง
 ในกลิ่น ความหวังในรส ความหวังในโณภูัพพะ ความหวังในรูป ความ
 หวังในทรัพย์ ความหวังในบุตร ความหวังในชีวิต ความกระชับ ความกระชับทั่ว
 ความกระชับเฉพาะ กิริยากระชับ ความโลก การประพฤติกในความโลก
 กิริยาประพฤติกในความโลก ความทำให้เป็นกอง ความไคร่ต่อความดี ความยินดี
 ในสิ่งที่ไม่เป็นธรรม ความโลกในสิ่งที่เป็นทุจริต ความไคร่ การไคร่ การประสงค์
 การทะเขอทะขาน การประสงค์พร้อม ความทะเขอทะขานในความไคร่ ความ
 ทะเขอทะขานในความมีความเป็น ความทะเขอทะขานในความไม่มีไม่เป็น ความ
 ทะเขอทะขานในรูป ความทะเขอทะขานในสิ่งที่ไม่ใช่รูป ความทะเขอทะขานใน
 ความดับ ความทะเขอทะขานในรูป ความทะเขอทะขานในเสียง ความ
 ทะเขอทะขานในกลิ่น ความทะเขอทะขานในรส ความทะเขอทะขานใน
 โณภูัพพะ ความทะเขอทะขานในธรรมและห้วงน้ำ เครื่องเกาะเกี่ยว เครื่อง
 ขึงเหยียง การยึดถือ การบ้องกัน การกั้นทาง การปกปิด การผูก
 การเข้าไปเสรำหมอง การนอกประจำ การกลุ้มรม การมีธรรมชาติตั้ง
 เครื่องไม้ การมีความยากต่าง ๆ การมีทุกข์เป็นรากเหง้า การมีทุกข์เป็นคัม
 เหตุ การมีทุกข์เป็นแดนเกิด การมีบ่วงมาร เบ็ดมาร วิสัยมาร การ
 เพลิดเพลินในตัณหา ข้าบ อ้อ ตัณหา ไม้ทับทิม อ้อ ตัณหา หน่อ อ้อ ตัณหา
 ความเพ่งเล็ง ความโลก สิ่งเหล่านี้ เรียบกว่า โลกะทั้งนั้น ดังนี้

คำว่า โลกะดังที่กล่าวมาแล้ว ตามพระบาลีนี้ ไม่มีคำอธิบายไว้ในอรรถกถาประ
 การใด แต่ขอให้เข้าใจว่า กิเลสฝ่ายชอกได้ทั้งสาม ฝ่ายชอบใจทั้งสาม จะมี
 ชื่อเรียกต่าง ๆ กันอย่างไรก็ตาม ก็รวมเรียกว่าโลกะทั้งนั้น

โทสะนั้น ได้แก่ ความอาฆาต ความปฏีฆาต ความปฏีฆะ ความพิโรธ
 ตอบ ความกำเริบ ความกำเริบทั่วไป ความกำเริบพร้อม ความขัดเคือง
 ความขัดเคืองทั่วไป ความขัดเคืองพร้อม ความวิปริตแรงจิต ความ
 ประทุรร้ายแห่งใจ ความโกรธ การโกรธ กิริยาโกรธ ความขุ่นเคือง
 การขุ่นเคือง กิริยาขุ่นเคือง การถึงซึ่งความวิปริต ความถึงซึ่งความวิปริต
 กิริยาถึงซึ่งความวิปริต ความพิโรธ ความพิโรธตอบ ความดุร้าย ความปลุก
 น้ำตา ความไม่ค้ำใจ ตัวยว่าเขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราแล้ว • เขา
 กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา • เขาก็ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา •
 เขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เรารักใคร่ชอบใจแล้ว • เขากำลังทำสิ่งที่ไม่
 เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เรารักใคร่ชอบใจ • เขาก็ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่
 เรารักใคร่ชอบใจ • เขาได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดชังแล้ว • เขา
 กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง • เขาก็ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้
 ที่เราเกลียดชัง • คัม ๑ รวมใจความว่า กิเลส ฝ่ายไม่ชอบใจทั้งสิ้น เรียกว่า
 โทสะทั้งนั้น

โมหะนั้น ได้แก่ ความไม่รู้จักทุกข์ • ความไม่รู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ • ความ
 ไม่รู้จักความดับทุกข์ • ความไม่รู้จักทางให้ถึงความดับทุกข์ • ความไม่รู้จักอดีต •
 ความไม่รู้จักอนาคต • ความไม่รู้จักทั้งอดีตอนาคต • ความไม่รู้จักกรรมที่เกิด
 ขึ้นเพราะอาศัยกันและกัน • ได้ใจความว่า ความไม่รู้ไม่เห็น ความไม่เข้าใจ
 เข้าใจทั้งสิ้น เป็นโมหะทั้งนั้น

อกสลวตก ๓ นั้น คือ ความนึกถึงกามารมณ์ • ความนึกถึงพยาบาท •
 ความนึกถึงวิหิงสา • ๑ ความนึกถึงกามารมณ์นั้น ได้แก่ ความนึกผิดที่เกี่ยวข้อ
 ในกามคุณ ๑ ความนึกถึงพยาบาทนั้น ได้แก่ ความนึกผิด คือ นึกปองร้ายผู้อื่น
 ความนึกถึงวิหิงसानั้น ได้แก่ ความนึกผิด คือ นึกเบียดเบียนผู้อื่น

อกสลสญญา ๓ นั้น ได้แก่ ความจำซึ่งกามารมณ์ • ความจำซึ่งพยาบาท •
 ความจำซึ่งวิหิงสา • ๑ ความจำซึ่งกามารมณ์นั้น ได้แก่ ความถือกามารมณ์
 ไว้ในใจ ๑ ความจำซึ่งพยาบาทนั้น ได้แก่ ความถือพยาบาทไว้ใจ ความจำ
 วิหิงसानั้น ได้แก่ ความถือวิหิงสาไว้ใจ

อกุศลชาติ ๓ นั้น ได้แก่ กามชาติ คือ ความนึกถึงกามารมณ์ • พยาบาท
ชาติ คือ ความนึกพยาบาท • วิหิงสาชาติ คือ ความนึกเบียดเบียน •

ทุจริต ๓ นั้น ได้แก่ กายทุจริต คือ การทำปาณาติบาต อทินนาทาน
กามเมสุมิจฉาจาร • วจีทุจริต คือ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดหยาบคาย
พูดเหลวไหล • มโนทุจริต คือ ความคิดอยากได้ของผู้อื่นมาเป็นของตัวเปล่า ๆ
ความปองร้ายผู้อื่น ความเห็นผิด • ๑ กายทุจริต เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล
วจีทุจริต เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศล มโนทุจริต เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล ๑
กายกรรมฝ่ายอกุศลนั้น ได้แก่ ความจงใจทำสิ่งที่เป็นอกุศล ๑ วจีกรรมฝ่าย
อกุศลนั้น ได้แก่ ความจงใจพูดสิ่งที่ไม่ดี ๑ มโนกรรมฝ่ายอกุศลนั้น ได้แก่
ความจงใจคิดสิ่งที่ไม่ดี

อาสวะ ๓ นั้น ได้แก่ กามาสวะ คือ ความรักใคร่พอใจในกามารมณ์ •
ภวาสวะ คือ ความรักใคร่พอใจในภพทั้งหลาย • อวิชชาสวะ คือ ความไม่รู้จัก
อริยสัจ ๔ มีทุกข์เป็นต้น •

สังโยชน์ ๓ นั้น ได้แก่ สักกายทิฏฐิ • วิจิกิฉา • สลัทธิพต-
ปราคาส • ๑ สักกายทิฏฐินั้น ได้แก่ การที่ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับคำสอนพระ
อริยเจ้า ผู้ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ผู้ไม่ได้รับ
แนะนำธรรมในของพระอริยเจ้า ผู้ไม่ได้เห็นสัพบุรุษ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของ
สัพบุรุษ ผู้ไม่ได้รับแนะนำในธรรมของสัพบุรุษ เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ เป็นตัวตนก็มี เห็นว่าตัวตน มีรูป มีเวทนา มีสัญญา มีสังขาร
มีวิญญาณก็มี เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อยู่ในตัวตนก็มี
เห็นว่าตัวตนมีอยู่ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มี ๑ วิจิกิฉานั้น
ได้แก่ความสงสัยในเรื่องพระพุทธเจ้า • ความสงสัยในพระธรรม • ความ
สงสัยในพระสงฆ์ • ความสงสัยในการศึกษา • ความสงสัยในเบื้องต้น •
ความสงสัยในเบื้องปลาย • ความสงสัยในเบื้องต้นเบื้องปลาย • ความสงสัย
ในเหตุผล • ๑ ความสงสัยนั้น ได้แก่ ความไม่แน่ใจ ๑ สลัทธิพตปราคาส
นั้น ได้แก่ การถือว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยสัส และข้อวัตรของพวกสมณพราหมณ์
นอกพระพุทธศาสนา

ตัณหา ๓ นั้น ได้แก่ กามตัณหา คือ ความรักใคร่พอใจในกามารมณ์ ๑
 ภวตัณหา คือ ความรักใคร่พอใจในความมีความเป็น ๑ วิภวตัณหา คือ ความ
 รักใคร่พอใจในความไม่มีไม่เป็น ๑ ๑ กามตัณหานี้ ได้แก่ ความยินดีเกี่ยว
 กับกามธาตุ ๑ ภวตัณหานี้ ได้แก่ความยินดีเกี่ยวกับรูปธาตุ และอรุธธาตุ ๑
 วิภวตัณหานี้ ได้แก่ความยินดีประกอบกับความเห็นว่าขาดสูญ

ตัณหาอีก ๓ อย่าง คือ กามตัณหา รูปตัณหา อรูปตัณหา ได้แก่
 ความยินดีในกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

ตัณหาอีก ๓ อย่าง คือ รูปตัณหา อรูปตัณหา นิโรธตัณหานี้ ก็ได้
 แก่ความยินดีในรูปธาตุ อรูปธาตุ และในอสังขตธาตุ คือ ในความเห็นว่า คน
 และสัตว์ตายแล้วขาดสูญ

การแสวงหา ๓ อย่างนั้น ได้แก่ การแสวงหากามารมณ์ คือ การมีความ
 รักใคร่พอใจ แสหากามารมณ์ ๑ การแสวงหาภพ คือ การมีความรักใคร่พอใจ
 แสหาภพ ๑ การแสวงหาพรหมจรรย์ คือ การมีความรักใคร่พอใจในพรหมจรรย์
 ของพวกมิจฉาทิฎฐิที่ถือว่าโลกยังยืน หรือโลกไม่ยังยืนเป็นต้น ๑ ๑ การแสวงหา
 กามารมณ์นั้น เป็น ภาวกรรม วชิกรรม มโนกรรม ฝ่ายอกุศล ๑ การแสวงหา
 ภพและการแสวงหาพรหมจรรย์นั้น ก็เหมือนกัน สันเนอความที่ควรยกขึ้นแสดง
 ในกัณฺฐกเพียงเท่านั้น.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัณฺฐกที่ ๔๗

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๓

คตฺถ กคฺมา ติสฺโส วิชา เสยฺโยหฺมสมฺมิตฺติ วิชา สหิโสฺสวสฺมิตฺติ วิชา
 หิโนหฺมสมฺมิตฺติ วิชา อิมํ ติสฺโส วิชาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัถาที่ ๕๗ ว่าด้วยธรรม
หมวด ๓ มีวิธี ๓ เป็นต้น เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธ-
ศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
วิธี ๓ นั้น ได้แก่ มานะ ๓ คือ การถือตัวว่าเรามากกว่าเขา • เราเสมอเขา •
เราเลวกว่าเขา •

ภย ๓ นั้น ได้แก่ ขาติภย คือ ความกลัว ความหวาดเสียว ความ
ขมลูกขนพอง ความสะดุ้ง ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติ • ขราภย คือ ความ
กลัว ความหวาดเสียว ความขมลูกขนพอง ความสะดุ้งที่เกิดขึ้นเพราะอาศัย
ชรา • มรณภย • คือ ความกลัว ความหวาดเสียว ความขมลูกขนพอง
ความสะดุ้ง ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความตาย •

ความมิด ๓ นั้น ได้แก่ ความมิดในอดีต • ความมิดในอนาคต • ความ
มิดในปัจจุบัน • ๆ คำว่า ความมิดนั้น ได้แก่ ความสงสัย ความไม่รู้ ไม่เข้าใจ

ลัทธิแห่งเคียรลัทธิ ๓ นั้น ได้แก่ การที่สมณพราหมณ์บางจำพวกเห็นว่า
บุรุษบุคคลย่อมเสวยเวทนาที่เป็นสุข หรือเป็นทุกข์ ไม่เป็นทุกข์ ไม่เป็นสุข อย่างใด
อย่างหนึ่ง ก็ตาม ล้วนแต่มีการทำไว้ในปางก่อนเป็นเหตุทั้งนั้น ดังนี้ • อีก
จำพวกหนึ่งเห็นว่า สุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุข ที่บุรุษบุคคลได้รับนั้น ล้วนแต่
มีพระอิศวรนิรมิตทั้งนั้น ดังนี้ • อีกจำพวกหนึ่งเห็นว่า สุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์
ไม่สุข ที่บุรุษบุคคลได้รับนั้น ล้วนแต่ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยทั้งนั้น ดังนี้ •

ความกังวล ๓ นั้น ได้แก่ ราคะ • โทสะ • โมหะ • กิเลสทั้ง ๓ นี้นั้น
ล้วนแต่ทำให้กังวลทั้งนั้น

เนิน ๓ นั้น ได้แก่ กิเลส ๓ อันเป็นเหมือนกับเนิน คือ เป็นเหมือนกับ
ที่ลาด กิเลส ๓ นั้น ก็ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ

มลทิน ๓ นั้น ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ เพราะสิ่งทั้ง ๓ นี้ เป็นของ
มัวหมอง

ความไม่เรียบร้อย ๓ อย่างนั้น ก็ได้แก่ กิเลส ๓ อย่าง ซึ่งไม่ให้เรียบร้อย
คือ รากะ โทสะ โมหะ

ความไม่เรียบร้อยอีก ๓ อย่างนั้น คือ ความไม่เรียบร้อยทางกาย วาจา ใจ
ไฟ ๓ อย่างนั้น ได้แก่ ไฟ คือ รากะ โทสะ โมหะ

น้ำฟาด ๓ อย่างนั้น ได้แก่ น้ำฟาด คือ รากะ โทสะ โมหะ

น้ำฟาดอีก ๓ อย่างนั้น ได้แก่ น้ำฟาด ทางกาย วาจา ใจ

ความเห็นในความยินดีนั้น ได้แก่ การที่สมณพราหมณ์บางจำพวก เห็น
ว่า ไม่มีโทษ ในกามารมณ์ แล้วก็เกี่ยวข้องกับกามารมณ์ ๆ ความเห็นว่า
เป็นตัวคนนั้น ได้แก่ การที่ปุถุชน ผู้ไม่ได้สดับคำสอนของพระอริยเจ้า ผู้ไม่ได้
เห็นพระอริยเจ้า ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ผู้ไม่ได้รับแนะนำในธรรม
ของพระอริยเจ้า ผู้ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ผู้ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ผู้ไม่ได้
รับแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ กลับเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
เป็นตัวคน หรือเห็นว่า ตัวตน มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือ
เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีอยู่ในตัวตน หรือเห็นว่าตัวตน
มีอยู่ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีฉาตัญญูนี้ ได้แก่ เห็นว่า ผล
แห่งการให้ทาน การเช่นสรวง การบูชา เป็นต้น ไม่มี เห็นว่า โลกนี้โลกหน้าไม่มี
เห็นวามารดาบิดาไม่มี เห็นว่า พวกสมณพราหมณ์ที่เห็นแจ่มแจ้งซึ่งโลกนี้โลก
หน้า แล้วบอกกล่าวให้ผู้อื่นไม่รู้ไม่มี ๆ ความเห็นว่า ไม่มีโทษในการเกี่ยวข้องกับ
กามคุณนั้น เป็นสัสสตทัญญู คือ ความเห็นว่าโลกยังยืน ๆ ความเห็นว่าเป็น
ตัวตนนั้น เป็นสักกายทัญญู คือ ความเห็นว่าป็นร่างกายของตน ๆ มีฉาตัญญู
นั้น เป็นอจเฉตทัญญู

ความไม่ยินดีนั้น ได้แก่ ความไม่ยินดีในเสนาสนะที่สงัด หรือความไม่ยินดี
ในธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลยิ่งใหญ่ อย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ ความเบียดเบียนนั้น
ได้แก่ความเบียดเบียนผู้อื่นด้วยมือ หรือด้วยไม้ก้อนก้อนดิน หรือด้วยศาสตรา-
อาวุธ หรือด้วยเชือก อย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ ความประพฤติกุศลไม่เป็นธรรมนั้น
ได้แก่ ความประพฤติกุศลไม่ชอบด้วย กาย วาจา ใจ

ความว่าหากัน ได้แก่ ความตั้งตนเป็นข้าศึก ความไม่เอื้อเฟื้อเซ่อพัง
ในเมื่อได้รับคำกล่าวสั่งสอนอันถูกต้อง ๆ ความมีมิตรเลวทรามนั้น ได้แก่
ความคบกับคนที่ไม่มีความศรัทธา ไม่มีศีล ไม่มีความรู้ ไม่มีใจเพื่อแผ้ว ไม่มีปัญญา ๆ
ความจำต่าง ๆ นั้น ได้แก่ ความใส่ใจในเรื่องความรักใคร่ เรื่องความปองร้าย
เรื่องความเบียดเบียน

ความฟุ้งซ่านนั้น ได้แก่ ความไม่สงบใจ ๆ ความเกียจคร้านนั้น ได้แก่
ความปล่อยจิตไป หรือเพิ่มความปล่อยจิตไปใน กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต
หรือกามคุณ ๕ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ การทำโดยไม่เคารพ ความไม่ทำเนือง ๆ
ความทำหยุด ๆ หย่อน ๆ ความทำอ่อนแอ ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอด
ทิ้งธุระ ความไม่ส้องเสพ ความไม่อบรม ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น
ความไม่ประกอบเนือง ๆ ความประมาท ในการบำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลาย ๆ
ความประมาทนั้น ก็ได้แก่อาการอย่างเดียวกันกับความเกียจคร้าน ซึ่งว่ามาแล้ว
คือ ได้แก่ ความปล่อยใจไป การเพิ่มการปล่อยใจไปในกายทุจริต วาจทุจริต
มโนทุจริต กามคุณ ๕ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ความไม่ทำโดยเคารพ ความไม่ทำ
เนือง ๆ ความทำหยุด ๆ หย่อน ๆ ความประพฤติดอ่อนแอ ความทอดทิ้งฉันทะ
ความทอดทิ้งธุระ ความไม่ส้องเสพ ความไม่อบรม ความไม่ทำให้มาก ความ
ไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนือง ๆ ความนอนใจในการบำเพ็ญกุศลธรรม
ทั้งหลาย อาการเหล่านั้น แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นความประมาททั้งนั้น

ความไม่สำนึตนั้น ได้แก่ ความใคร่ขัง ความยินดีขัง ของผู้ไม่
พอใจด้วยจิรว บิดเขาบาด เสนาสนะ คีลานัจฉัย เกสัชบริวาร ตามมีตามได้ ๆ
ความไม่มีสัมปชัญญะนั้น ได้แก่ ความไม่รู้ ไม่เห็น ตามเป็นจริง ในสิ่งนั้น ๆ ๆ
ความมักใหญ่ขึ้น ได้แก่ ความมักมากในจิรว บิดเขาบาด เสนาสนะ คีลานัจฉัย
เกสัชบริวาร หรือกามคุณ ๕

ความไม่ละอายนั้น ได้แก่ ความไม่ละอายต่อการทำสิ่งที่เบียดบาปอกุศล
ทั้งหลาย ๆ ความไม่กลัวนั้น ได้แก่ ความไม่กลัวต่อการทำสิ่งที่เบียดบาปอกุศล
ทั้งหลาย ความประมาทนั้น ได้แก่ ความปล่อยจิตไป หรือการเพิ่มปล่อยจิตไป
ในกายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต กามคุณ ๕ หรือความไม่ทำโดยเคารพ

ความไม่ทำนอง ๆ ความทำหุค ๆ หยุ่น ๆ ความทำอ่อนแอ ความทอดทิ้ง
ฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่ส้องเสพ ความไม่อบรม ความไม่
ทำให้มาก ความไม่ค้ำมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความนอใจในการ
บำเพ็ญกุศลทั้งหลาย

ความไม่เชื่อเพื่อนั้น ได้แก่ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ความ
ไม่ยักถือ ความไม่ทำเป็นปกติ ความไม่ยำเกรง ๆ ความว่ายากนั้น ได้แก่
ความถือตรงกันข้าม ความตั้งตนเป็นข้าศึก ความไม่เชื่อเพื่อ ความไม่
เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ๆ ความมีมิตรเลวทรามนั้น ได้แก่ ความมีมิตรที่
ไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล ไม่มีความเชื่อแผ่ ไม่มีปัญญา

ความไม่เชื่อฟังนั้น ได้แก่ ความไม่เชื่อฟังซึ่งพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า
พระสงฆ์เจ้า ๆ ความไม่รู้จักถ้อยคำนั้น ได้แก่ ความตระหนี่ ๕ ประการ คือ
ความตระหนี่อาวาส ความตระหนี่ตระกูล ความตระหนี่ลาภ ความตระหนี่เชื่อ
เสียง ความตระหนี่ธรรม ๆ ความเกียจคร้าน ซึ่งนัยหนึ่งแปลว่า ความจมอยู่
อย่างน่าเกลียดนั้น ได้แก่ ความปล่อยใจไป หรือ การเพิ่มความปล่อยใจไปใน
กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริต กามคุณ ๕ หรือความไม่ทำโดยเคารพ ความ
ไม่ทำเนื่อง ๆ ความทำหุค ๆ หยุ่น ๆ ความทำอ่อนแอ ความทอดทิ้งฉันทะ
ความทอดทิ้งธุระ ความไม่ส้องเสพ ความไม่อบรม ความไม่ทำให้มาก ความ
ไม่ค้ำมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความนอใจในการบำเพ็ญกุศลธรรมทั้งหลาย

ความฟุ้งซ่านนั้น ได้แก่ ความสงบใจ ๆ ความไม่สำรวมนั้น ได้แก่
ความปล่อยให้ความยินดียินร้ายครอบงำใจได้ในเวลาได้เห็นรูป ฟังเสียง คมกลิ่น
ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ นึกถึงอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ๆ ความไม่มีศีลนั้น
ได้แก่ ความล่วงละเมิด ทางกาย วาจา ใจ

ความไม่อยากเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายนั้น ได้แก่ ความไม่อยากคบ ไม่
อยากสมาคมกับพระพุทธเจ้า และภิกษุสงฆ์ผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า ๆ
ความไม่อยากฟังพระสัทธรรมนั้น ได้แก่ ความไม่อยากฟังสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปป-
ธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค ๘ ๆ
ความมีจิตชอบก่อเรื่องนั้น ได้แก่ ความคิดแสหาเรื่องวิวาท

ความไม่มีสตินั้น ได้แก่ความระลึกไม่ได้ ความจำไม่ได้ ความไม่ปรากฏ
ความหลงลืม ฯ ความไม่มีสัมปชัญญะนั้น ได้แก่ความไม่รู้ไม่เข้าใจ ในสิ่ง
ที่ควรรู้ควรเข้าใจทั้งสี่

ความทำไว้ในใจโดยไม่ถูกทางนั้น ได้แก่ความนึกว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง
ความนึกว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ ความนึกว่าเป็นตัวตน ในสิ่งที่ไม่เป็นตัวตน
ความนึกว่าสวยงามในสิ่งที่ไม่สวยงาม ได้ใจความว่า ได้แก่ความนึกเกิดจากความ
จริง ความประมาทมาไว้ในใจผิดจากความจริง ฯ กิริยาอันนี้เรียกตามบาลีว่า
อโยนิโสมนสิการ ฯ การเดินทางผิดนั้น ได้แก่การเดินอันประกอบด้วยองค์ ๘
คือ ประกอบด้วยมิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ
มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวาชามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ ฯ การเดินนั้น หมายถึง
ทำ คือ หมายถึงทำในทางผิดดังที่กล่าวแล้วนี้ ฯ ความหคห่แห่งใจนั้น ได้แก่
ความที่ใจไม่สมควรแก่การงาน บ่ห่อหุ้มการงาน ถอยออกจากการงาน ดังนี้ สิ้นเมื่อ
ความในธรรมหมวด ๓ ตามพระบาลีเพ็ญเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นคำอธิบายตามหลักอรรถกถาเป็นบางข้อบางคำว่า การแสวง
หากามารมณ์นั้น ได้แก่การยินดีต่อกามารมณ์ ฯ การแสวงหาภพนั้น ได้แก่
การยินดีในภพ ฯ การแสวงหาพรหมจรรย์นั้น ได้แก่การยินดีต่อพรหมจรรย์
นอกจากพระพุทธศาสนา ฯ ไม่ใช่แต่ความเห็นด้วยความยินดีอย่างเดียวเท่านั้น
เป็นการแสวงหา ถึงแม้ว่าการทำ อันเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเห็นนั้น ก็เป็น
การแสวงหาเหมือนกัน ฯ ความยินดีในกามารมณ์นั้น บ่มีแก่สัตว์โลก
ทั้งหลายผู้อยู่ในกามาวจร ฯ ความยินดีในภพนั้น บ่มีแก่พรหมทั้งหลาย ฯ
กายกรรม อันเป็นอกุศล บ่มีเกิดขึ้นในเวลายินดีต่อองค์ฌานของผู้ออกจาก
สมาบัติแล้วเดินจงกรมอยู่ ฯ วิกรรมฝ่ายกุศลนั้น บ่มีในเวลาเปล่งวาจา
ว่าสุขจริง สุขจริง ของผู้ออกจากสมาบัติแล้วเดินจงกรมอยู่ ฯ มโนกรรม อัน

เป็นอกุศลข้อมม ในเวลาอันใดด้วยใจอย่างเดียวไม่เกี่ยวข้องกับ กาย วาจา ฯ
 กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นอกุศลนั้นข้อมมแก่พวกเจ้าที่ปฏิญญาเหล่านั้น

ความสงสัยในอภิกค อนาคต บัจจุบันนั้น มีคำอธิบายว่า ความสงสัยใน
 อภิกคนี้ ได้แก่ความสงสัยว่า ในอดีตเราได้เป็นกษัตริย์หรือได้เป็นพราหมณ์ เป็น
 พ่อกำ พ่อกรว เป็นคนดำ ขาว สูง ต่ำ อย่างไรหนอ ฯ ความสงสัยในอนาคต
 นั้น ได้แก่สงสัยว่า ในอนาคตข้างหน้าเราได้เป็นกษัตริย์ หรือพราหมณ์ พ่อกำ
 พ่อกรว คำ ขาว สูง ต่ำ อย่างไร ฯ ความสงสัยในบัจจุบันนั้น ได้แก่สงสัยว่า
 ในชาติเบื้องหน้าเราจะได้เป็นกษัตริย์หรือพราหมณ์ พ่อกำ พ่อกรวอย่างไร เราจะมี
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างไร ฯ ผู้ที่เป็นกษัตริย์จะไม่รู้ว่าตน
 เป็นกษัตริย์ ผู้ที่เป็นพราหมณ์ เป็นพ่อกำ พ่อกรว จะไม่รู้ว่าตนเป็นพราหมณ์
 เป็นพ่อกำ พ่อกรวนั้น ข้อมมไม่มี ฯ แต่ลัทธิของพวกนอกพุทธศาสนานั้นมีว่า
 กษัตริย์ พราหมณ์ พ่อกำ พ่อกรวนั้นหมายชี้จะ คือ ธรรมชาติที่เป็นอยู่ในภายใน
 ร่างกายของคน เวลาเขาได้ยื่นออกช่อกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อกำ พ่อกรว เขาก็คิด
 ว่า ชีวะในภายในของเราจะเป็นเช่นไรหนอ จะเขียว หรือเหลือง แดง ขาว
 อย่างไรหนอ จะมี ๔ ส่วน หรือ ๖ ส่วน หรือ ๘ ส่วนอย่างไรหนอ

การที่พวกเขายึดถือว่า สุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ทั้งนั้น มีขึ้นเพราะ
 การนำในปางก่อนเป็นเหตุ นั้น เขาหมายความว่าเพราะผลแห่งกรรมที่ทำไว้
 ในปางก่อน ฯ การที่เขาถือว่ามีขึ้นเพราะพระอิศวรนิรมิตนั้น คือ เขาถือว่า
 เพราะพรหม หรือเพราะประชากรที่เป็นใหญ่นิรมิตขึ้น อันเป็นลัทธิของพวก
 พราหมณ์ ฯ การที่เขาถือว่าสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์นั้นไม่มีขึ้นเพราะเหตุ
 บัจจบ คือ ถือว่า ไม่ใช่มีขึ้นเพราะกรรมที่ทำไว้ในปางก่อน หรือเพราะพระ
 อิศวรนิรมิต เขาถือว่ามีขึ้นเอง อันเป็นลัทธิของพวกอาชีวก

ชื่อว่า รากะ โทสะ โมหะ เป็นภยันัน อธิบายว่า รากะ โทสะ โมหะ
 นั้น เป็นเหตุให้เราร้อนในใจ บางที่ทำให้เราร้อนถึงตายก็มี เช่นภิกษุณีสาวนาง
 หนึ่งได้ไปที่โรงอุโบสถในจิตตपुरพตวิหาร ได้เห็นลูกของคณเฝ้าประตุ ก็เกิด
 ความรักใคร่ แล้วก็ยื่นเพ่งดูอยู่จนถึงแก่ความตาย ภิกษุทั้งหลายที่พากันไปทีนั้น
 ก็กล่าวกันขึ้นว่า ภิกษุณีสาวนั้นยืนอยู่ทำไมที่นั่นจึงไปเรียกมาเดี๋ยวนี้ ฯ ภิกษุณีเองก็

หนึ่งก็รีบเดินไปจับมือพร้อมกับกล่าวว่า ทำไมจึงยืนอยู่ที่นี่ พอถูกจับด้วยมือก็ล้มลง
ภิกษุทั้งหลายจึงรู้ว่าภิกษุนั้นตายแล้ว ดังนั้น ส่วนโทสะที่ทำให้ถึงกับตายนั้น เหมือน
กับเทพเจ้าพวกมโนปโทสิกา คือ พวกที่คิดโกรธแค้นกันแล้วก็จุก ๆ โมหะที่ทำให้ถึง
กับตายนั้น เหมือนกับพวกเทพเจ้าที่ชื่อว่า จิตชาปโทสิกา คือ พวกที่มัวเมาในการเล่น
จนลืมบริโภคอาหารแล้วก็จุก สันเนือความที่ควรอธิบายในธรรมหมวด ๓ เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๔ มีอาสวะ ๔ เป็นต้น

จตุตถาริ อาสวา จตุตถาริ ฌณฺณา จตุตถาริ โธมา จตุตถาริ โยคา จตุตถาริ
อุปาทานี จตุตถาริ ทณฺหุปฺปาทา จตุตถาริ อคฺคิคมฺมานี จตุตถาริ วิปริเบสา
จตุตถาริ อนริยโวราราคี.

ณ บัณฑิต อาत्मภาพักแสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๔๘ ว่าด้วยธรรม
หมวด ๔ มีอาสวะ ๔ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ธรรมหมวด ๔ นั้น มีอาสวะ ๔ คันถะ ๔ โธมะ ๔ โยคะ ๔ อุปาทาน ๔ ความเกิด
แห่งคันหา ๔ อคติ ๔ ความเข้าใจผิด ๔ โวรารไมโซของพระอริยะ ๔ โวรารไมโซ
ของพระอริยะอีก ๔ ทุจริต ๔ ทุจริตอีก ๔ ภัย ๔ ภัยอีก ๔ ทิฏฐิ ๔ สิ้นหัวข้อ
เพียงเท่านั้น

ส่วนคำกราบยาว่าชื่อว่า อาสวะ ๔ นั้น ได้แก่ กามาสวะ • ภวาสวะ • อกุศลจิต • อวิชชาสวะ • กามาสวะนั้น ได้แก่ความพอใจ ความยินดี ความยึดมั่นในกามารมณ์ • ภวาสวะนั้น ได้แก่ความพอใจ ความยินดี ความยึดมั่นในภพ • อกุศลจิตนั้น ได้แก่ความเห็นผิด เช่น เห็นว่า โลกยังยืน โลกไม่ยังยืน เป็นต้น • อวิชชาสวะนั้น ได้แก่ความไม่รู้ไม่เห็นในอริยสัจ ๔

กัมมะ ๔ นั้น ได้แก่อกุศล กุศล ปุณ्य สัมปัตติปาปมัย ความเห็น ว่า จิตตามลัทธินอกศาสนา • อกุศลนั้น ได้แก่กิเลสฝ่ายรักใคร่ยินดี หึงสน • ปุณ्यนั้น ได้แก่กิเลสฝ่ายโกรธเกลียดหึงสน • สัมปัตติปาปมัย นั้น ได้แก่ความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลและข้อวัตร ของพวก สมณพราหมณ์นอกพระพุทธศาสนา • ความเห็นว่า จิตตามลัทธินอกศาสนา นั้น ได้แก่ความเห็นว่า อกุศล ๑๐ ประการ มีคำว่า โลกยังยืนและโลกไม่ยังยืน เป็นต้น เป็นของจริง

โสมะ ๔ โยคะ ๔ อุปาทาน ๔ นั้น ได้แก่ห้วงข้ออันเดียวกัน คือ ได้แก่ ความรักใคร่ในกามคุณ • ได้แก่ความเห็นผิด • ได้แก่ความถือมั่นในศีลและข้อวัตร • ได้แก่ความถือมั่นว่า เป็นตัวตน • • ความถือมั่นในกามารมณ์นั้น ได้แก่ ความรักใคร่พอใจในกามารมณ์ • ความถือมั่นในความเห็นผิดนั้น ได้แก่ เห็นว่าบาปกรรมไม่มี ผลแห่งบาปกรรมไม่มี โลกนี้โลกหน้าไม่มี มารดา บิดาไม่มี สมณพราหมณ์ธรรมวิเศษไม่มี • การถือมั่นศีลและข้อวัตรนั้น ได้แก่การถือมั่นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลและข้อวัตร ของสมณพราหมณ์ นอกพระพุทธศาสนา • การถือมั่นว่าเป็นตัวตนนั้น ได้แก่การที่ปุถุชนผู้ไม่ได้ เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับแนะนำในธรรม ของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัพบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ไม่ได้ รับแนะนำในธรรมของสัพบุรุษ เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตัวตน • เห็นว่าตัวตนนั้นมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ • เห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีอยู่ในตัวตน • เห็นว่าตัวตนมีอยู่ใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ •

ความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๔ นั้น ได้แก่ความเกิดขึ้นแห่งตัณหาของภิกษุ
ในบิณฑัย ๔ คือ เมื่อตัณหาของภิกษุจะเกิดก็เกิดเพราะจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ
หรือความเจริญ ความไม่เจริญอย่างใดอย่างหนึ่ง

อกติ ๔ นั้น ได้แก่ ฉันทาคติ คือ ความเอนเอียงเพราะความรักใคร่
พอใจ ๑ โทสาคติ คือ ความเอนเอียงเพราะโทสะ ๑ โมหาคติ คือ ความ
เอนเอียงเพราะโมหะ ๑ ภยาคติ คือ ความเอนเอียงเพราะความกลัว ๑

การเข้าใจผิด ๔ อย่างนั้น คือ เข้าใจว่าเที่ยงในของที่ไม่เที่ยง ๑ เข้า
ใจว่าเป็นสุข ในของที่เป็นทุกข์ ๑ เข้าใจว่าเป็นตัวตน ในของที่ไม่เป็นตัวตน ๑
เข้าใจว่าสวยงามในของที่ไม่สวยงาม ๑

โวหารที่ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ๔ นั้น ได้แก่ไม่เห็นพูดว่าได้เห็น ๑ ไม่ได้
ยินพูดว่าได้ยิน ๑ ไม่ทราบพูดว่าทราบ ๑ ไม่รู้สึกพูดว่ารู้สึก ๑

โวหารที่ไม่ใช่ของพระอริยเจ้าอีก ๔ อย่างนั้น ได้แก่ ได้เห็นแต่พูดว่าไม่
ได้เห็น ๑ ได้ยินแต่พูดว่าไม่ได้ยิน ๑ ได้ทราบแต่พูดว่าไม่ทราบ ๑ จะรู้สึกแต่พูดว่าไม่รู้สึก ๑

หุจริต ๔ นั้น ได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมศุมฺมิจฉาจาร มุสาวาท
หุจริตอีก ๔ นั้น ได้แก่ มุสาวาท คือ การกล่าวเท็จ ๑ บิสุณาวาจา คือ
การกล่าวส่อเสียด ๑ ผรุสวาจา คือ การกล่าวคำหาบคาย ๑ สัมเปปปลาปะ
คือ การกล่าวสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ ๑

ภย ๔ นั้น ได้แก่ ชาติภย คือ ความกลัวอันเกิดขึ้นเพราะชาติ ๑ ชราภย
คือ ความกลัวที่เกิดขึ้นเพราะชรา ๑ พยาธิภย คือ ความกลัวที่เกิดขึ้นเพราะ
ความเจ็บไข้ ๑ มรณภย คือ ความกลัวที่เกิดขึ้นเพราะความตาย ๑

ภยอีก ๔ นั้น ได้แก่ ราชภย คือ ภยอันเกิดจากพระราชา ๑ โจรภย
คือ ภยอันเกิดขึ้นจากโจร ๑ อัคคีภย คือ ภยอันเกิดจากไฟ ๑ อุทกภย คือ
ภยอันเกิดขึ้นจากน้ำ ๑

ภยอีก ๔ นั้น ได้แก่ อุมิภย คือ ภยอันเกิดจากลูกคลื่น ๑ กุมภิริภย
คือ ภยอันเกิดจากกระเซ้ ๑ อาวฏฏภย คือ ภยอันเกิดขึ้นจากน้ำวน ๑ สุกฺกาภย
คือ ภยอันเกิดจากปลาร้าย ๑

ภยอก ๔ นั้น คือ อตตานวาทกัฏฐ์ ภยอันเกิดขึ้นจากการตีเคียนของ
ตนเอง • ปราณวาทกัฏฐ์ คือ ภยอันเกิดขึ้นจากการตีเคียนของผู้อื่น • ทณฺหาภย
คือ ภยอันเกิดขึ้นจากอาชญา • ทคฺคภย คือ ภยอันเกิดขึ้นจากทคฺค •

ความเห็น ๔ อย่างนั้น ได้แก่เห็นว่า สุขทุกข์เป็นของทำขึ้นเอง • เห็น
ว่า สุขทุกข์เป็นของผู้อื่นทำขึ้น • เห็นว่า สุขทุกข์เป็นของทำขึ้นเองด้วย ผู้อื่น
ทำขึ้นด้วย • เห็นว่าสุขทุกข์ไม่ใช่ตัวทำเอง ไม่ใช่ผู้อื่นทำ เป็นของเกิดขึ้น
เอง • สันเนอความในธรรมหมวด ๔ ตามพระบาลีเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายตามถรรพถกถาว่า คำว่า ตณฺหาเกิดขึ้นแก่ภิกษุ
เพราะฉะนั้น คือ เพราะภิกษุคิดว่า เราจักได้จิวรที่พอใจในที่ไหนหนอ เมื่อ
คิดดังนี้ก็เกิดความทะเยอทะยาน • คำว่า ตณฺหาเกิดขึ้นเพราะความเจริญน้อย
ใหญ่ นั่น คือ เกิดขึ้นเพราะของที่ดีและดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

ข้อที่ว่าด้วยอคตนั้น มีคำอธิบายว่า ผู้ใดลำเอียงด้วยเห็นว่า ผู้หนึ่งมิตร
ของเรา เป็นญาติของเรา หรือให้สืบทอดแก่เรา แล้วก็ตัดสินความไม่ตรง
ตามความจริง ผู้นั้นชื่อว่าเอนเอียงด้วยความรักใคร่พอใจ จัดเป็นฉันทาคติ •
ผู้ใดตัดสินความด้วยเห็นว่า ผู้หนึ่งเป็นข้าศึกของเรา หรือด้วยความโกรธ อัน
เกิดขึ้นในขณะนั้น ผู้นั้นชื่อว่าเอนเอียงด้วยโทสะ จัดเป็นโทสาคติ • ผู้ใด
ตัดสินความไม่ถูกต้องตามความจริงด้วยความงี่เงา ผู้นั้นชื่อว่าเอนเอียงด้วยความ
งี่เงา จัดเป็นโมหาคติ • ผู้ใดตัดสินความไม่ตรงด้วยกล่าวว่า ผู้หนึ่ง
ไปรคของพระราชา หรือว่าผู้หนึ่งเป็นคนร้ายกาจอาจทำความฉิบหายให้เราได้ ผู้นั้น
ชื่อว่าเอนเอียงด้วยความกลัว จัดเป็นภยาคติ • ในการแจกแบ่งสิ่งของ
ก็เหมือนกัน คือ ผู้ใดแจกแบ่งให้แก่ญาติมิตรของตนมาก ให้แก่ผู้ที่ไม่
ชอบน้อย ได้หรือยังไม่ได้ก็ไม่รู้ บางคนให้น้อย บางคนให้มาก ให้ด้วย
ความกลัว ก็จัดว่าเป็นฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภยาคติ เหมือนกันทั้งนั้น
คำว่า อคตนั้น มีวิเคราะห์ว่า อริยา เอตยา น กจฺจนฺตํ อคติ แปลว่า
พระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ไปด้วยสิ่งนี้ เพราะฉะนั้น สิ่งนี้จึงชื่อว่าอคติ •
อนริยา อมฺิยา อคติ กจฺจนฺตํ อคติคมนํ แปลว่า ผู้ไม่ใช่พระอริยะทั้งหลาย
ย่อมถึงอคติด้วยสิ่งนี้ เพราะฉะนั้น สิ่งนี้จึงชื่อว่าเครื่องถึงอคติ

ความเข้าใจผิด ๔ อย่างนั้น ต้องละขาดด้วยอริยมรรคทั้งนั้น คือ
 ความเข้าใจว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงนั้น ต้องละด้วยโสดาปัตติมรรค ๑ ความ
 เข้าใจว่าสวยงามในสิ่งที่ไม่สวยงามอย่างอ่อนน้อม ต้องละด้วยสกทาคามีมรรค
 อย่างกล้าเ็นต้องละด้วยอนาคามีมรรค ๑ ความเข้าใจว่าสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น
 ต้องละด้วยอรหัตมรรค

คำว่า โวหารไม่ใช่ของพระอริยะนั้น ได้แก้คำพูดของคนชั้นต่ำ ๑ คำว่า
 โวหารของพระอริยะนั้น ได้แก้คำพูดของคนชั้นสูง ๑ คือ คนชั้นต่ำข่อมไม่พูด
 ตามเป็นจริง ส่วนคนชั้นสูงข่อมพูดตามเป็นจริง

ข้อที่ว่าด้วยภยอันเกิดจากลูกกลืนนั้น มีคำอธิบายว่า กลืนในมหาสมุทร
 ข่อมพุ่งไปตั้ง ๖๐ โยชน์ ๑ กลืนในคงคาข่อมพุ่งไปตั้ง ๕๐ โยชน์ กลืนใน
 โรหณะข่อมพุ่งไปตั้ง ๔๐ โยชน์ ๑ ภยที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกลืนเช่นนั้น ข้อว่า
 ภยเกิดจากลูกกลืน

ข้อที่ว่า ด้วยภยอันเกิดจากการดิถีเข่นของตัวและผู้อื่นเป็นต้นนั้น มีคำ
 อธิบายว่า ภยข่อมเกิดแก่ผู้ทำบาปกรรมซึ่งดิถีเข่นตนเอง คือ เมื่อตนมีดิถีเข่นตนเอง
 ขึ้นมาในเวลาใด ก็เกิดความกลัวขึ้นมาในเวลานั้น ๑ ภยอันเกิดจากอาชฏานนั้น
 มีคำอธิบายว่า ถ้าเป็นคฤหัสถ์ ก็ได้แก่ภยอันเกิดจากพระราชลंगโทษ ๑
 ถ้าเป็นบรรพชิต ก็ได้แก่ภยอันเกิดจากพระวินัย

ข้อที่ว่าด้วยความเห็นว่า สุขทุกข์ทำขึ้นเองเป็นต้นนั้น มีคำอธิบายว่า
 พวกนอกพระพุทธศาสนาข่อมเห็นว่า เวทนานั้นแหละทำให้เกิดเวทนา คือ
 เวทนาเก่าทำให้เกิดเวทนาใหม่ ๑ คำว่า สุขทุกข์หรือไม่ทุกข์ไม่สุขมีผู้อื่นทำ
 ขึ้นนั้น คือ พวกนอกพระพุทธศาสนาข่อมเห็นว่า เวทนาอย่างหนึ่งทำให้เกิด
 เวทนาอย่างหนึ่ง ๑ คำว่า ทำขึ้นเองด้วยผู้อื่นทำขึ้นด้วยนั้น คือ พวกนอก
 พระพุทธศาสนาข่อมเห็นว่า สุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์นั้น ตัวทำขึ้นครึ่งหนึ่ง ผู้
 อื่นทำขึ้นครึ่งหนึ่ง ๑ คำว่า เกิดขึ้นเองนั้น คือ พวกนั้นเห็นว่า สุขทุกข์
 เกิดขึ้นโดยไม่มีผู้ทำ สันเนอความในอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ขอท่านผู้ฟังทั้งหลายจงเข้าใจว่า กรรมหมวด ๔ ที่แสดงมาแล้วทั้งสนน
 เป็นพวกไม่ดีทั้งนั้น เมื่อเข้าใจได้อย่างนั้นแล้ว จงพยายามละเสีย คือ จง

พยายามละอาสวะ ๕ คัมภะ ๕ โอมะ ๕ โยคะ ๕ อุปาทาน ๕ เหตุเกิดตัณหา ๕
 อคติ ๕ ความเข้าใจผิด ๕ โวหารที่ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ๕ ทจวิต ๕ ภัย ๕ ทิฏฐิ ๕
 เสียให้สิ้น จึงไม่เป็นมลทินแก่ตนทั้งในชาตินี้ และชาติหน้า ของคนเนื้อความใน
 เทศนาภังค์นี้ไว้เพียงเท่านั้น.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ภังค์ที่ ๕๕

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๕ มีสังโยชน์ ๕ เป็นต้น

ปณฺโงรมภาคิยานิ สณฺโฆนานิ ปณฺจตุสมฺภาคิยานิ สณฺโฆฆานานิ ปณฺจ
 มจฺจริยานิ ปณฺจ สงฺคา ปณฺจ สลฺลา ปณฺจ เจโตจฺฉิลา ปณฺจ เจตโส วิณิพฺนธา
 ปณฺจ นิรวรณานิ ปณฺจ กมฺมานิ อนนฺตริยกาณิ ปณฺจทิจฺจโย ปณฺจจาติ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ ภังค์ที่ ๕๕ ว่าด้วยธรรม
 หมวด ๕ มีสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ เป็นต้น ตามบาลี อรรถกถา สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
 ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
 ธรรมหมวด ๕ นั้น ได้แก่สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ สังโยชน์เบื้องบน ๕ ความตระหนี่ ๕
 เครื่องขัดข้อง ๕ ลูกศร ๕ กระบี่ ๕ เครื่องผูกใจ ๕ นีวรณ์ ๕ อนันตริยกรรม ๕
 ทิฏฐิ ๕ เวร ๕ ความเสื่อม ๕ โทษแห่งความไม่มีขันติ ๕ ภัย ๕ เรื่องนิพพาน
 บัณฑิต ๕ ดังนี้ สิ้นหัวข้อเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นคำกระจายหัวข้อตามวาระพระบาลีว่า สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ นั้น
 ได้แก่สัkkายทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าขันธ ๕ เป็นร่างกายของตน ๑ วิจิกิฉา

คือ ความสงสัย • สัมผัสพทปราค คือ ความถ่อมตนซึ่งศีลและข้อวัตรนอก
พระพุทธศาสนา • กามฉันทะ คือ ความพอใจในกามารมณ์ • พยาบาท
คือ ความปองร้าย •

สังโยชน์เบื้องบน ๕ นั้น ได้แก่รูปราคะ คือ ความยินดีในรูปธรรม • อรูป-
ราคะ ความยินดีในอรูปธรรม • มานะ ความถือตัว • อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน •
อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง •

ความตระหนี่ ๕ นั้น คือ อาวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ที่อยู่ • กุลมัจฉริยะ
ความตระหนี่ตระกูล • ลาภมัจฉริยะ ความตระหนี่ลาภ • วรรณมัจฉริยะ ความ
ตระหนี่ชื่อเสียง • ธรรมมัจฉริยะ ความตระหนี่ธรรม •

เครื่องข้อง ๕ นั้น คือ ราคะ • โทสะ • โมหะ • มานะ • ทิฏฐิ •

ลูกศร ๕ นั้น คือ ราคะ • โทสะ • โมหะ • มานะ • ทิฏฐิ •

ตะปู ๕ นั้น คือ ความสงสัยพระพุทธเจ้า • ความสงสัยพระธรรมเจ้า •
ความสงสัยพระสงฆ์เจ้า • ความสงสัยสิกขา • ความโกรธเพื่อนพรมจรรย์ •

เครื่องผูกใจ ๕ นั้น คือ ความไม่ปราศจากราคะ ฉันทะ ความรัก ความ
กระหาย ความเร่าร้อน ความทะเยอทะยานในกามารมณ์ • ในกาย • ในรูป •
บริโภคแล้วหาความสุขในการนอน • ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยปรารถนาเป็น
เทพเจ้าว่า เราจักได้เป็นเทพเจ้าผู้ใหญ่ หรือผู้น้อย ด้วยศีลนี้ หรือด้วยข้อวัตรนี้
หรือด้วยคบะนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้ •

นิวรณ์ ๕ นั้น ได้แก่กามฉันทะ คือ ความพอใจในกามารมณ์ • พยาบาท
ความคิดปองร้ายผู้อื่น • ถีนีมิทธะความง่วงเหงาหาวนอน • อุทธัจจกุกกุกจะ
ความฟุ้งซ่านรำคาญ • วิจิกิฉา ความสงสัย •

อนันตริยกรรม ๕ นั้น คือ มาตุฆาต การฆ่ามารดา • ปิตุฆาต การฆ่า
บิดา • อรหันตฆาต การฆ่าพระอรหันต์ • โลหิตุปบาท การทำร้ายพระพุทธเจ้า
จนพระโลหิตห้อ • สังฆเภท การทำสงฆ์ให้แตกกัน •

ทิฏฐิ ๕ นั้น คือ สัตถุญญาททิฏฐิ อันได้แก่ถือว่า คนและสัตว์ตายแล้ว
ยังมีจิตวิญญาณไปเกิด • อสัตถุญญาททิฏฐิ ถือว่าคนและสัตว์ตายแล้วไม่มีจิต

วิญญานเหลืออยู่ ๑ เหนวสัณญานาสัณญาวาททิกฺขุ ถือว่าคนและสัตว์ตายแล้ว มีจิต
 วิญญานเหลืออยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญานเหลืออยู่ก็ไม่ใช่ ๑ อจเจวาททิกฺขุ
 ถือว่าคน และสัตว์ตายแล้วขาดสูญ ๑ ทิกฺขุธรรมนิพพานวาททิกฺขุ ถือว่า
 นิพพานมีอยู่ในปัจจุบัน ๑

เวร ๕ นั้น ได้แก่ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเมสุมิฉาจาร ๑ มุสา-
 วาท ๑ การดื่มสุราเมรัย ๑

ความเสื่อม ๕ นั้น คือ ความเสื่อมญาติ ๑ ความเสื่อมทรัพย์ ๕ ความ
 เสื่อมเพราะโรคภัยไข้เจ็บ ๑ ความเสื่อมศีล ๑ ความเสื่อมทิกฺขุ ๑

โทษแห่งความไม่มีขันติ ๕ นั้น คือ ไม่เป็นที่รักใคร่พอใจของคนหมู่
 มาก ๑ มีข้าศึกศัตรูมาก ๑ มีโทษะมาก ๑ ไม่มีสติเวลาจะตาย ๑ ตายแล้วเกิดใน
 อบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ๑

ภัย ๕ นั้น คือ อาชีวกภัย อันได้แก่ภัยเกิดแก่อาชีวก ๑ อสิลอกภัย
 ภัยอันเกิดจากอสิลอก คือ ความติเตียน ๑ ปริสสวรัชชภัย ภัยอันเกิดจากความ
 ไม่แกล้วกล้า ๑ มรณภัย ภัยอันเกิดจากความตาย ๑ ทุกคติภัย ๑ ภัยอันเกิดจาก
 ทุกคติ ๑

ความเห็นเรื่องนิพพานปัจจุบัน ๕ อย่างนั้น คือ สมณพราหมณ์บางพวกเห็น
 ว่า การที่เพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ เป็นนิพพานปัจจุบัน ๑ อีกพวกหนึ่งเห็นว่า
 ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะกามารมณ์ทั้งหลายล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มี
 ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความเศร้าใจ ความบั่นเพื้อ ความทุกข์โทมนัส
 ความคับอกคับใจ บ่มเกิดขึ้น เพราะกามารมณ์เหล่านั้นแปรปรวนไป ที่เป็น
 นิพพานปัจจุบันนั้น ได้แก่ การสำเร็จปฐมฌาน ดังนี้ ๑ อีกพวกหนึ่งค้านว่า ไม่ใช่
 เพราะปฐมฌาน ยังอยาก ยังมีวิตกวิจารณ์ ต้องตติยฌานซึ่งมีวิตกวิจารณ์ จึงจะ
 เป็นนิพพานปัจจุบัน ดังนี้ ๑ อีกพวกหนึ่งค้านว่า ไม่ใช่ เพราะตติยฌาน ยังมีบัต
 ยังมีความพัวพันแห่งใจ ยังอยาก ต้องตติยฌานซึ่งไม่มีบัต ไม่มีราคะ จึงจะเป็น
 นิพพานปัจจุบัน ดังนี้ ๑ อีกพวกหนึ่งค้านว่า ไม่ใช่ เพราะตติยฌานยังมีสุขอยู่
 ยังมีความพอใจอยู่ ยังอยากอยู่ ต้องจตตฌานซึ่งไม่มีสุขไม่มีทุกข์ มีแต่อุเบกขา
 จึงจะเป็นนิพพานปัจจุบันได้ ดังนี้ ๑ สันเนอความที่ว่าด้วยธรรมหมวด ๕ ตาม
 พระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายตามอรรถกถาว่า เมื่อละสักกายทิฐิเป็น
ต้นไม่ได้ ถึงแม้ว่าจะเกิดในที่สุดแห่งภพก็ดี สักกายทิฐิเป็นต้นนั้นก็ฉุดคร่า
ลงมาในกามภพอีก เพราะฉะนั้น สักกายทิฐิเป็นต้นนั้น จึงเรียกว่าสังโยชน์
เบื้องต่ำ ๑ สังโยชน์เบื้องต่ำนั้นไม่ห้ามผู้ไป แต่ห้ามผู้ไปคืนมา ๑ สังโยชน์อีก ๔
มีปราคะเป็นต้น ไม่ห้ามผู้ไปด้วย ไม่ให้เพื่อกลับมาด้วย ๑ กิเลสทั้ง ๕ มีราคะ
เป็นต้น ทชอว่าเครื่องข้อนั้น เพราะเป็นเหตุให้ข้อง ๑ ทชอว่าลูกศรนั้น
เพราะเป็นของเสียบเข้าไปในใจ

คำว่า ตะปุนั้น หมายความว่า สิ่งทั้ง ๕ นั้น เป็นของตอกเข้าไปในจิตใจ ๑
ความสงสัยในพระพุทธเจ้านั้น ได้แก่สงสัยพระสรีรกายของพระพุทธเจ้า หรือพระ
คุณของพระพุทธเจ้า ๑ สงสัยพระสรีระ ของพระสรีรกายของพระพุทธเจ้า
นั้น ได้แก่สงสัยว่า พระพุทธเจ้ามีพระสรีรกายประดับด้วยพระลักษณะ อัน
ประเสริฐ ๓๒ ประการ จริงหรือไม่ ๑ สงสัยพระพุทธคุณนั้น ได้แก่สงสัยว่า
พระสัพพัญญุตญาณที่สามารถรู้จักรัตติ อนาคต ปัจจุบันนั้น มีจริงหรือไม่ ๑
สงสัยพระธรรมนั้น ได้แก่สงสัยในพระปริยัติธรรม และปฏิเวธธรรม ๑ สงสัย
พระปริยัติธรรมนั้น ได้แก่สงสัยว่า พระพุทธวงนะทั้งพระไตรปิฎกประกอบด้วย
ธรรมชั้น ๘ หมั่น ๔ พันจริงหรือไม่ สงสัยปฏิเวธธรรมนั้น ได้แก่สงสัยว่า
วิปัสสนาจะส่งผลสำเร็จมรรคผลจริงหรือไม่ การสละสังขารทั้งปวงที่ชื่อนิพพาน
มีจริงหรือไม่ ๑ สงสัยพระสงฆ์นั้น ได้แก่สงสัยว่า พระสงฆ์ที่สำเร็จมรรค ๔
ผล ๔ มีอยู่จริงหรือไม่ ๑ สงสัยสิกขานั้น ได้แก่สงสัยว่า อธิสัสสิกขา อธิจิตต-
สิกขา อธิปัญญาสิกขา มีอยู่จริงหรือไม่

เครื่องผูกใจนั้น ได้แก่เครื่องรั้งใจไว้ ๑ เครื่องรั้งใจไว้นั้นมีอยู่ ๕
อย่าง คือ กาม อันได้แก่เวทฎกาม กิเลสกาม ๑ กายอันได้แก่กายของตน ๑ รูป
อันได้แก่รูปภายนอก ๑ การหาความสุขในการนอนหลับ ๑ การตั้งความปรารถนา
ให้เป็นเทพเจ้า ด้วยปาริสุทธิศีล ๔ หรือด้วยการประพฤติดบะ หรือด้วยการ
ประพฤติพรหมจรรย์โดยการงดเว้นจากเมถุนกรรม ๑

คำว่า นัรวณัน ได้แก่เครื่องกั้นทางกสตรมทั้งหลาย ฯ คำว่า มารดา บิดาและพระอรหันต์นั้น ได้แก่มารดาบิดาที่เป็นมนุษย์ที่ทำให้ตนเกิด และได้แก่ พระอรหันต์ที่เป็นมนุษย์

สัญญาว่าททัญญ คือ ความเห็นว่า คนและสัตว์ตายแล้ว ยังมีจิตวิญญาณ อยู่ นั้น มีจำแนกไว้ในพรหมชาลสูตร ๘ ประการ ฯ อสัญญาว่าททัญญ คือ ความเห็นว่า คนและสัตว์ตายแล้วไม่มีจิตวิญญาณเหลืออยู่นั้น จำแนก ไว้ในพรหมชาลสูตร ๘ ประการ แนวสัญญาสัญญาว่าททัญญ คือ เห็นว่า คนและสัตว์ตายแล้ว มีจิตวิญญาณเหลืออยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ นั้น ก็มีจำแนก ไว้ ๘ ประการเหมือนกัน ฯ ทัญญเหล่านี้เป็นคำใช้แทนกันทั้งนั้น ฯ มี คน ๒ จำพวกที่ถืออรรถทัญญ คือ จำพวกหนึ่งได้ฌาน จำพวกหนึ่งไม่ได้ฌาน ฯ จำพวกที่ได้ฌานนั้น เมื่อเล็งซึ่งจิตของพระอรหันต์ด้วยทิพพจักขุ ไม่แลเห็น การเกิดก็ถืออรรถทัญญ คือ ถือว่าตายแล้วสูญ ฯ จำพวกที่ไม่ได้ฌานก็ถือว่า ตายแล้วสูญ ด้วยความคิดในกามสุขว่าใครรู้จักโลกหน้า หรือด้วยการนึกเอาเองว่า ไบไม่หล่นแล้วไม่งอกขึ้นอีกฉันใด สัตว์ทั้งหลายที่ตายแล้ว ก็ไม่เกิดอีก ฉะนั้น ฯ แต่ในที่นี้ หมายอรรถทัญญ ๘ ประการ ที่เกิดขึ้นโดยกำหนดอย่าง นั้นด้วย อย่างอื่นด้วย เป็นด้วยอำนาจคัมภีระและทัญญ ฯ ทว่านิพพานปัจจุบัน นั้น พวกรอกพุทธศาสนา ถือว่าของ ๕ อย่างนั้น เป็นความดับทุกข์ในปัจจุบัน คือ ในอรรถภาพ

อาชีวกภัย คือ ภัยเกิดจากอาชีวกนั้น ได้แก่ภัยที่เกิดขึ้น เพราะอาศัย อาชีพ คือ เพราะอาศัยการหาเลี้ยงชีพ ภัยนั้นย่อมมีแก่คฤหัสถ์และบรรพชิต ทั้งหลาย ฯ เมื่อนรกปรากฏขึ้นแก่เขา เพราะอกุศลกรรมที่เขาทำไว้ด้วยการ หาเลี้ยงชีพ ความกลัวก็เกิดขึ้น ส่วนการหาเลี้ยงชีพของบรรพชิตนั้น ได้แก่ การแสวงหาไม่ชอบธรรมหลายประการ เมื่อบรรพชิตนั้น จะถึงมรณภาพ มี นรกปรากฏขึ้นก็เกิดความกลัว ฯ ความกลัวชนิดนี้เรียกว่าอาชีวกภัย คือ ความกลัวอันเกิดเพราะอาชีพ

ข้อที่กล่าวถึงคามคุณว่า เป็นนิพพานปัจจุบันนั้น อธิบายว่า คามคุณนั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ คามคุณของมนุษย์ ๑ คามคุณของเทวดา ๑ คามคุณ

ของมนุษย์นั้น เช่น กามคุณของพระเจ้ามันชาติราช ฯ กามคุณของเทวดา
นั้น เช่น กามคุณของเทวราชในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตตวสวัตตี ฯ พวกนอกพระ
พุทธศาสนานับว่า กามคุณนั้นเป็นนิพพานปัจจุบัน แต่พวกที่ได้ปฐมฌาน
ก็ค้านเสียว่าไม่ใช่ แล้วบัญญัติว่า ปฐมฌานนั้นเป็นนิพพานปัจจุบัน ฯ พวกที่ได้
ทุติยฌานก็ค้านเสียว่าไม่ใช่ ค้านกันเป็นลำดับกันไป จนกระทั่งถึงพวกได้ตติย-
ฌาน และจตุตถฌานดังแสดงมา แต่จัดว่าเป็นความเห็นผิดทั้งนั้น สันเนอความ
ในกันชนเพียงเท่านั้น.

เอวํ กิเม ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฐาท ๑๐๐

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๖ มิมฺลรากแห่งวิวาท ๖ เป็นต้น

ฉ วาธมูลานิ ฉ ฉนฺทราคะ เกหสิตา ชมฺมา ฉ วิโรชาตฺถุณี ฉ ตณฺ-
หาภาชา ฉ อการวา ฉ ปรีหานิชา ชมฺมา อปเรปี ฉ ปรีหานิชา ชมฺมา
ฉ โสมนสฺสูปวิจารา ฉ โทมนสฺสูปวิจารา ฉ อุเปกฺขูปวิจารา ฉ เกหสิตานิ
โสมนสฺसानิ ฉ เกหสิตานิ โทมนสฺसानิ ฉ เกหสิตา อุเปกฺขา ฉ ทิฏฺฐิ-
โยคิ.

ณ บัณฑิต อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฐาท ๑๐๐ ว่าด้วยธรรม
หมวด ๖ มิมฺลรากแห่งวิวาท ๖ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้บนเบื้องต้นแห่งเทศนานั้น
ว่า ธรรมหมวด ๖ นั้น คือ มุลรากแห่งวิวาท ๖ ความรักใคร่พอใจที่อาศัยเรือน ๖

วัตถุแห่งความนิโรธ ๖ หมวดบัญญัติ ๖ ความไม่เคารพ ๖ ธรรมฝ่ายเสื่อม ๖
 ธรรมฝ่ายเสื่อมอีก ๖ อุปจารแห่งโสมนัส ๖ อุปจารแห่งโทมนัส ๖ อุปจาร
 แห่งอุเบกขา ๖ โสมนัสที่อาศัยเรือน ๖ โทมนัสที่อาศัยเรือน ๖ อุเบกขาที่อาศัย
 เรือน ๖ ทิฏฐิ ๖ ดังนี้ สิ้นหัวข้อเพียงเท่านั้น

ส่วนคำกระจายหัวข้อนี้ว่า มุตรากแห่งวิวาท ๖ นั้น ได้แก่ ความโกรธ ๑
 ความลบหลู่ความดีของผู้อื่น ๑ ความริษยา ๑ ความโอ้อวด ๑ ความประสงค์ที่
 ลามก ๑ ความถ่อมมั่นทิฏฐิของตน ๑

ความรักใคร่พอใจที่อาศัยเรือน ๖ นั้น ได้แก่ความรักใคร่พอใจในอารมณ์ ๖
 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐพะ ธรรมารมณ์ วัตถุแห่งความนิโรธ ๖ นั้น
 ได้แก่ ความอาฆาต ความเคียดแค้น ความดุร้าย ความปลุกน้ำตา ความไม่ดีใจ
 ในอารมณ์ ๖ คือ ในรูป เสียง กลิ่น รส โสณัฐพะ ธรรมารมณ์

หมวดตัตถา ๖ นั้น ได้แก่ ตัตถาในรูป ตัตถาในเสียง ตัตถาในกลิ่น
 ตัตถาในรส ตัตถาในโสณัฐพะ ตัตถาในธรรม

ความไม่เคารพ ๖ นั้น ได้แก่ความไม่เคารพต่อพระพุทธเจ้า ๑ ความไม่
 เคารพต่อพระธรรม ๑ ความไม่เคารพต่อพระสงฆ์ ๑ ความไม่เคารพต่อสิกขา ๑
 ความไม่เคารพต่อความไม่ประมาท ๑ ความไม่เคารพต่อการต้อนรับ ๑

ธรรมฝ่ายเสื่อม ๖ นั้น ได้แก่ความขี้เกียจในการทำงาน ๑ ความขี้เกียจในการ
 พุค ๑ ความขี้เกียจในการนอน ๑ ความขี้เกียจในการคลุกคลี ๑ ความว่ายา ๑
 ความมึนเมา ๑

ธรรมฝ่ายเสื่อมอีก ๖ นั้น ได้แก่ความขี้เกียจในการทำงาน ๑ ความขี้เกียจในการ
 พุค ๑ ความขี้เกียจในการนอน ๑ ความขี้เกียจในการคลุกคลี ๑ ความขี้เกียจในการ
 เกี่ยวข้อง ๑ ความขี้เกียจในเครื่องนุ่งห่ม ๑

อุปจารแห่งโสมนัส ๖ นั้น ได้แก่ การเก็บมาพิจารณา ซึ่งรูป เสียง กลิ่น
 รส โสณัฐพะ อารมณ์ที่เห็นด้วยตา ได้ยินด้วยหู ได้สุดดมด้วยจมูก ได้รู้
 รสด้วยลิ้น ได้ถูกด้วยกาย ได้รู้สึกด้วยใจ อันเป็นเหตุให้เกิดโสมนัส

อุปจารแห่งโทมนัส ๖ นั้น ได้แก่เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูก
 ต้องโสณัฐพะ นึกถึงอารมณ์ อันเป็นเหตุให้เกิดโทมนัส แล้วเก็บมาพิจารณา

อุปจารแห่งอุเบกขา ๖ นั้น ได้แก่ ได้เห็นรูป ได้ฟังเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องโณภูัพพะ ได้นึกถึงอารมณ์ อันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขา แล้วเก็บมาพิจารณา

โสมนัสที่อาศัยเรือน ๖ นั้น ได้แก่ความดีใจที่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โณภูัพพะ อารมณ์ อันเป็นที่พอใจ

โทมนัสอันอาศัยเรือน ๖ นั้น ได้แก่ความทุกข์ใจ ที่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โณภูัพพะ อารมณ์ที่ไม่พอใจ

อุเบกขาอาศัยเรือน ๖ นั้น ได้แก่ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุขที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โณภูัพพะ อารมณ์ อันเป็นเหตุให้เกิดอุเบกขา

ทิฐิ ๖ นั้น ได้แก่เห็นว่า ตัวตนของเรามีอยู่ ๑ เห็นว่าตัวตนของเราไม่มีอยู่ ๑ เห็นว่าเราจำตัวตนได้ด้วยตัวตน ๑ เห็นว่าเราจำสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนได้ด้วยตัวตน ๑ เห็นว่าเราจำตัวตนได้ด้วยสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน ๑ เห็นว่าตัวตนนั้นย่อมได้เสวยผลแห่งความดีความชั่วตลอดกาลนาน ตัวตนนั้นไม่ได้เกิดแล้ว ที่ไม่ได้ใช้ไม่ได้เกิดแล้ว จะไม่เกิด จะเป็นของเที่ยง ของยั่งยืน ของคงทน ของไม่แปรปรวน ดังนี้ สันเนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น.

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถาว่า ผู้โกรธก็ก่อความวิเวก ด้วยอำนาจความโกรธ ผู้ถือความเห็นของตน ก็ก่อความวิเวกด้วยอำนาจความเห็น เพราะฉะนั้น สิ่งทั้ง ๖ มีความโกรธเป็นต้น จึงเรียกว่าเป็นมุลาภแห่งวิเวก

ชื่อว่า ด้วยความรักใคร่พื่อนั้น มีคำอธิบายว่า ได้แก่ความรักใคร่พอใจในอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น ฯ ถ้าว่า วัตถุแห่งความพิโรธนั้น ก็ได้แก่ความพิโรธนั่นเอง หาใช่ออย่างอื่นไม่

ชื่อว่าด้วยความไม่เคารพเห็นว่า ภิกษุใด เมื่อพระพุทธเจ้ายังมีชีวิตอยู่ ไปสู่ที่เฝ้าใน ๓ เวลา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเดินจงกรม โดยไม่ได้สวมรองเท้า ภิกษุใด เดินสวมรองเท้า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเดินจงกรมอยู่ในที่จงกรมคำ

ส่วนคนเดินจงกรมอยู่ในที่สูงก็ดี เมื่อพระพุทธเจ้าอยู่ได้ลม ส่วนตนอยู่เหนือ
ลมก็ดี ห่มผ้าคลุมไหล่ทั้ง ๒ หรือกัณฐก สวมรองเท้า อามะนา ถ่ายอจจาระ
บัสสาวะ ในที่เห็นพระพุทธเจ้าก็ดี เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วไม่ให้
พระเจดีย์ก็ดี กระทำสิ่งทั้งปวง ซึ่งว่ามาแล้วในที่แลเห็นพระเจดีย์ก็ดี ภิกษุ
นั้นชื่อว่าไม่เคารพต่อพระพุทธเจ้า ฯ ภิกษุใดไม่ไปฟังธรรมในเมื่อมีการประกาศ
ให้ไปฟังธรรมก็ดี ไม่ไปฟังธรรมโดยเคารพก็ดี ไม่จำธรรมโดยเคารพก็ดี ไม่
บอกธรรมโดยเคารพก็ดี ภิกษุนั้นชื่อว่าไม่เคารพต่อพระธรรม ฯ ภิกษุใดไม่
ได้รับเชื่อเชิญจากพระเถระให้แสดงธรรม หรือให้แก้ปัญหาก็แสดงธรรม ก็แก้
ปัญหาก็ขึ้นค้อมหน้าพระสงฆ์ก็ดี เคน ยิน นัง เบียดเสียดภิกษุทั้งหลายผู้แก้กว่าก็ดี
นังรักเจ้าด้วยผ้า หรือด้วยมือก็ดี ห่มผ้าจีวรคลุมไหล่ทั้ง ๒ ในท่ามกลางสงฆ์ก็ดี
กัณฐกสวมรองเท้าในท่ามกลางสงฆ์ก็ดี ภิกษุนั้นชื่อว่าไม่เคารพสงฆ์ ฯ เพราะ
เมื่อไม่เคารพแม้ต่อภิกษุองค์หนึ่ง ก็ชื่อว่าไม่เคารพต่อสงฆ์ ฯ เมื่อไม่ทำสีกขา ๓
ให้บริบูรณ์ ชื่อว่าไม่เคารพต่อสีกขา ฯ เมื่อไม่ทำลักษณะแห่งความไม่ประมาท
ให้เจริญขึ้น ชื่อว่าไม่เคารพต่อความไม่ประมาท ฯ เมื่อไม่ทำการต้อนรับ ๒
อย่าง ชื่อว่าไม่เคารพต่อการต้อนรับ

ชื่อว่าด้วยธรรมฝ่ายเสื่อมนั้น มีคำอธิบายว่า สิ่งที่ทำให้เสื่อมเรียกว่า
ธรรมฝ่ายเสื่อม ฯ คำว่า ความยินดีในการงานนั้น ได้แก่ความยินดียิ่ง และความ
ชวนชวายในการก่อสร้าง หรือในการทำจิวรเป็นต้น ฯ คำว่า ความยินดีในการ
พูดนั้น ได้แก่ความชวนชวายในการพูดครั้งฉานกถา ฯ คำว่า ความยินดีในการ
นอนนั้น ได้แก่ความชวนชวายในการนอน ฯ คำว่า ความยินดีในการคลุกคลี
นั้น ได้แก่ความชวนชวายในการคลุกคลี ฯ คำว่า ความยินดีในการเกี่ยวข้อง
นั้น ได้แก่ความชวนชวายในการเกี่ยวข้อง ๕ ประการ คือ ความเกี่ยวข้องด้วย
การฟัง • ด้วยการเห็น • ด้วยการพูด • ด้วยการบริโภคน้ำ • ด้วยกาย • ฯ การ
เกี่ยวข้อง ๕ อย่างนี้ ได้แก่การถูกต้อง ๕ อย่าง คือ ถูกต้องของที่ชอบใจ ๕ ประการ
มีถูกต้องด้วยการได้ฟังเสียงเป็นต้น ฯ คำว่า ความยินดีในเครื่องนุ่งห่มนั้น ได้
แก่ความชวนชวายในสิ่งที่ทำให้ชักช้า ๓ ประการ คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ เพราะ
ของ ๓ อย่างนี้ทำให้ชักช้าอยู่ในวัฏฏสงสาร

คำว่า โสมนัส โทมนัส อุเบกขา อันอาศัยเรณุนั้น ได้แก่ความสุขใจ ความทุกข์ใจ ความเพิกเฉยอันประกอบกับความไม่รู้ซึ่งอาศัยกามคุณ

ชื่อว่า ด้วยทิฏฐิทั้ง ๖ นั้น มีคำอธิบายว่า คำว่า เห็นว่าตนของเรามีอยู่นั้น หมายสัสสตทิฏฐิ คือ เห็นว่าตนของเรามีอยู่ทุกเวลา ฯ คำว่า ตนของเรามีอยู่นั้น หมายอุจเฉททิฏฐิ คือ เห็นว่าตายแล้วขาดสูญ

อีกอย่างหนึ่งว่า สัสสตทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเที่ยงย้อมมีแก่ผู้ถือว่ามียู่ในกาลทั้ง ๓ ฯ การถือว่ามียู่เฉพาะปัจจุบันนั้น เป็นอุจเฉททิฏฐิ คือ เห็นว่าขาดสูญ ฯ ความเห็นว่าขาดสูญนี้ ได้แก่เห็นว่าไม่มีอะไรในอดีต อนาคต ทั้งความเห็นของผู้ถือทิฏฐิว่า การให้ทานมีเขาเป็นที่สุดเท่านั้น ไม่ให้ผลเกินกว่านั้นไป ดังนี้ ฯ คำว่า เราจำตนด้วยตนนั้น ได้แก่ถือว่าสัญญาขั้นเป็นตัวตน เมื่อจำขั้นที่เหลือน้อยด้วยสัญญาได้ เขาก็คิดว่าเราจำตนนี้ ด้วยตนนี้ได้ ฯ คำว่า เราจำสิ่งที่ไม่ใช่ตนได้ด้วยตนนั้น ได้แก่ถือว่าขั้นทั้ง ๔ นอกจากสัญญาขั้นว่าไม่ใช่ตัวตน ฯ ทิฏฐิทั้งปวงนี้ เป็นสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิทั้งนั้น ฯ คำว่า ตนนั้นไม่ได้เกิด ไม่ได้มีนั้น อธิบายว่า ได้แก่การเห็นว่า คำว่า ตนนั้น ไม่มีความเกิดเป็นธรรมดา คือ ตนนั้นมีอยู่ทุกเมื่อ มีอยู่เป็นนิตย์ ไม่ใช่ในอดีตไม่มี หรือในอนาคตจักไม่มี ฯ ตนใดเกิดแล้ว ตนนั้นก็โตแล้ว ตนใดจักเกิด ตนนั้นก็จักมี

อีกนัยหนึ่งว่า คำว่า ตนนั้นไม่ได้เกิดไม่ได้มีนั้น อธิบายว่า ตนนั้นชื่อว่า ไม่ได้เกิด ไม่ได้มีในอดีต ชื่อว่าจักไม่เกิดไม่มีในอนาคต เพราะตนนั้นเป็นของมีอยู่ทุกเมื่อ ฯ ความเห็นทั้ง ๖ ซึ่งยกขึ้นแสดงมาแล้วตามพระบาลี และอรรถกถา นี้ เป็นความเห็นผิดทั้งนั้น

ที่แลอรรถกถาหมวด ๖ ดังที่แสดงมาแล้วนี้ ล้วนแต่เป็นของไม่ดีทั้งนั้น คือ มุลรากแห่งวิวาท ๖ ก็เป็นของไม่ดี ความรักใคร่พอใจที่อาศัยเรณู ๖ ก็เป็นของไม่ดี วัตถุแห่งความพิโรธ ๖ ก็เป็นของไม่ดี คัดหา ๖ ก็เป็นของไม่ดี ความไม่เคารพ ๖ ก็เป็นของไม่ดี ธรรมฝ่ายเสื่อม ๖ ก็เป็นของไม่ดี อุปจารแห่งโสมนัส ๖ แห่งโทมนัส ๖ แห่งอุเบกขา ๖ ก็เป็นของไม่ดี โสมนัส โทมนัส อุเบกขา ที่อาศัยเรณู ๖ คือ อาศัยอารมณ์ ๖ ก็เป็นของไม่ดี ทิฏฐิ ๖ ก็เป็น

ของไม่ดีทั้งนั้น เมื่อเราทั้งหลายรู้ว่า เป็นของไม่ดีแล้ว ก็ไม่ควรให้เกิดขึ้น เช่น
 มูลเหตุแห่งวิวาห์ ๖ อันได้แก่ความโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความโอ้อวด
 ความปรารถนาลามก ความถ่อมมันทิฐิของคนเหล่านั้น ไม่ควรที่ใคร ๆ จะให้เกิด
 ขึ้น ถึงแม้ว่าเกิดขึ้นแล้ว ก็ควรละเสีย อย่าให้กำเริบได้ต่อไปจึงจะเป็นการดี
 เพราะเหตุว่า เมื่อมีการวิวาห์กันแล้ว บ่อมีแต่ความไม่สะอาด การวิวาห์
 นั้น ถ้ามีเฉพาะตัวคอตัว ก็ให้โทษน้อย ถ้ามีหลายคน ก็ให้โทษมาก เหมือน
 อย่างเรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพีนครเป็นตัวอย่างนั้น กล่าวคือ เรื่องภิกษุชาวเมือง
 โกสัมพีนคร เดิมทีมีการวิวาห์เพียงตัวคอตัว แต่ต่อมาก็มีการวิวาห์ลุกลามไปถึง
 หลายคน หลายพวก หลายหมู่ ตลอดจนถึงเทพเจ้าบนสวรรค์ แม้สมเด็จพระ
 สรรพเชษฐพุทธเจ้าจะทรงห้ามปรามสักเท่าไร ก็ไม่สงบลง พระภิกษุสามเณร
 อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงภุมมเทวดา อากาศัญญเทวดา และเทวดาชั้นจาตุม
 ชันดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ตลอด
 จนถึงชั้นอนันนิฏฐพรหมโลกเป็นที่สุด ก็ได้แตกแยกออกเป็น ๒ พวก ๒ ฝ่าย คือ
 เป็นฝ่ายพระวินัยชรัสเสียฝ่ายหนึ่ง เป็นฝ่ายพระธรรมกถึกเสียฝ่ายหนึ่ง การที่เป็น
 อย่างนั้น ก็เพราะต้นเหตุเกิดจากความโกรธ ความลบหลู่เป็นมูลราก ด้วยว่าเดิม
 ที่ พระธรรมกถึกได้ทำผิดเพียงเล็กน้อย แต่พระวินัยชรัสได้เก็บไปเล่าให้ศิษย์
 ทั้งหลายฟัง พวกศิษย์ก็เก็บไปเล่าให้ศิษย์ของพระธรรมกถึกฟัง ด้วยความ
 ลบหลู่ว่า พระธรรมกถึกทำผิดวินัยไม่รู้สีกตัว พระธรรมกถึกก็เกิดความโกรธ
 ว่า พระวินัยชรัสพดมุสา คือ ที่แรกพระวินัยชรัสว่า ทำโดยไม่รู้ไม่ต้องอาบัติ แต่
 เหตุไฉนภายหลังจึงว่า เราต้องอาบัติ เมื่อคิดดังนี้แล้วก็เล่าให้พวกศิษย์ของตน
 ฟังว่า เดิมที่เราได้สอนน้ำไว้ที่เวียงกุฎ พระวินัยชรัสไปเห็น ก็ถามว่าใครเหลือน้ำ
 น้ำชำระไว้ เราก็บอกว่า ข้าพเจ้าเอง แล้วพระวินัยชรัสก็ว่าต้องอาบัติ เราก็อว
 ข้าพเจ้าไม่ได้มีเจตนาที่จะฝ่าฝืนวินัย ข้าพเจ้าทำไปโดยไม่รู้ พระวินัยชรัสจึงว่า
 ถ้าท่านไม่มีเจตนาฝ่าฝืนวินัย ท่านก็ไม่ต้องอาบัติ ดังนี้ เหตุไรจึงได้บอกกับ
 พวกศิษย์ว่า เราต้องอาบัติ พระวินัยชรัสพดมุสาเสียแล้ว เมื่อพวกศิษย์ของพระ
 ธรรมกถึกได้ฟังดังนี้ ก็พากันไปต่อว่าพวกศิษย์ของพระวินัยชรัสว่า อาจารย์ของ
 พวกท่านพดมุสา ต้องอาบัติเหมือนกัน พวกศิษย์ของพระวินัยชรัสก็ว่า อาจารย์

ของพวกเราไม่ต้องอาบัติ แล้วต่างฝ่ายต่างก็ถือว่าอาจารย์ของตัวไม่ต้องอาบัติ
 เหมือนกัน ค่อนันท์มาถึงพวกอบาสกอบาสิกา ๗ พวกอบาสก อบาสิกาที่เป็น
 ฝ่ายพระวินัยธร ก็เข้ากับพระวินัยธร ที่เป็นฝ่ายพระธรรมกถึก ก็เข้ากับพระ
 ธรรมกถึก เมื่อคนเหล่านั้นพบปะกันเข้าที่ไหน ก็ได้เถียงกันที่นั่น เมื่อพวก
 ภมมเทวดาได้บินเข้าก็เก็บไปโต้เถียงกัน พวกหนึ่งก็เข้ากับพระธรรมกถึก พวก
 หนึ่งก็เข้ากับพระวินัยธร ต่อไปก็ได้อินถึงพวกเทวดาที่อยู่ตามอากาศ เทวดาเหล่า
 นั้นก็เก็บไปโต้เถียงกันเหมือนกับพวกมนุษย์ ต่อไปก็ได้อินขึ้นไปถึงพวกเทวดาใน
 สวรรค์ ๖ ชั้น ต่อไปก็ได้อินขึ้นไปถึงพวกพรหม ๑๖ ชั้น เทวดาและพรหม
 เหล่านั้นก็เก็บไปโต้เถียงกัน แล้วแตกแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย เว้นแต่เทวดาและ
 พรหมที่เป็นพระอริยเจ้าเท่านั้น ต่อเมื่อพระวินัยธรโคปรรคพวกเพียงพอ ก็
 ประกาศกัณฑ์แก่พระธรรมกถึกว่า ไม่เห็นอาบัติ ข้างพระธรรมกถึกก็ว่าไม่เป็น
 อภัยกัณฑ์เพราะทำไม่ถูก เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบชัดก็ได้เสด็จไปตรัสห้าม
 ฝ่ายพระธรรมกถึกและฝ่ายพระวินัยธร ให้สงบปากเสียงกัน ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นก็
 สงบปากเสียงกัน ถึงพระพุทธเจ้าจะทรงห้ามปรามสั่งสอนอย่างไร ภิกษุทั้ง ๒
 ฝ่ายนั้นก็ไม่เชื่อฟัง ลงท้ายพระพุทธเจ้าต้องทรงสละภิกษุทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นเสีย แล้ว
 เสด็จไปทรงจำพรรษาอยู่ที่ป่า โดยลำพังพระองค์เดียว ตลอดไตรมาส ๓ เดือน
 เมื่อคนทั้งหลายไม่เห็นพระพุทธเจ้า ไม่ได้ฟังพระธรรมของพระพุทธเจ้า ก็
 พากันโกรธไม่ไต่บาตรให้แก่ภิกษุเหล่านั้น ภิกษุเหล่านั้น ก็พากันลำบากด้วย
 อาหารบิณฑบาต ต่างก็รู้สึกตัวว่าความผิดที่ไม่เชื่อพระพุทธเจ้า ภิกษุเหล่านี
 นั้นมีจำนวนข้างละ ๕๐๐ องค์ ภิกษุเหล่านั้นได้พากันบอกพวกชาวบ้านว่า ออก
 พรรษาแล้วจะพากันไปทูลขอโทษพระพุทธองค์ ชาวบ้านก็ยังไม่ยอมไต่บาตร
 เหมือนแต่ก่อนมา มีบ้างก็เป็นบางคน ทำให้ภิกษุเหล่านั้นอดอยากอยู่ตลอด ๓
 เดือน เมื่อออกพรรษาแล้ว ภิกษุเหล่านั้นจึงขอให้พระอนนทเถระเจ้าพาไปทูล
 ขอโทษต่อพระพุทธองค์ที่ป่าปาลิไลยกะ ด้วยความสารถาโทษ แล้วพระพุทธองค์
 จึงทรงยกโทษให้ แล้วพาเสร็จไปที่กรุงสาวัตถี แต่ถึงอย่างนั้นก็ดี ชาวกรุง
 สาวัตถีก็มีพระเจ้าปเสนทิโกศลเป็นต้น ก็จะไม่ยอมให้ภิกษุเหล่านั้นเข้าวัดพระ
 เชตวัน ต่อเมื่อได้ฟังพระพุทธชานุญาต จึงยอมให้เข้าวัดพระเชตวัน ดังนี้ ๑ ขอ

ท่านทั้งหลายจงคิดว่า เรื่องนี้เคยมีเท่านั้น ยังกลายเป็นเรื่องใหญ่ถึงเพียงนี้ เพราะฉะนั้น ขอท่านทั้งหลายจงระวังอย่าให้มุลรากแห่งวิวาท ๖ ประการ คือ ความโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความโอ้อวด ความปรารถนาลามก ความถือมั่น แต่ความเห็นของคน เกิดขึ้นเป็นอันขาด ถ้าเกิดขึ้นแล้วก็รับกระทบแก้ไขเสีย จึงจะเป็นการดี ไม่เสียที่ที่เราได้ฟังธรรมเทศนาแก่กันชน สันเนือความในธรรม-เทศนาแก่กันชนเพียงเท่านั้น. เอว ก็มิ ค้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๐๑ คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๑ มือนุสสัย ๑ เป็นต้น

สคฺค อมฺสยา สคฺค ปริยฺยูจฺจานานิ สคฺค สลฺโลภฺชนานิ สคฺค อสทฺธมฺมา
สคฺค ทฺวจฺจวิตฺตานิ สคฺค ทฺวจฺจโยคิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๑ ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๑ มือนุสสัย ๑ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-
ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความคามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ธรรมหมวด ๑ นั้น ได้แก่ อนุสสัย ๑ ปฏิยฺยูจฺจาน ๑ สลฺโลภฺชน ๑ อสทฺธม ๑
ทฺวจฺจ ๑ มานะ ๑ ทฺวจฺจ ๑ ดังนี้

ในหัวข้อเหล่านี้มีคำกระขยายหัวข้อว่า อนุสสัย ๑ นั้น ได้แก่ กามราคา-
นุสสัย • ปฏิฆานุสสัย • มานานุสสัย • ทิฏฐานุสสัย • วิจิกิจจานุสสัย •
ภวราคานุสสัย • อวิชชานุสสัย • ฯ ในอนุสสัยทั้ง ๑ นี้ มีคำอธิบายตามหลัก
อรรถกถาว่า กิเลสเหล่านี้มีอยู่ประจำใจ กิเลสเหล่านั้นชื่อว่าอนุสสัย ฯ

กิเลสเหล่านี้เกิดด้วยสัตว์โลกทั้งหลายไว้ในวัฏฏสงสาร กิเลสเหล่านี้ ชื่อว่า
สังโยชน์ ๓ กิเลสเหล่านี้ฟุ้งซ่าน กิเลสเหล่านี้ชื่อว่าปริยุฏฐาน ๓
ปริยุฏฐาน คือ การระเค เว้นกว่าการระคปริยุฏฐาน ๓ ในคำอื่น ๆ ก็เหมือนคำนี้ ๓
ธรรมทั้งหลายของอัสสปฤษ ชื่อว่าอสังกรรม อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมที่ลามก
ชื่อว่าอสังกรรม ๓ ความประพฤติกิเลสทั้งหลายที่เสียไปด้วยโทษ มีรากะเป็นต้น
ชื่อว่าทุจริต ๓ บุคคลถือตัวด้วยอาการนี้ ๆ ชื่อว่ามานะ ดังนี้ ได้ใจความ
ตามอรรถกถาว่า กิเลสที่เรียกว่าอนุสสัย ๗ ประการ คือ การระเค ความยินดีใน
การารมณ์ และปฏิฆะ ความยินร้าย มานะ ความถือตัว ทิฏฐิ ความเห็นผิด วิจิกิจฉา
ความสงสัย ภวราคะ ความยินดีในภพ อวิชชา ความไม่รู้นั้น มีประจำใจ
ของสัตว์โลกอยู่เสมอ ด้วยสัตว์โลกทั้งหลาย ย่อมมีความรัก ความเกลียด
ความโกรธ ความถือตัว ความเห็นผิด ความสงสัย ความยินดีในภพน้อยภพใหญ่
ความไม่รู้แจ้ง ซึ่งสังขธรรมทั้งหลายอยู่เสมอ เป็นแต่กิเลสเหล่านี้ ย่อม
ผลัดกันกำเริบเท่านั้น คือ ในเวลาใดความรักใคร่กำเริบ ในเวลานั้นสัตว์โลก
ทั้งหลายว่าเกิดความรัก แต่ความจริงนั้นความรักนั้น มันนอนแนบอยู่ในใจเสมอ
เป็นแต่ว่า เมื่อยังไม่สบอารมณ์ ก็ยังไม่ปรากฏขึ้นเท่านั้น เปรียบเหมือนกับ
ไฟในหินเหล็กไฟเป็นอุทาหรณ์ คือ ธรรมดาไฟในหินเหล็กไฟนั้นย่อมมีอยู่เสมอ
เป็นแต่ว่า เมื่อยังไม่พร้อมด้วยองค์ ๓ คือ ยังไม่มีเหล็ก ยังไม่มีหิน ยังไม่ได้ตี
ไฟก็ยังไม่ปรากฏ เมื่อพร้อมด้วยองค์ ๓ ไฟจึงปรากฏฉะนั้น กล่าวคือ ในเวลา
สัตว์โลกทั้งหลาย ได้เห็นรูปที่ชอบใจ ได้ฟังเสียงที่ชอบใจ ได้ถูกกลิ่นที่ชอบใจ
ได้ลิ้มรสที่ชอบใจ ได้รับสัมผัสที่ชอบใจ ได้นึกถึงสิ่งที่ชอบใจขึ้นมาในเวลาใด
การาราคานุสสัย คือ ความรักใคร่ยินดีในการารมณ์ก็กำเริบขึ้นเมื่อนั้น เมื่อกำเริบ
ขึ้น จึงรู้ว่าเกิดขึ้น จึงรู้ว่ามียอ ส่วนปฏิฆานุสสัย คือ ความเกลียด ความโกรธ
ก็เหมือนกัน ในเวลาที่ยังไม่ได้ประสบสิ่งน่าเกลียด น่าโกรธ ความเกลียด
ความโกรธนั้นก็ยังไม่กำเริบขึ้น เมื่อยังไม่กำเริบขึ้นก็เท่ากับยังไม่มี แต่ความจริง
นั้นมียออยู่เสมอ ๓ อนุสสัยข้ออื่น ๆ คือ ความ มานานุสสัย อันได้แก่ความถือตัว
ทิฏฐานุสสัย อันได้แก่ความถือผิด วิจิกิจฉานุสสัย อันได้แก่ความสงสัย ภวราคา-
นุสสัย อันได้แก่ความยินดีในภพ อวิชชานุสสัย อันได้แก่ความไม่รู้จริงแห่งผลของ

ซึ่งสังฆธรรมทั้งหลายมีประจำใจอยู่เสมอ เป็นแต่ว่าเมื่อยังไม่มีเหตุ ก็ยังไม่ปรากฏเท่านั้น ๆ กิเลสทั้ง ๑ คือ อนุสัยทั้ง ๑ นี้ ยังมีอยู่ตราบใด ก็ยังเรียกว่าปลุชนคราบนั่น ที่เรียกว่าปลุชนั่น ก็เพราะหนาไปด้วยกิเลสต่าง ๆ มีอนุสัย ๑ เป็นต้น เมื่อสิ้นอนุสัย ๑ แล้ว ก็เรียกว่าพระอริยเจ้า การที่จะเป็นพระอริยเจ้าได้นั้น ก็ต้องพยายามทำตามทาน ศีล ภavana หรือศีล สมาธิ ปัญญาให้หมดอนุสัยทั้ง ๑ นี้ไป จึงจะเป็นพระอริยเจ้าได้ เมื่อได้เป็นพระอริยเจ้าแล้ว ก็เป็นอันหมดทุกข์ ถ้ายังไม่ได้เป็นพระอริยเจ้าตราบใด ก็ยังไม่หมดทุกข์อยู่คราบนั่น ถึงจะมีสักเท่าไรก็ตาม ก็ยังไม่หมดทุกข์อยู่คราบนั่น ถึงจะเกิดในสวรรค์วิมานอย่างใดก็ตาม ถ้ายังไม่ได้เป็นพระอริยเจ้า ก็ยังเต็มไปด้วยทุกข์ ต่อเมื่อเป็นพระอริยเจ้าจึงจะว่างจากทุกข์ ๆ ก็ผู้ที่มีหรือผู้เกิดในสวรรค์วิมาน จะเป็นทุกข์อย่างไร ๆ แก้ว เป็นทุกข์อย่างนี้ คือ ผู้ที่มีก็ทุกข์ในทางมีมี ๆ ทุกข์ในทางมีมีนั้น คือ อย่างไร ๆ คือ ทุกข์ด้วยกลัวจะหมดความมีมี ด้วยกลัวจะมีผู้มาแย่งความมีมี ด้วยกลัวความมีมีจะไม่ทวีขึ้น หรือจะไม่ทรงอยู่ ๆ รวมใจความก็คือ กลัวความมีมีจะหมดไป กลัวจะจากความมีมีไป ส่วนผู้ที่เกิดในสวรรค์วิมานนั้นเล่าเป็นทุกข์อย่างไร ผู้ที่เกิดในสวรรค์วิมานก็เบบทุกข์ด้วยสวรรค์วิมาน คือ เป็นทุกข์กลัวจะไม่ได้อยู่ในสวรรค์วิมานนาน กลัวจะต้องจากสวรรค์วิมานเสียโดยเร็ว ด้วยเหตุนี้ เทวบุตร เทวดาทั้งหลายในเวลางจะจุติจึงได้เป็นทุกข์ยิ่งนัก เทวบุตรเทวดาผู้จะจุติเป็นทุกข์ยิ่งนักนั้น เปรียบเหมือนผู้จะเคลื่อนจากฐานันดร ตำแหน่งใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง มีตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น ข้อมเป็นทุกข์มากฉะนั้น ดังนี้

อรรถกถา

ต่อไปนี้ ว่าด้วยปริยภูฐาน ๑ ตามวาระพระบาลีและอรรถกถาว่า ปริยภูฐาน ๑ นั้น ตามพระบาลีว่า ได้แก่ กามราคปริยภูฐาน • ปฏิฆปริยภูฐาน • มานปริยภูฐาน • ทิณฺณปริยภูฐาน • วิจิกิณฺณปริยภูฐาน • ภวราคปริยภูฐาน • อวิชชาปริยภูฐาน • ดังนี้

ในอรรถกถาว่า ปริยฐานนั้น ได้แก่การกำเรบแห่งกิเลส ฯ กามราค-
ปริยฐานนั้น ได้แก่ปริยฐานคือ กามราคะ ดังนี้ ส่วนปริยฐานนอกนี้
ก็เหมือนกัน ดังนี้

ได้ใจความตามอรรถกถาว่า กามราคปริยฐานนั้น ได้แก่ปริยฐาน
คือ กามราคะ ฯ ปญฺชปริยฐานนั้น ได้แก่ปริยฐาน คือ ปญฺชะ ฯ
มานปริยฐานนั้น ได้แก่ปริยฐาน คือ มานะ ฯ ทิฏฐิปริยฐานนั้น ได้แก่
ปริยฐาน คือ ทิฏฐิ ฯ วิจิกิจฉาปริยฐานนั้น ได้แก่ปริยฐาน คือ วิจิกิจฉา
ภวราคปริยฐานนั้น ได้แก่ปริยฐานคือ ภวราคะ อวิชชาปริยฐานนั้น
ได้แก่ปริยฐาน คือ อวิชชา ฯ คำว่า ปริยฐานนั้น อรรถกถากำเรบ ฯ
อธิบายว่า กิเลสทั้ง ๗ นั้น เป็นกิเลสที่กำเรบอยู่ในใจของสัตว์โลกทั้งหลาย ฯ
อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปริยฐานนั้น แปลว่า ตั้งมั่นรอบ ฯ อธิบายว่า ตั้งมั่นรอบ
ทั้ง ๗ นกัลัมมอยู่ในใจเสมอ เพราะฉะนั้น สัตว์โลกทั้งหลายจึงลำบากอยู่เสมอ
ในเวลาใดมีกามราคะ คือ ความรักใคร่เกิดขึ้นกัลัมม ในเวลานั้นก็รู้สึกเป็น
ทุกข์ด้วยการรักใคร่ ฯ ในเวลาใดปญฺชะ คือ ความเกลียด ความโกรธกัลัมม
ในเวลานั้นก็เป็นทุกข์ด้วยความเกลียด ความโกรธ ฯ ในเวลาใดมานะเกิด
กัลัมม หรือทิฏฐิเกิดกัลัมม วิจิกิจฉาเกิดกัลัมม ภวราคะเกิดกัลัมม
อวิชชาเกิดกัลัมม ในเวลานั้นก็เป็นทุกข์ด้วยมานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ราคะ
อวิชชา เป็นอันว่า สิ่งทั้ง ๗ คือ กามราคะ ปญฺช มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ภวราคะ
อวิชชา เป็นของสำหรับกัลัมมอยู่ในใจเสมอ จึงเรียกว่า ปริยฐาน ดังนี้

คำว่า สังโยชน์ ๗ นั้น ในบาลีว่า ได้แก่กามราคสังโยชน์ . ปญฺช-
สังโยชน์ . มานสังโยชน์ . ทิฏฐิสังโยชน์ . วิจิกิจฉาสังโยชน์ . ภวราค-
สังโยชน์ . อวิชชาสังโยชน์ . ดังนี้

ในอรรถกถาว่า สังโยชน์นั้น ได้แก่กิเลสเครื่องเกาะเกี่ยวซึ่งสัตว์โลก
ทั้งหลายไว้ในวัฏฏสงสาร ฯ อธิบายตามอรรถกถาว่า สัตว์โลกทั้งหลายที่จะ
เวียนตายเวียนเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร คือ กำเนิด ๑๔ คติ ๕ วัฏฏญาณวัฏฏี ๗
สัตตาวาส ๘ ก็เพราะมีเครื่องเกาะเกี่ยวไว้ ๗ ประการ อันได้แก่ กามราคะ

ความรักใคร่ยินดี • ปฏิมะ ความเกลียดความโกรธ • มานะ คือ ความถือตัว • ทิฏฐิ ความเห็นผิด • วิจิกิจฉา ความสงสัย • ภวราคะ ความยินดีในภพ • อวิชชา ความไม่รู้แจ้งแทงตลอด • ดังนี้

อสังขาร ๑ นั้น ในบาลีว่า ได้แก่ ความไม่มีศรัทธา • ความไม่มีหิริ • ความไม่มีโอตตปปะ • ความสตัยเล่าเรียน • ความเกียจคร้าน • ความไม่มีสติ • ความไม่มีปัญญา • ดังนี้

ในอรรถกถาว่า อสคฺ อมฺมา อสทฺธมฺมา แปลว่า อสังขารนั้น ได้แก่กรรมของอสปฺปฺรุษ ๑ ลามกภูเสน สนฺตาธมฺมาติ อสทฺธมฺมา อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมเหล่านี้เป็นของไม่สงบ คือ เป็นของลามก ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อสังขาร แปลว่า ธรรมไม่สงบ ดังนี้

คามอรรถกถาอธิบายว่า สิ่งทั้ง ๑ คือ ความไม่มีศรัทธา ความไม่มีหิริ ความไม่มีโอตตปปะ ความเล่าเรียนน้อย ความเกียจคร้าน ความไม่มีสติ ความไม่มีปัญญา เหล่านี้ เป็นของคนไม่ดีทั้งนั้น ๑ คนไม่ดีนั้น เรียกว่า อสปฺปฺรุษ ๑ คนใดมีธรรม ๑ อย่างน้อยอยู่ในใจ คนนั้นเรียกว่าอสปฺปฺรุษ คนใดมีธรรม ๑ อย่างน้อยอยู่ในใจ คนนั้นเรียกว่าสปฺปฺรุษ ไม่ได้หมายความว่า คนที่เข้าวัดฟังธรรมเท่านั้น เป็นสปฺปฺรุษ เพราะถึงแม้ว่า คนที่เข้าวัดฟังธรรมก็ตาม ถ้าไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปปะ ไม่ได้สตัยฟังมาก เป็นคนเกียจคร้าน เป็นคนไม่มีสติ เป็นคนไม่มีปัญญา ก็เรียกว่าอสปฺปฺรุษ โดยแท้ ดังนี้

ทฺวาริต ๑ นั้น ได้แก่ ปาณาติบาต • อทินนาทาน • กาเมสุมิจฉาจาร • มุสาวาท • ปิสุณวาจา • ผรุสวาจา • สัมผสปฺปลาปะ • ๑ ในอรรถกถาว่า ราคาทฺธิ โทเสทฺธิ ทฺวารานิ จริตํคิ ทฺวาริตานิ แปลว่า ทวาริตนั้น ได้แก่ ความประพฤติกิเลสไปด้วยโทษมีราคะเป็นต้น ๑ อธิบายว่า ความประพฤติกาย วาจา ใจอันใด เสียไปด้วยราคะ หรือโทสะ โมหะ ความประพฤตินั้น เรียกว่าทวาริต ๑ แต่คำว่า ทวาริตนี้ พวกเรามักเข้าใจแต่เพียงว่า การหาเลี้ยงชีพหิโธษการ ถ้อโง่ง ลักขโมย ปล้นสะดมเท่านั้น เป็นทวาริต ส่วนที่ตักนั้น ความประพฤติกิเลสทั้งนั้น เป็นทวาริตทั้งนั้น ดังนี้

มานะ ๑ นั้น คือ มานะ ๑ อติมานะ ๑ มานาติมานะ ๑ โอิมานะ ๑
อริมานะ ๑ อัสมิมานะ ๑ มิจฉามานะ ๑ ฯ คำว่า มานะนั้น ในอรรถกถาว่า
เตน เตนากาเรน มณฺเฑนตฺติ มานา แปลว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ถือตัว ชื่อว่า มานะ
ดังนี้ ฯ ส่วนคำอธิบายมานะทั้ง ๑ นั้น มีปรากฏในกัณฑ์ที่ ๕๔ แห่งคัมภีร์นั้นแล้ว
เพราะฉะนั้น จึงไม่จำเป็นต้องอธิบายไว้ในกัณฑ์อื่นอีก

ทิฏฐิ ๑ นั้น ได้แก่การที่สมณพราหมณ์บางเหล่าเห็นว่า ตนนี้มีรูปประกอบ
ด้วยมหาภตรูป ๔ เกิดจากการตาบิศา ตายแล้วขาดสูญ ฯ อีกจำพวกหนึ่ง เห็นว่า
ตนที่เป็นทิพย์มีรูปร่างปรากฏ เป็นกามาวจร กินอาหารเป็นคำ ๆ ตายแล้วขาดสูญ ฯ
อีกจำพวกหนึ่งเห็นว่า ตัวตนที่เป็นทิพย์ มีรูปร่างปรากฏเกิดด้วยอำนาจมาน มีอวัยวะ
พร้อม มีอินทรีย์บริบูรณ์ ตายแล้วขาดสูญ ฯ อีกจำพวกหนึ่งเห็นว่า ตัวตนที่ได้สำเร็จ
อากาสานัญญาชยตนถาน ตายแล้วขาดสูญ ฯ อีกจำพวกหนึ่งเห็นว่า ตัวตนที่ได้สำเร็จ
วิญญูญานัญญาชยตนถาน ตายแล้วขาดสูญ ฯ อีกจำพวกหนึ่งเห็นว่า ตัวตนที่ได้สำเร็จ
อาภิกญัญญาชยตนถาน ตายแล้วขาดสูญ อีกจำพวกหนึ่งเห็นว่า ตัวตนที่ได้สำเร็จเนวสัญญา-
นาสัญญาชยตนถาน ตายแล้วขาดสูญ ดังนี้ ความเห็นทั้ง ๑ นั้น เป็นความเห็นของ
พวกสมณพราหมณ์นอกพระพุทธศาสนาทั้งนั้น เป็นความเห็นผิดทั้งนั้น ดังนี้ สิ้นเนื้อ
ความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๐๒

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๘ มีกิลเลสวัตถุเป็นต้น

อญฺช กิลเลสวัตถุณี อญฺช กุสัฏฺฐวัตถุณี อญฺชสุ โลกธมฺเมสุ จิตฺตสฺส
ปฏินาโต อญฺช อนริยโวหารา อญฺช มิจฺฉตฺตา อญฺช ปุริสโทสา อญฺช อสญฺญีวาหา
อญฺช เนวสญฺญีนาสญฺญีวาหาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๒ ว่าด้วย
 ธรรมหมวด ๘ มีกิลีสัตถุ ๘ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ
 พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
 ธรรมหมวด ๘ นั้น ได้แก่กิลีสัตถุ ๘ กุสืตัตถุ ๘ ความกระหายในโลก-
 ธรรม ๘ โวหารที่ไม่ใช่ของพระอริยะ ๘ ความผิด ๘ บุรุษโทษ ๘ อสัณฺณู-
 วาทะ ๘ เนวสัณฺณูนาสัณฺณูวาทะ ๘ ดังนี้ อันนี้เป็นหัวข้อ ส่วนคำกระจาย
 หัวข้อนั้นว่า กิลีสัตถุ ๘ นั้น ได้แก่ โสกะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ มานะ ๑
 ทิฏฐิ ๑ วิจิกิฉา ๑ ถีนะ คือ ความหดหู่แห่งใจ ๑ อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน ๑ ฯ
 กุสืตัตถุ ๘ นั้น ได้แก่เรื่องของผู้เกียจคร้าน ๘ อย่าง คือ การที่ภิกษุคิดว่า เรา
 จักต้องทำการงาน เมื่อเราทำการงาน ร่างกายก็จักเหน็ดเหนื่อย เราควรจักนอน
 เสียบก่อน คิดดังนี้แล้วก็นอน ไม่ตั้งใจทำความเพียรเพื่อให้ถึงซึ่งคุณธรรมที่ตน
 ยังไม่ถึง เพื่อให้ได้ซึ่งคุณธรรมที่ตนยังไม่ได้ เพื่อให้สำเร็จซึ่งคุณธรรมที่ตนยัง
 ไม่สำเร็จ อันนี้เป็นกุสืตัตถุข้อที่ ๑

การที่ภิกษุคิดว่า เราได้ทำการงานแล้ว เมื่อเราทำการงานร่างกายก็เหน็ด
 เหนื่อย เราควรจักนอนเสียบก่อน คิดแล้วก็นอนเสียบ ไม่ตั้งใจทำความเพียร
 อันนี้เป็นกุสืตัตถุข้อที่ ๒

การที่ภิกษุจะเดินทางไกลคิดว่า เราจะต้องเดินทางไกล เมื่อเราเดินทาง
 ไกลก็จักเหน็ดเหนื่อยร่างกาย เราควรจักนอนเสียบก่อน คิดแล้วก็นอนเสียบ ไม่
 ตั้งใจทำความเพียรในทางสมณธรรม อันนี้เป็นกุสืตัตถุข้อที่ ๓

การที่ภิกษุเดินทางไกลแล้วคิดว่า เราได้เดินทางไกลแล้ว ขณะเราเดิน
 ทางไกลนั้น ก็เหน็ดเหนื่อยร่างกาย เราควรจักนอนเสียบ คิดแล้วก็นอนเสียบ ไม่ตั้งใจ
 ทำความเพียรในทางสมณธรรม อันนี้จัดเป็นกุสืตัตถุข้อที่ ๔

การที่ภิกษุจะไปบิณฑบาตคิดว่า เมื่อเราไปเที่ยวบิณฑบาต เราก็กินไม่ได้
 อาหารที่เลวหรือที่ดื่อกับความประสงค์ ร่างกายเราก็กินเหน็ดเหนื่อย ไม่ควรแก่

การงาน เราควรจักนอนเสีย คิดแล้วก็นอนเสีย ไม่ได้ตั้งใจทำความเพียรในทาง
สมณธรรม อันนั้นจัดเป็นกุสวัตถ์ข้อที่ ๕

การที่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต ได้อาหารที่เลวหรือที่ตีพอกกับความประสงค์
แล้วคิดว่า เมื่อเราไปเที่ยวบิณฑบาต เราได้อาหารที่เลวหรือที่ตีพอกกับความ
ต้องการแล้ว บัดนี้ ร่างกายของเราก็หนักเหมือนกับถ้ำหมักน้ำ ไม่ควรแก่การ
งาน เราควรนอนเสียก่อน คิดแล้วก็นอนเสีย ไม่ได้ตั้งใจทำความเพียรในทาง
สมณธรรม อันนั้นจัดเป็นกุสวัตถ์ข้อที่ ๖

การที่ภิกษุผู้มีอาพาธเล็กน้อย คิดว่า อาพาธเล็กน้อยนี้ ได้เกิดขึ้นแก่
เราแล้ว เราควรจักนอนเสีย คิดแล้วก็นอน ไม่ได้ตั้งใจทำความเพียรในทาง
สมณธรรม อันนั้นเป็นกุสวัตถ์ข้อที่ ๗

การที่ภิกษุผู้หาบไซใหม่คิดว่า เราเพิ่งหาบไซใหม่ ร่างกายของเรายังไม่มี
กำลังที่จะทำการงาน เราควรจักนอนเสีย คิดแล้วก็นอน ไม่ได้ตั้งใจทำความเพียร
ในทางสมณธรรม อันนั้นเป็นกุสวัตถ์ข้อที่ ๘ สันเนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อธิบายตามหลักอรรถกถาว่า กุสวัตถ์นั้น ได้แก่เหตุสำหรับอ้างของผู้
เกียจคร้าน ๓ คือ กุสวัตถ์นั้น อรรถกถาว่า โกสัชชการณะ ซึ่งแปลว่า เหตุ
แห่งความเกียจคร้าน ๓ คำว่า สมณธรรมนั้น หมายความว่า วิบัสสนา มรรค ผล ๓
ในบาลีและอรรถกถา ได้ยกภิกษุเกียจคร้านขึ้นแสดงทั้ง ๔ ข้อ ๓ การที่เป็น
อย่างนั้น ก็เพราะท่านมุ่งหมายจะสอนภิกษุเท่านั้น ความจริงนั้นเราอาจเกียจคร้าน
ก็มักอ้างเหตุต่าง ๆ เหมือนอย่างภิกษุที่แสดงมาแล้วนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้ใจ
ความว่า กุสวัตถ์ ซึ่งได้แก่เหตุแห่งผู้เกียจคร้านนั้น ได้แก่เครื่องอ้างของผู้
เกียจคร้าน คือ ธรรมตามผู้เกียจคร้านย่อมอ้างเหตุต่าง ๆ ดังที่ว่าแล้วนั้น ส่วนผู้
ขยันนั้น เมื่อถึงเวลาทำสิ่งใดเป็นต้องทำสิ่งนั้น ไม่อ้างเหตุอย่างนั้นอย่างนี้ ดังนี้
แต่ว่าเหตุที่กล่าวไว้ในบาลีทั้ง ๘ อย่างนั้น ไม่ทั่วไปแก่คฤหัสถ์ก็มี คือ ข้อว่าด้วย
การเที่ยวบิณฑบาตกับการได้อาหารบิณฑบาตมาฉันสมต้องการแล้วนั้น ไม่ทั่วไป
แก่คฤหัสถ์ แต่ถ้าจะอธิบายสำหรับคฤหัสถ์ก็ไม่ได้ขัดข้องประการใด คือ ถ้า
คฤหัสถ์ผู้ใดคิดว่า เราจักต้องไปเที่ยวแสวงหาอาหาร เราจักต้องนอนพักเสีย
ก่อน เพราะเวลาไปเที่ยวแสวงหาอาหาร เราจักเหน็ดเหนื่อย ดังนี้ แล้วก็นอน

เสีย ไม่ทำงานอันใด ก็จัดว่าอย่างเหตุสำหรับคนเกียจคร้านขึ้นมาเป็นเครื่อง
แก้ตัวเหมือนกัน ฯ เมื่อฤดูหัดผู้ใดไปเที่ยวแสวงหาอาหารได้มาบริโภคอิ่มหนำ
สำราญแล้วคิดว่า เรากินอิ่มแล้ว เรานักตัวยังไม่ควรทำอะไร ควรนอนเสีย
ก่อน คิดแล้วก็นอนเสีย ดังนี้ ก็จัดว่าอย่างเหตุที่จะนอนตามลักษณะคนเกียจคร้าน
เหมือนกัน ดังนี้

ความกระหนาบใจในโลกธรรม ๘ นั้น ได้แก่ความยินดีในลาภ ขศ สุข
สรรเสริญ และความยินร้ายในความไม่มีลาภ ไม่มีขศ ไม่มีสุข ไม่มีสรรเสริญ
ดังนี้ ฯ คำว่า โลกธรรมนั้น ในอรรถกถาว่า โลกสุส ฐมาติ โลกธมฺมา
แปลว่า ธรรมของโลก อธิบายว่า ผู้ที่พ้นจากสิ่งทั้ง ๘ นี้ คือ ลาภ ขศ สุข
สรรเสริญ ไม่มีลาภ ไม่มีขศ ไม่มีสุข ไม่มีสรรเสริญนั้นเป็นอันไม่มี เพราะ
แม้แต่พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ยังได้ประสบสิ่งทั้ง ๘ นี้ เป็นแต่ว่าท่านไม่ยินดี
ยินร้ายเท่านั้น ส่วนปุถุชนเหล่านั้นย่อมยินดียินร้าย คือ ในเวลาได้ลาภ ขศ สุข
สรรเสริญ สมประสงค์ก็ยินดี ในเวลาได้แล้วเสื่อมไปก็ยินร้าย หรือในเวลา
ไม่ได้ซึ่งลาภ ขศ สุข สรรเสริญ ก็ไม่พอใจ ฯ ความยินดียินร้ายเพราะสิ่งทั้ง ๘
นี้ ย่อมมีแก่ปุถุชนทุกท้าวหน้า เว้นแต่จะมีมากน้อยเท่านั้น ผู้ที่ไม่ได้สดับ
คำสอนของพระพุทธเจ้า ก็ยินดียินร้ายมาก ส่วนผู้ที่สดับคำสอนของพระพุทธเจ้า
ก็ยินดียินร้ายน้อย พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้อย่างไร ? พระพุทธเจ้าทรงสอนไว้ว่า
สิ่งทั้ง ๘ มีลาภ ขศ เป็นต้น เป็นของไม่เที่ยง เป็นของไม่คงที่ เป็นของแปร
ปรวนไป ไม่ควรที่ใคร ๆ จะหลงยึดถือว่าเป็นของเราแท้ พระพุทธเจ้าทรงสอน
ไว้อย่างนี้ ฯ ผู้ที่ได้สดับดังนี้แล้วจดจำไว้ เมื่อมีลาภ ขศ สุข สรรเสริญ เกิดขึ้น
ก็รีบคิดว่า ลาภ ขศ สุข สรรเสริญ นี้ เป็นของไม่เที่ยง เป็นของไม่คงที่ เป็น
ของแปรปรวน ไม่ใช่ของเราแท้ เมื่อคิดอย่างนี้เนื่อง ๆ ก็จักคลายความยินดี
ออกไปทีละน้อย ๆ เมื่อความไม่มีลาภ ไม่มีขศ ไม่มีสุข ไม่มีสรรเสริญ หรือ
มีแล้วเสื่อมไปเกิดขึ้น ก็รีบสอนตัวเองว่า ช่างเกิด เพราะของเหล่านั้นเป็นของ
ไม่เที่ยง เป็นของไม่คงที่ เป็นของแปรปรวน เมื่อรับสอนดังนี้ให้เนื่อง ๆ แล้ว
ความยินร้ายก็จักคลายลงไป โดยเหตุนี้ ผู้ที่ได้สดับเล่าเรียนคำสอนของพระ
พุทธเจ้ามาก จึงดับทุกข์ในใจของตนได้มาก ฯ คำสอนของพระพุทธเจ้านี้

เปรียบเหมือนโอสถสำหรับแก้โรค เพราะเป็นของระงับซึ่งความทุกข์ร้อนในใจ
ได้ ๆ ความทุกข์ร้อนในใจที่แก้ไม่ได้ด้วยอย่างอื่นแล้ว ต้องแก้ได้ด้วยคำสอน
ของพระพุทธเจ้า คือ แก้ได้ด้วยธรรม ๆ เทพตามนุษย์ทั้งหลายจึงนิยมเลื่อมใส
นับถือว่า ธรรมเป็นของประเสริฐแท้ ๆ ผู้ที่ไม่เข้าใจธรรมไม่เคยปฏิบัติตามธรรม
ก็ย่อมไม่รู้ว่าเป็นจริงตามที่ว่ามานี้ ส่วนผู้ที่เคยปฏิบัติตามธรรมในเวลาเกิดทุกข์ร้อน
เหลือวิสัยแก้ไขมาแล้ว เช่นได้ประสบทุกข์อันเกิดจากผู้ซึ่งเป็นทุกข์ใคร่พอใจ
ของตนถึงซึ่งความตายไป แล้วตั้งใจนึกถึงธรรมว่า คนและสัตว์ทั้งหลายย่อมมี
ความตายเป็นธรรมดา ไม่มีใครพ้นความตายไปได้ เขาก็ตายเราก็ตาย แต่ว่า
แล้วแต่ใครจะตายก่อนตายหลังเท่านั้น หรือนึกถึงธรรมว่า อนิจจัง ทุกขัง อนตตา
สิ่งทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยงแท้ถาวร ดกอยู่ในอำนาจแห่งความทุกข์ ความไม่เป็น
ตัวตนทั้งนั้น ดังนั้น ความทุกข์ใจนั้นก็จักลดน้อยถอยลงไป ความโศกเศร้าเสีย
ใจนั้นก็จักเบาบางลงไป

โวหารที่ไม่ใช่ของพระอริยเจ้า ๘ อย่างนั้น ได้แก่สิ่งที่ไม่ได้เห็น กล่าวว่าได้
เห็น • สิ่งที่ไม่ได้ยิน กล่าวว่าได้ยิน • สิ่งที่ไม่ทราบกล่าวว่าทราบ • สิ่งที่ไม่
รู้สึกกล่าวว่ารู้สึก • สิ่งที่ได้เห็นกล่าวว่าไม่ได้เห็น • สิ่งที่ได้ยินกล่าวว่าไม่ได้ยิน •
สิ่งที่ทราบกล่าวว่าไม่ทราบ • สิ่งรู้สึกกล่าวว่าไม่รู้สึก • รวมเป็น ๘ อย่างด้วย
กัน ดังนั้น

ความผิด ๘ อย่างนั้น ได้แก่ ความเห็นผิด • ความดำริผิด • การพูดผิด •
การทำผิด • การหาเลี้ยงชีพผิด • การพยายามผิด • การระลึกผิด • การตั้งใจ
มั่นผิด • รวมเป็น ๘ อย่างด้วยกัน ดังนี้

บุรุษโทษ ๘ อย่างนั้น ได้แก่การที่ภิกษุทั้งหลายโจทก์ภิกษุอื่นด้วยอาบัติ
ผู้ถูกโจทก์ก็บอกว่า ข้าพเจ้าระลึกไม่ได้ว่าได้ต้องอาบัติแต่เมื่อไร ดังนี้ • ผู้ที่
ถูกโจทก์โต้เถียงผู้โจทก์ว่า ต้องการอะไรกับคำพูดของท่านผู้โจทก์เช่นนั้น ท่าน
เข้าใจว่าข้าพเจ้าเป็นผู้ที่ท่านควรว่ากล่าวอย่างนั้นหรือ ดังนี้ • ภิกษุผู้ถูกโจทก์ได้
ยกโทษผู้โจทก์ขึ้นมาว่า ท่านก็ต้องอาบัติเช่น ท่านต้องแก้ไขเสีย ดังนี้ • ผู้ถูก
โจทก์พูดเลียงไปทางอื่นหรือแสดงความโกรธ • ผู้ถูกโจทก์กล่าวถ้อยคำไม่ละอาย
ในท่ามกลางสงฆ์ • ผู้ถูกโจทก์นิ่งเสียไม่ให้การประการใด • ผู้ถูกโจทก์ไม่

เอื่อเพื่อต่อคำวินิจฉัย อยากไปทางไหนก็ไปเสียทั้งยังมีโทษติดตัวอยู่ • ผู้ถูก
 โง่ท่อก่กล่าวขึ้นว่า พวกท่านนับคนข้าพเจ้ามาก ข้าพเจ้าจักลาสิกขาละ แล้วก็ลา
 สิกขา เวลาลาสิกขาล่วงก็กล่าวขึ้นว่า บัดนี้ท่านทั้งหลายจงตั้งใจเถิด ดังนี้ •
 รวมเป็นบุรุษโทษ ๘ ประการด้วยกัน ดังนี้

อสัญญิวาทะ ๘ นั้น ได้แก่ถือว่าผู้ที่ได้รูปฌาน ตายแล้วไม่มีจิตวิญญูณ •
 เห็นว่าผู้ที่ได้รูปฌานตายแล้ว ไม่มีจิตวิญญูณ • เห็นว่าทั้งผู้ที่ได้รูปฌานและผู้ที่
 อรุณฌาน ตายแล้วไม่มีจิตวิญญูณ • เห็นว่า ผู้ที่ได้รูปฌานก็ไม่ใช่ ผู้ที่ได้อรุณ
 ก็ไม่ใช่ ตายแล้วก็ไม่มีจิตวิญญูณ • เห็นว่า ตัวตนซึ่งถือว่าโลกมีที่สุด ตายแล้ว
 ไม่มีจิตวิญญูณ • เห็นว่า ตัวตนที่ถือว่าโลกมีที่สุดด้วย โลกไม่มีที่สุดด้วย
 ตายแล้วไม่มีจิตวิญญูณ • เห็นว่า ผู้ที่ถือว่าโลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่
 ตายแล้วไม่มีจิตวิญญูณ •

แนวสัจญ์นาสัจญิวาทะ ๘ นั้น ได้แก่การบัญญัติว่า ผู้ที่ได้รูปฌาน ตายแล้ว
 มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ • บัญญัติว่า ผู้ที่ได้อรุณฌาน ตาย
 แล้วมีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ • บัญญัติว่า ทั้งผู้ที่ได้รูปฌาน
 และอรุณฌาน ตายแล้วมีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ • บัญญัติ
 ว่า ผู้ที่ถือว่าโลกมีที่สุด ตายแล้วมีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ •
 บัญญัติว่า ผู้ที่ถือว่าโลกไม่มีที่สุด ตายแล้วมีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณ
 ก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ • บัญญัติว่า ผู้ที่ถือว่าโลกมีที่สุดก็ไม่ใช่ โลก
 ไม่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ตายแล้วมีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ ไม่มีจิตวิญญูณก็ไม่ใช่ • ดังนี้
 สันเนอความในเทศนาภังคชนเพียงเท่านั้น.

เอวံ กัมมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๐๓

กัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๕ มีวัตถุแห่งอาฆาต ๕ เป็นต้น

นว อาฆาตวัตถุ นว ปุริสมลานิ นววิชา มานา นว ทณฺหามูลกา
ธมฺมา นว อิลฺลิตานิ นว มลฺลิตานิ นว ฝนฺทิตานิ นว ปรณฺจิตานิ นว สงฺฆาตานิ

ณ บัณฑิต อาत्मภาพักได้แสดงกัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๓ ว่าด้วยธรรม
หมวด ๕ มีวัตถุแห่งอาฆาต ๕ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ-
พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า
ธรรมหมวด ๕ นั้น ได้แก่วัตถุแห่งอาฆาต ๕ มลทินแห่งบุรุษ ๕ มานะ ๕ ธรรมอันมี
ค้นหาเป็นมูลราก ๕ ความหวนไหว ๕ ความถือว่าของเรา ๕ ความคั่นรณ ๕
ความเนิ่นช้า ๕ สิ่งที่ยังขบถต่าง ๕ ดังนี้ อันเป็นหัวข้อ ส่วนคำกระจาย
หัวข้อว่า วัตถุแห่งอาฆาต ๕ นั้น คือ อาฆาตย่อมเกิดว่า เขาได้ทำสิ่งที่ไว้เป็น
ประโยชน์แก่เราแล้ว ๑ เขากำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ๑ เขาก็ทำ
สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ๑ เขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เขารักใคร่พอใจ
แล้ว ๑ เขากำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เขารักใคร่พอใจอยู่ ๑ เขาก็ทำ
สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่รักใคร่พอใจ ๑ เขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เรา
เกลียดชังแล้ว ๑ เขากำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดชังอยู่ ๑ เขาก็ทำ
สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง ๑

มลทินแห่งบุรุษ ๕ นั้น ได้แก่ความโกรธ ๑ ความลบหลู่ ๑ ความริษยา ๑
ความตระหนี่ ๑ ความมีมารยา ๑ ความโอ้อวด ๑ ความพุดเท็จ ๑ ความประสงค์
ที่ลามก ๑ ความเห็นผิด ๑

มานะ ๘ นั้น คือ ผู้ที่คิดว่าเขาถือว่าเราคิดว่าเขา • ผู้ที่คิดว่าเขาถือว่า
เราเสมอเขา • ผู้ที่คิดว่าเขาถือว่าเราเลวกว่าเขา • ผู้ที่เสมอเขาถือว่าเราคิดว่า
เขา • ผู้ที่เสมอเขาถือว่าเราเสมอเขา • ผู้ที่เสมอเขาถือว่าเราเสมอเขา • ผู้ที่เลว
กว่าเขา ถือว่าเขาเลวกว่าเขา •

ธรรมที่มีต้นเหตุเป็นรากเหง้า ๘ อย่างนั้น ได้แก่ต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิดการ
แสวงหา การแสวงหาเป็นเหตุให้ได้ การได้เป็นเหตุให้วินิจฉัย การวินิจฉัย
เป็นเหตุให้เกิดความรักใคร่พอใจ ความรักใคร่พอใจ เป็นเหตุให้ถ่อมมัน ความ
ถ่อมมันเป็นเหตุให้หวงแหน ความหวงแหนเป็นเหตุให้ตระหนี่ ความตระหนี่
เป็นเหตุให้มีการรักษา การรักษาเป็นเหตุให้จับไม้ค้อน สัตรา อาวุธ การ
ทะเลาะวิวาท การส่อเสียดขบถ การกล่าวเท็จ เป็นต้นว่าสิ่งที่เป็นบาปอกุศล
เป็นอันมาก ข้อมเกิดขึ้นโดยมีต้นเหตุเป็นรากเหง้า ดังนี้

ความหวนไหว ๘ นั้น คือ ความหวนไหวของเรา • ความหวนไหว
ว่าเป็นเรา • ความหวนไหวว่าอันนี้จักเป็นเรา • ความหวนไหวว่าจักมีจัก
เป็น • ความหวนไหวว่าเรจักมีรูปร่าง • ความหวนไหวว่าเรจักไม่มีรูปร่าง •
ความหวนไหวว่าเรจักมีสัญญา • ความหวนไหวว่าเรจักไม่มีสัญญา • ความ
หวนไหวว่าเรจักมีสัญญาก็ไม่ใช่จักไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ • ๑ • คำว่า สัญญา หมาย
วิญญาณ

คำว่า ความถือว่าของเรา ๘ ความคั่นรณ ๘ ความเนิ่นช้า ๘ สิ่ง
ปัจจัยครบคั่ง ๘ นั้น ก็ได้แก่ข้อความเหมือนกับความหวนไหว ๘ ที่ว่าแล้ว
คือ ได้แก่คำว่า เป็นของเรา • เป็นเรา • อันนี้เป็นเรา • เรจักมีจัก
เป็น • เรจักมีรูป • เรจักไม่มีรูป • เรจักมีสัญญา • เรจักไม่มี
สัญญา • เรจักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ • สันเนือความใน
พระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถาว่า วัตถุแห่งอาภาต ๘ นั้น หมายอาภาต
ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์โลกทั้งหลาย ๘ ประการ คำว่า การแสวงหา นั้น ได้แก่การแสวง

หาอารมณ์รูปเป็นต้น ๑ การแสวงหานามเมื่อตถาหาจึงมี ๑ คำว่า การได้นั้น หมายความว่า การได้อารมณ์รูปเป็นต้น ๑ การได้อารมณ์รูปเป็นต้นนั้น เมื่อการแสวงหาเมื่อจบจึงมี

ส่วนคำวินิจฉัยนั้นมีอยู่ ๔ อย่าง คือ วินิจฉัยด้วยญาณ ๑ วินิจฉัยด้วยตณหา ๑ วินิจฉัยด้วยทัญญู ๑ วินิจฉัยด้วยวิตก ๑ ในการวินิจฉัย ๔ อย่างนี้มีคำอธิบายว่า การวินิจฉัยด้วยญาณนั้น ได้แก่อัตตสันว่าสิ่งใดเป็นสุข แล้วก็ประกอบสุขในสิ่งนั้น ๑ การวินิจฉัยด้วยตณหานั้น ได้แก่การตัดสันด้วยตณหาวิปริตร้อยแปด ๑ การวินิจฉัยด้วยทัญญุนั้น ได้แก่การตัดสันด้วยทัญญู ๖๒ ๑ การวินิจฉัยด้วยวิตกนั้น ได้แก่การตัดสันด้วยความนึกความคิด

สัตว์โลกทั้งหลายได้ลาภแล้วก็ตัดสันสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สิ่งที่ดีและไม่ดีด้วยความนึกว่า จักให้เป็นประโยชน์แก่รูปเท่านั้น จักให้เป็นประโยชน์แก่เสียงเท่านั้น จักให้เป็นประโยชน์แก่กลิ่นเท่านั้น จักให้เป็นประโยชน์แก่รสเท่านั้น จักให้เป็นประโยชน์แก่สัมผัสเท่านั้น จักให้เป็นประโยชน์แก่เราเท่านั้น จักให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นเท่านั้น จักใช้เสียเท่านั้น จักเก็บไว้เท่านั้น ดังนี้ เพราะฉะนั้น ในพระบาลีจึงว่า การได้เป็นเหตุให้เกิดการวินิจฉัย

คำว่า ความรักใคร่พอใจนั้น หมายความว่า ความรักที่ไม่มีกำลังและความรักที่มีกำลังย่อมเกิดขึ้นในสิ่งทีบุคคลนึกด้วยอกุศลวิตก ๑ แต่ในที่นี้ คำว่าความพอใจนั้น ได้แก่ความรักที่ไม่มีกำลัง ๑ คำว่า ความถ้อยมนั้น ได้แก่ความตกลงใจที่มีกำลังว่าเป็นเรา ว่าเป็นของเรา ๑ คำว่า ความหวงเหวนั้น ได้แก่ความหวงเหวนด้วยตณหาและทัญญู ๑ คำว่า ความตระหนี่นั้น ได้แก่ความไม่ยอมให้ของ ๆ ตนแก่ผู้อื่น ๑ เพราะฉะนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า ความคิดว่าสิ่งนั้นจงเป็นของเรา อย่าเป็นของผู้อื่น ดังนี้ เรียกว่าความตระหนี่ ๑ ความรักษานั้น ได้แก่ความปิดประตูหรือความเก็บไว้ในหีบเป็นต้น

การจับไม้ค้อนนั้น ได้แก่การจับไม้ค้อนสำหรับฆ่าตัวกัน ๑ การจบสาตราอาวุชนน ได้แก่การจบสาตรามีคมข้างเดียวเป็นต้น ๑ การทะเลาะนั้น ได้แก่การทะเลาะกัน ด้วยกายและวาจา ๑ สันเนอความที่ควรยกมาแสดงจากอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ต่อไป เป็นเนื้อความอธิบายว่า วัตถุแห่งอาฆาต ๘ อย่างนั้น ได้แก่เหตุ
 ที่ให้เกิดอาฆาต ๘ อย่าง ๆ เหตุให้เกิดอาฆาต ๘ อย่างนั้น ก็ได้แก่ความคิดว่า
 นนฺตํ หรือคนนั้นคนนั้น ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราไว้แล้วเป็นต้น ดังที่
 แสดงมาตามพระบาลีแล้วนั้น ๆ หมายความว่า คนทั้งหลายจะอาฆาตกัน จะผิด
 ใจกัน จะโกรธกัน จะจองเวรกัน ก็เพราะความคิด ๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งดังที่
 ว่ามาแล้วนี้ ๆ ความคิด ๘ อย่างนั้นเมื่อย่อลงไปก็มีเพียง ๓ อย่าง คือ คิดว่า
 เขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา • เขาได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้แก่ผู้เป็น
 หักไกรพ้อใจของเรา • เขาได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง •
 ดังนี้ ๆ ที่แจกเป็น ๘ นั้น คือ แจกตามกาลเท่านั้น เมื่อแจกตามกาลก็แจกออกไป
 อย่างละ ๓ คือ เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ๆ ที่ในอดีตนั้นแปลว่าได้ ที่
 ปัจจุบันนั้นแปลว่ากำลัง ที่ในอนาคตนั้นแปลว่าจัก คือ ถ้าเป็นอดีต คือ เป็น
 เรื่องที่เขาได้ทำไว้แล้วก็แปลว่าเขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราแล้ว ๆ ถ้า
 เป็นปัจจุบันก็แปลว่าเขากำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราอยู่ ถ้าเป็นอนาคตก็
 แปลว่า เขาจักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ดังนี้เป็นต้น ๆ การคิดอย่างนี้
 ข้อมทำให้เกิดความอาฆาต ทำให้เกิดความโกรธแค้น ความปองร้ายหมายมั่น
 เพราะฉะนั้น ใคร ๆ ไม่ควรคิดอย่างนี้ เมื่อผู้ใดทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่
 เรา เราก็คิดเสียว่าเป็นความผิดของเขา ไม่ใช่เป็นความผิดของเรา เช่นเขา
 มาขโมยของเรา เมื่อเรานึกว่า คนนั้นได้มาขโมยของเรา เราก็เกิดความโกรธ
 เกิดความอาฆาต เกิดอยากทำร้ายผู้นั้น อยากลงโทษผู้นั้นโดยทางใดทางหนึ่ง
 ถ้าเราคิดว่าการที่เขามาขโมยของเรานั้นเป็นบาปกรรมของเขา เขาก็ได้รับบาป
 กรรมอันนี้ไปตลอดกาลนาน คือ ผู้ที่ลักขโมยปล้นสดมภ์ผู้นั้น เวลาเขาจับยังไม่ได้ก็
 ยังไม่สบายใจ เมื่อเขาจับได้แล้วก็ยังเป็นทุกข์มากจน เวลาตายไปก็ยังไปตก
 นรกอีก พ้นจากนรกมาก็ยังไปเกิดเป็นเปรตอีก พ้นจากเปรตแล้วก็ยังต้องมา
 เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานอีก พ้นจากดิรัจฉานแล้ว ก็ยังต้องมาเกิดเป็นคนยากคนจน
 เชื้อใจอีก เขาจะต้องตกนรก เกิดเป็นเปรต เป็นสัตว์ดิรัจฉาน เป็นคนยากจน
 เชื้อใจอยู่หลายร้อยชาติ ส่วนเราที่ถูกเขาลักขโมย ก็เพียงแต่เสียของที่เขาลัก
 ขโมยไปในชาติหนึ่งเท่านั้น ไม่ทำให้ถูกลักขโมยในชาติหน้าอีก เมื่อนึกดังนี้

ความโกรธความอาฆาตนั้นก็จกน้อลงไป ในเวลาที่มีผู้ตำว่าเรา ถูกดูหมิ่นเรา ถ้าเรานึกว่า เขาตำว่าเรา ถูกดูหมิ่นเรา เมื่อเรานึกอย่างนี้ จักต้องเกิดความโกรธความอาฆาต ถ้านึกว่าเขาตำว่าเราเขาก็เป็นบาป เขาถูกดูหมิ่นเรา เขาก็จักมีผู้ถูกดูหมิ่นเขาเหมือนกัน เพราะธรรมดาคนเราเมื่อเรตำว่าเขา เขาก็ต้องตำว่าเรา ถึงผู้ใดไม่ตำว่าเรา ผู้อื่นก็ต้องตำว่าเรา เมื่อเราถูกเขา เขาก็ต้องดูถูกเรา ถึงผู้ใดไม่ดูถูกเขา ผู้อื่นก็จักต้องดูถูกเขา เวลาเขาตายไปเกิดชาติหน้า ก็จักมีผู้ตำว่าเขายิ่งกว่าเขาดำว่าเราหลายร้อยเท่า โทษที่เขาถูกดูหมิ่นเราไว้ในชาตินี้ ก็จักมีผู้ถูกดูหมิ่นเขาในชาติหน้าอีกมาก หากนึกอย่างนี้ ความโกรธความอาฆาตก็จกน้อลง ๆ ผู้ที่กลัวเวรภัย ไม่ควรนึกให้เกิดความโกรธความอาฆาต เพราะถ้าฉันนึกจกเป็นเหมือนอย่างพระเทวทัตที่อาฆาตพระพุทธเจ้า ฉะนั้น กล่าวคือ ต้นเหตุที่พระเทวทัตจะผูกอาฆาตพระพุทธเจ้าในชาติปัจจุบันนี้มีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น คือ ครั้งหนึ่งพระเทวทัตไปทูลขอรับปกครองคณะสงฆ์ทั้งสิ้นแทนพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่าพระเทวทัตเป็นคนอันธพาล ไม่รู้จักอะไรเสียแล้ว การที่พระเทวทัตเห่อเหิมจนถึงขอปกครองพระสงฆ์ทั้งสิ้นแทนพระพุทธองค์นั้น ก็ด้วยพระเทวทัตมีลาภสักการะเกิดจากอชาตศัตรูกุมาร วันละ ๕๐๐ สำหรับ พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า การที่พระเทวทัตแสดงฤทธิเดชเพื่อให้อชาตศัตรูกุมารเลื่อมใสจนถวายอาหารวันละ ๕๐๐ สำหรับนั้น เท่ากับพระเทวทัตกลืนกินน้ำลายของตัว เพราะบังจยที่ได้นั้นเป็นของไม่บริสุทธิ์ ๆ พระอริยเจ้าทั้งหลายเรียกบังจยที่ไม่บริสุทธิ์ว่าเป็นก้อนเขฬะ คือ ว่าเป็นน้ำลาย เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงว่า พระเทวทัตนั้นกลืนกินน้ำลายเสียแล้ว พอพระเทวทัตได้ฟังดังนั้น ก็โกรธจึงเริ่มผูกอาฆาตต่อพระพุทธเจ้าตั้งแต่นั้นมา แล้วพยายามทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงทำโลหิตุปบาท แล้วไปตกอเวจีจนร่อย่นกระทั่งทุกวันนี้ สิ้นเนื้อความในเทศนา กถาเทศนเพียงเท่านั้น.

เอว่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๐๔
คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหมวด ๑๐ มีกิลีสวัตถุ ๑๐ เป็นต้น

ทส กิลีสวัตถุณี ทส อาฆาตวตถุณี ทส อกุสลกมมปตา ทส
สญฺโฆชนานิ ทส มิจฺฉตฺตา ทสวตฺตกา มิจฺฉาทิฏฺฐิ ทสวตฺตกา อนตฺตคาหิกาทิ
ฏฺฐิคิ.

ณ บัณฑิต อาคมภาพักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๔ ว่าด้วยธรรม
หมวด ๑๐ มีกิลีสวัตถุ ๑๐ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา
และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี.

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ธรรมหมวด ๑๐ นั้น ได้แก่กิลีสวัตถุ ๑๐ อาฆาตวตถุ ๑๐ อกุสลธรรมภ ๑๐
สังโยชน์ ๑๐ ความผิด ๑๐ มิจฉาทิฏฐิ ๑๐ อนตคาหิกาทิฏฐิ ๑๐ ดังนี้ อัน
เป็นหัวข้อ

ส่วนคำกระจายหัวข้อนั้นว่า กิลีสวัตถุ ๑๐ นั้น ได้แก่โลภะ ๑ โทสะ ๑
โมหะ ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ถีนะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อหิริกะ ๑
อโนตคปฺปะ ๑

อาฆาตวตถุ ๑๐ นั้น ได้แก่เหตุให้เกิดอาฆาต ๑๐ คือ ความอาฆาตข่มเกิด
ด้วยคิดว่า เขาได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราแล้ว ๑ เขากำลังทำสิ่งที่ไม่เป็น
ประโยชน์แก่เราอยู่ ๑ เขาก็กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา ๑ เขาได้ทำสิ่งที่ไม่
เป็นประโยชน์ แก่ผู้ที่เรารักใคร่ชอบใจแล้ว ๑ เขากำลังทำสิ่งที่ไม่เป็น
ประโยชน์แก่ผู้ที่เรารักใคร่ชอบใจอยู่ ๑ เขาก็กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เรารัก
ใคร่ชอบใจ ๑ เขาได้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดชังแล้ว ๑ เขา

กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียดชังอยู่ ๑ เขาก็กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์
แก่ผู้ที่เราเกลียดชัง ๑ อีกอย่างหนึ่ง ความอาฆาตข่มเกิดในสิ่งที่ไม่สมควร

อกุศลกรรมบถ ๑๐ นั้น ได้แก่ ปาณาติบาต ๑ อทินนาทาน ๑ กาเม-
สมุจฉาจาร ๑ มุสาวาท ๑ ปิสุณวาจา ๑ ฝรุสวาจา ๑ สัมผัปปลาปะ ๑
อภิชฌา ๑ พยาบาท ๑ มิจฉาทิฎฐิ ๑

สังโยชน์ ๑๐ นั้น ได้แก่ กามราคะ คือ ความรักใคร่ชอบใจ ๑ ปญฺเษะ
คือ ความเกลียดชังขัดเค้น ๑ มานะ คือ ความถือตัว ๑ ทิฎฐิ คือ ความ
เห็นผิด ๑ วิภิกขณา คือ ความสงสัย ๑ สลัฬพตปราคาส คือ ความปรารถนา
ทิพยสมบัติข้างหน้าด้วยศีล และข้อวัตรของตน ๑ ภวราคะ คือ ความยินดี
ในภพ ๑ อิสสา คือ ความริษยา ๑ มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ ๑ อวิชชา
คือ ความไม่รู้แจ้ง ๑

ความผิด ๑๐ นั้น ได้แก่ มิจฉาทิฎฐิ คือ ความเห็นผิด ๑ มิจฺฉาสังกัปปะ
คือ ความคำรผิด ๑ มิจฺฉาวาจา คือ การพูดผิด ๑ มิจฺฉากัมมันตะ คือ ความ
ทำผิด ๑ มิจฺฉาอาชีวะ คือ การหาเลี้ยงชีพผิด ๑ มิจฺฉาวายามะ คือ การ
พยายามผิด ๑ มิจฺฉาสติ คือ การระลึกผิด ๑ มิจฺฉาสมาธิ คือ การตั้งใจ
มันผิด ๑ มิจฺฉาญาณ คือ ความรู้ผิด ๑ มิจฺฉาวิมุตติ คือ ความพ้นผิด ๑

มิจฉาทิฎฐิ ๑๐ นั้น ได้แก่ ความเห็นผิดว่า ผลแห่งทานไม่มี ๑ ผลแห่ง
การบูชาไม่มี ๑ ผลแห่งการค้ำับไม่มี ๑ ผลแห่งการทำดี ทำชั่วไม่มี ๑
โลกนี้ไม่มี ๑ โลกหน้าไม่มี ๑ มารดาไม่มี ๑ บิดาไม่มี ๑ สัตว์ที่เกิดเอง
ไม่มี ๑ สมณพราหมณ์ที่สงบ ที่ปฏิบัติชอบ ที่รู้แจ้งโลกนี้ โลกหน้าด้วย
ตนเอง แล้วสอนให้ผู้อื่นรู้ไม่มี ๑

อันทคานิกาทิฎฐิ ๑๐ นั้น ได้แก่ การเห็นผิดว่า โลกยังยืน ๑ โลกไม่
ยังยืน ๑ โลกมีที่สุด ๑ โลกไม่มีที่สุด ๑ จีพกับสรีระเป็นอันเดียวกัน ๑ จีพ
กับสรีระต่างกัน ๑ สัตว์ตายแล้วเกิด ๑ สัตว์ตายแล้วไม่เกิด ๑ สัตว์ตายแล้ว
เกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี ๑ สัตว์ตายแล้วเกิดอีกก็ไม่ใช่ ไม่เกิดอีกก็ไม่ใช่ ๑
สันเทือความในพระบาลีเพียงเท่านั้น

อรรถกถา

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความในอรรถกถาว่า กิเลสวัตถุ นั้น ได้แก่กิเลสวัตถุ
 นั้นเองหาใช่อื่นไกลไม่ ฯ อาภาตวัตถุ ๑๐ นั้น มีจำแนกไว้ตามกาล ๘ เป็น ๑๐
 กับอาภาตที่เกิดในสิ่งที่ไม่สมควร มีอาภาตคอและหนามเป็นต้น ฯ ความรู้ผิด
 นั้น ได้แก่โมหะที่เกิดขึ้นด้วยการพิจารณาว่า บาปที่ตนทำแล้วนั้นเป็นของดี ฯ
 มีฉาวมคติ คือ ความพินิจนั้น ได้แก่ความเข้าใจว่าพินของผู้อื่นไม่พิน ฯ ส่วน
 นอกนั้นเนื้อความตมทั้งนั้น สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายว่า กิเลสวัตถุ ๑๐ ซึ่งอรรถกถาว่า ได้แก่
 กิเลสนั้นเอง หาใช่อื่นไกลไม่ ดังนี้ มีคำถามว่า กิเลสนั้นมีเพียง ๑๐ เท่า
 นั้นหรือ ฯ แก้วว่า กิเลสนั้นมีมากกว่า ๑๐ แต่ทว่ามี ๑๐ นั้น ว่าตามกิเลสที่
 สำคัญ คือ กิเลสที่ใหญ่ ๆ เท่านั้น เพราะว่ากิเลสที่ใหญ่ ๆ ซึ่งจะต้องละขาด
 ด้วยอริยมรรคนั้นมีเพียง ๑๐ เท่านั้น ฯ ส่วนนอกนั้น เป็นกิเลสที่ต้องละด้วย
 ข้อปฏิบัติอย่างอื่นก็ได้ อีกอย่างหนึ่งว่า กิเลสนอกจาก ๑๐ นี้ เป็นกิเลสที่แตกออก
 ไปจากกิเลส ๑๐ นั้น

อาภาตวัตถุ ๑๐ ซึ่งว่า ได้แก่เหตุให้เกิดอาภาต ๑๐ นั้น สำหรับ ๘ ข้อ
 เบื้องต้น มีเนื้อความแจ่มแจ้งอยู่แล้ว ส่วนข้อที่ ๑๐ นั้นในบาลีว่า ได้แก่ความ
 อาภาตซึ่งเกิดในสิ่งที่ไม่สมควร ฯ ในอรรถกถาว่า ได้แก่ความอาภาตซึ่งเกิด
 ในเหตุที่ไม่สมควร มีเกิดในหลักตอเป็นต้น ฯ ข้อนี้มีคำอธิบายว่า ความโกรธ
 เคืองขุ่นแค้น บ่อเกิดขึ้นแก่คนบางคนในสิ่งที่ไม่มิจิตวิญญาณ เช่นเดินไปโดน
 คอ หรือเหยียบหนามแล้วโกรธก็มี ความโกรธอย่างนี้ เรียบกว่า อาภาตซึ่ง
 เกิดในสิ่งที่ไม่สมควร เพราะที่สมควรนั้น ก็คือไม่ควรอาภาต ไม่ควรโกรธ
 เพราะเหตุว่า เหยียบหนามหลักตอนั้น ไม่ได้มาโดนตัว ตัวไปโดนเหยียบหนาม
 หลักตอต่างหาก แต่ธรรมดาคนโง่ หรือคนพาล เมื่อประสบสิ่งที่ไม่พอใจแล้ว
 จะเป็นสิ่งใดก็โกรธทั้งนั้น สำหรับผู้ที่มีปัญญา บ่อไม่โกรธในสิ่งที่ไม่ควรโกรธ
 ไม่อาภาตในสิ่งที่ไม่ควรอาภาต ฯ คำว่า ความโกรธกับความอาภาตนั้น เป็นอัน
 เดียวกันหรือ จึงพูดคู่กันไปเสมอ แก้วว่า จะว่าเป็นอันเดียวกันก็ได้ จะว่าต่าง

กันก็ได้ ฯ ที่ว่าเป็นอันเดียวกันนั้น คือ เป็นกิลีสที่มีลักษณะอย่างเดียวกัน เพราะความโกรธก็มีความไม่พอใจเป็นลักษณะ ส่วนความอาฆาตก็มีความไม่พอใจเป็นลักษณะเหมือนกัน ได้ใจความว่า เป็นพวกจิตใจเหมือนกัน เป็นพวกขุ่นใจเหมือนกัน ถ้าจะว่าต่างกันได้ นั่น คือ ความโกรธ ได้แก่ความฉุนเฉียว ฯ อาฆาต ได้แก่ความกระโทบใจ ดังนี้

อกุศลกรรมบท ๑๐ นั้น มีเนื้อความชั้อยู่ในพระบาลีแล้วว่า ได้แก่ ปาณาติบาต ตลอดจนถึงมัจฉาทิฏฐิ ส่วนในอรรถกถาไม่ได้ว่าไว้ประการใด ฯ เพราะฉะนั้น จึงควรจะทำให้เป็นที่เข้าใจว่า คำว่า อกุศลกรรมบทนั้น แปลว่าอย่างไร ข้อไหนมีโทษอย่างไร ฯ อกุศลกรรมบทนั้น แปลว่า อกุศลกรรมอันเป็นหนทางไปสู่ทุกข์ ฯ อกุศลกรรมที่เป็นหนทางให้ไปเกิดในทุกข์ คือ นรก เปต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉานนั้น มีอยู่ ๑๐ ประการด้วยกัน มีปาณาติบาตเป็นต้น มีมัจฉาทิฏฐิเป็นที่สุด ฯ อธิบายว่า อกุศลกรรมทั้ง ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น ผู้ใดทำ ผู้นั้นต้องไปเกิดในทุกข์ทั้ง ๑๐ มีนรกเป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อกุศลกรรมบท ซึ่งแปลว่า อกุศลกรรมอันเป็นหนทาง คือ เป็นหนทางให้ไปเกิดในทุกข์ ดังนี้ ฯ เมื่อว่าถึงโทษนั้นเหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี ฯ ที่ว่าเหมือนกันนั้น คือ โทษในเวลาตายแล้ว ที่ว่าต่างกันนั้น คือ โทษในเวลายังไม่ตาย และในเวลาเกิดเป็นมนุษย์ใหม่ ฯ กล่าวคือ อกุศลกรรมทั้ง ๑๐ นั้น ทำให้ไปตกนรก ไปเกิดเป็นเปรต ไปเกิดเป็นอสุรกาย ไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานเหมือนกันทั้งนั้น ฯ เมื่อทำอกุศลกรรมไว้มาก ก็ไปตกนรก ไปเกิดเป็นเปรต เป็นอสุรกาย เป็นสัตว์ดิรัจฉานอยู่นาน ถ้าทำน้อย ก็ไปตกนรก ไปเกิดเป็นเปรต เป็นอสุรกาย เป็นสัตว์ดิรัจฉานอยู่ไม่นาน อันนี้เรียกว่า โทษที่เหมือนกัน ส่วนโทษที่แปลกกัน ในเวลายังไม่ตายนั้น คือ ปาณาติบาตนั้น ถ้าฆ่ามนุษย์ก็ได้รับอาชญาแผ่นดิน ถึงกับถูกตัดศีรษะเป็นที่สุด ถ้าฆ่าสัตว์ดิรัจฉานที่มีเจ้าของก็ถูกปรับไหม ถ้าฆ่าสัตว์ดิรัจฉานที่ไม่มีเจ้าของ ก็ไม่ถูกปรับไหม เป็นต้นว่าได้รับบาปโทษหนักหนาเท่านั้น ฯ อหินนาทานนั้น ถ้าลักขโมยของผู้มีบุญวาสนามาก ก็ได้รับโทษมาก ลักขโมยของผู้มีบุญวาสนาน้อย ก็ได้รับโทษน้อย ฯ ที่ว่าลักขโมยของผู้มีบุญวาสนามาก ได้รับโทษมากนั้น หมายความว่า ถ้าลักขโมย

ของผู้มีอำนาจมาก ก็ได้รับโทษมาก ได้รับโทษเร็ว ด้วยว่า ผู้มีอำนาจมาก
 ข้อมมีผู้ช่วยจับกุมมาก เมื่อจับกุมได้แล้ว เขาอาจลงโทษนอกกฎหมายก็ได้
 หรืออาจลงโทษตามกฎหมายให้หนักก็ได้ เพราะกฎหมายข้อมวางโทษไว้ทั้งอย่าง
 เบา อย่างกลาง อย่างหนัก ๆ ทว่าลักษโมขของผู้มีวาสนาน้อย ได้รับ
 โทษน้อยนั้น หมายความว่า ถ้าลักษโมขของผู้มีอำนาจน้อย ก็มีผู้ช่วยจับกุม
 น้อย ทั้งอาจได้รับโทษน้อย โดยความผ่อนผันของผู้ตัดสินก็ได้ อีกอย่างหนึ่ง
 ถ้าลักษโมขของหมีค่ามาก ก็มีโทษมาก ลักษโมขของหมีค่าน้อย ก็มีโทษน้อย
 ลักษโมขของหลวง และของพระสงฆ์ ก็ยังมีโทษมาก เพราะเหตุว่า ของหลวง
 และของพระสงฆ์นั้น ข้อมมีประโยชน์แก่คนหมู่มาก ๆ กามเมสุมิจจาจารย์นั้น
 ถ้าเป็นหญิงหมีศีล มีธรรมมาก ก็มีโทษมาก ถ้าเป็นหญิงหมีศีล มีธรรมน้อย
 ก็มีโทษน้อย เป็นหญิงหมีสามี ก็มีโทษมาก เป็นหญิงที่ไม่มีสามี ก็มีโทษ
 น้อย ๆ มุสาวาท การกล่าวเท็จนั้น ถ้ากล่าวเท็จต่อผู้มีคุณธรรมมาก ก็มีโทษ
 มาก เช่นกล่าวเท็จต่อมารดา บิดา ครูบาอาจารย์ พระสงฆ์ สามเณร ก็
 มีโทษมาก กล่าวเท็จต่อผู้มีคุณธรรมน้อย เช่นกล่าวเท็จต่อคนขอทาน คือ
 กล่าวหาว่าไม่มี ในเมื่อไม่ยากให้ทานแก่คนขอทาน ก็มีโทษน้อย กล่าวเท็จ
 ให้ผู้อื่นเสียผลประโยชน์มาก ก็มีโทษมาก กล่าวเท็จให้ผู้อื่นเสียผลประโยชน์
 น้อย ก็มีโทษน้อย ๆ ปิสุณวาจา คือ การกล่าวส่อเสียดนั้น ถ้าที่ถูกส่อเสียด
 แยกกัน มีโทษมาก ถ้าไม่แยกกัน ก็มีโทษน้อย ๆ ผรุสวาจา คือ การกล่าว
 หยาบคายนั้น ถ้ากล่าวในที่ต่อหน้า ก็มีโทษมาก กล่าวในที่ลับหลัง ก็มีโทษ
 น้อย กล่าวต่อผู้มีบุญคุณมาก ก็มีโทษมาก กล่าวต่อผู้มีบุญคุณน้อย ก็มีโทษ
 น้อย ๆ แต่ข้อสำคัญที่จะจัดเป็นผรุสวาจานั้น ได้แก่กล่าวด้วยเจตนาร้าย ถ้า
 กล่าวด้วยเจตนาดี ไม่เป็นผรุสวาจา เช่น มารดาบิดา ครูบาอาจารย์ ตูต่า
 ว่ากล่าว สัปแช่ง ชิงบุตรธิดา ศิษยานุศิษย์ ถึงถ้อยคำนั้นจะหยาบช้ากล้าแข็ง
 อย่างไรก็ตาม แต่ไม่เป็นผรุสวาจา เพราะท่านไม่มีเจตนาร้าย ท่านกล่าว
 ด้วยเจตนาดีเท่านั้น ถ้ากล่าวด้วยเจตนาร้าย ถึงจะกล่าวอ่อนหวานอย่างไรก็ตาม
 ก็เป็นผรุสวาจา เช่นผู้มีเจตนาจะให้เอาปลาไปทำ แต่บอกว่าให้เอาปลาไปปล่อย
 หรือประสงค์จะให้เอาคนไปทำ แต่บอกว่า จงนำคนไปนอนเสีย ดังนี้

คำพูดอ่อนหวานก็จริง แต่เป็นสุรสาจา เพราะเจตนาร้าย ๆ สัมผัสปล่าปะ คือการพูดสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์นั้น ถ้าผู้เชื่อก็คือว่าเป็นจริงอย่างที่สุด ก็มีโทษมาก หรือพูดเสมอ ก็มีโทษมาก ถ้าไม่ผู้เชื่อก็คือ หรือพูดน้อยก็มีโทษน้อย ๆ อภิขณา คือ ความเพ่งอยากได้ของผู้อื่นเปล่า ๆ นั้น ถ้าเจ้าของเขามีคุณธรรมมาก และน้อย หรือของนั้นเป็นของดี และเลว ก็มีโทษมาก และน้อยตามของนั้น ๆ พยาบาทนั้น ถ้าปองร้ายผู้มีศีลธรรมมาก ก็มีโทษมาก ถ้าปองร้ายผู้มีศีลธรรมน้อย ก็มีโทษน้อย ๆ มิจฉาทัญญูนั้น ถ้าเป็นมิจฉาทัญญูแท้ ก็มีโทษมาก ไม่แท้ก็มีโทษน้อย ดังนี้ ส่วนชาติหน้านั้น ยังมีต่างกันอีก กล่าวคือ เมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์ชาติหน้านั้น ย่อมได้รับโทษต่าง ๆ กัน คือ เศษปาณาติบาต ทำให้เกิดเป็นมนุษย์ มีอายุน้อยสั้น เศษอทินนาทาน ให้เกิดเป็นคนยากจน ๆ เศษกาเมศุมิจฉาจาร ให้เกิดเป็นคนมีศัตรุมมาก ให้เกิดเป็นคนกะเทย ๆ เศษมสาวาท ให้เกิดเป็นคนที่ถูกสิ่งใดไม่มีผู้เชื่อก็คือ ๆ เศษบีสถวจา ให้เกิดเป็นคนแตกร้างจากมิตร ๆ เศษสุรสาจา ให้ได้ยินแต่ถ้อยคำที่ไม่เพราะหู ๆ เศษสัมผัสปล่าปะ ให้เกิดเป็นคนบ้านาเลา ๆ เศษอภิขณา ให้เกิดเป็นคนมีแต่ผู้ปองอยากได้สมบัติของตน ๆ เศษพยาบาท ให้เกิดเป็นคนที่มีแต่ผู้ปองร้าย ๆ เศษมิจฉาทัญญู ให้เกิดเป็นคนที่ชอบมิจฉาทัญญูเสมอไป ยากนักที่จะละมิจฉาทัญญูได้ ดังนี้ สันเนอความในเทศนาถกกันไว้เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๑๐๕

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคณหาวิจิตรและทัญญู

อฏฐารส ทณหาวิจิตานิ อชณตติกสฺส อุปาทาย อฏฐารส ทณหาวิจิตานิ พาทิรสฺส อุปาทาย ตเทกขณํ อภิสลฺลนฺหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา ฉตฺตีส ทณหาวิจิตานิ โหนติ อิติติ.

ณ บัดนี้ อาคมภาพักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๕ ว่าด้วย
 ตัณหาวิจริตและทัญญู สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และ
 พุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า
 ตัณหาวิจริตนั้น ได้แก่ความเป็นไปแห่งตัณหา หรือประเภทแห่งตัณหา ฯ ประ-
 เภทแห่งตัณหานี้ มีอยู่หลายอย่างด้วยกัน คือ ตัณหา ๑๘ ก็มี ตัณหา ๓๖ ก็มี
 ตัณหา ๑๐๘ ก็มี ฯ ตัณหา ๑๘ นั้น ได้แก่อัตตาภายใน ๑๘ ตัณหาภายนอก ๑๘ ฯ
 ตัณหา ๓๖ นั้น ได้แก่วรรณัตตาภายใน ๑๘ กับตัณหาภายนอก ๑๘ เข้าด้วยกัน ฯ
 ตัณหา ๑๐๘ นั้น ได้แก่อัตตาในอดีต ๓๖ ในอนาคต ๓๖ ในปัจจุบัน ๓๖ ฯ
 ทัญญูนี้นมีอยู่ ๖๒ ดังที่กล่าวไว้ในพรหมชาลสูตรนั้น ดังนี้ อันนี้เป็นหัวข้อ

ส่วนการแจกหัวข้อนี้ว่า ตัณหาภายใน ๑๘ นั้น ได้แก่ความเป็นไป
 แห่งตัณหา ๑๘ อย่าง คือ ความคิดว่าเป็นของเรา ๑ ความคิดว่ามีอยู่ ๑ ความ
 คิดว่าเราเป็นอย่างนี้ ๑ ความคิดว่าเราเป็นอย่างอื่น ๑ ความคิดว่าเรายังเป็น ๑
 ความคิดว่าเรายังเป็นอย่างนี้ ๑ ความคิดว่าเรายังเป็นอย่างนั้น ๑ ความคิดว่า
 เรายังเป็นอย่างอื่น ๑ ความคิดว่าเรายังยั่งยืน ๑ ความคิดว่าเรายังไม่ยั่งยืน ๑
 ความคิดว่าเราต้องมี ๑ ความคิดว่าเราต้องมีอย่างนี้ ๑ ความคิดว่าเราต้องมี
 อย่างนั้น ๑ ความคิดว่าเราต้องมีอย่างอื่น ๑ ความคิดว่าถึงอย่างไรเราต้องมี ๑
 ความคิดว่าถึงอย่างไรเราต้องมีอย่างนี้ ๑ ความคิดว่าถึงอย่างไรเราต้องมีอย่างนั้น ๑
 ความคิดว่าถึงอย่างไรเราต้องมีอย่างอื่น ๑ ดังนี้

มีคำถามว่า อย่างไร จึงเรียกว่าเป็นเรา แก้วว่า อย่างนี้ คือ ทำสิ่งใดสิ่ง
 หนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้รวมกันแล้ว ได้ความพอใจว่า
 เป็นเรา ได้ความถือว่าเป็นเรา ได้ความเห็นว่าเป็นเรา เมื่อสิ่งนั้นมี เครื่อง
 เน้นซ้ำเหล่านั้นว่า เราเป็นอย่างนี้ เราเป็นอย่างนั้น เราเป็นอย่างอื่น

ชื่อว่าเราเป็นอย่างนั้น ฯ ทนายนความว่า เห็นว่าเราเป็นกษัตริย์ หรือเห็นว่า
 เราเป็นพราหมณ์ เป็นพ่อค้า พ่อครัว กฤหัสถ์ บรรพชิต เทพบุตร มนุษย์

หรือเห็นว่าเรามีรูป เราไม่มีรูป เราไม่มีสัญญา เรามีสัญญา เรามีสัญญาก็ไม่ใช่ เราไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

ชื่อว่า เราเป็นอย่างนั้น หมายความว่าอย่างไร หมายความว่า เราเป็นกษัตริย์เหมือนอย่างกษัตริย์นั้น เราเป็นพราหมณ์เหมือนอย่างพราหมณ์นั้น เราเป็นพ่อค้าพ่อครัวเหมือนอย่างพ่อค้าพ่อครัวนั้น เราเป็นคฤหบดีหรือบรรพชิตเหมือนอย่างคฤหบดีหรือบรรพชิตนั้น เราเป็นเทพยดาหรือมนุษย์ เหมือนอย่างเทพยดาหรือมนุษย์นั้น เรามีรูปหรือไม่มีรูป มีสัญญาหรือไม่มีสัญญา เหมือนอย่างผู้นั้น เรามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เหมือนอย่างผู้นั้น

ชื่อว่าเราเป็นอย่างอื่นนั้น หมายความว่าอย่างไร ? หมายความว่า เราไม่ได้เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า พ่อครัว คฤหบดี บรรพชิต เทพยดา มนุษย์ เหมือนอย่างผู้นั้น เราไม่มีรูป ไม่มีรูป ไม่มีสัญญา เหมือนอย่างผู้นั้น เราไม่ใช่ผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ผู้ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เหมือนอย่างผู้นั้น

ชื่อว่า เราจักเป็นนั้น อธิบายว่าอย่างไร อธิบายว่า ทำรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ให้รวมกันแล้ว ถือว่าเราจักเป็น พอใจว่าเราจักเป็น เห็นว่าเราจักเป็นอย่างนั้นหรืออย่างอื่น

ชื่อว่า เราจักเป็นอย่างนั้น อธิบายว่าอย่างไร ? อธิบายว่า เราจักเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า พ่อครัว คฤหบดี บรรพชิต เทพยดา มนุษย์ มีรูป หรือไม่มีรูป มีสัญญาหรือไม่มีสัญญา มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เหมือนอย่างนั้น

ชื่อว่า เราจักเป็นอย่างนั้น อธิบายว่าอย่างไร ? อธิบายว่า เราจักเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า พ่อครัวเป็นต้น เหมือนอย่างนั้น

ชื่อว่า เราจักเป็นอย่างอื่นนั้น อธิบายว่าอย่างไร ? อธิบายว่า เราจักไม่ได้เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า พ่อครัวเป็นต้น เหมือนอย่างผู้นั้น

ชื่อว่า เราจักยังยืนนั้น อธิบายว่าอย่างไร ? อธิบายว่า เราจักมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ยั่งยืน คงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง

ชื่อว่า เราจักไม่ยั่งยืนนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่า เราจักมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชาติสฺสญ

ชื่อว่า เราต้องมโน คือ อย่างไร ? คือ ได้ความพอใจ ได้ความถือ
ได้ความเห็นว่า เราต้องมี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

ชื่อว่า เราต้องมโนอย่างนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่า เราต้องมีกษัตริย์
พราหมณ์ พ่อค้า พ่อครัว คฤหบดี บรรพชิต เทพยดา มนุษย์ รูปธรรม
อรูปธรรมอยู่ในตัวเรา เราต้องมีสัญญาหรือไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่
ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่อยู่ในตัวเรา

ชื่อว่า เราต้องมโนอย่างนั้น คือ อย่างไร ? คือ เราต้องมีกษัตริย์ พราหมณ์
พ่อค้า พ่อครัว เป็นต้น เหมือนอย่างนั้นอยู่ในตัวของเรา

ชื่อว่า เราต้องมโนอย่างอื่นนั้น คือ อย่างไร ? คือ เราต้องมโนอย่างอื่น ได้แก่
ไม่มีกษัตริย์หรือพราหมณ์ เป็นต้น อยู่ในตัวเราเหมือนกับนั้น

ชื่อว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องมีนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่าถึงอย่างไร
ก็ดี เราต้องมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

ชื่อว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องมีอย่างนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่าถึง
อย่างไรก็ดี เราต้องมีความเป็นกษัตริย์ หรือความเป็นพราหมณ์ เป็นพ่อค้า
พ่อครัว คฤหบดี บรรพชิต เป็นเทพยดา มนุษย์ มีรูปธรรม มีอรูปธรรม
มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เหมือนอย่างนั้น

ชื่อว่า อย่างไรก็ดี เราต้องมีอย่างนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่าถึง
อย่างไรก็ดี เราต้องมีความเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ พ่อค้า พ่อครัว เป็นต้น
เหมือนอย่างนั้น

ชื่อว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องมีอย่างอื่นนั้น คือ อย่างไร ? คือ พอใจ
ว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องมีอย่างอื่นไม่เหมือนนั้น ดังนี้ ฯ ตามที่ถามว่า
ด้วยต้นหาวิจริตภายใน ๑๘ ตามพระบาลีเท่านั้น

ส่วนต้นหาวิจริตภายนอก ๑๘ นั้น ได้แก่คิดว่า เป็นเราด้วยสิ่งนี้ ๑ เรา
เป็นอย่างนี้ด้วยสิ่งนี้ ๑ เราเป็นอย่างนั้นด้วยสิ่งนี้ ๑ เราเป็นอย่างอื่นด้วยสิ่งนี้ ๑
เราก็คือด้วยสิ่งนี้ ๑ เราก็คืออย่างนี้ด้วยสิ่งนี้ ๑ เราก็คืออย่างนั้นด้วย
สิ่งนี้ ๑ เราก็คืออย่างอื่นด้วยสิ่งนี้ ๑ เราก็คือขันธ์ด้วยสิ่งนี้ ๑ เราก็คือ
ขันธ์ด้วยสิ่งนี้ ๑ เราก็คือเป็นด้วยสิ่งนี้ ๑ เราก็คือเป็นอย่างนี้ด้วยสิ่งนี้ ๑ เรา

จักเป็นอย่างนั้นด้วยสังน ๑ เราจักเป็นอย่างอื่นด้วยสังน ๑ ถึงอย่างไรก็ดี
 เราจักเป็นด้วยสังน ๑ ถึงอย่างไรก็ดี เราจักเป็นอย่างอื่นด้วยสังน ๑ ถึง
 อย่างไม่ก็ดี เราจักเป็นอย่างนั้นด้วยสังน ๑ ถึงอย่างไรก็ดี เราจักเป็นอย่างอื่น
 ด้วยสังน ๑ ดังนั้น อันนั้นเป็นหัวข้อแห่งตัณหาวิจริตภายนอก ๑๘

ส่วนคำอธิบายหัวข้อนี้ว่ามีว่า มีคำถามว่า หัวข้อว่าเป็นเราด้วยสังนนั้น
 คือ อย่างไร ? คือ ได้ความพอใจ ได้ความถือ ได้ความเห็นอันเป็นเราด้วย
 รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันนี้ถือว่าเมื่อสิ่งทั้ง ๓ คือ ความพอใจ
 ความถือ ข้อมเห็นนั้นมอญ เราจักเป็นอย่างนั้นด้วยสังน จักเป็นอย่างนั้นด้วย
 สังน จักเป็นอย่างอื่นด้วยสังน

ข้อว่า เราเป็นอย่างนั้นด้วยสังนนั้น คือ อย่างไร ? คือ เราเป็นกษัตริย์ หรือ
 พราหมณ์ หรือพ่อค้า พ่อครัว คฤหสัถ์ บรรพชิต เทพยดา มนุษย์ด้วยสังน
 เรามีสัมผัส อรูปธรรม มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มี
 สัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยสังน

ข้อว่า เราเป็นอย่างนั้นด้วยสังนนั้น คือ อย่างไร ? คือ เราเป็นกษัตริย์หรือ
 เป็นพราหมณ์เป็นต้นด้วยสังน

ข้อว่า เราเป็นอย่างอื่นด้วยสังนนั้น คือ อย่างไร ? คือ เราไม่ได้เป็นกษัตริย์
 หรือพราหมณ์เป็นต้น เหมือนอย่างผมน

ข้อว่า เราจักเป็นด้วยสังนนั้น คือ อย่างไร ? คือ ได้ความพอใจ ได้ความถือ
 ได้ความเห็นว่าเป็นเราจักได้เป็นอย่างนั้น หรือว่าเราจักเป็นอย่างนั้น หรือว่าเราจัก
 เป็นอย่างอื่นด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันนั้น ๑ ข้อว่าเรา
 จะเป็นอย่างนั้น เราจะเป็นอย่างนั้น เราจักเป็นอย่างอื่นด้วยสังนนั้น ก็เมื่อความ
 เหมือนกับที่อธิบายมาแล้ว

ข้อว่า เราจะยังยืนด้วยสังนนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่าเราจักยังยืนด้วยรูป
 เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันนั้น

ข้อว่า เราจักไม่ยังยืนนั้น คือ อย่างไร ? คือ เห็นว่าเราจักขาดสูญ จักพินาศ
 จักไม่มีไม่เป็นด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันนั้น

ชื่อว่า เราต้องเป็นด้วยสิ่งนั้นคืออะไร คือ ได้ความพอใจ ความถือ
 ความเห็นว่า เราต้องเป็นอย่างนี้ เราต้องเป็นอย่างนั้น เราต้องเป็นอย่างอื่น
 ด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันนี้

ชื่อว่า ถึงอย่างไรก็ดีเราต้องเป็นสิ่งนั้น คือ อย่างไร ? คือ ได้ความ
 พอใจ ได้ความถือ ได้ความเห็นว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องเป็นอย่างนี้
 ต้องเป็นอย่างนั้น ต้องเป็นอย่างอื่น ด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันนี้

คำว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องเป็นอย่างนั้นนั้น คือ เห็นว่าถึงอย่างไรก็ดี
 เราต้องเป็นกษัตริย์ด้วยสิ่งนี้ เราต้องเป็นพราหมณ์ด้วยสิ่งนี้ เราต้องเป็นพ่อค้า
 หรือพ่อครัวด้วยสิ่งนี้ เราต้องเป็นคฤหัสถ์ เป็นบรรพชิต เป็นเทพยดา
 เป็นมนุษย์ด้วยสิ่งนี้ ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องมีรูปธรรม อรูปธรรม ด้วยสิ่งนี้
 ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องมีสัญญาด้วยสิ่งนี้ ไม่มีสัญญาด้วยสิ่งนี้ มีสัญญาก็ไม่ใช่
 ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยสิ่งนี้

คำว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องเป็นอย่างนั้นด้วยสิ่งนั้นนั้น คือ เห็นว่า ถึง
 อย่างไรก็ดี คือ เราต้องเป็นกษัตริย์ หรือเป็นพราหมณ์เป็นต้น ด้วยสิ่งนี้

คำว่า ถึงอย่างไรก็ดี เราต้องเป็นอย่างอื่นนั้น คือ ถึงอย่างไรก็ดี
 เราก็คงไม่ได้เป็นกษัตริย์ ไม่ได้เป็นพราหมณ์เป็นต้น เหมือนกับผู้อื่น ๆ
 จบคณหาวิจริตภายนอก ๑๘ เพียงเท่านั้น

ส่วนคณหาวิจริต ๓๖ และ ๑๐๘ นั้น ควรทราบอธิบายซึ่งมีมาแล้วข้างต้นโน้น
 ทัฎฐิ ๖๒ นั้น มีกล่าวไว้ในพรหมชาลสูตรว่า ได้แก่เห็นว่าโลกยังยืน ๔
 เห็นว่าบางอย่างยังยืน ๔ เห็นว่ามีที่สุดและไม่มีที่สุด ๔ เห็นว่าการพูดไม่ตาย
 ตัว ๔ เห็นว่าสัตว์โลกเกิดขึ้นเอง ๒ เห็นว่ามีสัญญา ๑๖ เห็นว่าไม่มีสัญญา ๘
 เห็นว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่อีก ๘ เห็นว่าชาติสุญญ ๗ เห็นว่า
 เป็นนิพพานปัจจุบัน ๔ สันเนอความในพระบาลีเพียงเท่านั้น.

ในอรรถกถาว่า คำว่า ด้วยสิ่งนั้นนั้น คือ ด้วยรูปนี้ หรือด้วยเวทนานี้
 ด้วยสัญญานี้ ด้วยสังขารนี้ ด้วยวิญญาณนี้ ๆ คำว่า เราเป็นกษัตริย์ด้วย

สังนเป็นต้นนั้น หมายความว่า เราเป็นกษัตริย์ด้วยเสวตฉัตรนี้ หรือด้วย
พระขรรค์ หรือด้วยการอภิเษกนี้ ดังนเป็นต้น ๆ คำว่า ตัณหาวิจริตนั้น
ในอรรถกถาว่า ตณฺหาสมุททจฺจา ซึ่งแปลว่า ความฟุ้งซ่านแห่งตัณหา
ตณฺหาสมุททจฺจา นั้น ได้แก่ ตณฺหาปวตฺติโย คือ ความเป็นไปแห่งตัณหา ฯ
ทว่าตัณหาภายในนั้น หมายตัณหาที่มีอยู่ในตน ฯ คำว่า ตัณหาภายนอก
นั้น หมายตัณหาที่มีขึ้นด้วยขันธภายนอก ฯ คำว่า เป็นอย่างนี้ เป็นอย่างนั้น
เป็นอย่างอื่นนั้น หมายถึงความเหมือนกันและไม่เหมือนกันกับผู้อื่น ด้วย
ความเป็นกษัตริย์ หรือด้วยความเป็นพราหมณ์ ด้วยความเป็นคนเลว หรือ
ด้วยความเป็นคนดีเป็นต้น ความเห็นเหล่านี้ ตามความเห็นของผู้แต่งเทศนาภังค์
นี้ว่า ได้แก่ความเห็นของพวกสมณพราหมณ์ นอกพระพุทธศาสนา ส่วน
สมณพราหมณ์ในพระพุทธศาสนานั้น ย่อมไม่มีความเห็นชอกแซกเช่นนั้น สัน
เนอความในเทศนาภณฺทณฺเพนฺทธาน.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ภังค์ที่ ๑๐๖

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหทยวิภังค์

กตฺติ ขนฺธา กตฺติ อายตนาณิ กตฺติ ธาตุโย กตฺติ สจฺจานิ กตฺติ อินฺทฺริยานิ
กตฺติ เหตุ กตฺติ อาหารา กตฺติ ผสฺสา กตฺติ เวทนา กตฺติ สญฺญา กตฺติ เจตนา กตฺติ
จิตฺตานํติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ ภังค์ที่ ๑๐๖ ว่าด้วยธรรม-
หทยวิภังค์ คือ การจำแนกธรรมหทย สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่
พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

๔
บาลี

คำนินความตามวาระพระบาลี ที่ดักขั่นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนา
 นั้นว่า ขันธมียอยู่เท่าไร อายตนะมียอยู่เท่าไร ธาตุมียอยู่เท่าไร สัจจะมียอยู่เท่าไร
 อินทรีย์มียอยู่เท่าไร เหตุมียอยู่เท่าไร อาหารมียอยู่เท่าไร ผัสสมียอยู่เท่าไร เวทนา
 มียอยู่เท่าไร สัญญามียอยู่เท่าไร เจตนามียอยู่เท่าไร จิตมียอยู่เท่าไร สิ้นคำถาม
 เพียงเท่านั้น

ต่อไปนี้ เป็นคำตอบว่า จันชั้นมีอยู่ ๕ อยาตนะมีอยู่ ๑๒ ธาตุมีอยู่ ๑๘
สัจจะมีอยู่ ๔ อินทรีย์มีอยู่ ๒๒ เหตุมีอยู่ ๕ อาหารมีอยู่ ๔ ผัสสะมีอยู่ ๗ เวทนา
มีอยู่ ๗ สัญญามีอยู่ ๗ เจตนามีอยู่ ๗ จิตมีอยู่ ๗ ดังนั้น

ในคำตอบเหล่านั้นยังข้อย่อย
ต่อไปว่า ชั้น ๕ นั้นได้แก่สิ่งใด
สังขารชั้น วิญญาณชั้น

จึงมีคำขยายออกไปอีกโดยเป็นคำปุจฉาวิสัชนา
ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น

อายคนะ ๑๒ นั้น ได้แก่อะไร ได้แก่อะไร รูป หู เสียง จมูก กลิ่น ลิ้น
รส กาย โสภณัพพะ ใจ ธรรม

ธาตุ ๑๔ นั้น ได้แก่สิ่งใด ธาตุ คือ ตา รูป ความรู้สึกทางตา หู เสียง ความ
 รู้สึกทางหู จมูก กลิ่น ความรู้สึกทางจมูก ลิ้น รส ความรู้สึกทางลิ้น กาย
 โผฏฐัพพะ ความรู้สึกทางกาย ใจ ธรรม ความรู้สึกทางใจ

สัจจะ ๔ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

อินทรีย์ ๒๒ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่สิ่งที่ใหญ่ในหน้าที่ของตน ๑ คือ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพศหญิง เพศชาย ชีวิต สุข ทุกข์ โสมนัส
โทมนัส อุเบกขา สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ความรู้อย่างไม่รู้ ความ
รู้ทั่วถึง ความรู้ของผู้ทั่วถึง

เหตุ ๕ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่เหตุที่เป็นอกุศล ๓ เหตุที่เป็นอกุศล ๓
เหตุที่เป็นอัปายาทกต ๓ ๑ เหตุที่เป็นกุศล ๓ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่อโลภะ
อโทสะ อโมหะ ๑ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่โลภะ โทสะ

โมหะ ๑ เหตุผลที่เป็นอภัยกฤต ๓ นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ อโลกะ อโหสะ อโมหะ
ในธรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยาอภัยกฤต ฝ่ายวิบากแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย

อาหาร ๔ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่อาหารที่กินเป็นคำ ๆ • อาหาร
คือ ความถูกต้อง • อาหาร คือ ความคิดความนึก • อาหาร คือ ความรู้สึก •

ผัสสะ ๑ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่มผัสสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
และสัมผัสทางความรู้สึกในใจ

เวทนา ๑ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่วेทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก
ลิ้น กาย ใจ และสัมผัสทางมโนวิญญาณธาตุ

สัญญา ๑ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความจำอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู
จมูก ลิ้น กาย ใจ และเกิดจากมโนวิญญาณธาตุ

เจตนา ๑ นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่เจตนา อันเกิดจากสัมผัสทางตา หู
ชีวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนธาตุ มโนวิญญานธาตุ ดังนี้

แล้วมีคำปฐณาวิชันนาต่อไปอีกว่า ในกามธาตุมีชั้นเท่าไร มีอายตนะ
เท่าไร มีธาตุเท่าไร มีสังขะเท่าไร มีอินทรีย์เท่าไร มีเหตุเท่าไร มีอาหารเท่าไร
มีผัสสะเท่าไร มีเวทนาเท่าไร มีสัญญาเท่าไร มีเจตนาเท่าไร มีจิตเท่าไร
มีคำแก้ว่า ในกามธาตุนี้ ก็มีชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๔ แต่สังขะนั้นมี ๓
อินทรีย์ ๒๒ เหตุมี ๘ อาหารมี ๔ ผัสสะมี ๑ เวทนามี ๑ สัญญามี ๑ เจตนา
มี ๑ จิตมี ๑ ๑ ทว่าสังขะมี ๓ นั้น คือ มีแต่ทุกข์ สมุทัย มรรคเท่านั้น นอกนั้น
เหมือนที่แจกมาแล้วทั้งนั้น

มีคำปฐณาต่อไปว่าในรูปธาตุ มีชั้นเท่าไร ตลอดถึงคำว่า มีจิตเท่าไร ๑
แล้วมีคำวิชันนาว่า ในรูปธาตุมีชั้น ๕ อายตนะ ๖ ธาตุ ๘ สังขะ ๓ อินทรีย์ ๑๔
เหตุ ๘ อาหาร ๓ ผัสสะ ๔ เวทนามี ๔ สัญญามี ๔ เจตนา ๔ จิต ๔ ๑ ชั้น ๕ นั้น
เหมือนที่มาแล้ว ๑ อายตนะ ๖ นั้น คือ ตา รูป หู เสียง ใจ ธรรม ๑
ธาตุ ๘ นั้น คือ ตา รูป ความรู้สึกทางตา หู เสียง ความรู้สึกทางหู ใจ ธรรม ความ

รู้สึกทางใจ ๑ สัจจะ ๓ นั้น คือ ทุกข์ สมุทัย มรรค ๑ อินทรีย์ ๑๔ นั้น คือ ตา หู ใจ ชีวิต โสมนัส อุเบกขา ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ความรู้ที่ยังไม่รู้ ความรู้ทั่วถึง ความรู้ของผู้ทั่วถึง ๑ เหตุ ๘ นั้น คือ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ เหตุที่เป็นอกุศล ๒ เหตุที่เป็นอภัยกถ ๓ ๑ เหตุที่เป็นกุศล ๓ นั้น ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ๑ เหตุที่เป็นอกุศล ๒ นั้น คือ โลภะ กับโมหะ ๑ เหตุที่เป็นอภัยกถ ๓ นั้น คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ในฝ่ายวิบากแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย กับในฝ่ายธรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยาอภัยกถ ๑ อาหาร ๔ นั้น ได้แก่ ความถูกต้อง ความคิด ความนึก ความรู้สึก ๑ ผัสสะ ๔ นั้น ได้แก่ ความถูกต้องอารมณ์ทางตา ทางหู ทางใจ ทางมโนวิญญาณธาตุ ๑ เวทนา ๔ สัญญา ๔ เจตนา ๔ นั้น ก็ได้แก่เวทนา สัญญา เจตนา อันเกิดจากสัมผัส ๔ นั้น ๑ จิต ๔ นั้น ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

มีคำถามต่อไปว่า ในรูปธาตุ มีชั้นเท่าไร ตลอดถึงคำถามมีจิตอยู่เท่าไร มีคำแก้ว่า ในรูปธาตุ มีชั้น ๓ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ สัจจะ ๓ อินทรีย์ ๑๑ เหตุ ๘ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ๑ ชั้น ๔ ในรูปธาตุ นั้น ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ๑ อายุตนะ ๒ นั้น ได้แก่ ใจ กับธรรม ๑ ธาตุ ๒ นั้น ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุ กับธรรมธาตุ ๑ สัจจะ ๓ นั้น ได้แก่ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ มรรคสัจ ๑ อินทรีย์ ๑๑ นั้น ได้แก่ ใจ ชีวิต โสมนัส อุเบกขา ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ความรู้ทั่วถึง ผู้รู้ทั่วถึง ๑ เหตุ ๘ นั้น ได้แก่ อกุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๒ อภัยกถเหตุ ๓ ๑ อาหาร ๓ นั้น ได้แก่ ความถูกต้อง ความนึกคิด ความรู้สึก ๑ ผัสสะ ๑ นั้น ได้แก่ ความถูกต้องอารมณ์ทางมโนวิญญาณธาตุ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ นั้น ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนาที่เกิดจากความถูกต้องอารมณ์ทางมโนวิญญาณธาตุ ๑ จิต ๑ นั้น ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุ

มีคำถามต่อไปว่า ในอปริยัตินมีชั้นเท่าไร ตลอดถึงคำถามมีจิตเท่าไร มีคำแก้ว่า ในอปริยัตินมีชั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ สัจจะ ๒ อินทรีย์ ๑๒ เหตุ ๖ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ๑ ชั้น ๔ ในอปริยัตินนั้น ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ๑

อายตนะ ๒ นั้น ได้แก่ใจ กับธรรม ๑ ธาตุ ๒ นั้น ได้แก่มนโวิญญานธาตุ
กับธรรมธาตุ ๑ สัจจะ ๒ นั้น ได้แก่มรรคสัง กับนิโรธสัง ๑ อินทรีย์ ๑๒ นั้น
ได้แก่ใจ ชีวิต โสมนัส อุเบกขา ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา ความรู้
สิ่งที่ยังไม่รู้ ความรู้ทั่วถึง ความรู้ของพรุทั่วถึง ๑ เหตุ ๖ นั้น ได้แก่เหตุที่เป็น
กุศล ๓ เหตุที่เป็นอัปายากุศล ๓ ๑ เหตุที่เป็นกุศล ๓ นั้น ได้แก่อโลภะ อโทสะ
อโมหะ ๑ เหตุที่เป็นอัปายากุศล ๓ นั้น ได้แก่อโลภะ อโทสะ อโมหะ ในฝ่าย
ที่เป็นวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ อาหาร ๔ นั้น ได้แก่ความถูกต้องอารมณ์
ความคิด ความนึก ความรู้สึก ๑ ผัสสะ ๑ นั้น ได้แก่ความถูกต้องอารมณ์ทาง
มนโวิญญานธาตุ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ นั้น ได้แก่ เวทนา สัญญา
เจตนา ที่เกิดจากการถูกต้องอารมณ์ ทางมนโวิญญานธาตุ ๑ จิต ๑ นั้น ได้แก่
มนโวิญญานธาตุ

มีคำถามต่อไปว่า ในขั้น ๕ นั้น ขั้นไหนนับเข้าในกามธาตุ และไม
นับเข้าในกามธาตุ ตลอดถึงคำว่า ในจิต ๑ นั้น จิตไหนนับในกามธาตุ และ
ไม่นับเข้าในกามธาตุ ๑ มีคำตอบว่า รูปขั้นนี้นับเข้าในกามธาตุ ขั้น ๔ นับเข้า
ในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าในกามธาตุก็มี ๑ อายตนะ ๑๐ นับเข้าในกามธาตุ
ส่วนอายตนะ ๒ นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าในกามธาตุก็มี ๑ ธาตุ ๑๖
นับเข้าในกามธาตุ ส่วนธาตุอีก ๒ นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าในกาม-
ธาตุก็มี ๑ สมุทัยสัง นับเข้าในกามธาตุ สัจจะอีก ๒ ไม่นับเข้าในกามธาตุ
ทุกขสัง นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าในกามธาตุนี้มี ๑ อินทรีย์ ๑๐ นับ
เข้าในกามธาตุ ส่วนอินทรีย์อีก ๓ ไม่นับเข้าในกามธาตุ อินทรีย์ ๕ นับเข้าใน
กามธาตุก็มี ไม่นับเข้าในกามธาตุก็มี ๑ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ นับเข้าในกาม-
ธาตุ เหตุ ๖ นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าในกามธาตุก็มี ๑ อาหารที่กิน
เป็นคำ ๆ นับเข้าในกามธาตุ ส่วนอาหารอีก ๓ นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับ
เข้าในกามธาตุก็มี ๑ ผัสสะ ๖ นับเข้าในกามธาตุ สัมผัสทางมนโวิญญานธาตุ
นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าก็มี ๑ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ นับเข้า
ในกามธาตุ มนโวิญญานธาตุ นับเข้าในกามธาตุก็มี ไม่นับเข้าก็มี มีคำถามต่อไป
ว่า ขั้นไหนนับเข้าในรูปธาตุ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ตลอดจนถึงคำว่าจิตไหนนับเข้า

ในรูปธาตุ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ มีคำแก้ว่า รูปขันธไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วนขันธอีก ๔
 นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าในรูปธาตุก็มี ฯ อายุตนะ ๑๐ ไม่นับเข้าใน
 รูปธาตุ ส่วนอายุตนะอีก ๒ นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าในรูปธาตุก็มี ฯ ธาตุ ๑๖
 ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วนธาตุอีก ๒ นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าในรูปธาตุ
 ก็มี ฯ สัจจะ ๓ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ทกขสัจจนับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้า
 ก็มี ฯ อินทรีย์ ๑๓ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ อินทรีย์ ๕ นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับ
 เข้าก็มี ฯ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วนเหตุอีก ๖ นับเข้าใน
 รูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ อาหารที่กินเป็นคำ ๆ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วน
 อาหารอีก ๓ นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ ผัสสะ ๖ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ
 ผัสสะทางมโนวิญญาณธาตุ นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ เจตนา ๖ สัญญา ๖
 เจตนา ๖ จิต ๖ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ มโนวิญญาณธาตุ นับเข้าในรูปธาตุก็มี
 ไม่นับเข้าก็มี

มีคำถามต่อไปว่า ขันธไหนดับเข้าในรูปธาตุ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ
 ตลอดถึงคำว่า จิตไหนดับเข้าในรูปธาตุ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ มีคำแก้ว่า
 รูปขันธไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วนขันธอีก ๔ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ
 อายุตนะ ๑๐ ไม่นับเข้าในรูปธาตุก็มี ส่วนอายุตนะอีก ๒ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้า
 ก็มี ฯ ธาตุ ๑๖ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วนธาตุอีก ๒ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ
 สัจจะ ๓ นับเข้าในรูปธาตุก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ อินทรีย์ ๑๔ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ
 ส่วนอินทรีย์อีก ๔ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ ไม่นับเข้าในรูป
 ธาตุ ส่วนเหตุอีก ๖ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ อาหารที่กินเป็นคำ ๆ ไม่นับเข้าใน
 รูปธาตุ ส่วนอาหารอีก ๓ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ ผัสสะ ๖ ไม่นับเข้าใน
 รูปธาตุ ส่วนผัสสะทางมโนวิญญาณธาตุ นับเข้าก็มี ไม่นับเข้าก็มี ฯ เวทนา ๖
 สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ ไม่นับเข้าในรูปธาตุ ส่วนมโนวิญญาณธาตุ นับเข้า
 ก็มี ไม่นับเข้าก็มี

มีคำถามต่อไปว่า ขันธไหน ตลอดถึงคำว่า จิตไหน เป็นปริยาบัน ไม่เป็น
 ปริยาบัน ฯ มีคำแก้ว่า รูปขันธเป็นปริยาบัน ส่วนขันธอีก ๔ เป็นปริยาบันก็มี
 ไม่เป็นก็มี ฯ อายุตนะ ๑๐ เป็นปริยาบัน ส่วนอายุตนะอีก ๒ เป็นก็มี ไม่เป็น

กัม ๑ ธาตุ ๑๖ เป็นปริยาบัน ส่วนธาตุอีก ๒ เป็นกัม ไม่เป็นกัม สัจจะ ๒ เป็นปริยาบัน ส่วนสัจจะอีก ๒ ไม่เป็นปริยาบัน ๑ อินทรีย์ ๑๐ เป็นปริยาบัน ส่วนอินทรีย์ ๓ ไม่เป็น อินทรีย์ ๕ เป็นปริยาบันกัม เป็นปริยาบันกัม ๑ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ เป็นปริยาบัน ส่วนเหตุอีก ๖ เป็นกัม ไม่เป็นกัม ๑ อาหารที่กินเป็นคำ ๆ เป็นปริยาบัน ส่วนอาหารอีก ๓ เป็นกัม ไม่เป็นกัม ๑ ผัสสะ ๖ เป็นปริยาบัน ส่วนมโนวิญญาณธาตุ เป็นกัม ไม่เป็นกัม ๑ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นปริยาบัน ส่วนมโนวิญญาณธาตุ เป็นปริยาบันกัม เป็นอปริยาบันกัม ของตมเนื้อความในพระบาลีไว้เพียงเท่านั้น.

คำอธิบายในกัมมัตถมเพียงเท่านั้นคำว่า กายชาตุนั้น ได้แก่กายภาพ ๑ รูปชาตุนั้น ได้แก่รูปภาพ อรูปชาตุนั้น ๑ ได้แก่อรูปภาพ ๑ ปริยาบันนั้น ได้แก่โลกีย์ อปริยาบันนั้น ได้แก่โลกุตตระ ดังนี้เท่านั้น นอกนั้นจักปรากฏในอรรถกถาข้างหน้านั้น สันเนื้อความในเทศนากัมมัตถมเพียงเท่านั้น.

เอว กัม ด้วยประการฉะนี้ ๑

กัมมัตถ ๑๐๗

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยธรรมหทยวิภังค์ คือ การจำแนกหัวใจธรรม

กามธาตุยา อุปฺปตฺติกุขณ กติ ขนฺธา ปาตุภวนฺติ ๑ ล ๑ กติ จิตฺตาร-
ปาตุภวนฺติ ๑ กามธาตุยา อุปฺปตฺติกุขณ สพฺเพสํ ปญฺจกฺขนฺธา ปาตุภวนฺตฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัมมัตถ ๑๐๗ ว่าด้วยธรรมหทยวิภังค์ คือ การจำแนกหัวใจธรรมอันเกี่ยวกับชั้น ๕ เป็นต้น สืบต่อไปเพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

บาลี

คำเนนความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้น
 ว่า ในขณะที่เกิดในกามธาตุ คือ ในกามภพนั้น มีขันธปรากฏเท่าไร มี
 อายตนะปรากฏเท่าไร มีธาตุปรากฏเท่าไร มีสัจจะปรากฏเท่าไร มีอินทรีย์
 ปรากฏเท่าไร มีเหตุปรากฏเท่าไร มีอาหารปรากฏเท่าไร มีผัสสะปรากฏ
 เท่าไร มีเวทนาปรากฏเท่าไร มีสัญญาปรากฏเท่าไร มีเจตนาปรากฏ
 เท่าไร มีจิตปรากฏเท่าไร มีคำแก้ว่า ในขณะที่เกิดในกามธาตุ คือ ใน
 กามภพนั้น มีขันธ ๕ ปรากฏแก่สัตว์โลกทั้งปวง ฯ สัตว์โลกบางจำพวก
 มีอายตนะปรากฏเพียง ๑๑ บางจำพวกมีอายตนะปรากฏเพียง ๑๐ บางจำพวกมี
 อายตนะปรากฏอีก ๑๐ บางจำพวกมีอายตนะปรากฏเพียง ๘ บางจำพวกมีอายตนะ
 ปรากฏเพียง ๗ ฯ บางจำพวกมีธาตุ ๑๑ ปรากฏ บางจำพวกมีธาตุ ๑๐
 ปรากฏ บางจำพวกมีธาตุอีก ๑๐ ปรากฏ บางจำพวกมีธาตุ ๘ ปรากฏ
 บางจำพวกมีธาตุ ๗ ปรากฏ ฯ แต่ทุกจำพวกนั้น มีเพียงสัจจะเดียว
 ปรากฏ ฯ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๔ ปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๓
 ปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๓ อื่นอีกปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๒
 ปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๐ ปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๘
 ปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๘ อื่นอีกปรากฏ บางจำพวกมีอินทรีย์ ๘
 ปรากฏ บางจำพวก มีอินทรีย์ ๘ อื่นอีกปรากฏ บางจำพวก มีอินทรีย์ ๗ ปรากฏ
 บางจำพวก มีอินทรีย์ ๕ ปรากฏ บางจำพวก มีอินทรีย์ ๓ ปรากฏ ฯ
 บางจำพวกมีเหตุ ๓ ปรากฏ บางจำพวกมีเหตุ ๒ ปรากฏ บางจำพวก
 ไม่ปรากฏเหตุ ฯ แต่ทุกจำพวก มีอาหาร ๔ ปรากฏทั้งนั้น ฯ ทุกจำพวก
 มีผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ เท่านั้นปรากฏ

มีคำถามต่อไปว่า ในขณะที่เกิดในกามธาตุ คือ ในกามภพนั้น ที่ว่า
 ขันธ ๕ ปรากฏแก่สัตว์โลกทั้งปวงนั้น คือ ขันธไหนบ้าง มีคำแก้ว่า คือ
 รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณธรรมาขันธ ฯ

ที่ว่าบางจำพวกมีอายตนะ ๑๑ ปราภฏนั้น ได้แก่จำพวกไหน แก้วว่า ได้แก่
 เทวตาชนกามาวจร ๑ มนุษย์ครั้งปฐมกัลป์ ๑ เปตที่^๕เกิดเอง ๑ อสุรที่^๕
 เกิดเอง ๑ คิรัจฉานที่^๕เกิดเอง ๑ สัตว์นรก ๑ พวกนี้หมายพวกมีอายตนะ
 บริบูรณ์ คือ มี ตา รูป หู เสียง จมูก กลิ่น ลิ้น รส กาย โผฏฐัพพะ ใจ
 ธรรมารมณ์ ๗ ในขณะที่เกิดในกามชาตุนั้น จำพวกไหนมีอายตนะ ๑๑ ปราภฏ
 แก้วว่า จำพวกเปตที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกอสุรที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกคิรัจฉาน
 ที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกสัตว์นรก ๑ จำพวกตาบอดแต่กำเนิด ๑ เหล่านี้
 มีอายตนะ ๑๐ คือ รูป หู จมูก กลิ่น รส กาย โผฏฐัพพะ ใจ
 ธรรมารมณ์ปราภฏ ๗ ที่ว่าอายตนะอีก ๑๑ ปราภฏนั้น คือ ปราภฏแก่จำ
 พวกไหน ปราภฏแก่จำพวกเปตที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกอสุรที่^๕เกิดเอง ๑ จำ
 พวกคิรัจฉานที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกสัตว์นรก ๑ จำพวกหูหนวกแต่กำเนิด ๑
 อายตนะ ๑๐ ที่ปราภฏแก่พวกเหล่านี้ คือ ตา ๑ รูป ๑ จมูก ๑ กลิ่น ๑
 ลิ้น ๑ รส ๑ กาย ๑ โผฏฐัพพะ ๑ ใจ ๑ ธรรมารมณ์ ๑ ๗ ที่ว่าบาง
 จำพวกมีอายตนะ ๙ ปราภฏนั้น ได้แก่จำพวกเปตที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวก
 อสุรที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกคิรัจฉานที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกสัตว์นรก ๑ จำพวก
 ตาบอดหูหนวกแต่กำเนิด ๑ ๗ อายตนะ ๙ ที่ปราภฏ แก่จำพวกนั้น
 ได้แก่ รูป ๑ จมูก ๑ กลิ่น ๑ ลิ้น ๑ รส ๑ กาย ๑ โผฏฐัพพะ ๑ ใจ ๑
 ธรรมารมณ์ ๑ ๗ ที่ว่าบางจำพวกมีอายตนะ ๘ ปราภฏนั้น ได้แก่ จำพวก
 ที่เกิดในครุฑ อายตนะ ๘ นั้น ได้แก่ รูป ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ กาย ๑
 โผฏฐัพพะ ๑ ใจ ๑ ธรรมารมณ์ ๑ ๗ ที่ว่าบางจำพวกมีธาตุ ๑๑ ปราภฏ
 นั้น ได้แก่จำพวกเทวตาชนกามาวจร ๑ จำพวกมนุษย์ครั้งปฐมกัลป์ ๑
 จำพวกเปตที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกอสุรที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกคิรัจฉานที่^๕เกิด
 เอง ๑ จำพวกสัตว์นรก ๑ เหล่านี้ ในขณะที่เกิดมีธาตุ ๑๑ คือ ตา ๑
 รูป ๑ หู ๑ จมูก ๑ กลิ่น ๑ ลิ้น ๑ รส ๑ กาย ๑ โผฏฐัพพะ ๑ มโน-
 วิญญาน ๑ ธรรมธาตุ ๑ ปราภฏชน ๗ ที่ว่าบางจำพวกมีธาตุ ๑๑ ปราภฏ
 นั้น หมายจำพวกเปตที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกอสุรที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกคิรัจฉาน
 ที่^๕เกิดเอง ๑ จำพวกสัตว์นรก ๑ จำพวกตาบอดแต่กำเนิด ๑ พวกเหล่านี้

นมิตาตฺ ๑๐ คือ รูป • ตา • จมูก • กลิ่น • ลิ่น • รส • กาย •
 โสณัฐัพพะ • มโนวิญญาน • ธรรมารมณฺ • ปราภฏทังนํ ๑ ที่ว่าอีกบาง
 จำพวกมีธาตฺ ๑๐ ปราภฏนํ คือ จำพวกเปรตที่เกิดเอง • จำพวกอสุรที่เกิด
 เอง • จำพวกคิรัจฉานที่เกิดเอง • จำพวกสัตว์นรก • จำพวกหุหนวกแต่
 กำเนิด • ธาตฺ ๑๐ นั้น ได้แก่ ตา • รูป • จมูก • กลิ่น • ลิ่น • รส •
 กาย • โสณัฐัพพะ • มโนวิญญาน • ธรรมารมณฺ • ๑ ที่ว่าบางจำพวกมี
 ธาตฺ ๘ ปราภฏนํ คือ จำพวกเปรตที่เกิดเอง • จำพวกอสุรที่เกิดเอง • จำ-
 พวกคิรัจฉานที่เกิดเอง • จำพวกสัตว์นรก • จำพวกหุหนวกตามอดแต่กำเนิด •
 ธาตฺ ๘ ที่ปราภฏแก่พวกเหล่านั้นนั้น ได้แก่ รูป • จมูก • กลิ่น • ลิ่น •
 รส • กาย • โสณัฐัพพะ • มโนวิญญาน • ธรรมารมณฺ • ๑ ที่ว่าบางจำพวก
 มีธาตฺ ๑๑ ปราภฏนํ ได้แก่จำพวกที่เกิดในครรภ์มารดา ธาตฺ ๑๑ ที่ปราภฏ
 แก่พวกนั้น คือ รูป • กลิ่น • รส • กาย • โสณัฐัพพะ • มโนวิญ-
 ญาน • ธรรมารมณฺ • ๑ ที่ว่าทุกจำพวกมีสัจจะ • ปราภฏนํ ได้แก่
 ทุกสัจจะ ๑ ที่ว่าบางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๔ ปราภฏนํ ได้แก่จำพวก
 เหวดากามาวจร ที่เป็นเหตุกปฏิสนธิประกอบด้วยญาณ จำพวกนี้มีอินทรีย์ ๑๔
 คือ ตา • หู • จมูก • ลิ่น • กาย • ใจ • เพศหญิง • เพศชาย • ชีวิต •
 โสมนัส • อเบกขา • ศรัทธา • วิริยะ • สติ • สมาธิ • ปัญญา • ปราภฏ
 ในขณะที่เกิด ๑ ที่ว่าบางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๓ ปราภฏนํ ได้แก่จำพวก
 เหวดาศักกามาวจร ที่เป็นเหตุปฏิสนธิ ปราศจากญาณ อินทรีย์ ๑๓
 ที่ปราภฏแก่พวกนั้นนั้น ได้แก่ ตา • หู • จมูก • ลิ่น • กาย • ใจ • เพศ
 หญิง • เพศชาย • ชีวิต • โสมนัส • อเบกขา • ศรัทธา • วิริยะ • สติ •
 สมาธิ • ปัญญา • ๑ ที่ว่าบางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๓ อีก ปราภฏในขณะที่
 เกิดนั้น ได้แก่จำพวกมนุษย์ต้นกัลปะที่เป็นเหตุปฏิสนธิ ประกอบด้วยญาณ
 อินทรีย์ ๑๓ ที่ปราภฏแก่พวกนั้นนั้น ได้แก่ ตา • หู • จมูก • ลิ่น • กาย •
 ใจ • ชีวิต • โสมนัส • อเบกขา • ศรัทธา • วิริยะ • สติ • สมาธิ •
 ปัญญา • ๑ ที่ว่าบางจำพวกมีอินทรีย์ ๑๒ ปราภฏนํ ได้แก่จำพวกมนุษย์
 ต้นกัลปะ ที่เป็นเหตุปฏิสนธิ ปราศจากญาณ อินทรีย์ ๑๒ ที่ปราภฏ

แก่จำพวกนั้น^{๕๕} ได้แก่ ตา ๑ หู ๑ จมูก ๑ ลิ้น ๑ กาย ๑ ใจ ๑ ชีวิต ๑
 โสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ สัทธา ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ สมาธิ ๑ ๑ ที่ว่าบางจำพวก
 มีอินทรีย์ ๑๐ ปราภในขณะเกิดนั้น ได้แก่จำพวกที่เกิดในครรภ์มารดาที่เป็น
 เหตุกปฏิสนธิ ประกอบกับญาณ อินทรีย์ ๑๐ ที่ปรากฏแก่พวกนั้น^{๕๕} ได้แก่
 กาย ๑ ใจ ๑ เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑ โสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ สัทธา ๑
 วิริยะ ๑ สติ ๑ สมาธิ ๑ ปัญญา ๑ ๑ ที่ว่าบางจำพวกในขณะเกิดมีอินทรีย์ ๕
 ปราภนั้น ได้แก่จำพวกที่เกิดในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหตุกปฏิสนธิ ปราศ-
 จากญาณ ส่วนอินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏแก่พวกนั้น^{๕๕} ได้แก่ กาย ๑ ใจ ๑
 เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑ โสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ สัทธา ๑ วิริยะ ๑
 สติ ๑ สมาธิ ๑ ๑ ที่ว่าบางจำพวกมีอินทรีย์อีก ๕ ปราภนั้น ได้แก่จำ-
 พวกเปรตที่เกิดเอง ๑ จำพวกอสุรที่เกิดเอง ๑ จำพวกคิรัจฉานที่เกิดเอง ๑ จำ-
 พวกสัตว์นรก ๑ ส่วนอินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏแก่พวกนั้นในขณะเกิดนั้น ได้แก่
 ตา ๑ หู ๑ จมูก ๑ ลิ้น ๑ กาย ๑ ใจ ๑ เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑
 อุเบกขา ๑ ๑ ที่ว่าบางจำพวกมีอินทรีย์ ๘ ปราภนั้น คือ จำพวกเปรตที่เกิด
 เอง ๑ จำพวกอสุรที่เกิดเอง ๑ จำพวกคิรัจฉานที่เกิดเอง ๑ จำพวกสัตว์นรก ๑
 จำพวกตาบอดแต่กำเนิด ๑ ส่วนอินทรีย์ ๘ ที่ปรากฏแก่จำพวกเหล่านั้น^{๕๕}
 ได้แก่ หู ๑ จมูก ๑ ลิ้น ๑ กาย ๑ ใจ ๑ เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑
 อุเบกขา ๑ ๑ ที่ว่าอินทรีย์ ๘ อันอีกปรากฏแก่บางจำพวกนั้น คือ ตา ๑
 จมูก ๑ ลิ้น ๑ กาย ๑ ใจ ๑ เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑ อุเบกขา ๑
 ปรากฏแก่จำพวกเปรตที่เกิดขึ้นเอง จำพวกอสุรที่เกิดขึ้นเอง จำพวกคิรัจฉาน
 ที่เกิดขึ้นเอง จำพวกสัตว์นรก จำพวกหูหนวกแต่กำเนิด ๑ ๑ ที่ว่าบางจำ-
 พวกมีอินทรีย์ ๑ ประการนั้น ได้แก่จำพวกเปรตที่เกิดขึ้นเอง จำพวกอสุร
 ที่เกิดขึ้นเอง จำพวกคิรัจฉานที่เกิดขึ้นเอง จำพวกสัตว์นรก จำพวกตาบอด หู
 หนวกแต่กำเนิด ส่วนอินทรีย์ ๑ ที่ปรากฏแก่พวกเหล่านั้น^{๕๕} ได้แก่ จมูก ๑
 ลิ้น ๑ กาย ๑ ใจ ๑ เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑ อุเบกขา ๑ ๑ ที่ว่าบาง
 จำพวกมีอินทรีย์ ๕ ปราภนั้น ได้แก่จำพวกนปุงสกลิงค์ ยกเว้นจำพวกที่เกิด

ในกรรมมารดาซึ่งเป็นเหตุกปฏิสนธิ ส่วนอินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏแก่พวกนั้นนั้น ได้แก่ กาย ๑ ใจ ๑ เพศหญิง ๑ เพศชาย ๑ ชีวิต ๑ อุเบกขา ๑ ฯ ที่ว่า บางจำพวกมีอินทรีย์ ๕ ปรากฏนั้น ได้แก่จำพวกนปุงสกลิงค์ ที่เป็นเหตุกปฏิสนธิ ที่เกิดในกรรมมารดา ส่วนอินทรีย์ ๕ ที่ปรากฏแก่พวกนั้นนั้น ได้แก่ กาย ๑ ใจ ๑ ชีวิต ๑ อุเบกขา ๑ ฯ ที่ว่าบางจำพวกมีเหตุการณปรากฏนั้น ได้แก่ จำพวกเทวดาชั้นกามาวจร ๑ จำพวกมนุษย์คันถลปะ ๑ จำพวกที่เกิดในกรรมมารดาที่เป็นเหตุกปฏิสนธิ ประกอบด้วยญาณ ๑ ส่วนเหตุการณที่ปรากฏแก่พวกเหล่านั้นนั้น คือ อโลภวิปากเหตุ ๑ อโทสวิปากเหตุ ๑ อโมหวิปากเหตุ ๑ ฯ ที่ว่า บางจำพวกมีเหตุ ๑ ประการนั้น ได้แก่ จำพวกเทวดาชั้นกามาวจร ๑ จำพวกมนุษย์คันถลปะ ๑ จำพวกสัตว์ที่เกิดในกรรมมารดาที่เป็นเหตุกปฏิสนธิ ปราศจากญาณ ๑ ฯ ส่วนเหตุ ๒ ที่ปรากฏแก่พวกเหล่านั้นนั้น คือ อโลภวิปากเหตุ ๑ อโทสวิปากเหตุ ๑ ฯ สัตว์โลกนอกจากนี้มีเหตุกปฏิสนธิปรากฏ ฯ ที่ว่า สัตว์โลกทั้งปวงมีอาหาร ๔ ปรากฏนั้น ได้แก่ อาหารที่เป็นคำ ๆ ๑ อาหาร คือ ความถูกต้องอารมณ์ ๑ อาหารคือความคิดความนึก อาหารคือความรู้สึก ที่ว่า สัตว์โลกทั้งปวงมีผัสสะ ๑ ปรากฏนั้น คือ ผัสสะทางมโนวิญญาณธาตุปรากฏ ฯ ที่ว่ามีเวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ปรากฏนั้น คือ มี เวทนา สัญญา เจตนา อันเกิดจากผัสสะทางมโนวิญญาณธาตุปรากฏ ฯ ที่ว่ามีจิต ๑ ปรากฏนั้น ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุ ฯ ใ้ใจความตามที่ได้แสดงมาแล้วนั้นว่า พวกสัตว์โลกที่เกิดในกามธาตุ คือ ในกามภพ ๑๑ อันได้แก่ มรก เปต อสุรกาย ติรัจจาน มนุษย์ กับสวรรค์อีก ๖ ชั้นนั้น ข้อมมีขันธ์ ๕ อายตนะ ๕ ธาตุ ๕ สัจจะ อินทรีย์ ๕ เหตุ อาหาร ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ปรากฏในขณะที่เกิดต่าง ๆ กัน อย่างที่ว่มาแล้วนี้ ฯ คำว่า เหตุ ๓ นั้น ได้แก่ อโลภวิปากเหตุ คือ เหตุเกิดจากผลแห่งความไม่โลภ ๑ อโทสวิปากเหตุ เหตุเกิดจากผลแห่งความไม่มีโทสะ ๑ อโมหวิปากเหตุ เหตุเกิดจากผลแห่งความไม่มีโมหะ ๑ เหตุ ๓ นี้ เมื่อเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะที่ปฏิสนธิ เรียกว่าไตรเหตุปฏิสนธิ ฯ ถ้ามีแต่ ๒ คือ อโลภวิปากเหตุกับอโทสวิปากเหตุ ก็เรียกว่าทุเหตุกปฏิสนธิ ฯ ถ้าไม่มีเหตุ ๓ นี้ ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ ก็เรียกว่า อเหตุกปฏิสนธิ ฯ คำว่า

ไตรเหตุกปฏิสนธิ และทุเหตุกปฏิสนธิ และอเหตุกปฏิสนธิ พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้เคยฟังอยู่เสมอมา เพราะฉะนั้น ของจำไว้ดังที่ว่าแล้วนี้ให้จงได้ จึงจักไม่พินเพื่อสงสัยสืบต่อไป.

เอวံ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๐๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยกรรมหทัย คือ การจำแนกหัวใจธรรม

รูปธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขณํ กถิ ขนฺธา ปาตุภวนฺติ ฯ ล ฯ กถิ จิตฺตานิ ปาตุภวนฺติ ฯ รูปธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขณํ จเปตฺวา อสณฺณสตฺตานํ เทวานํ ปณฺจกฺขนฺธา ปาตุภวนฺตํติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๘ ว่าด้วยกรรมหทัยวิภังค์ คือ การจำแนกหัวใจธรรม และอายุเทวดาในสวรรค์เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธรศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า ในขณะที่เกิดในรูปธาตุ คือ รูปภพนั้น มีขันธปรากฏเท่าไร มีธาตุปรากฏเท่าไร มีสัจจะปรากฏเท่าไร มีอินทรีย์ปรากฏเท่าไร มีเหตุปรากฏเท่าไร มีอาหารปรากฏเท่าไร มีผัสสะปรากฏเท่าไร มีเวทนาปรากฏเท่าไร มีสัญญาปรากฏเท่าไร มีเจตนาปรากฏเท่าไร มีจิตปรากฏเท่าไร มีคำแก้ว่า ในขณะที่เกิดในรูปธาตุ คือ รูปภพนั้น ยกพวกเทวดาชั้นอสังขญิกภพ คือ ภพ ที่ไม่มีจิตวิญญาณเสียบแล้ว วิขันธ ๕ ปรากฏ มีอายตนะ ๕ ปรากฏ มีธาตุ ๕ ปรากฏ มีสัจจะ ๑ ปรากฏ

มีอินทรีย์ ๑๐ ปราภฏ มีเหตุ ๓ ปราภฏ มีอาหา ๓ ปราภฏ มีผัสสะ ๑ เวทนา ๑
สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ปราภฏ

ที่ว่ามีขันธ ๕ ปราภฏนั้น คือ มี รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขาร
ขันธ วิญญาณขันธปราภฏในขณะเกิด

ที่ว่ามีอายตนะ ๕ ปราภฏในขณะเกิดนั้น ได้แก่อายตนะ คือ ตา ๑ รูป ๑ หู ๑
ใจ ๑ ธรรมารมณ์ ๑ ปราภฏ

ที่ว่าในขณะเกิด มีธาตุ ๕ ปราภฏนั้น ได้แก่ธาตุ คือ ตา ๑ รูป ๑ หู ๑ มโน-
วิญญาณ ๑ ธรรมารมณ์ ๑ ธาตุ ๕ นี้ ย่อมปราภฏในขณะเกิดในรูปธาตุ

ที่มีสัจจะ ๑ ปราภฏนั้น คือ มีทุกขสัจจะปราภฏในขณะเกิดในรูปธาตุ

ที่ว่ามีอินทรีย์ ๑๐ ประการนั้น คือ ในขณะเกิดในรูปธาตุนั้น มีอินทรีย์
อันได้แก่ ตา ๑ หู ๑ ใจ ๑ ชีวิต ๑ โสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ ศรัทธา ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑
สมาธิ ๑ ปัญญา ๑ ปราภฏในขณะเกิดในรูปธรรม

ที่ว่ามีเหตุ ๓ ปราภฏนั้น คือ มี อโลภวิปากเหตุ อันได้แก่เหตุที่เป็นผล
แห่งอโลภะ ๑ โทสวิปากเหตุ อันได้แก่เหตุที่เป็นผลแห่งโทสะ ๑ โมหวิปาก
เหตุ อันได้แก่เหตุที่เป็นผลแห่งโมหะ ๑ ๗ เหตุทั้ง ๓ นี้ ย่อมปราภฏขึ้นในขณะ
เกิดในรูปธาตุ

ที่ว่ามีอาหาร ๓ ปราภฏขึ้นนั้น คือ มีอาหารอันได้แก่ความถูกต้องอารมณ์
และความคิดความนึก ความรู้สึก เกิดขึ้นในขณะเกิดในรูปธาตุ

ที่ว่ามีผัสสะ ๑ ปราภฏขึ้นนั้น คือ มีผัสสะ ๑ อันได้แก่ความถูกต้องอารมณ์
ทางมโนวิญญาณธาตุ ปราภฏขึ้นในขณะเกิดในรูปธาตุ

ที่ว่ามีเวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ปราภฏนั้น คือ มีเวทนา สัญญา เจตนา
อันเกิดจากผัสสะทางมโนวิญญาณธาตุ ปราภฏขึ้นในขณะเกิดในรูปธาตุ

ที่ว่ามีจิต ๑ ปราภฏขึ้นนั้น คือ มีมโนวิญญาณธาตุปราภฏในขณะเกิดในรูป-
ธาตุ คือ ในรูปภพ ดังนี้ ๗ ได้ใจความตามที่มาแล้วนว่า ผู้ที่เกิดในรูปภพ คือ
รูปพรหม ๑๖ ชั้นนั้น ย่อมมีขันธ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ เหตุ อาหาร
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ปราภฏในขณะเกิดดังที่มานี้แล้วน

ต่อไปนี้ ว่าด้วยขั้นเป็นต้น ที่ปรากฏขึ้นในขณะที่เกิดในรูปธาตุ คือ ในรูป-
ภพว่า ในขณะที่เกิดในรูปธาตุ คือ รูปภพนั้น ข้อมมีขั้น ๔ ปรากฏ มีอายตนะ ๒
ปรากฏ มีธาตุ ๒ ปรากฏ มีสังขะ ๑ ปรากฏ มีอินทรีย์ ๘ ปรากฏ มีเหตุ ๓ ปรากฏ
มีอาหาร ๓ ปรากฏ มีผัสสะ ๑ ปรากฏ มีเวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ปรากฏ

อธิบายในขณะที่เกิดในรูปธาตุ คือ รูปภพนั้น มีแต่ขั้น ๔ ปรากฏ คือ มี
เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์เท่านั้นปรากฏ

ที่ว่ามียายตนะ ๒ ปรากฏนั้น คือ ในขณะที่เกิดในรูปธาตุนั้น มียายตนะ ๒
คือ ใจ ๑ อารมณ์ ๑ เท่านั้นปรากฏ

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีธาตุ ๒ ปรากฏ คือ มโนวิญญาณธาตุ กับธรรม-
ธาตุเท่านั้นปรากฏ

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีสังขะ ๑ ปรากฏนั้น คือ มีทุกขสังขปรากฏ

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีอินทรีย์ ๘ ปรากฏนั้น คือ มีสิ่งเป็นใหญ่อยู่ใน
หน้าที่ของตัวปรากฏ ๗ สิ่งที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตัวนั้น ได้แก่ ใจ ๑ ชีวิต ๑
อุเบกขา ๑ ศรัทธา ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ สมาธิ ๑ ปัญญา ๑

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีเหตุ ๓ ปรากฏนั้น ได้แก่ อโลภวิปากเหตุ
โอหสวิปากเหตุ โสมหวิปากเหตุ ปรากฏ

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีอาหาร ๓ ปรากฏนั้น คือ มีผัสสะความถูก
ต้องอารมณ์ และมีความคิด ความนึก ความรู้สึก ปรากฏขึ้น

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีผัสสะ ๑ ปรากฏนั้น คือ ผัสสะทางมโนวิญญาณ
ธาตุปรากฏขึ้น

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีเวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ปรากฏนั้น คือ
มีเวทนา สัญญา เจตนา อันเกิดจากผัสสะทางมโนวิญญาณธาตุปรากฏขึ้น

ที่ว่าในขณะที่เกิดในรูปธาตุ มีจิต ๑ ปรากฏขึ้นนั้น คือ มีมโนวิญญาณธาตุ
ปรากฏขึ้น ๗ ได้ใจความตามที่แสดงมาแล้วว่า ผู้ที่เกิดในรูปธาตุ คือ รูปภพ
อันได้แก่รูปพรหม ๔ ชั้น ซึ่งเป็นพรหมที่ไม่มีรูปนั้น ข้อมมีขั้น อายตนะ ธาตุ
สังขะ อินทรีย์ เหตุ อาหาร ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต เกิดขึ้นดังที่กล่าวมาแล้ว

ต่อไปนี้ ว่าด้วยธรรมในภูมิ ๔ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ปริยابัน อปริยابันว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกามาวจรภูมิ แก้วว่า ธรรมเหล่านี้ คือ จันท์ ชาติ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งในโลกลาภได้ตั้งแต่ อเวจรกชั้นมา ตลอดจนถึงสวรรค์ชั้นที่ ๖ คือ ชั้นปรินิมิตตวสวัตติ เรียกว่าธรรม ที่เป็นกามาวจรภูมิ ๑ ธรรมเหล่านี้ ไม่เป็นกามาวจร ธรรมเหล่านี้ คือ ธรรม ที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร อปริยابัน ไม่เป็นกามาวจร

ธรรมเหล่านี้เป็นอรูปาวจร ธรรมที่เป็นไปในจิตและเจตสิกของพรหม ที่เข้าสมบัติ เรื่องของพรหมที่เกิดขึ้นแล้ว หรือของผู้ที่อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ซึ่งมี ในพรหมโลกตั้งแต่ชั้นอนันนิยตลงมา เรียกว่าธรรมที่เป็นรูปาวจร ๑ ธรรมเหล่านี้ ไม่เป็นรูปาวจร ธรรมที่เป็นกามาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นอปริยابัน เหล่านี้ ไม่เป็น รูปาวจร

ธรรมเหล่านี้เป็นอรูปาวจร ธรรมที่เป็นไปในจิต และเจตสิกของพรหม ผู้เข้าสมบัติ หรือผู้เกิดขึ้นแล้ว หรือผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน อันมีในพรหมโลก ตั้งแต่ชั้นอากาสาณัญญาายตนะขึ้นไป จนถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญาายตนะเป็นที่สุด เรียกว่าธรรมที่เป็นอรูปาวจร ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นอรูปาวจร ธรรมเหล่านี้ คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อปริยابัน ไม่เป็นอรูปาวจร

ธรรมเหล่านี้เป็นปริยابัน ธรรมที่มีอาสวะ ที่เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็น อหยาภุค ซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ รูปจันท์ เวทนาจันท์ สัญญา-จันท์ สังขารจันท์ วิญญาณจันท์ เหล่านี้ เป็นปริยابัน

ธรรมเหล่านี้เป็นอปริยابัน ธรรมเหล่านี้ คือ มรรค ๑ ผล ๑ อสังขต-ชาติ ๑ เป็นอปริยابัน ดังนี้ ๑ ได้ใจความตามที่แสดงมานี้ว่า กามาวจรนั้น ได้แก่กามาวจรภูมิ คือ ภูมิที่ยังมีใจเกี่ยวข้องอยู่ในกามารมณ์ ๑๑ ภูมิด้วยกัน ๑ ภูมิทั้ง ๑๑ นั้น ได้แก่ นิรยภูมิ คือ มรรค ๑ ปัตตวิสัยภูมิ คือ เปตวิสัย ๑ อสุรกายภูมิ คือ อสุรกาย ๑ ติรัจฉานภูมิ คือ เตริจฉาน ๑ กับสวรรค์ชั้นต่ำ ๖ ชั้น มีชั้น จาตุम्मหาราชิกาเป็นต้น ๑ รูปาวจรภูมินั้น ได้แก่รูปภพ ๑๖ ชั้น มีชั้นพรหม-ปาริสัชชาเป็นต้น ๑ อรูปาวจรภูมินั้น ได้แก่อรูปภพ คือ อรูปพรหม ๔ ชั้น ๑ ปริยابันนั้น ได้แก่โลกียภูมิทั้งจันท์ ๕ ๑ อปริยابันนั้น ได้แก่โลกุตตรภูมิ

คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน •

ต่อไปนี้ ว่าตามวาระพระบาลี ทัมมอยู่^{๕๔}ในคัมภีร์^{๕๕}ว่ากันว่า เทวดานั้น มีอยู่ ๓ จำพวกด้วยกัน คือ สมมติเทวดา • อุปัตติเทวดา • วิสุทธิเทวดา • ๑ สมมติเทวดานั้น ได้แก่พระราชา พระอัครมเหสี พระราชกุมารกุมารี • ๑ อุปัตติเทวดานั้น ได้แก่เทวดาชั้นสูง มีชั้นจาตุมมหाराชิกาเทวดาเป็นต้น • ๑ วิสุทธิเทวดานั้นได้แก่พระอรหันต์

มีคำถามต่อไปว่า ผู้ที่ให้ทาน รักษาศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว เกิดในที่ไหน • มีคำตอบว่า ผู้ที่ให้ทาน รักษาศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว บางจำพวกก็เกิดเป็นกษัตริย์มหาศาล บางจำพวกก็เกิดเป็นพราหมณ์มหาศาล บางจำพวกก็เกิดเป็นคฤหบดีมหาศาล บางจำพวกก็เกิดเป็นเทวดาชั้นจาตุมมหाराชิกา บางจำพวกก็เกิดเป็นเทวดาชั้นดาวดึงส์ บางจำพวกก็เกิดเป็นเทวดาชั้นยามา บางจำพวกก็เกิดเป็นเทวดาชั้นดุสิต บางจำพวกก็เกิดเป็นเทวดาชั้นนิมมานรดี บางจำพวกก็เกิดเป็นเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี

มีคำถามว่า มนุษย์มีประมาณอายุเท่าไร แก้วว่า มีประมาณอายุ เพียงเล็กน้อย กำหนดร้อยบ้าง เกินกว่าร้อยบ้าง • เทวดาชั้นจาตุมมหाराชิกามีประมาณอายุเท่าไร แก้วว่า ๕๐ ปีในมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมมหाराชิกา เดือนของเขากำหนด ๓๐ วัน ด้วยวันดังกล่าวแล้ว ปีของเขาที่กำหนด ๑๒ เดือน อายุเขาประมาณ ๕๐๐ ปีเทียบกับมนุษย์ • ๕๐๐ ปีเทียบกับมนุษย์เท่ากับปีในมนุษย์ ๕ ล้านปี • เทวดาชั้นดาวดึงส์มีประมาณอายุเท่าไร แก้วว่า ๑๐๐ ปีในมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดาวดึงส์ เดือนของเขากำหนด ๓๐ วัน ด้วยวันดังกล่าวแล้ว ปีของเขาที่กำหนด ๑๒ เดือน อายุของเขากำหนด ๑ พันปี ถ้าจะนับด้วยปีในมนุษย์ก็เป็น ๓ โกฎิ ๑ ล้านปี • เทวดาชั้นยามามีประมาณอายุเท่าไร แก้วว่า ๒ ร้อยปีในมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นยามา เดือนของเขากำหนด ๓๐ วัน ปีของเขาที่กำหนด ๑๒ เดือน อายุของเขากำหนด ๒ พันปี ถ้าจะนับด้วยปีในมนุษย์เป็น ๑๔ โกฎิ กับ ๔ ล้านปี • เทวดาชั้นดุสิตมีประมาณอายุเท่าไร • แก้วว่า สี่ร้อยปีในมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นดุสิต เดือนของเขากำหนด ๓๐ วัน ปีของเขาที่กำหนด

๑๒ เดือน เหมือนกับในมนุษย์ แต่ว่าประมาณอายุของเขา ๔ พันปีทิพย์ ถ้าจะนับด้วยปีในมนุษย์ได้ ๕๑ โกฎิ กับ ๖ ล้านปี ฯ เทวดาชั้นนิมมานรดีมีประมาณอายุเท่าไร แก้วว่า มีประมาณอายุ ดังนี้ คือ ๘๐๐ ปีในมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเขา เดือนของเขาก็กำหนดด้วย ๓๐ วัน ปีของเขาก็กำหนดด้วย ๑๒ เดือน แต่ประมาณอายุของเขาได้ ๘ พันปีทิพย์ ถ้าจะนับด้วยปีในมนุษย์ได้ ๒ ร้อย ๓๐ โกฎิ กับ ๔ ล้านปี ฯ เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีมีประมาณอายุเท่าไร แก้วว่า ๑๖ พันปีในมนุษย์ เป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเขา เดือนและปีของเขาก็กำหนดดังที่กล่าวแล้ว แต่ประมาณอายุของเขาได้ ๑๖ พันปีทิพย์ คือ ๑ หมื่น ๑ พันปี ถ้าจะนับด้วยปีในมนุษย์ได้ ๕ ร้อย ๑๒ โกฎิ ๖ ล้านปี

ผู้ที่เจริญปฐมฌานได้น้อยเกิดขึ้นในที่ไหน ฯ แก้วว่า เกิดขึ้นในเทพเจ้าชั้นพรหมปาริสาชชา มีประมาณอายุได้เท่ากับส่วนที่ ๓ และที่ ๔ แห่งกัลป์ ฯ ผู้เจริญปฐมฌานได้เป็นปานกลาง เกิดในพรหมโลกชั้นพรหมปโรหิต มีประมาณอายุครึ่งกัลป์ ฯ ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างดี ได้เกิดในพรหมโลกชั้นมหาพรหม มีประมาณอายุ ๑ กัลป์ ฯ ผู้เจริญทุติยฌานได้น้อย ได้เกิดในพรหมโลกชั้นปริตตภา มีประมาณอายุ ๑๒ กัลป์ ฯ ผู้เจริญทุติยฌานได้อย่างกลาง ได้เกิดในพรหมโลกชั้นอัปปมาณาภา มีประมาณอายุ ๔ กัลป์ ฯ ผู้เจริญทุติยฌานได้อย่างดี ได้เกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสรา มีประมาณอายุ ๘ กัลป์ ฯ ผู้เจริญทุติยฌานได้น้อย ได้เกิดในพรหมโลกชั้นปริตตสุภา มีประมาณอายุ ๑๖ กัลป์ ฯ ผู้เจริญทุติยฌานได้ปานกลาง ได้เกิดในพรหมโลกชั้นอัปปมาณสุภา มีประมาณอายุ ๓๒ กัลป์ ฯ ผู้เจริญทุติยฌานได้อย่างดี ได้เกิดในพรหมโลกชั้นสุภกัณหา มีประมาณอายุ ๖๔ กัลป์ ฯ ผู้เจริญจตุตถฌาน ย่อมเกิดในพรหมโลกต่างชั้น เพราะมีอารมณ์ต่างกัน มีมโนการต่างกัน มีฉันทะต่างกัน มีปณิธิต่างกัน มีอธิโมกษ์ต่างกัน มีภินิหารต่างกัน มีปัญญาต่างกัน คือ บางจำพวกก็เกิดเป็นอสัญญพรหม บางจำพวกก็เกิดในเวทีย์ผลพรหม บางจำพวกก็เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหา บางจำพวกก็เกิดในพรหมโลกชั้นอุตัปปา บางจำพวกก็เกิดในชั้นสุทฺธสสา บางจำพวกก็เกิดในชั้นสุทฺธสสี บางจำพวกก็เกิดในชั้นอนิฏฐา บางจำพวกก็เกิดในชั้นอากาสาบัญญัติจาตนะ บางจำพวกก็เกิด

ในชั้นวิญญานัญจายตนะ บางจำพวกก็เกิดในชั้นอากิญจัญญายตนะ บางจำพวกก็เกิดในชั้นเนวสัจญานาสัจญายตนะ ๑ ชั้นอสัญญ กับชั้นเวทปผละ มีประมาณอายุได้ ๕ ร้อยกัลป์ ๑ ชั้นอวิหา มีประมาณอายุ ๑ พันกัลป์ ๑ ชั้นอตัปปา มีประมาณอายุ ๒ พันกัลป์ ๑ ชั้นสุทสสา มีประมาณอายุ ๔ พันกัลป์ ๑ ชั้นสุทสสี มีประมาณอายุ ๘ พันกัลป์ ๑ ชั้นอกนิฏฐา มีประมาณอายุ ๑ หมื่น ๖ พันกัลป์ ๑ ชั้นอากาสานัญจายตนะ มีประมาณอายุ ๒ หมื่นกัลป์ ๑ ชั้นวิญญานัญจายตนะมีประมาณอายุ ๔ หมื่นกัลป์ ๑ ชั้นอากิญจัญญายตนะ มีประมาณอายุ ๖ หมื่นกัลป์ ๑ ชั้นเนวสัจญานาสัจญายตนะ มีประมาณอายุ ๘ หมื่น ๔ พันกัลป์ ส่วนผู้ที่เข้านักปราชญ์มีบุญญาดี มุ่งหมายจะพ้นจากขรามรณะ ตั้งใจเจริญมรรคชั้นสูงสุด แล้วได้สำเร็จมรรคผลกับปรีนิพพานไป สิ้นเนื้อความในกัณฑ์นี้เพียงเท่านั้น.

เอวี่ กิมี่ ค้วยประการณะนี้ ๑

กัณฑ์ที่ ๑๐๘

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำปฐจาในชั้น ๕ เป็นต้น

ปญจนันิ ขนุชานันิ กติ อภิญญะยา กติ ปริญญะยา กติ ปหาตพฺพา กติ ภาเวตพฺพา กติ สจฺฉิกาทพฺพา น ปหาตพฺพา น ภาเวตพฺพา น สจฺฉิกาทพฺพา ๑ ล ๑ สุตตนาณิ จิตฺตนาณิ กติ อภิญญะยาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กัณฑ์ที่ ๑๐๘ ว่าด้วยคำปฐจาในชั้น ๕ เป็นต้น จนถึงคำปฐจาในจิตเป็นที่สุด สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน

ปาติ

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานี้ว่า
 ในชั้นที่ ๕ นั้น ชั้นไหนควรรู้อย่าง ชั้นไหนควรรอบรู้ ชั้นไหนควรละ ชั้น
 ไหนควรอบรม ชั้นไหนควรทำให้แจ้ง ชั้นไหนไม่ควรละ ชั้นไหนไม่ควร
 อบรม ชั้นไหนไม่ควรทำให้แจ้งเป็นต้น ตลอดถึงคำว่าในจิตทั้ง ๑๗ นั้น จิต
 ไหนควรรู้อย่าง จิตไหนควรรอบรู้ จิตไหนควรละ จิตไหนควรอบรม จิตไหนควร
 ทำให้แจ้ง จิตไหนไม่ควรละ จิตไหนไม่ควรทำให้แจ้งเป็นที่สุค มีคำแก้ว่า รูปชั้น
 ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ แต่ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง ส่วนชั้นที่ ๔
 ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละก็มี ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรละก็มี ไม่
 ควรอบรมก็มี ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ฯ อาขย ๑๐ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ
 ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง ส่วนอาขยอื่นอีก ๒ ควรรู้อย่าง ควรอบรมก็มี
 ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ฯ ธาตุ ๑๖
 ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง ส่วนธาตุอื่น ๒
 ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละก็มี ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรละ
 ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ฯ สมุททัย ๕ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ
 ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง มรรค ๘ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ควร
 อบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง นิโรธ ๕ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ควรอบรม
 ควรทำให้แจ้ง ทุกข ๕ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้
 แจ้ง ไม่ควรละก็มี ฯ อินทรีย์ ๕ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ แต่ไม่ควรละ ไม่ควร
 อบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง อินทรีย์คือโหมณัส ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละ แต่ไม่
 ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง อินทรีย์ คือ ความรู้ซึ่งธรรมที่ยังไม่รู้ เป็นของควร
 รู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ควรอบรม ควรทำให้แจ้ง อินทรีย์ คือ ความรู้ทั่ว
 ถึง เป็นของควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี
 อินทรีย์ คือ ความเป็นผู้ทั่วถึง เป็นของควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ
 ไม่ควรอบรม ควรทำให้แจ้ง ส่วนอินทรีย์อื่น ๓ เป็นของควรรู้อย่าง ควรรอบรู้
 ไม่ควรละ ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี

อินทรีย์ ๖ เป็นของควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละก็มี ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี แต่ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ๑ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละ แต่ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง ส่วนเหตุที่เป็นกุศล ๓ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ แต่ไม่ควรละ เป็นแต่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง ไม่ควรอบรมก็มี เหตุที่เป็นอัปภากฤต ๓ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ๑ อาหารที่เป็นคำ ๆ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ไม่ควรทำให้แจ้ง ส่วนอาหารอีก ๓ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละก็มี ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ๑ ผัสสะ ๖ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง สัมผัสทางมโนวิญญาณธาตุ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละก็มี ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี ๑ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้ง มโนวิญญาณธาตุ ควรรู้อย่าง ควรรอบรู้ ควรละก็มี ควรอบรมก็มี ควรทำให้แจ้งก็มี ไม่ควรละ ไม่ควรอบรม ไม่ควรทำให้แจ้งก็มี

มีคำถามต่อไปว่า ในชั้น ๕ ชั้นไหนมีอารมณ์ ชั้นไหนไม่มีอารมณ์ ตลอดถึงคำว่าในจิต ๗ จิตไหนมีอารมณ์ จิตไหนไม่มีอารมณ์ ๑ มีคำตอบว่า รูปชั้นไหนไม่มีอารมณ์ ชั้น ๕ มีอารมณ์ ๑ อายตนะ ๑๐ ไม่มีอารมณ์ อายตนะ คือใจ มีอารมณ์ อายตนะ คือธรรม มีอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์ก็มี ๑ ธาตุ ๑๐ ไม่มีอารมณ์ ธาตุ ๗ มีอารมณ์ ธาตุ คือธรรม มีอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์ก็มี ๑ สัจจะ ๒ ไม่มีอารมณ์ นิโรธสัจ ไม่มีอารมณ์ ทุกขสัจ มีอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์ก็มี ๑ อินทรีย์ ๖ ไม่มีอารมณ์ อินทรีย์ ๑๔ มีอารมณ์ อินทรีย์ คือชีวิตมีอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์ก็มี ๑ เหตุ ๕ มีอารมณ์ ๑ อาหารที่เป็นคำ ๆ ไม่มีอารมณ์ อาหารอีก ๓ มีอารมณ์ ๑ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ มีอารมณ์ทั้งนั้น

มีคำถามต่อไปว่า ในชั้น ๕ นั้น ชั้นไหนมีอารมณ์เป็นอารมณ์ ชั้นไหนไม่มีอารมณ์เป็นอารมณ์ ชั้นไหนไม่มีอารมณ์ ตลอดถึงคำว่าในจิต ๗

อย่างนั้น จิตไหนมีอารมณ์เป็นอารมณ์ จิตไหนไม่มีอารมณ์เป็นอารมณ์ จิตไหนไม่มีอารมณ์ ฯ แก้วว่า รูปขันธ์ไม่มีอารมณ์ ขันธ์ ๔ มีอารมณ์เป็นอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์เป็นอารมณ์ก็มี ฯ อายตนะ ๑๐ ไม่มีอารมณ์ อายตนะ คือใจ มีอารมณ์เป็นอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี อายตนะคือธรรม มีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์เลยก็มี ฯ ธาตุ ๑๐ ไม่มีอารมณ์ ส่วนธาตุ ๖ ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ ธาตุ คือ มโนวิญญาณมีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ธาตุ คือ ธรรม มีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์เลยก็มี ฯ นิโรธสัจไม่มีอารมณ์ มรรคสัจไม่มีอารมณ์ แต่เป็นอารมณ์ สมุทัยสัจ มีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ทกขสัจมีอารมณ์ด้วยเป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์เลยก็มี อินทรีย์ ๗ ไม่มีอารมณ์ ส่วนอินทรีย์อีก ๕ ไม่มีอารมณ์ แต่เป็นอารมณ์ อินทรีย์ ๘ มีอารมณ์ด้วยเป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี อินทรีย์ คือ ชีวิต มีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ไม่มีอารมณ์เลยก็มี ฯ เหตุ ๘ มีอารมณ์ด้วยเป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ฯ อาหารที่เป็นคำ ๆ ไม่มีอารมณ์ ส่วนอาหารอีก ๓ มีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ฯ ผัสสะ ๖ ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ ลัมผัสทางมโนวิญญาณธาตุ มีอารมณ์ด้วย เป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ฯ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๓ ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ มโนวิญญาณธาตุ มีอารมณ์ด้วยเป็นอารมณ์ด้วยก็มี ไม่มีอารมณ์แต่เป็นอารมณ์ก็มี ดังนี้

มีคำถามต่อไปว่า ในขันธ์ ๕ นั้น ขันธ์ไหนได้เห็นแล้ว ขันธ์ไหนได้ยินแล้ว ขันธ์ไหนได้ทราบแล้ว ขันธ์ไหนได้รู้สึกแล้ว ขันธ์ไหนไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ ไม่ได้รู้สึก ตลอดจนถึงคำว่าในจิต ๑ อย่างนั้น จิตไหนได้เห็นแล้ว จิตไหนได้ยินแล้ว จิตไหนได้ทราบแล้ว จิตไหนได้รู้สึกแล้ว จิตไหนไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ ไม่ได้รู้สึก มีคำถามว่า รูปขันธ์ บุคคลได้เห็น

แล้วก็มี ได้ยินแล้วก็มี ได้ทราบแล้วก็มี ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้
ทราบแต่รู้สึกก็มี ส่วนชั้นอีก ๔ ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียงแต่
ได้รู้สึกเท่านั้น ๑ อายตนะ คือ รูป ได้เห็น แต่ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียงแต่
ได้รู้สึก อายตนะ คือ เสียง ไม่ได้เห็น เพียงแต่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียงแต่ได้
รู้สึก ๑ อายตนะ คือ กลิ่น และรส โผฏฐัพพะ ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน เป็น
แต่ได้ทราบ ได้รู้สึก ๑ อายตนะอีก ๑ ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ
เพียงแต่ได้รู้สึก ๑ ชาติ คือรูป บุคคลได้เห็น แต่ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียง
แต่ได้รู้สึก อายตนะ คือ เสียง บุคคลไม่ได้เห็น เป็นแต่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เป็น
แต่ได้รู้สึก อายตนะ คือ กลิ่น รส โผฏฐัพพะ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน เป็น
แต่ได้ทราบ ได้รู้สึก ชาติอีก ๑๓ บุคคลก็ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียง
แต่ได้รู้สึก ๑ สัจจะ ๓ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียงแต่ได้รู้
สึก ทุกขสัจ บุคคลได้เห็นก็มี ได้ยินก็มี ได้ทราบก็มี ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน
ไม่ได้ทราบ เพียงแต่ได้รู้สึกก็มี ๑ อินทรีย์ ๒๒ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน
ไม่ได้ทราบ เพียงแต่ได้รู้สึก ๑ ชาติ ๕ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ
เพียงแต่ได้รู้สึก ๑ อาหาร ๔ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ
เพียงแต่ได้รู้สึก ๑ ผัสสะ ๑ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่ได้ทราบ เพียง
แต่ได้รู้สึก ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๒ จิต ๑ บุคคลไม่ได้เห็น ไม่ได้
ยิน ไม่ได้ทราบ เพียงแต่ได้รู้สึก ดังนี้

มีคำถามต่อไปว่า ในชั้น ๕ นั้น ชั้นไหนเป็นกุศล ชั้นไหนเป็นอกุศล
ชั้นไหนเป็นอัพภาคุต ตลอดจน คำว่า ในจิต ๑ อย่างนั้น จิตไหนเป็นกุศล
จิตไหนเป็นอกุศล จิตไหนเป็นอัพภาคุต ๑ มีคำแก้ว่า รูปชั้นเป็นอัพภาคุต
ส่วนชั้นอีก ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพภาคุตก็มี ๑ อายตนะ ๑๐
เป็นอัพภาคุต อายตนะอีก ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพภาคุตก็มี ๑
ชาติ ๑๖ เป็นอัพภาคุต ชาติอีก ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพภาคุต
ก็มี ๑ สมุทัยสัจ เป็นอกุศล มรรคสัจ เป็นกุศล นิโรธสัจ เป็นอัพภาคุต ทุกขสัจ
เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพภาคุตก็มี ๑ อินทรีย์ ๑๐ เป็นอัพภาคุต
อินทรีย์ คือโหมมัส เป็นอกุศล อินทรีย์ คือความรู้ซึ่งธรรมที่ยังไม่รู้ เป็นกุศล

อินทรีย์อีก ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศล
 ก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี ฯ เหตุที่เป็นอกุศล ๓ เป็นอกุศล ส่วนเหตุที่เป็นกุศล ๓
 เป็นกุศล เหตุที่เป็นอภัยากฤต ๓ เป็นอภัยากฤต ฯ อาหารที่เป็นคำ ๆ
 เป็นอภัยากฤต อาหารอีก ๓ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยากฤต
 ก็มี ฯ ผัสสะ ๖ เป็นอภัยากฤต ส่วนสัมผัสทางมโนวิญญาณธาตุ เป็นกุศล
 ก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภัยากฤตก็มี ฯ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖
 จิต ๖ เป็นอภัยากฤต มโนวิญญาณธาตุ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็น
 อภัยากฤตก็มี ดังนี้ ของตเนอความตามพระบาลีเพียงเท่านั้น.

ต่อไปนี้ เป็นเนื้อความอธิบายว่า ชั้นนี้เป็นต้นนั้น ได้มีมาแล้วในกัณฑ์ที่ ๑๐๖
 โน้น กล่าวคือ ในกัณฑ์ที่ ๑๐๖ นั้นว่า ชั้นนี้มีอยู่ ๕ อายตนะมีอยู่ ๑๒ ธาตุมีอยู่ ๑๘
 สัจจะมีอยู่ ๒๒ เหตุมีอยู่ ๕ อาหารมีอยู่ ๔ ผัสสะมีอยู่ ๖ เวทนามีอยู่ ๖ สัญญา
 มีอยู่ ๖ เจตนามีอยู่ ๖ จิตมีอยู่ ๖ ดังนี้ แล้วมีแจกไว้ครบทุกประการ เพราะฉะนั้น
 เมื่อพูดถึงชั้น อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ เหตุ อาหาร ผัสสะ เวทนา สัญญา
 เจตนา จิต ในกัณฑ์นี้ขอให้ถึงประเภทที่ว่าไว้แล้วในกัณฑ์ที่ ๑๐๖ โน้นเกิด จึงจัก
 เกิดความเข้าใจบ้างตามสมควร ดังนี้ สอนเนื้อความในกัณฑ์นี้เพียงเท่านั้น.

เอวี่ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๑๐

คัมภีร์พระวิภังค์

ว่าด้วยคำปฐจาวิสังขนาในชั้น ๕ เป็นต้น

ปณฺณํ ขนฺธํ กติ สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา กติ ทุกฺขาย
 เวทนาย สมฺปยุตฺตา กติ อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฯ ล ฯ สุตตํ
 จิตฺตํ กติ สุขาย เวทนายาคิ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์พระวิภังค์ กถาที่ ๑๑๐ ว่าด้วยคำ
ปจฉาวิธานในชั้น ๕ เป็นต้น ไปตามติกมาติกาที่ ๒ สืบต่อไป เพื่อให้เป็น
ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นไว้เป็นเบื้องต้นแห่งเทศนานั้นว่า
ในชั้น ๕ นั้น ชั้นไหนประกอบด้วยสุขเวทนา ชั้นไหนประกอบด้วยทุกข-
เวณาก็มี ชั้นไหนประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนา แก้วว่า ชั้น ๒ ไม่ควรกล่าวว่า
ประกอบด้วยสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา ส่วนชั้นอีก ๓
ประกอบด้วยสุขเวณาก็มี ประกอบด้วยทุกขเวณาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุข-
เวณาก็มี ฯ กถามว่า อายุตนะ ๑๒ นั้น อายุตนะไหน ประกอบด้วยเวทนา
ไหน แก้วว่า อายุตนะ ๑๐ ไม่ควรกล่าวว่าประกอบด้วยสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา
หรืออทุกขมสุขเวทนา ส่วนอายุตนะ คือ ใจ ประกอบด้วยสุขเวณาก็มี ประกอบ
กับทุกขเวณาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวณาก็มี อายุตนะ คือ ธรรม ประกอบ
กับเวทนา ๓ นั้นมี ไม่ควรกล่าวว่า ประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี ฯ ในธาตุ ๑๔
นั้น ธาตุไหนประกอบด้วยเวทนาไหน ธาตุ ๑๐ ไม่ควรกล่าวว่า ประกอบด้วยเวทนา
ไหน ส่วนธาตุอีก ๔ ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนา กายวิญญาณธาตุ ประกอบ
กับสุขเวณาก็มี ประกอบด้วยทุกขเวณาก็มี มโนวิญญาณธาตุ ประกอบกับ
เวทนา ๓ นั้นมี ธรรมธาตุ ประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี ไม่ควรกล่าวว่าประกอบด้วย
เวทนา ๓ นั้นมี ฯ ในสังขะ ๔ นั้น สังขะไหนประกอบด้วยเวทนาไหน แก้วว่า
สังขะ ๒ ประกอบด้วยสุขเวณาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวณาก็มี นิโรธสัง
ไม่ควรกล่าวว่าประกอบด้วยเวทนาไหน ทุกขสังประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี ไม่
ควรกล่าวว่า ประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี ฯ อินทรีย์ ๑๒ ไม่ควรกล่าวว่า
ประกอบด้วยเวทนา ๓ ส่วนอินทรีย์ ๖ ประกอบด้วยสุขเวณาก็มี ประกอบด้วย
อทุกขมสุขเวณาก็มี อินทรีย์อีก ๓ ประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี อินทรีย์ คือชีวิต
ประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี ไม่ประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้นมี ฯ เหตุที่เป็นอกุศล
ทั้ง ๘ นั้น เหตุไหนประกอบกับเวทนาไหน แก้วว่า เหตุที่เป็นอกุศล คือ โภชน
ประกอบด้วยทุกขเวทนา เหตุอีก ๑ ประกอบด้วยสุขเวณาก็มี ประกอบด้วย
อทุกขมสุขเวทนา เหตุที่เป็นอกุศล คือ โมหะ ประกอบด้วยสุขเวณาก็มี

ประกอบด้วยทุกขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี ฯ อาหารที่เป็น
 คำ ๆ ไม่ควรกล่าวว่าประกอบด้วยเวทนา ๓ นั้น ส่วนอาหารอีก ๓ ประกอบด้วย
 เวทนา ๓ นั้นก็มี ฯ ในผัสสะทั้ง ๑๑ นั้น ผัสสะไหน ประกอบด้วยเวทนาไหน
 แก้วว่า ผัสสะ ๕ ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนา ผัสสะทางกาย ประกอบด้วย
 สุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยทุกขเวทนาก็มี สัมผัสทางมโนวิญญาณธาตุ ประกอบ
 กับสุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยทุกขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี
 เวทนาทั้ง ๑๑ นั้น ประกอบด้วยเวทนาไหน แก้วว่า เวทนาทั้ง ๑๑ นั้น ไม่ควรกล่าว
 ว่า ประกอบด้วยเวทนาไหน ฯ ในสัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ นั้น ประกอบ
 กับเวทนาไหน สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนา ส่วน
 สัญญาเจตนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย กับกายวิญญาณ ประกอบด้วยสุขเวทนา
 ก็มี ประกอบด้วยทุกขเวทนาก็มี มโนวิญญาณธาตุ ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี
 ประกอบด้วยทุกขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี ดังนี้

มีคำถามและคำถามแก้ในติกมัตติกา หมวดวิปากว่า ขันธ์ทั้ง ๕ นั้น ขันธ์ไหน
 เป็นวิปาก ขันธ์ไหนมีวิปากธรรมเป็นธรรม ขันธ์ไหนไม่มีวิปาก และไม่มี
 วิปากธรรมเป็นธรรม ตลอดถึงคำว่าในจิต ๑ อย่างนั้น จิตไหนเป็นวิปาก จิต
 ไหนมีวิปากธรรมเป็นธรรม จิตไหนไม่มีวิปาก และไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรม ฯ
 แก้วว่า รูปขันธ์ไม่มีวิปากด้วย ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรมด้วย ส่วนขันธ์อีก ๔
 เป็นวิปากก็มี มีวิปากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรม
 ก็มี ฯ อายตนะ ๑๐ ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรม อายตนะอีก ๒
 เป็นวิปากก็มี มีวิปากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรม
 ก็มี ฯ ธาตุ ๑๐ ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรม เหตุ ๕ เป็นวิปาก
 มโนธาตุเป็นวิปากก็มี ไม่ใช่วิปากก็มี ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรมก็มี ธาตุอีก ๒
 เป็นวิปากก็มี มีวิปากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรม
 ก็มี ฯ สัจจะ ๒ มีวิปากธรรมเป็นธรรม นิโรธสัจ ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปาก
 ธรรมเป็นธรรม ทุกขสัจ เป็นวิปากก็มี มีวิปากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่ใช่
 วิปาก ไม่มีวิปากธรรมเป็นธรรมก็มี ฯ อินทรีย์ ๑ ไม่ใช่วิปาก ไม่มีวิปาก
 ธรรมเป็นธรรม อินทรีย์ ๓ เป็นวิปาก อินทรีย์ ๒ มีวิปากธรรมเป็นธรรม

อินทรีย์ คือ ความรู้ทั่วถึงเป็นวิบากก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี อินทรีย์ ๕ เป็น
วิบากก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่เป็นวิบาก ไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี
เหตุ ๖ มีวิบากธรรมเป็นธรรม เหตุที่เป็นอัมพาต ๓ เป็นวิบากก็มี ไม่เป็นวิบาก
ไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ๑ อาหารที่เป็นคำ ๆ ไม่เป็นวิบาก ไม่มีวิบาก
ธรรมเป็นธรรม อาหารอีก ๓ เป็นวิบากก็มี มีวิบากเป็นธรรมก็มี ไม่เป็น
วิบาก ไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ๑ ผัสสะ ๕ เป็นวิบาก สัมผัสทางมโน-
ธาตุ เป็นวิบากก็มี ไม่เป็นวิบาก ไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี สัมผัสทาง
มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิบากก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่เป็นวิบาก ไม่มี
วิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ๑ เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็น
วิบาก มโนธาตุ เป็นวิบากก็มี ไม่เป็นวิบาก ไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี
มโนวิญญาณธาตุเป็นวิบากก็มี มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ไม่เป็นวิบากก็มี
ไม่มีวิบากธรรมเป็นธรรมก็มี ดังนี้

มีคำถามคำแก้ต่อไปในมาติกาต่อไปว่า ชั้น ๕ เป็นต้นนั้น ชั้นไหน
ถูกขัตติด้วย เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วย ชั้นไหนไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุ
แห่งการขัตติ ชั้นไหนไม่ถูกขัตติด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วย ดังนี้
เป็นต้น ๑ มีคำแก้ว่า รูปชั้นถูกขัตติด้วย เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี
ไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ส่วนชั้นอีก ๔ ถูกขัตติด้วย
เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี
ไม่ถูกขัตติด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ๑ อายตนะ ๕ ถูกขัตติ
ด้วยเป็นเหตุแห่งการขัตติด้วย อายตนะ คือ เสียงไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุแห่ง
การขัตติ อายตนะอีก ๔ ถูกขัตติด้วยเป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ไม่ถูกขัตติ
ด้วย แต่เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี อายตนะ ๒ ถูกขัตติด้วย เป็นเหตุแห่งการ
ขัตติด้วยก็มี ไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ไม่ถูกขัตติด้วย
ไม่ป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ๑ ธาตุ ๑๐ ถูกขัตติด้วย เป็นเหตุแห่งการ
ขัตติด้วย ธาตุ คือ เสียง ไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุแห่งการขัตติ ธาตุ ๕ ถูกขัตติ
ด้วย เป็นเหตุแห่งการขัตติด้วยก็มี ไม่ถูกขัตติด้วย แต่เป็นเหตุแห่งการขัตติ

กัมม ชาติ ๒ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็น
 เหตุแห่งการยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ฯ
 สมุทัยสังขไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือ สังขะอีก ๒ ไม่ถูกยึดถือ
 ด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วย ทุกขสังขถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการ
 ยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม ฯ อินทรีย์ ๘ ถูก
 ยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วย อินทรีย์ คือ โหมนัส ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็น
 เหตุแห่งการยึดถือ อินทรีย์อีก ๓ ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือ
 ด้วย อินทรีย์ ๘ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ
 แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วย
 กัมม ฯ อภิสลเหตุ ๓ ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือ ส่วนภิสลเหตุ ๓
 ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่ง
 การยึดถือด้วยกัมม เหตุที่เป็นอภิสลเหตุ ๓ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึด
 ถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็น
 เหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ฯ อาหารทเมนคำ ๆ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่ง
 การยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม อาหารอีก ๓ ถูก
 ยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการ
 ยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ฯ ผัสสะ ๕
 ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วย มโนชาติสัมผัสถูกยึดถือด้วย เป็น
 เหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม สัมผัสทาง
 มโนวิญญาณธาตุ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ
 แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม
 เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วย
 มโนธาตุถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุ
 แห่งการยึดถือกัมม มโนวิญญาณธาตุ ถูกยึดถือด้วย เป็นเหตุแห่งการยึดถือด้วยกัมม
 ไม่ถูกยึดถือ แต่เป็นเหตุแห่งการยึดถือกัมม ไม่ถูกยึดถือด้วย ไม่เป็นเหตุแห่งการ
 ยึดถือด้วยกัมม ฯ คำว่า ถูกยึดถือนั้น หมายถึงกรรมและกิเลสยึดถือ ดังนี้

มีคำถามคำแก้ต่อไปในติกมวาทิกา หมวดวิคกวิจารณ์ว่า ขันธ์ ๕ นั้น ขันธ์
 โหนมีทั้งวิคกวิจารณ์ ขันธ์ไหนไม่มีวิคก มีแต่เพียงวิจารณ์ ขันธ์ไหนไม่มีทั้งวิคก

วิจารณ์ เป็นต้น ๑ มีคำแก้ว่า รูปชั้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ส่วนชั้นอีก ๓ มี
ทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ สังขารชั้น
มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ควร
กล่าวว่ามีทั้งวิตกวิจารณ์ หรือไม่มีวิตกแต่เพียงวิจารณ์ หรือไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑
อายตนะ ๑๐ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ อายตนะ คือ ใจ มีวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกแต่
เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ อายตนะ คือ ธรรม มีวิตกวิจารณ์ ไม่มี
วิตกแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ควรกล่าวว่า มีทั้งวิตกวิจารณ์
หรือไม่มีวิตกแต่เพียงวิจารณ์ หรือไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑ ชาติ ๑๕ ไม่มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ มโนธาตุมีทั้งวิตกวิจารณ์ มโนวิญญาณธาตุมีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตก
มีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ธรรมธาตุมีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตก
มีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ควรกล่าวว่า มีทั้งวิตกวิจารณ์ หรือ
ไม่มีวิตก มีแต่เพียงวิจารณ์ หรือไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑ สมุทัยสัจจมีทั้งวิตก
วิจารณ์ นิโรธสัจจไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ มรรคสัจจมีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่
เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ทุกขสัจจมีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่
เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่ควรกล่าวว่า มีทั้งวิตกวิจารณ์ หรือไม่มีวิตก
มีแต่เพียงวิจารณ์ หรือไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ อินทรีย์ ๕ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ อินทรีย์
คือ โทมนัสมีทั้งวิตกวิจารณ์ อินทรีย์ คือ อเบกขา มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตก
วิจารณ์ อินทรีย์ ๑๑ มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ ๑ อภิสลเหตุ ๓ มีทั้งวิตกวิจารณ์ เหตุ ๖ มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มี
วิตกมีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑ อาหารที่เป็นคำ ๑ ไม่มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ ส่วนอาหารอีก ๓ มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์
ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑ ผัสสะ ๕ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ มโนธาตุสัมผัส มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส มีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์
ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ๑ เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ ไม่มีทั้ง
วิตกวิจารณ์ มโนธาตุมีทั้งวิตกวิจารณ์ มโนวิญญาณธาตุมีทั้งวิตกวิจารณ์ ไม่มีวิตก
มีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีทั้งวิตกวิจารณ์ ดังนี้

มีคำถามคำแก้ในทุกมัตถิกา อันว่าด้วยรูปและอรุปว่า ในชั้น ๕ นั้น
ชั้นไหนเป็นรูป ชั้นไหนเป็นอรุป เป็นต้น มีคำแก้ว่า รูปชั้นเป็นรูป ส่วน

ขันธอีก ๔ เป็นรูป ๑ อายตนะ ๑๐ เป็นรูป อายตนะ คือ ใจเป็นรูป
 อายตนะ คือ ธรรมารมณ์เป็นรูปก็มี เป็นรูปก็มี ๑ ชาติ ๑๐ เป็นรูป ชาติ ๑
 เป็นรูป ธรรมชาติเป็นรูปก็มี เป็นรูปก็มี ๑ สัจจะ ๓ เป็นรูป ทุกขสัจ
 เป็นรูปก็มี เป็นรูปก็มี ๑ อินทรีย์ ๑ เป็นรูป อินทรีย์ ๑๔ เป็นรูป อินทรีย์ คือ
 ชีวิตเป็นรูปก็มี เป็นรูปก็มี ๑ เหตุ ๘ เป็นรูป ๑ อาหารที่เป็นคำ ๆ เป็นรูป อาหาร
 อีก ๓ เป็นรูป ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ เป็นรูปทั้งนั้น

ในหมวดโลกีย์ โลกุตระว่า ในขันธ ๕ นั้น ขันธไหนเป็นโลกีย์ ขันธ
 ไหนเป็นโลกุตระเป็นต้น ๑ มีคำแก้ว่า รูปขันธเป็นโลกีย์ ส่วนขันธอีก ๔ เป็น
 โลภียกัมม เป็นโลกุตระกัมม ๑ อายตนะ ๑๐ เป็นโลกีย์ อายตนะอีก ๒ เป็น
 โลภียกัมม เป็นโลกุตระกัมม ๑ ชาติ ๑๐ เป็นโลกีย์ ส่วนชาติอีก ๒ เป็นโลกีย์
 กัมม เป็นโลกุตระกัมม ๑ สัจจะ ๒ เป็นโลกีย์ ส่วนสัจจะอีก ๒ เป็นโลกุตระ ๑
 อินทรีย์ ๑๐ เป็นโลกีย์ อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตระ อินทรีย์ ๕ เป็นโลกียกัมม เป็น
 โลกุตระกัมม ๑ อภิสลเหตุ ๓ เป็นโลกีย์ เหตุอีก ๕ เป็นโลกียกัมม เป็นโลกุตระ
 กัมม ๑ อาหารที่เป็นคำ ๆ เป็นโลกีย์ อาหาร ๓ เป็นโลกียกัมม เป็นโลกุตระกัมม ๑
 ผัสสะ ๑ เป็นโลกีย์ สัมผัสทางมโนวิญญาณธาตุ เป็นโลกียกัมม เป็นโลกุตระ
 กัมม ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ เป็นโลกีย์ มโนวิญญาณธาตุ
 เป็นโลกียกัมม ๑ สันเนือความในคัมภีร์พระวิภังค์เพียงเท่านั้น

สัจจิ ตัญญุตุ สหุสมโม ธรรมาภิรโต สทา ภวตุ โลโก

นิจจิ เขมสุภิกุขาที สมปทา ชนปทา โหนตุ

ในที่สุดแห่งการแสดงคัมภีร์พระวิภังค์นี้ ขอให้พระสัทธรรมจงดำรงอยู่
 ตลอดกาลนานเกิด ขอโลกจงยินดีต่อพระสัทธรรมเกิด ขอบ้านเมืองจงสมบูรณ์
 ด้วยความเกษมสุข ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ทรัพย์สินการเป็นนิตย์เกิด ทั้งขอ
 ให้ท่านผู้สร้างผู้ทรงพระคัมภีร์นี้ จงสมประสงค์ในสิ่งที่ปรารถนาทั้งปวง ทั้งใน
 ชาตินี้และชาติหน้า จนตราบเท่าได้บรรลุพระอมตมหานิพพานสมดังปรารถนา.